

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОБИРИНКА ГАЛИНА СТЕПАНІВНА

УДК 811.161.2'28:801.612

ДИСЕРТАЦІЯ

Наголос у структуруванні українського діалектного континууму

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Г. С. Кобиринка

Науковий консультант –

Гриценко Павло Юхимович,

доктор філологічних наук,

професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Кобиринка Г. С. Наголос у структуруванні українського діалектного континууму. Кваліфікаційна праця на умовах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

У дисертації досліджено діалектне наголошування, визначено роль наголосу у структуруванні українського діалектного континууму.

Поєднано різні підходи до вивчення діалектного наголосу – описового, ареалогічного, текстологічного, елементів порівняльно-історичного, що уможливило визначити тенденції наголошування, які функціонують в українському діалектному континуумі, простежити історію їх формування, окреслити ареалогічну характеристику акцентуаційного явища, оприятити функції наголосу, визначити внутрішньомовні та позамовні чинники, які впливають на динамічні процеси діалектного наголошування.

Уперше в лінгвоукраїністиці визначено кадастр акцентуаційних явищ, які інтегрують та диференціюють український діалектний простір; запропоновано прийоми дослідження парокситонного наголошування на тлі вільного рухомого наголосу та концепцію укладання акцентологічної програми-питальника з діалектної акцентології, яка полягає в акумуляції діалектних рис, що об'єднують і диференціюють українські говірки.

Узагальнено праці про акцентуацію в пізнанні структури і генези української мови; звернено увагу на шляхи розвитку термінологічної підсистеми акцентології як розділу мовознавства; визначено критерії діалектного розмежування українського діалектного простору за ознакою наголошування.

Зауважено, що акцентуаційні особливості українських діалектів у фонетичному і морфологічному аспектах є виразними, що спонукало дослідників констатувати протиставності в наголошуванні словесного й

синтагматичного наголосу та членувати український діалектний простір: на підставі синтагматичної акцентуації; на підставі словесного наголосу.

З'ясовано, що для різноаспектного вивчення української діалектної акцентної системи в синхронії та діахронії сьогодні є чимало надійних діалектних, фольклорних, історичних джерел, кожне з яких, залежно від завдань та дослідницьких процедур, розкриває, увиразнює, доповнює діалектну систему. У дослідженні докладно проаналізовано евристичний потенціал діалектних текстів, лінгвогеографічних, лексикографічних праць.

Констатовано, що сьогодні в записуванні діалектних матеріалів дослідники надають перевагу текстам, визнають текст *моделлю* досліджуваної говірки, а не програмам-питальникам, оскільки останні ґрунтуються на вже відомих важливіших мовних фактах, не завжди орієнтовані на нові мовні явища чи риси. Обґрунтовано актуальність збирання діалектного матеріалу за програмою-питальником, яка слугує дослідникові матрицею, еталоном у виборі необхідної лексеми чи граматичної форми для фіксування і дальшого аналізу.

Схарактеризовано структуру питальників для дослідження українських діалектів, представлення в них питань щодо виявлення акцентуаційних особливостей в українському діалектному просторі. Спеціальну увагу зосереджено на тих програмах, які можуть бути основою акцентологічної програми-питальника. Констатовано факт відсутності спеціальної програми для фіксування акцентуаційних рис у діалектах. Зазначено, що в укладанні акцентологічної програми для українського діалектного континууму необхідно відштовхуватися від особливостей структури національної мови.

Зроблено висновок про те, що для здійснення системного аналізу української діалектної акцентної системи чи окремих її явищ необхідно комплексно формувати емпіричну базу дослідження. Кожне джерело по-своєму відтворює говірку, її мовленнєвий образ. Обґрунтовано доцільність використання програми-питальника у фіксації діалектного матеріалу загалом й акцентного зокрема. Запропоновано концепцію укладання акцентологічного

питальника, його структуру, питання, настанови, які уможливають зафіксувати й обґрунтувати тенденції розвитку мовної системи, її генезу, відтворити мовно-культурні коди, розкрити міждисциплінарний характер вивчення діалектів.

Підкреслено, що методологічною основою здійсненого аналізу є положення про те, що класифікація вважається неповною, якщо ґрунтується лише на інтегральних або лише на диференційних ознаках.

Простежено наголошування іменників, прикметників, числівників, займенників в українських говірках через призму наголошування рухомого / нерухомого наголосу. Зауважено, що моделі, принципи вивчення й опису діалектної акцентної системи певною мірою корелюють із принципами, методами дослідження акцентної системи літературного стандарту, водночас мають свою специфіку, яка полягає передусім в обізнаності, орієнтації дослідника в просторі та часі; необхідності брати до уваги не тільки кодифіковану норму, а й ареал досліджуваної діалектної системи, історію його формування, вікову характеристику мовців.

Виявлено, що кожна частина мови має свої риси в граматичній структурі; це передбачило застосування різних прийомів дослідження наголошування до кожної з них. Для іменників – це визначення акцентуаційних типів та тенденцій у словозмінній парадигмі, бо саме в словозміні оприявнюється рухомість наголосу в іменниках. Для займенників – визначення рухомості / нерухомості наголосу у прийменниково-займенникових конструкціях (*ме^uне* – до *’мене*). Підкреслено, що увагу до такого явища посилено тим, що рухомий наголос у прийменниково-займенникових конструкціях вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов’янських мов і зближує її із сербською та хорватською; територіально-суміжні білоруська та російська мови таких переміщень наголосу не знають. Простежено, що для числівників в українському діалектному просторі релевантним є з’ясування місця наголосу у формі наз. відм. одн., оскільки в невимушеному діалектному мовленні рідко вживаються

форми непрямих відмінків; зауважено, що у словозмінній парадигмі числівників характерне збереження місця наголосу вихідної форми. Для прикметників акцентуаційні типи визначено відповідно до того, яка морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення – є наголошеною, оскільки більшість із них похідні.

Установлено, що диференціація за наголосом форм однини і множини іменників в українських говірках може відбуватися: а) у межах основи слова; б) у межах основи і закінчення; в) у межах числових парадигм.

В аналізі наголошування *займенників* у діалектному просторі увагу зосереджено на прийменниково-займенникових конструкціях особових, зворотного займенників та на функціонуванні енклітичних форм займенників (*дай-ми, поло|жи-го, во|ха|ри-му*), які, як свідчать дослідження в українському діалектному континуумі, досі функціонують у говірках південно-західного наріччя.

Матеріал засвідчив, що в тих українських говірках, де функціонують енклітичні форми займенників, інтенцію мовця можна розпізнати і за допомогою наголосу, і за вживаними у фразі формантами. На підставі цього зроблено висновок про те, що в українських південно-західних говірках, на відміну від більшості південно-східних та північних, діє механізм розрізнення двох форм – повної під наголосом і короткої ненаголошеної.

Спостережено, що в наголошуванні *числівників* в українському діалектному просторі вирізняються говірки південно-західного наріччя, зокрема наголошуванням різних за структурою та розрядом числівників, які нерідко зберігають архаїчні форми (*д'вомсот, шти|ромсот, с'імсто*).

Констатовано, що в українських говірках *прикметники* не є однорідними за функційно-семантичним навантаженням, вони поділяються на два семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні (непохідні) та вторинні (похідні). Критерієм у визначенні акцентного типу прикметників була дихотомія – наголос на основі чи на закінченні (*м'йака, т'в'ерда – мйа'ка,*

тве́р'да), у межах основи – наголос на префіксі чи корені (*наї́меншиї́*, *задо́бриї – наї́меншиї́*, *задо́бриї*) або суфіксі (*р'і́н'ен'киї́ – р'і́н'ен'киї́*).

Проаналізовано функціонування фіксованого наголосу на другому складі з кінця слова – парокситонного, що виразно протиставлений вільному рухомому наголосу; запропоновано удокладнене визначення парокситонного наголошування: фіксоване наголошування на другому складі з кінця слова, *що може бути постійною ознакою, та парокситоне́за на тлі вільного рухомого наголосу*.

Представлено акцентуаційні портрети українських зон, з'ясовано, що акцентуація є важливим аргументом у визначенні материнської основи новожитніх, перехідних та переселенських (острівних) говірок.

З'ясовано, що в українському діалектному просторі в говірках із вільним, рухомим наголосом, не фіксованим за складом чи морфемою, діють закономірності наголошування, які за територіальним поширенням та інтенсивністю проявлення є різними, зокрема: а) загальноукраїнські, діють на всьому українському просторі; б) діють в українському обширі із різною інтенсивністю як варіантні; в) мають обмежений спектр дії за територіальним поширенням (виявлено лише в окремих говірках, діалектах, наріччях).

Підкреслено, що наголошування, відтворене в давніше друкованих текстах (XIX – XX ст.), є надійним джерелом вивчення локальної, регіональної чи ідіолектної акцентуації, наукова інтерпретація якої відчутно поглиблює пізнання закономірностей розвитку акцентної системи мови в її народнорозмовному та літературно-нормативному виявах, диференціації мовного континууму за моделями наголошування.

Запропоновано південно-західний тип наголошування кваліфікувати як територіальний літературно-нормативний варіант. Підкреслено, що такий тип наголосу – це типова південно-західна риса, один з лінгвальних маркерів цього регіону.

Констатовано, що в українському діалектному просторі функціонують дві акцентні системи – півночі і півдня як варіанти однієї української акцентної

системи з вільним, рухомим наголосом; найбільше диференційних рис зафіксовано в говірках південно-західного наріччя, зокрема карпатської групи, які спричинені зовнішніми чинниками.

Підкреслено, що дослідження діалектного наголосу передбачає не тільки окремі акцентуаційні особливості, які вирізняють говірку, говір, наріччя у мовному просторі, а слово загалом, з його мовними і позамовними характеристиками, оскільки наголос не існує поза словом, а є окремим його компонентом, що взаємодіє з іншими складовими у парадигматичних і синтагматичних відношеннях.

Зроблено висновок, що діалектний наголос – це складна системна організація з набором релевантних ознак, які формуються впродовж століть, як одиниця мови – багатогранне явище, перебуває у взаємозв'язку з іншими мовними рівнями; є одним із засобів структурної організації слова, мовно-територіальної організації; вивчення якого передбачає аналіз інтеграційних і диференційних ознак у мовному просторі.

Ключові слова: діалектний наголос, акцентуаційний тип, акцентна парадигма, парокситонне наголошування, тенденції наголошування, діалектний простір, говірка, територіальний варіант, акцентологічний питальник.

SUMMARY

Kobyrynka G.S. Emphasis in structuring the Ukrainian dialect continuum. – Manuscript.

Thesis for a scientific Degree of doctor of philological sciences on a specialty 10.02.01 – the Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of NAS of Ukraine. Kyiv, 2021.

The dissertation is innovative research in which a systematic analysis of the dialectal stress is carried out, the role of accent in structuring the Ukrainian dialect continuum is determined.

The thesis combines such different approaches to the study of dialectal emphasis, as: descriptive, arealogical, textological and elements of the historical and comparative approach as well, which made it possible to determine the trends of stressing, which operate in the Ukrainian dialectal continuum, to trace the history of their formation, outline the arealogical characteristic of accentuation phenomena or features, to reveal the emphasis functions, determine inter- and extralingual factors, which have an effect on the dynamic processes of dialectal emphasis.

For the first time in the Ukrainian linguistics, the role of emphasis in the knowledge of the manner of speaking, patois and the dialect structures. The cadastre of accentuation phenomena that integrate and differentiate the Ukrainian dialectal space are determined. Proposed techniques for studying a paroxiton emphasis on the free moving emphasis background and the concept of concluding an accenting program-questionnaire from dialectal accentencing, which consists in the accumulation of dialectal features that combine and differentiate the Ukrainian dialects.

To carry out a systematic study, the works of accentuation in the knowledge and genesis of the Ukrainian language is generalized; the attention is drawn to the ways of the accentology terminological subsystem as the section of linguistics development; the criteria of dialectal demarcation of the Ukrainian dialect space on the basis of emphasis are determined.

It was noted that the emphasis features of Ukrainian dialects in phonetic and morphological aspects were so expressive, that researchers not only stated the opposition in the emphasis of verbal and syntagmatic emphasis, but also tried to diversify the Ukrainian dialectal space: on the syntagmatic accentuation basis; based on verbal emphasis.

It was found out that for a variety of study of the Ukrainian dialectal accent system in synchronic and diachronic aspects today there are many reliable dialectal, folklore, historical sources, each of which, depending on the tasks and research procedures, reveals, ultimates and completes the dialect system. The study in detail analyzes the heuristic potential of dialectal texts and the linguogeographical and lexicographic works as well.

It is emphasized that nowadays by the dialectal materials recording researchers prefer texts, recognize the text as the model under study (rather than program- questionnaires), since these ones are based on already known important language facts, not always focused on new lingual phenomena or features. At the same time, it does not lose its relevance and collecting of dialectal material under the program-questionnaire, which serves as a researcher matrix, a benchmark in choosing the required lexema or grammatical form for fixing and further analysis. Implementation of such research program, according to P. Y. Gritsenko, will make it possible to bring an epistemological model of dialect to its ontological portrait.

The structure of questionnaires for the Ukrainian dialects study, presentation of accentuational features in the Ukrainian dialectal space in them is described. It is stated by the fact of the absence of a special program for the accentual features in dialects fixing. Special attention is focused on those programs that can be the basis of the accenting program-questionnaire. It is noted, that in the compiling of the accent generation program for the Ukrainian dialectal continuum, it is necessary to proceed from the peculiarities of the structure of the national language.

It is substantiated that for the conducting of a systematic analysis of the Ukrainian dialectal accent system or its individual phenomena it is expedient to form an empirical base of research. In fixation of dialectal material in general and accent,

in particular, it is advisable to make use of a questionnaire. The concept of compiling of the accentual questionnaire, its structure, questions, guidelines that will enable to fix and substantiate the tendencies of the linguistic system, its genesis, to reproduce the linguistic codes, to reveal the interdisciplinary nature of the dialects are proposed.

The methodological basis of the analysis is the provisions that the classification is considered incomplete, if it is based only on the integral or only on differential signs.

The emphasis of nouns, adjectives, numerals and pronouns in Ukrainian dialects through the prism of accent types of moving / immovable emphasis traced. It is noted, that the models, the principles of studying and describing the dialectal accent system to some extent correlating with the principles, methods of studying the accent system of the literary standard. At the same time, these ones have own specifics, which are primarily in awareness, researcher orientation in space and time; the need to take into account not only the codified norm, but also an area of the dialectal system study, the history of its formation, the age-related characteristics of the speakers.

It is emphasized that each part of speech has its traits in a grammatical structure, which involves the use of different methods of emphasis researching to each of them. For nouns – it is the definition of accentuational types and trends in accidence paradigm, because it is precisely in the accidence the movement of emphasis in the nouns reveals. For pronouns for determining emphasis mobility / immobility are important to monitor prepositional-pronoun constructions (*ме^uне* – *до мене*)); paying attention to such phenomenon is enhanced by the fact that the moving emphasis in prepositional and pronoun structures distinguishes the Ukrainian language among other East Slavic languages and brings it closer to Serbian and Croatian; in territorially adjacent Belarussian and Russian languages such mobility is unknown. For numerals, relevant is defining the emphasised syllable in form of nominative, because in spontaneous speech the forms of objective cases are rarely used; in inflection paradigm of numerals, the maintenance of accent

point in basic form is characteristic. For adjectives is characteristic the determination of accentuation types according to which morpheme – prefix, root, suffix, ending – is emphasized, because most of them are derivatives.

It has been established that the differentiation on the emphasis of singular and plural forms of nouns in Ukrainian dialects may occur: a) within the word stems; b) within the stems and ending; c) within a numerical paradigms.

In the analysis of *pronouns* in dialect space, attention is focused on the prepositional and pronoun structures of personal and reflexive pronouns and on the pronouns enclitic forms functioning, which in the Ukrainian dialectal continuum are still functioning in the patois of the Southwest dialects as a study testifies ((*дай-ми, положу-го, воха-ри-му*)).

The material has shown that in those Ukrainian dialects, where the enclitic forms of pronouns functioning, the intention of the speaker can be recognized both by means of emphasis, and by the used in a phrase formants. Based on this, it is concluded that in the Ukrainian South-Western dialects, unlike most of the Southeastern and Northern ones, there is a mechanism for distinguishing between two forms – full under the emphasis and short unstressed.

Observed that in the emphasis of numerals in the Ukrainian dialectal space there patois of the Southwestern dialect standing out (in particular the emphasis of different structures and discharge numerals, which often retain archaic forms) (*д'во́мсот, шти́ромсот, с'імсто*).

It is stated that in the Ukrainian dialects, adjectives are not homogeneous for the functional-semantic loading, they are divided into two semantic-grammatical subclasses: primary adjectives (underivatives) and secondary ones (derivatives). The criterion in the accent type of adjectives determining was dichotomy – emphasis based on the stem or on the ending (*м'я́ка, тв'ерда – м'я'ка, тв'ер'да*), within the framework of the basis – emphasis on prefix or root (*на́йменшій, за́добриї – наї'меншій, за'добриї*) or on the suffix (*п'і́н'ен'киї – п'і́н'ен'киї*).

The study analyzes the functioning of a fixed emphasis on the second syllable from the end of the word – a paroxiton, which is definitely opposed to free moving

stress; the identified determination of paroxitonic emphasis proposed: fixed stress on the second composition from the end of the word, which may be a constant feature, and paroxitonosis against the free moving stress.

In the of accentuational portraits of Ukrainian zones presentation it was found that accentuation is an important argument in determining the maternal basis of new-life, transitional and resettlement (island) dialects.

It is found that in the Ukrainian dialect space in the dialects with a free, moving emphasis, not fixed in syllable or morpheme, there are functioning regularities of emphasis, which, according to the territorial distribution and intensity of manifestation, are different, in particular: a) all-Ukrainian, operating throughout the Ukrainian space; b) operating in Ukrainian extensions with different intensity as variants; c) have a limited spectrum of action by territorial distribution (found only in separate dialects, dialects, counters).

The Southwest type of emphasis is proposed to qualify as a territorial literary-normative variant. It is emphasized, that this emphasis type is a typical southwestern feature, one of the lingual markers of this region.

It is stated that two emphasis systems are functioning in the Ukrainian dialect space – the north and south as the variants of one Ukrainian accent system with free, moving emphasis; the most of differential features are recorded in the dialects of the southwest dialect, in particular the Carpathian group, which are caused by external factors.

It is emphasized that the study of the dialectal stress includes not only separate accentance features that distinguish the dialect, the patois, the manner of speaking in the linguistic space, and the word as a whole, with its lingual and extralingual characteristics, as the emphasis does not exist outside the word, but is its separate component that interacts with other components in paradigmatic and syntagmatic terms.

It is concluded that the dialectal stress are: a complex system organization with a set of relevant features that are formed for centuries as a unit of language – a multifaceted phenomenon, is in relationship to other language levels; is one of the

means of a structural organization of a word; a linguistic-territorial organization, the study of which involves an analysis of integration and differential features in the speech space.

Key words: dialect emphasis, accentuation type, accent paradigm, paroxitonic emphasis, trends of emphasis, dialectal space, dialect, territorial variant, accentual inquirer.

Список публікацій здобувача
Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Українське діалектне наголошування: об'єкт і прийоми пізнання. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2020. 392 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Кобиринка Г. С. Акцентні варіанти непохідних іменників у бойківських говірках. *Волинь – Житомищина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2005. № 14. С. 5–11.
3. Кобиринка Г. С. До проблеми дослідження українського словесного наголосу. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2006. Вип. 60. С. 81–85.
4. Кобиринка Г. С. Спроба зіставного аналізу наголошування в західнополіських говірках. *Волинь – Житомищина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. №. 17. С. 112–115.
5. Кобиринка Г. С. Особливості акцентуації у берестейсько-пинських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С. 38–45.
6. Кобиринка Г. С. Акцентна поляризація форм однини і множини іменників *о-/ю-* основ чоловічого р. в бойківських говірках. *Матеріум. Мовознавчі студії*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2009. Вип. 37. С. 42–44.
7. Кобиринка Г. С. Північні та південні акцентні типи дієслівних форм 1 особи однини теперішнього часу. *Волинь – Житомищина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. 22 (II том). С. 101–106.

8. Кобиринка Г. С. Акцентуація похідних іменників а-основ у говірці села Бітля Турківського району Львівської області. *Лінгвістика*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. № 1 (22). Ч. II. С. 49–54.
9. Кобиринка Г. С. Аспекти дослідження діалектного наголосу. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2011. Вип. 12–13. С. 79–84.
10. Кобиринка Г. С. Тенденції наголошення в східнословобожанських говірках. *Лінгвістика*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. № 1 (25). Ч. I. С. 108–114.
11. Кобиринка Г. С. Диференційні функції наголосу в гуцульських говірках. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету, 2012. Вип. XXXII–XXXIII. С. 131–135.
12. Кобиринка Г. С. Лексико-семантична функція наголосу. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2010. Т. 111. С. 21–23.
13. Кобиринка Г. С. З історії вивчення акцентуації в українській діалектології: аспекти, прийоми, методи. *Волинь – Житомищина*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. № 26. С. 127–133.
14. Кобиринка Г. С. Прийоми й методи аналізу парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українських говірках. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 14–23.
15. Кобиринка Г. С. Джерела дослідження динаміки акцентуації в українських діалектах. *Українська мова*. 2017. № 1. С. 55–65.
16. Кобиринка Г. С. Особливості акцентної системи української наддунайської говірки (на матеріалі збірника діалектних текстів «Українська наддунайська говірка»). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Філологічні науки»*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2018. Вип. 38. С. 20–25.
17. Кобиринка Г. С. Віддзеркалення діалектного довкілля в поезії І. Франка на акцентному рівні. *Культура слова*. 2016. Вип. 85. С. 143–152.

18. Кобиринка Г. С., Рябець Л. В. Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 92–100.
19. Кобиринка Г. С. Проблеми акцентологічної термінології. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 89–97.
20. Кобиринка Г. С. Михальчук К. и Крымській А. «Программа для собіранія особенностей Малорусскихъ говоровъ» (С.-Петербургъ, 1910) – як джерело для укладання української діалектної акцентної програми-питальника. *Лінгвістика*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. № 1 (42). С. 106–113.
21. Кобиринка Г. С. Чинники, які впливають на зміну наголосу в українському діалектному просторі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2020. № 20. С. 22–26.
22. Кобиринка Г.С. Ареали наголошування іменників в українському діалектному просторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 46. Т. 1. С. 170–173.

Статті в закордонних наукових виданнях

23. Кобиринка Г. С. Вплив російської мови на акцентну систему східнослов'янських говірок. *Нормативность в условиях смешения восточнославянских языков на территории Российско-Белорусско-Украинского пограничья*. Новозыбков, 2012. С. 146–152.
24. Кобиринка Г. С. Украинские диалекты в свете лексикографии. *Исследования по славянской диалектологии. Грамматика славянских диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013. Вып. 16. С. 370–375.
25. Кобиринка Г. С. Роль акцентуации в дифференциации карпатской группы украинских диалектов. *Исследования по славянской*

- диалектологии. *Судьба славянских диалектов*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015. Вып. 17. С. 215–227.
26. Кобиринка Г. С., Ткачук М. М. Украинские говоры в этнокультурном и этноязыковом пространстве Башкортостана. *VII Международные Кирилло-Мефодиевские чтения. Материалы конференции*. Уфа: Уфимский филиал ФГБОУ ВПО. 2013. С. 173–181.
 27. Кобиринка Г. С., Ткачук М. М. У мовному діалозі Агідель і Дніпра. *Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik. «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. München – Berlin, 2014.
 28. Кобиринка Г. С. Словник як джерело вивчення акцентної норми. *Jahrbuch der VI. International envirtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. München, 2015. P. 112–117.
 29. Кобиринка Г. С. Роль акцентуации в дифференциации семантики в украинском пространстве. *Исследования по славянской диалектологии. Актуальные аспекты изучения лексики славянских диалектов*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016. Вып. 18. С. 182–190.
 30. Кобиринка Г. С. Современные акцентные типы прилагательных в говорах Чернобыльской зоны как рефлексy праславянских акцентных парадигм. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2015–2017*. Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2018. С. 150–161.
 31. Кобиринка Г. С. Атлас української мови як джерело дослідження української діалектної системи. *Gwary Dziś*. Vol. 2020. 12. S. 141–151.

Статті в інших наукових виданнях

32. Кобиринка Г. С. Акцентуація непохідних іменників жіночого роду говірки с. Бітля Турківського району Львівської області (динаміка історичних змін). *Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі*. Львів: Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 222–237.
33. Кобиринка Г. С. Акцентологічні проблеми опису діалектної лексики. *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти*. Глухів, 2005. С. 212–218.
34. Кобиринка Г. С. Специфіка акцентуації непохідних іменників чоловічого роду бойківських говірок у відношенні до акцентуації у праслов'янській мові. *Діалектологічні студії*. Львів, 2005. № 5. С. 95–103.
35. Кобиринка Г. С. Український діалектний наголос у лінгвогеографічному аспекті. *Діалектологічні студії*. Львів, 2006. № 6. С. 253–259.
36. Кобиринка Г. С. Наголос у системі формотворення. *Лінгвістичні студії*. Черкаси, 2006. С. 183–188.
37. Кобиринка Г. С. Деякі особливості наголошування в західнополіських говірках. *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 115–120.
38. Кобиринка Г. С. Наголошування форми називного відмінка множини іменників, запозичених з польської мови, у бойківських говірках. *Мовознавчі студії*. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 173–178.
39. Кобиринка Г. С. Літературно-діалектна взаємодія південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні. *Мовознавчі студії*. Дрогобич, 2010. Вип. 3. С. 129–138.
40. Кобиринка Г. С. Із спостережень над наголошуванням у фразеологізмах. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 209–215.

41. Кобиринка Г. С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Складенка*. Київ, 2012. С. 121–132.
42. Кобиринка Г. С. Особливості наголошення зворотного займенника в українському діалектному просторі. *Діалектологічні студії 10. Традиції і новаторство*. Львів, 2015. С. 146–153.
43. Кобиринка Г. С. Діалектний текст як джерело дослідження особливостей наголошення особових займенників. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ: КММ, 2015. С. 166–175.
44. Кобиринка Г. С. Деякі особливості наголошування іменників у закарпатському говорі (на матеріалі марамороських говірок). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Ареалогія й ономастика. Матеріали міжнародної наукової конференції (13–14 жовтня 2016 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2016. Вип. 21. С. 88–91.
45. Кобиринка Г. С. Наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2020. С. 43–50.

Тези доповідей

46. Кобиринка Г. С. Протиставлення форм іменників за допомогою наголосу в бойківських говірках. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2008. С. 94–97.
47. Кобиринка Г. С. К проблеме украинско-русской интерференции на акцентном уровне. *Актуальные проблемы русской диалектологии и исследования старообрядчества. Тезисы докладов Международной конференции*. Москва, 2009. С. 113–115.

48. Кобиринка Г. С. Парокситонеза в покутсько-буковинських говірках: шляхи і завдання вирішення. *Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження*. Програма, матеріали та тези доповідей всеукраїнських наукових читань, посвячених пам'яті діалектолога Валентини Прокопенко. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 74–76.
49. Кобиринка Г. С. Динамические процессы в местоименных энклитических формах в юго-западных говорах украинского языка. *Актуальные проблемы русской диалектологии*. Тезисы докладов Международной конференции, 27–28 октября 2012 г. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2012. С. 79–81.
50. Кобиринка Г. С. Діалектні тексти як джерело дослідження акцентної системи. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Тези доповідей на Міжнародній конференції. Київ: КММ. 2014. С. 230–236.
51. Кобиринка Г. С. Акцентуация как критерий в дифференциации украинского диалектного пространства (XIX – поч. XX ст.). *Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе*. Тезисы докладов Международной конференции, 30 октября – 01 ноября 2015 г. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 2015. С. 107–110.

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ.....	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1	
АКЦЕНТУАЦІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА.....	33
1. 1. Акцентуація у пізнанні структури і генези української мови: об’єкт, диференційні риси, евристичний потенціал.....	33
1. 2. Методи дослідження наголошування.....	46
1. 3. Термінологічний апарат акцентології.....	56
Висновки до розділу 1.....	67
РОЗДІЛ 2.	
УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ НАГОЛОС: ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ.....	71
2. 1. Джерела дослідження діалектної акцентної системи.....	71
2. 2. Діалектні тексти як джерело пізнання акцентуації українських діалектів.....	74
2. 3. Лінгвістичні атласи як джерело дослідження просторової поведінки наголосу.	80
2. 4. Словники як джерело вивчення тенденцій наголошування в діалектному континуумі.....	92
2. 5. Діалектологічна програма-питальник у пізнанні акцентної системи.....	106
2. 6. Писемні пам’ятки як джерело дослідження динаміки наголошування.....	127
Висновки до розділу 2.....	133

РОЗДІЛ 3.

НАГОЛОШУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ:

ІМЕННИЙ СЕГМЕНТ СТРУКТУРИ ГОВІРОК.....	137
3. 1. Наголошування іменників в українських говірках.....	140
3. 2. Наголошування займенників різних структурних і семантичних класів в українських говірках.....	161
3. 2. 1. Поведінка наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях.....	167
3. 3. Наголошування числівників в українських говірках.....	177
3. 4. Наголошування прикметників різних структурних і семантичних класів в українських говірках.....	181
3. 5. Рефлекси праслов'янських акцентних парадигм у сучасних українських акцентних типах іменних частин мови.....	211
3. 6. Чинники, які впливають на зміну наголосу.....	220
3. 7. Наголошування як диференційна ознака в українському діалектному просторі.....	227
3. 8. Оприявлення функцій наголосу в українських говірках.....	247
Висновки до розділу 3.....	258

РОЗДІЛ 4.

ПАРОКСИТОНЕЗА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	266
4. 1. Парокситонний наголос на тлі вільного рухомого наголосу.....	266
4. 2. Походження парокситонези в українських говірках.....	277
4. 3. Прийоми аналізу явища парокситонези на тлі вільного і рухомого українського наголосу.....	281
Висновки до розділу 4.....	286

РОЗДІЛ 5.

АКЦЕНТУАЦІЯ В ПОРТРЕТУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК.....	289
--	-----

5. 1. Наголос як засіб визначення материнської основи говірки.....	292
5. 2. Акцентна система редуktivної говірки.....	305
5. 3. Наддунайська говірка крізь призму акцентних диференційних рис.....	314
5. 4. Тенденції наголошування у східнословобожанських говірках.....	318
5. 5. Берестейсько-пинські говірки як частина загальноукраїнського континіуму.....	325
Висновки до розділу 5.....	335

РОЗДІЛ 6.

АКЦЕНТОВАНІ ВИДАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ У ПІЗНАННІ ЛІТЕРАТУРНО-ДІАЛЕКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	338
6. 1. Відображення акцентуаційних рис в альманасі «Хата» за редакцією П. О. Куліша.	338
6. 2. Відображення південно-західних акцентуаційних рис у «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера.....	353
6. 3. Віддзеркалення діалектного довкілля на акцентному рівні в поетичному мовленні І. Я. Франка.....	359
6. 4. Південно-західний тип наголошування як літературна норма.....	367
Висновки до розділу 6.....	377
ВИСНОВКИ	380

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....

Умовні скорочення джерел ілюстративного матеріалу.....	426
Перелік населених пунктів, у яких зібрано діалектний матеріал.....	431

ДОДАТКИ

Додаток А. Акцентологічний питальник	432
Додаток Б. Кадастр акцентуаційних явищ.....	433

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- а. п. — акцентна парадигма;
- а. т. — акцентний тип;
- жін. р. — жіночий рід;
- чол. р. — чоловічий рід;
- середн. р. — середній рід;
- одн. — однина;
- мн. — множина;
- відм. — відмінок;
- наз. — називний відмінок;
- род. — родовий відмінок;
- дав. — давальний відмінок;
- зн. — знахідний відмінок;
- ор. — орудний відмінок;
- м. — місцевий відмінок;
- кл. — кличний відмінок;
- ос. — особа;
- мин. ч. — минулий час;
- теп. ч. — теперішній час;
- майб. ч. — майбутній час;
- [ст. п.] — старше покоління;
- [мол. п.] — молодше покоління;
- реєстр. сл. — реєстрове слово.

ВСТУП

Діалектна мова як одна з основних форм національної мови, що акумулює та відображає мовно-духовний код народу, його етнічної самобутності, як інструмент ідентифікації людини в інформаційному просторі у XXI ст. перебуває в центрі уваги мовознавців. Цьому сприяє зміна наукової аксіології – сприймання діалектів як феномену природного функціонування мови, джерела збагачення літературної мови, пізнання історії мови, етнопсихології.

Українська діалектологія, розвиваючись у синхронному і діяхронному аспектах, має значні теоретико-практичні здобутки у вивченні фонетичних, морфологічних процесів, лексико-семантичної організації слів, ареалогічних співвідношень і взаємозв'язків, про що свідчать численні дескриптивні, лінгвогеографічні, лексикографічні, текстологічні праці Ф. Т. Жилка, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, К. Ф. Германа, П. Ю. Гриценка, І. В. Сабадоша, А. М. Поповського, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої, Н. О. Руснак, М. П. Лесюка, Г. Л. Аркушина, Л. Д. Фроляк, В. М. Мойсієнка, А. О. Колесникова та ін. мовознавців.

До сьогодні створено велику, якісно нову емпіричну базу української діалектології, яка є підґрунтям для формулювання і розв'язання складних проблем сьогодення, зокрема створення кадастру діалектних явищ і їх наукової інтерпретації; здійснення зіставного та історико-типологічного аналізу діалектних явищ у національному та загальнослов'янському просторах; укладання зведеного словника українських діалектів.

Методологічною основою діалектологічних досліджень слугує теза П. Ю. Гриценка про те, *«що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен»* [Гриченко 2014: 145].

В українській діалектології не дослідженою залишається акцентологічна система, її особливості в говірках, тенденції рухомості / нерухомості

наголошування, чинники зміни наголосу в діалектному мовленні. Відсутність емпіричної бази діалектної акцентології унеможливило простежити процеси становлення акцентних явищ, формування тенденцій і закономірностей наголошування в українській літературній мові.

Діалектне наголошування в різних говірках спорадично привертало увагу мовознавців. Із різною повнотою окремі аспекти діалектного наголошування розглянуто в студіях І. С. Свенціцького, Б. В. Кобилянського, С. Рабій, П. П. Чучки, А. Д. Очеретного, І. Ф. Омеляненка, Я. О. Пури, Г. П. Клепікової, З. Штібера, К. Дейни, Я. Рігера, W. Łukasik-Szulowska, E. Wolnicz-Pawłowska, В. П. Латти, Д. Г. Гринчишина, П. Є. Ткачука, Н. Й. Марчук, О. Ковач, К. М. Іваночка, В. П. Кирилича, Г. С. Кобиринки, Д. А. Марєєва, М. В. Гнатюк, Г. В. Сікори та ін.

Попри вагомість попередніх досліджень про діалектний наголос, актуальною проблемою в сучасній україністиці досі є характеристика акцентуаційного явища в просторі, пояснення цінності локалізованих фактів наголошування в говірках, їх значення у структурі говірки, говору, наріччя. Сьогодні важливим завданням є не лише окреслення ареалів функціонування визначеного явища, а й доповнення, уточнення його наукової інтерпретації. Відсутність ґрунтовних досліджень діалектної акцентології спонукає до дослідження наголосу як структурної одиниці, з'ясування релевантних рис і процесів, які репрезентують діалект як цілість. Цінними для вивчення української діалектної акцентуації є говірки всіх трьох наріч, адже в кожному з них можна виявити архаїчні риси, ступінь їх збереження, а також наслідки впливів інших діалектів, мов.

Інша проблема українського мовознавства — парокситонеза в українському континуумі, її функціонування на тлі вільного, рухомого наголосу, генеза цього явища. У сучасному мовознавстві відсутня єдина інтерпретація постання парокситонного наголошування в українському мовному просторі. Очевидним є те, що назріла потреба у створенні

спеціальних праць про діалектну акцентологію. Теоретичним підґрунтям узагальнювальної праці про діалектний наголос стали вагомі здобутки в царині слов'янської акцентології загалом (праці Г. Гірта, Ф. де Сосюра, Х. Станга, Є. Куриловича, В. М. Ілліча-Світича, В. А. Диббо, А. А. Залізняка, В. В. Колесова, С. Л. Ніколаєва, Р. В. Булатової, Г. І. Замятіної та ін.) й української історичної та сучасної акцентології зокрема (праці О. О. Потебні, І. І. Огієнка, Л. А. Булаховського, З. М. Веселовської, В. Г. Складенка, В. М. Винницького, Н. Ф. Клименко, В. Б. Задорожного, П. В. Мацькова, Б. Р. Пристая, К. М. Іваночка, С. С. Пономаренка), у яких висвітлено становлення акцентології як науки, окреслено її основні закони, реконструйовано акцентуацію різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребою дослідити діалектний наголос як чинник формування архітекτονіки українського діалектного простору, його диференціації, оскільки, по-перше, для створення повного опису діалекту як системи необхідні ґрунтовні відомості про всі її рівні; по-друге, комплексне дослідження словесного діалектного наголосу поглиблює розуміння фонетики, морфології, лексикології та стилістики; по-третє, свідчення про український діалектний наголос слугує цінним матеріалом для порівняльно-історичних студій слов'янських мов, зокрема акцентології; по-четверте, опис варіювання наголосу в говірках пояснює закономірності кодифікації акцентної норми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами «Сучасні українські діалекти: дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0110U002450), «Діалектне явище в континуумі національної мови та міжмовних зв'язках» (номер державної реєстрації 0115U002255), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (номер державної реєстрації 0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології

Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 9 грудня 2014 р.).

Мета дисертаційної праці – дослідити роль наголосу в диференціації українського діалектного континууму; виявити і пояснити різноманітні риси наголошування в різних сегментах структури діалектів; визначити акцентуаційні риси, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір.

Поставлена мета зумовила розв’язання таких **завдань**:

- схарактеризувати історичне підґрунтя акцентології як окремого розділу мовознавства та її термінологічного апарату;
- узагальнити спостереження мовознавців щодо особливостей наголошування в українських говірках;
- визначити джерельну базу для дослідження діалектної акцентології;
- розробити прийоми укладання програми-питальника для збирання матеріалу з діалектної акцентології;
- визначити акцентуаційні риси, які диференціюють український діалектний простір, укласти їх реєстр;
- проаналізувати парокситонезу як акцентуаційне явище на тлі вільного, рухомого наголосу в українському діалектному просторі;
- дослідити природу постання акцентуаційних рис словоформ різних граматичних класів та морфемної будови;
- визначити чинники, які можуть впливати на рухомість наголосу;
- зіставити сучасні акцентні типи окремих класів словоформ із праслов’янськими акцентними парадигмами;
- з’ясувати роль наголосу як диференційного засобу в граматиці, лексиці;
- змодельовати акцентуаційні портрети українських говірок;
- виявити літературно-діалектну взаємодію на акцентуаційному рівні.

Об’єкт дослідження – українське діалектне мовлення.

Предмет дослідження – наголошування у словоформах різних граматичних класів та морфемної структури в українських діалектах.

Джерелами дослідження слугували лінгвогеографічні, лексикографічні, дескриптивні праці про українські діалекти; записи діалектного мовлення 1996–2014 рр., матеріали фонотеки діалектного мовлення відділу діалектології Інституту української мови НАН України; дослідження з історичної акцентології, зокрема Л. А. Булаховського, В. Г. Складенка, В. М. Ілліча-Світлича, В. В. Колесова, де представлено реконструкцію праслов'янських акцентних парадигм; для виявлення віддзеркалення діалектного підґрунтя в працях поч. ХХ ст. опрацьовано граматику С. Смал-Стоцького і Ф. Гартнера «Граматика руської мови» (1914), словник Є. Желехівського та С. Недільського «Малоруско-німецький словар» у 2 т. (1886), Б. Грінченка «Словарь української мови», а також альманах «Хата» за редакцією П. О. Куліша (1860).

Методи дослідження. Для інвентаризації та опису одиниць аналізу використано *описовий* метод; для зіставлення виявлених сучасних акцентних типів із реконструйованими праслов'янськими акцентними парадигмами – *порівняльно-історичний* метод; для дослідження поведінки наголосу в монологічному мовленні застосовано *текстологічний аналіз*; для з'ясування поширення функціонування акцентуаційного явища чи риси в українському континуумі – *ареалогічний* метод.

Системний аналіз здійснено за реєстром акцентуаційних явищ. Більшість лексем для спостереження виявлено на підставі суцільної вибірки з діалектного тексту; деякі лексеми дібрано з огляду на їх фіксацію в різноаспектних діалектних працях, пам'ятках писемності та дослідженнях українських говірок.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше з'ясовано роль наголосу у формуванні диференціації українського діалектного континууму, утворенні й функціонуванні говірки як окремої діалектної системи; визначено

реєстр акцентуаційних явищ, які інтегрують та диференціюють український діалектний простір; простежено розвиток тенденцій наголошування в просторі та часі; визначено чинники – внутрішньомовні (фонетичні, морфологічні) і позамовні (прагматика, вплив літературної мови, діалектів, вікова характеристика діалектоносіїв), які впливають на мовну практику діалектоносіїв; розроблено прийоми укладання акцентологічного питальника; увиразнено значення діалектних свідчень у нормуванні літературного стандарту, закріпленні регіональних акцентних рис як загальнонародних нормативних.

Теоретичне значення роботи полягає у визначенні ролі наголошування у формуванні структури діалектного континууму; у поглибленні теорії та методології дослідження діалектів; у розвитку прийомів вивчення діалектної акцентуації; в оцінці чинників змін місця наголосу в словоформі; в уточненні визначення парокситонного наголошування, його місця на тлі рухомого наголошування.

Практичне значення. Теоретичні узагальнення дисертації можуть бути використані для створення нових праць з української діалектології, акцентології, для написання підручників для університетів, у викладанні курсів «Українська діалектологія», «Українська мова», «Українська акцентологія», розробленні спецкурсів і спецсемінарів із «Діалектної акцентології»; для укладання сучасних нормативних словників і словників українських народних говорів; для уточнення та обґрунтування сучасних акцентуаційних норм літературної мови. Укладений акцентологічний питальник може слугувати для збирання та опрацювання діалектного матеріалу.

Особистий внесок здобувача полягає в опрацюванні діалектних матеріалів, їх теоретичному осмисленні; здійсненні системного опису ролі наголосу у структуруванні українського діалектного континууму. Авторка

самостійно зібрала, систематизувала, описала діалектний матеріал, сформулювала наукові положення, зробила висновки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: «Лінгвістичний атлас: проблеми створення та інтерпретації» (м. Львів, 2005), «Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах» (м. Луцьк, 2006), «Мовне й культурне явище в діалектному просторі» (м. Львів, 2007), «Діалектне суміжжя як об'єкт діалектологічних досліджень» (м. Умань, 2007), «Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі» (м. Київ, 2008), «Актуальные проблемы русской диалектологии и исследования старообрядчества» (м. Москва, 2009), «Північноукраїнське наріччя в історії української мови» (м. Житомир, 2010), «Слобожанська бесіда» (м. Луганськ, 2010), «Фразеологізм і слово у тексті і словнику» (м. Дрогобич, 2010), «Діалект у лінгвокультурологічному просторі» (м. Дрогобич, 2010), «Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов'янському тлі» (м. Київ, 2013), «Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст» (м. Київ, 2014), «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (м. Мюнхен, 2015), «Актуальні проблеми діалектології. Діалект і пам'ятка» (м. Львів, 2015), «Актуальные проблемы русской диалектологии. К 100-летию издания Диалектологической карты русского языка в Европе» (м. Москва, 2015), «Походження й розвиток української мови та її говорів» (м. Житомир, 2015), «Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії» (м. Київ, 2016), «Лінгвалізація світу» (м. Черкаси, 2016), «Гриценківські читання» (м. Ніжин, 2016), «Ареалогія й ономастика» (м. Ужгород, 2016), «Наукові діалектологічні читання пам'яті професора Миколи Никончука» (м. Житомир, 2017), «Збереження і розвиток української

мови в лінгвально неоднорідних регіонах України» (м. Ізмаїл, 2017), «“Культура слова” і час: до 50-річчя видання» (м. Київ, 2017), «Українська термінологія і сучасність» (м. Київ, 2019), «Актуальні проблеми дослідження говірок у контексті сучасної мовної ситуації в Україні» (м. Глухів, 2019), «Діалектний часопростір. Світлої пам’яті Наталі Хобзей» (м. Львів, 2019), «Слов’янські діалекти в синхронії та діахронії» (м. Київ, 2019), XXIII Круглий стіл зі слов’янської діалектології (ZOOM; 2020), «Слобожанська бесіда – 13. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності» (Microsoft Teams; м. Старобільськ, 2020), «Діалект: статус, евристичний потенціал, прагматика» (Київ, 2020), «Język w regionie – region w języku IV» (Microsoft Teams; Poznań, 2020).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 51 наукових працях, із них: індивідуальна монографія «Українське діалектне наголошування: об’єкт і прийоми пізнання» (Кам’янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2020. 392 с. 22,79 ум. друк. арк.); 21 опубліковано у виданнях, визначених ДАКом України як фахові, 9 статей опубліковано в закордонних виданнях. Додатково відображають наукові результати дисертації 14 статей, 6 тез доповідей.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, шістьох розділів, висновків, списку використаної наукової літератури та переліку опрацьованих джерел (387 позицій), переліку умовних скорочень, переліку населених пунктів, у яких авторка збирала діалектний матеріал, та додатків: Додаток А. Акцентологічний питальник; Додаток Б. Кадастр акцентуаційних явищ. Загальний обсяг праці становить 433 с., обсяг основного тексту – 386 с.

РОЗДІЛ 1

АКЦЕНТУАЦІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

1. 1. Акцентуація у пізнанні структури і генези української мови: об'єкт, диференційні риси, евристичний потенціал

У кожен період розвитку лінгвістики було своє розуміння наголосу як складної суперсегментної одиниці мови. Дослідники ставили за мету сформулювати правила визначення місця наголосу в слові / словоформі. Це завдання актуальне й досі, його реалізація передбачає докладне вивчення наголосу в мовленні та структурі мови.

Мовознавці усвідомлювали роль наголосу у визначенні самобутності української мови, адже виразна акцентна система відрізняє її від інших слов'янських мов, про що свідчать дослідження О. О. Шахматова [*Шахматов 1915*], О. О. Потебні [*Потебня 1871; 1973*], В. Курашкевича [*Kuryłowicz 1960*], Т. Лер-Сплавінського [*Lehr-Splawinski 1928; 1957*], І. І. Огієнка [*Огієнко 1926; 1952*], Л. А. Булаховського [*Булаховський 1947; 1975–1983*], З. М. Веселовської [*Веселовська 1960; 1970*], В. Г. Скляренка [*Скляренко 1969; 1983; 1979; 1991; 2006; 2007*], В. М. Винницького [*Винницький 1973; 1983; 1984; 2004*], Я. Рігера [*Rieger 1976; 2004*], З. Тополінської [*Topolińska 1961*], І. Ю. Гальчука [*Гальчук 2008; 2017*], В. Б. Задорожного [*Задорожний 1991*], С. С. Пономаренка [*Пономаренко 2011*], А. А. Зинякової [*Зинякова 1997*], Л. П. Гнатюк [*Гнатюк 2015*] та ін.

Перші спроби опису наголошування подають давні українські граматики Л. Зизанія (1596), М. Смотрицького (1619), І. Ужевича (1645), О. Павловського (1818), М. Лучкая (1830), Я. Головацького (1849).

Питання української акцентології як науки, особливості наголошування слів різних граматичних класів вивчали К. М. Ганкевич, І. Г. Верхратський, В. Ю. Охримович. Зокрема, К. М. Ганкевич, проаналізувавши загальну характеристику української акцентуації, звернув увагу на наголошування слів

у народній поезії, де наголос слугує засобом ритмомелодики [Hankiewicz 1897]; І. Г. Верхратський досліджував систему наголошування на підставі діалектних спостережень та творів українських письменників [Verchratskij 1879], виділяв говори з рухомим і сталим наголосом [Верхратський 1899, 1901]; В. Ю. Охримович звернув увагу на термінологічну систему в акцентології при словотворенні та словозміні, на диференціацію фонетичного й етимологічного наголосів, «хиткого наголосу» й «діалектольогічної різнорідності наголосу», на слова з наголосом двозначним [Охримович 1900: 1–64]. Тенденції наголошування різних граматичних класів слів аналізували Є. Тимченко [Тимченко 1917], А. Ю. Кримський [Крымский 1907].

Основи наукового вивчення українського наголосу пов'язані з порівняльно-історичним методом аналізу, підвалини якого були закладені ще в 60-х роках ХІХ ст. у праці О. О. Потебні «Ударение» (так умовно назвала її упорядник В. Ю. Франчук). Саме О. О. Потебні належить ідея порівняльно-історичного вивчення акцентології в слов'янському мовознавстві, яку він реалізував, опрацювавши матеріали східнослов'янських та південнослов'янських мов; такий підхід, на думку вченого, уможлиблює окреслити основні риси історії слов'янської акцентології. Джерелами дослідження О. О. Потебні були передусім граматики, словники, посібники, тому що окремих праць, присвячених акцентології, на той час не було (зокрема, учений використав граматику О. Х. Востокова, праці Я. К. Грота; із південнослов'янських мов: граматики А. Мажуранича, В. Вуїча, праці Д. Даничича, словник В. Караджича та ін.). Із українських джерел, що лягли в основу порівняльно-зіставного дослідження, О. О. Потебня обмежився виданнями творів українських письменників, у яких збережено мовні особливості говору (зокрема, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. О. Куліша, І. П. Котляревського, Є. П. Гребінки); свідченнями писемної пам'ятки – «Лексикону» Памви Беринди, оскільки в ньому проставлено наголоси; фольклорними записами (А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова,

М. Т. Номиса); і, звичайно, О. О. Потебня використав свої знання української мови [Франчук 1973: 23].

Вивчаючи наголос у зв'язку з морфологією та словотвором О. О. Потебня закладає підвалини морфологічного аспекту вивчення українського наголосу, розкриває зв'язок між морфологією і наголосом, робить висновок про те, що рухомість наголосу є давнішою за нерухомість. Підкреслюючи внесок відомого мовознавця в розвиток слов'янської акцентології, І. Ю. Гальчук зауважив, що дослідження О. О. Потебні випереджали час і «мали значний вплив на розвиток багатьох галузей лінгвістики, ще й сьогодні живлять вітчизняну науку оригінальними ідеями. Учений стояв і біля витоків слов'янської акцентології, однак йому не судилося визначити напрями акцентологічних студій у мовознавстві, оскільки його монографія про наголос побачила світ через сто років після написання» [Гальчук 2017]. Саме тому можна стверджувати, що в сучасному східнослов'янському мовознавстві *морфологічний принцип* аналізу акцентуації, започаткували незалежно один від одного О. О. Потебня і Х. Станг.

Ідею О. О. Потебні про порівняльно-історичне вивчення наголосу розвинув Л. А. Булаховський, який розробив наукові засади цього аналізу. Учений довів залежність низки фонетичних змін від акцентних особливостей, успадкованих українською мовою від спільнослов'янської прамови; цьому сприяв розгляд українського наголосу на тлі інших слов'янських мов. Розкриваючи історичні та структурні умови постання акцентних явищ, дослідник виявляв закономірності наголошування слів, визначав тенденції розвитку акцентних явищ в українській мові [Булаховський 1947; 1975–1983].

На перебудову української просодичної системи особливу увагу звернув Ю. В. Шевельов, який визначив сутність цього процесу, його хронологію, а також окреслив межі поширення просодичних явищ [Шевельов 2002]. Однак докладно відтворити процеси української просодичної системи дослідник не

зміг через брак діалектних та писемних свідчень для давньоукраїнського періоду, адже до XVI ст. в українських пам'ятках місце наголосу не позначали. Тому основні етапи еволюції просодичної системи відтворено як реконструкцію на підставі зіставлення з пам'ятками інших слов'янських, частково – з пам'ятками суміжних неслов'янських мов, у яких уже існувала практика позначати наголос.

Вагомим внеском у розвиток історичної акцентології української мови є праці В. Г. Складенка, у яких висвітлено походження й розвиток праслов'янських інтонацій, акцентних парадигм; на підставі свідчень інших сучасних слов'янських літературних мов, писемних пам'яток, діалектних матеріалів реконструйовано акцентуацію різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану [Складенко 1966; 1969; 1979; 1983; 1983; 1998]. Для дослідження історії українського наголосу цінними є праці І. І. Огієнка [Огієнко 1952: 5], З. М. Веселовської [Веселовська 1960; 1965; 1970; 1971], В. Б. Задорожного [Задорожний 1991], В. Ю. Гальчук [Гальчук 1996], І. Ю. Гальчука [Гальчук 1997], С. С. Пономаренка [Пономаренко 2005], К. В. Тішечкіної [Тішечкіна 2006], А. А. Зинякової [Зинякова 1997], Л. П. Гнатюк [Гнатюк 2017], які можна використати для подальшого розроблення наголосових питань.

Акцентну систему української мови, формування якої сягає праслов'янської епохи, вивчали в різних аспектах.

У дослідженні праслов'янського наголосу В. Г. Складенко виділяє два етапи: перший – класична (або традиційна) акцентологія, за своєю суттю фонетична; другий – морфологічна акцентологія [Складенко 1998: 53–58]. Фонетична концепція полягає у встановленні первісних складових інтонацій, розподіл яких був тісно пов'язаний із часокількістю та походженням складу (Л. А. Булаховський [Булаховский 1975–1983], Т. Лер-Сплавінський [Lehr 1917; Lehr-Spławiński 1957], Н. Ван-Вейк [Ван-Вейк 1922], В. Г. Складенко [Складенко 1998]); морфологічна – у реконструкції праслов'янських

акцентних парадигм – баритонованої, окситонованої, рухомої (Х. Станг [Stang 1957], В. М. Ілліч-Світлич [Иллич-Свитыч 1963], В. В. Колесов [Колесов 1969], В. А. Диббо [Дыбо 1981], Р. В. Булатова [Булатова 1989], С. Л. Ніколаєв [Николаев 1989]). У руслі морфологічної концепції основні положення праслов'янської акцентології викладав і В. Г. Складенко, «але, – як зазначав науковець, – відрізняється від неї набагато більшою увагою до фонетичного боку праслов'янського наголосу, через що її (концепцію – Г. К.) можна назвати *фонетико-морфологічною*» [Складенко 1998: 58].

Становлення української акцентної системи, розвиток закономірностей, тенденцій наголошування сучасної української літературної мови, яка сьогодні розвивається в морфологічному аспекті, ґрунтовно проаналізовано в працях В. М. Винницького, у яких науковець подає й рекомендації щодо сучасної норми акцентування в українській літературній мові [Винницький 1975; 1976; 1978; 1983; 1984; 1984; 2002; 2004].

Особливості наголошування різних частин мови характеризували також Л. Л. Гумецька [Гумецька 1954], М. М. Пилинський [Пилинський 1965], М. І. Погрібний [Погрібний 1964; 1974: 61–69], В. М. Русанівський [Русанівський 1964], Н. Ф. Клименко [Морфемна 1979: 112–153], В. К. Чернецький [Чернецький 1971], С. Караванський [Караванський 1994], О. Д. Пономарів [Пономарів 2001], П. В. Мацьків [Мацьків 1989], К. М. Іваночко [Іваночко 1997], Б. Р. Пристай [Пристай 1995; 2014]; відтопонімних похідних – В. О. Горпинич [Горпинич 1976], ад'єктонімів – Л. І. Гуцул [Гуцул 2010]. Цінними є спроби експериментальної оцінки словесного наголосу в працях Н. І. Тоцької [Тоцька 1962], Т. О. Бровченко [Бровченко 1969]; виявлення структурної подібності акцентологічної та фонологічної систем мови П. С. Вовк [Вовк 1997].

Тенденції акцентуації української літературної мови на матеріалі поетичних творів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки проаналізовано в дослідженнях Я. Рудницького [Рудницький

1946], В. Г. Складенка [Складенко 1989], В. М. Винницького [Винницький 1981], Р. С. Міджина [Міджин 2007], Т. Оніщук [Оніщук 2003; 2004], О. Рязанова [Рязанов 2006], Л. І. Легкої [Легка 2016], М. С. Сачко [Сачко 2012] та ін.

Український наголос став предметом як синхронного, так і діяхронного дослідження. Попри вагомий доробок дослідників історичної та сучасної акцентології низка важливих питань досі не розв'язана, зокрема докладної уваги потребує діалектний наголос, який є однією з релевантних рис українського діалектного простору.

В україністиці відсутні теоретичні узагальнення про діалектний наголос, так само немає й докладного опису акцентуації в окремих говірках та діалектах; досі не складено акцентологічних регіональних і загальномовного атласів, хоча акцентні протиставлення є ареалогічно виразними. Показово, що вже в 20-х – 30-х рр. ХХ століття українські діалектологи акцентуацію брали як суттєву ознаку для членування діалектного простору (В. М. Ганцов [Ганцов 1923], О. Б. Курило [Курило 1924; 1928]). Стосовно емпіричної бази діалектної акцентології Л. А. Булаховський наприкінці 40-х рр. ХХ ст. зазначав: «Ми не мали змоги спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв'язане завдання української та багатьох інших слов'янських діалектологій... Це справа, здається, близького майбутнього» [Булаховський 1977, II: 403]. У 70-і рр. думку відомого мовознавця підтримала Т. В. Назарова, зауваживши, що до найближчих планів українських діалектологів належить системне опрацювання нових матеріалів з акцентології [Назарова 1977: 3–5]; проте ці плани сповна ще не реалізовано і у ХХІ ст.

Спостереження над діалектною акцентуацією були здебільшого спорадичними й охоплювали фонетичний та морфологічний рівні.

У період зародження української діалектології наголос характеризували як складник фонетики, чинник зміни якості голосних звуків. Зокрема, це

відображено в працях К. П. Михальчука «Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины» (1872)¹, В. М. Ганцова «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923). Серед зіставляваних даних найбільш характерною ознакою українських говорів і їх диференціації дослідники називали особливості вимови голосних *е*, *о*, *і* залежно від наголосу, їх рефлексії, а також редукцію голосного в кінці слова і між приголосними в карпатських говірках (*бѣр*², *хѡд*, *вѡз*, *бѣр*'*ме*, *хѡд*'*ме*, *бѣр*'*те*, *хѡд*'*те*, *вѡз*'*те* і *бері*, *ходи*, *возі*, *бері*мо, *ході*мо, *бері*те, *ході*т', *возі*т' [Михальчук 1872]); редукцію ненаголошених голосних, які стоять перед наголошеним складом чи після нього (*дѣрву*) [Ганцов 1923: 135].

Підкреслимо, що саме рефлексія довгих *о*, *е* під наголосом спонукала К. П. Михальчука переглянути свою тричленну класифікацію українських говорів – прийняти поправку О. І. Соболевського й об'єднати в одній групі «украинское» і «червоно-русское» нарѣччя (за термінологією К. П. Михальчука). Однак таке членування В. М. Ганцов назвав механічним і помилковим, оскільки воно не відображало генези українських говорів [Ганцов 1923: 6].

У фонетичному аспекті дослідники протиставляли наголошеним голосним ненаголошені (О. Брех на матеріалі говірки с. Убля [Брех 1900: 12], І. М. Зілінський та Т. Лер-Сплавінський – південно-карпатських говорів [Ziłyński 1932: 167; Lehr-Splawinski 1957 a: 339–343], О. Б. Курило – південної групи українських діалектів [Курило 1928: 56–60], С. Смаль-Стоцький – поліських мішаних говорів [Смаль-Стоцький 1927–1928: 32–35], Г. І. Мартинова – середньонадніпрянських говірок [Мартинова 2003: 15]; І. А. Панькевич – українських підкарпатських говірок [Панькевич 1938: 327–

¹ У праці К. П. Михальчука «Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины» було подано класифікацію українських говорів з докладною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак.

² У роботі збережено графіку цитованих джерел.

333])). У 60–90-х рр. XX ст. діалектний наголос лише деяких північних і закарпатських говірок досліджували інструментальним методом [Брахнов 1963; Белая 1979; 1986; Біла 1983, 1994; Назарова 1963; Тоцька 1965]. Як зауважує Л. М. Коць-Григорчук, із основних рис наголосу увагу дослідників привертала експірація та часокількість, оскільки вони впливають на якість голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених складах [Коць-Григорчук 1996: 58–60]. Г. І. Мартинова на матеріалі середньонаддніпрянських говірок підтверджує, що «наголос є одним із найважливіших чинників, який впливає на реалізацію фонем і формування окремих підсистем наголошеного й ненаголошеного вокалізму та їх типів» [Мартинова 2003: 15].

На морфологічному рівні дослідники виявляли акцентуаційні особливості словозміни і словотвору в говірках. Основною метою була фіксація наголошування в повнозначних частинах мови та виявлення найтиповіших акцентних особливостей у говірках (бойківських – І. Свенціцький [Свенціцький 1913], С. Рабій [Рабій-Карпинська 1980], В. П. Кирилич [Кирилич 1995], Г. С. Кобирино [Кобирино 2002], говірках Західної Дрогобиччини – Я. О. Пура [Пура 1961], наддністрянських – Д. Г. Гринчишин [Гринчишин 1977: 45–47], надсянських – Я. Рігер [Rieger 2004: 305–314], у говорі батюків – І. Г. Верхратський [Верхратський 1912: 20], гуцульських – Б. В. Кобилянський [Кобилянський 1928: 24–27], перехідній гуцульсько-пукутській говірці с. Саджава Івано-Франківської обл. – Г. П. Клепікова [Клепікова 1964: 40–54], українських карпатських говірках на схід від Ослави і Лаборця Łukasik-Szulowska [Łukasik-Szulowska 1989: 117–123], лемківських – З. Штібер [Stieber 1938 а; 1938 б; 1974; 1982], південнолемківській говірці села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) – О. Горбач [Горбач 1973: 9], північнолемківських переселенських говірках М. В. Гнатюк [Гнатюк 2015], говірках околиці Ужгорода, – П. П. Чучка [Чучка 1958: 59–62], марамороській говірці с. Вишня

Рона в Румунії – О. Ковач [*Ковач 2003*: 135–144], українських говірках Східної Словаччини – В. П. Латта [*Латта 1964*: 108–116], українських говірках Тернопільщини – К. Дейна [*Dejna 1968*: 51–55], говірках с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл. – П. Є. Ткачук [*Ткачук 1977*: 48–50], говірках Уманського району на Черкащині, які належать до перехідних говірок від південно-східних до південно-західних, – А. Д. Очеретний [*Очеретний 1958*: 31–32], середньонаддніпрянських – Г. І. Мартинова [*Мартинова 2003*: 15; 2000], говірках с. Шевченкового і с. Будищ Звенигородського р-ну Черкаської обл. – І. Ф. Омеляненко [*Омеляненко 1941*: 163–166], говірці с. Блиставиці Гостомського району на Київщині – П. Д. Гладкий [*Гладкий 1928*: 131–132], середньополіських, які знаходяться на теренах Житомирської обл., – В. В. Власенко [*Власенко 1977*: 52–53; *Власенко 1983*: 128–129], східнополіських – Д. А. Марєєв [*Марєєв 2018*], акцентуаційні особливості говорів, картографованих до АУМ, т. 1 (Полісся, Середня Наддніпрянщина й суміжні землі) – І. О. Варченко [*Варченко 1971*: 46–59]). Охопити говори української мови трьох наріч намагалася Н. Й. Марчук, аналізуючи наголошування дієслів [*Марчук 1972*: 96–98; *1977a*: 50–52; *1977b*: 144–146]). У полі зору діалектологів здебільшого було наголошування загальних назв. Систему наголосу власних назв, зокрема українських народних прізвищ жінок, жителів села Млини Перемиського воєводства ПНР, вивчав І. І. Ковалик [*Ковалик 1983*: 122–124], акцентну структуру відтопонімних похідних – В. О. Горпинич [*Горпинич 1976*], ойконімів Полісся, ад'єктонімів – Л. І. Гуцул [*Гуцул 2010*]. Акцентну варіантність у діалектах як прояв мовної закономірності, що зумовлена функціонуванням усієї системи української мови, вивчали О. А. Малахівська, досліджуючи акцентні варіанти іменникових форм наз. відм. мн. [*Малахівська 1977*: 47–48], І. Г. Матвіяс [*Матвіяс 2006*], Б. Р. Пристай [*Пристай 1995*], Г. С. Кобирино [*Кобирино 2005*: 5 – 10].

Проведений аналіз доробку з діалектної акцентології засвідчив, що дослідники фіксували особливості наголошування повнозначних частин мови (іменників, прикметників, займенників, дієслів), а також окремих граматичних форм; звертали увагу на варіантність словесного наголосу в діалектах, функції наголосу, зокрема:

а) деяких іменників у формах наз., род., кл. відмінків одн. і мн.; у віддієслівних іменниках на *-овання* (*по^л'оване, му^р'ован'е*), *-ання, -ення* (*'копан'е, 'лежан'е*), із суфіксами *-ар-, -яр-* (*му^л'ер, пе^л'кар*) та ін.;

б) род. відм. одн. присвійних займенників (*мо^л'го, тво^л'го, сво^л'го – 'мого, т^л'вого, с^л'вого*);

в) двоскладових інфінітивних форм (*вез^л'ти, нес^л'ти – 'везти, 'нести*);

г) дієслів 1-ої особи одн. і мн. теп. ч. (*ка^л'жу, люб^л'лю, пи^л'шу – 'кажу, 'люблю, 'пишу; везе^л'мо, несе^л'мо – ве^л'земо, не^л'семо*);

г) дієслів жің. р. та середн. р. мин. ч. (*вез^л'ла, нес^л'ла, привез^л'ла, принес^л'ла – 'везла, 'несла, при^л'везла, при^л'несла; вез^л'ло, нес^л'ло, привез^л'ло, принес^л'ло – 'везло, 'несло, при^л'везло, при^л'несло*);

д) дієслів 1-ої та 2-ої ос. мн. теп. ч. та майб. ч. (*везе^л'мо, привезе^л'мо, везе^л'те, привезе^л'те – ве^л'земо, при^л'веземо, ве^л'зете, приве^л'зете*).

За ознакою наголошування дослідники диференціювали український діалектний континуум: на підставі синтагматичної акцентуації – І. Зілинський [Ziłyński 1932: 159–160], Л. М. Коць-Григорчук [Коць-Григорчук 2002: 41–43]; на підставі словесного наголосу – З. Штібер [Stieber 1982: 6–7], В. П. Латта [Латта 1967], І. Ф. Омеляненко [Омеляненко 1941], Я. Рігер [Atlas 1980–1991], З. Ганудель [Ганудель 1984–2001], І. Г. Матвіяс [Матвіяс 1990: 43, 63], О. Ковач [Ковач 1993].

Узявши до уваги протиставлення наголошеного / ненаголошеного складів, характер наголосу, діалектологи виокремлювали говір, групи говорів, наріччя, виділяли смуги говорів, проводили межі, зокрема:

1. Виокремлювали *говір* як мовно-територіальну одиницю з-поміж інших українських говорів; за характером наголосу і якістю голосних звуків виділяли кілька типів говорів:

а) із постійним наголосом, де всі голосні короткі, а наголошений трохи довший – надсянський, лемківський і західна частина закарпатського говору);

б) із рухомим наголосом, де виразним є подовження наголошених голосних – говірки Холмщини, волинський говір, подільський говори;

в) із рухомим наголосом та сильнішим подовженням наголошеного голосного – наддніпрянські говори, особливо на схід від Дніпра (І. Зілинський) [Ziłyński 1932: 159–160]. Поділяючи думку І. Зілинського щодо такої загальної територіальної характеристики української синтагматичної акцентуації, Л. М. Коць-Григорчук зазначила, що це була узагальнена, дещо схематична ареалогія синтагматичної акцентуації, «надто малий обсяг досліджуваного матеріалу позначився на висновках із спостережень» [Коць-Григорчук 1996: 59]. Маючи у своєму розпорядженні якісно інші порівняно з І. Зілинським дані, дослідниця визначила особливості діалектної синтагматичної акцентуації та змоделювала послідовність співрозташування (наверствувань) на українській діалектній території систем синтагматичної акцентуації. Частину діалектної території, яка представлена в АУМ т. 2, Л. М. Коць-Григорчук поділила за специфікою синтагматичної акцентуації у двох напрямках: на три частини в горизонтальному – із заходу на схід і південний схід, та на три частини у вертикальному – з півночі на південь. Водночас виявила динаміку творення в діалектному просторі явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації на тлі явищ фонології та морфології, що проілюстровано на прикладі визначення ареалу реліктової флексії *-ий* род. відм. мн. іменників колишніх – *ї*-основ [Коць-Григорчук 2002: 61–69].

2. Ділили український діалектний простір на східну і західну частини за наголошуванням особових та інфінітивних форм дієслів (*хóджу*, *принéсла* – *ходю́*, *принесла́*) – А. Ю. Кримський [Кримський 1907], (*хóджу*, *ходю́*, *ка́жу*,

прошу, про́сю, несемо, несéте, не́сти, не́сла, була, було, бу́ли) – В. М. Ганцов [Ганцов 1923].

3. *Протиставляли наріччя*: південно-західне і частково північне південно-східному за місцем наголосу форми 1-ї ос. одн. дієслів теперішнього часу (*пишу, люблю – пи'шу, люб'лю*), двоскладових інфінітивних форм (*везти, нести – вез'ти, нес'ти*), форми род. відм. одн. присвійних займенників (*мого, т'вого – мо'го, тво'го*), за наголосом окремих іменників (*кроп'ива – кропи'ва*) та інших слів і їхніх граматичних форм – Ф. Т. Жилко [Жилко 1966], С. П. Бевзенко [Бевзенко 1980], І. Г. Матвіяс [Матвіяс 1990: 43]; протиставлення за наголошуванням відображено також на картах «Атласу української мови», регіональних атласів (докл. про відображення наголошування на лінгвогеографічних картах див. 2. 3.).

4. *Виділяли різні групи говірок правобережної Черкащини*, зокрема:

а) *наддніпрянську групу говірок* за наголошуванням іменника у наз. відм. одн. *приск'ринок*;

б) *північно-східну групу* за наголошуванням іменників у наз. відм. одн. *к'вартух, обрус (об'русок)*;

в) *західну зону правобережночеркаських говірок* за наголошуванням іменників у наз. відм. одн. *це'бер, пра'ник*;

г) *східну зону* за наголошуванням іменника у наз. відм. одн. *кропи'ва* – Г. І. Мартинова [Мартинова 2000].

5. *Проводили межу між подільськими і волинськими говірками* (за наголосом іменника *руно*: *руно і ру'но – руно*) [Матвіяс 1990: 63].

6. *Виділяли смугу перехідних від південно-західних до південно-східних говорів* на підставі наголосу іменників у формі род. відм. мн. (*чере'шень, гро'шей*) та неозначеної форми дієслів (*нести, везти*), що є однією з головних ознак південно-західного наріччя; за цією рисою І. Ф. Омеляненко відносить колишню Звенигородщину до смуги перехідних від південно-західних до південно-східних говорів, попри те що К. П. Михальчук майже всю

Звенигородщину зараховував до південно-східних говорів [Омельяненко 1941: 163–166].

7. *Ділили говори південно-західного наріччя* на дві групи (на підставі синхронного опису акцентного типу іменників чол. р. *ѣ-основ*, *ѹ-основ* у південно-західних говорах у контексті рефлексії праслов'янських типів наголошення О. Ковач ділить південно-західні говори на дві групи:

1) у яких переважає флексійний наголос (наддністрянські, частково надсянські, покутські, гуцульські, буковинські);

2) у яких переважає кореневий наголос (закарпатські, надсянські, частково бойківські говірки) [Ковач 1993: 85–87].

8. *Розмежовували говір* на східну й західну частини за наявністю чи відсутністю парокситонного наголошування; у західній частині надсянського говору фіксували акцент парокситонний, а в східній – ініціальний: надсянський говір – зокрема, відображено в «Atlas gwar bojkowskich» [AGB], говірки Закарпатської області – Й. О. Дзендзелівський [ДЛАЗ], українські говірки Східної Словаччини В. П. Латта [Латта 1967], З. Ганудель [Ганудель 1984–2001].

Визначаючи ізоглоси між двома масивами говірок із різними акцентними системами – сталого і вільного наголосів, за критерій дослідники брали поєднання а. т., що становлять систему наголошування, а не випадкові, поодинокі ознаки, які не виявляють базових рис, а лише доповнюють загальну характеристику системи. Зокрема, З. Штібер, поділивши ареал Лемківщини за ознакою наголосу – вільного, рухомого чи парокситонного – на дві частини: *західну* (із парокситонним типом наголосу) і *східну* (із вільним, рухомим наголосом), визначив ареал типів наголошування. Ареал із різномісним наголосом окреслюють на схід села Лупків – Ославиця – Радощиці – Довжиця – Чистогорб – Явірник – Репедь – Полонна – Морохів – Височани – Мокре – Загутинь – Сторожі – Сянічок – Чертіж – Костарвіці; зі сталим парокситонним

наголосом – починається на захід від сіл Вислік Верхній – Карликів – Белхівка – Збоїська – Прусік – Новосільці [Stieber 1982: 6–7, 14].

За особливостями словесного наголосу В. П. Латта, окреслюючи дві частини українських лемківських говірок Східної Словаччини – східну і західну (для говірок східної частини ареалу характерний вільний рухомий наголос, для західної – сталий наголос на другому від кінця слова складі (парокситон), який властивий також польським та східнославацьким діалектам, за винятком сотацьких говірок), виявив фонологічну релевантність наголосу в східних говірках Словаччини, натомість у західних говірках наголос фонологічно нерелевантний. Дослідник доходить висновку, що «західна частина українських говірок Словаччини з прилеглими до неї колишніми лемківськими говірками в Польщі поряд із західноволинськими українськими говірками виступає як специфічний в акцентологічному аспекті діалектний масив на території східнослов'янських мов» [Латта 1967: 109]. Висновок В. П. Латти підтверджують і дослідження З. Ганудель [Ганудель 1984–2001].

Фіксує особливості наголошування, які диференціюють український діалектний обшир, діалектологи стверджували про функціонування в українському діалектному обширі різних акцентних систем. Зокрема, відмінність між просодичними системами різних діалектних зон української мови – півночі (київсько-поліською) та півдня (галицько-подільською) – зауважив і Ю. В. Шевельов, зазначивши, що: «переважно спадна інтонаційна крива наголошених голосних» властива північному ареалу, тоді як «поземна (рівна)» – південному [Шевельов 2002: 160–161].

1. 2. Методи дослідження наголошування

У сучасному східнослов'янському мовознавстві домінує *морфологічний принцип* аналізу акцентуації – основну увагу приділяють морфемі. Наголос досліджують як складне явище, що має важливе значення для різних

структурних рівнів мови; різномісність наголосу є індивідуальною ознакою слова й відрізняє його від інших слів, тобто є предметом вивчення лексикології; водночас рухомий наголос є характерною ознакою граматичної форми слова, адже рухомий наголос, переміщуючись з одного місця на інше в різних формах слів граматичного класу, стає ознакою відповідної парадигми, тобто стосується граматики; характер наголосу, засоби його виділення, а також роль наголосу як детермінатора якості голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених складах – фонетики [Аванесов 1958: 37]; наголос пов'язаний також зі стилістикою, адже він може виконувати експресивну та стилістично-видільну функції [Винницький 2002: 13].

Значний внесок в опис методики характеристики наголосу зробили Є. Курилович [Курилович 1962: 76–77], Л. А. Булаховський [Булаховський 1975–1983], А. А. Залізник [Зализняк 1963: 8; Зализняк 1964: 15–16; Зализняк 1977: 124; Залізник 1985: 17–21], В. М. Винницький [Винницький 2002: 19–29], які встановили ієрархію принципів опису наголосу: спочатку визначають, на якій саме морфемі стоїть наголос, а потім, на якому складі. На думку Є. Куриловича, у мовах із вільним і рухомим наголосом наголос стоїть не на окремому складі слова, а передусім на окремій морфемі в межах слова [Курилович 1962: 76–77]. Водночас у дослідженні наголосу сучасної української мови, як слушно зауважує В. М. Винницький, не можна обмежитися одним рівнем, оскільки «морфологічний аналіз не забезпечує повного опису й пояснення наголосу, а фонологічний аналіз принципово неможливий без морфологічного. Ось чому наголос української мови визначається двома системами відношень: морфологічних і фонологічних» [Винницький 2002: 29].

Спираючись на зв'язок наголосу з фонетикою, морфемікою та словотвором, П. В. Мацьків уважає за доцільне розрізняти рівні аналізу: *акцентно-фонетичний, акцентно-морфемний і акцентно-словотвірний* [Мацьків 1994: 6]. *Акцентно-фонетичний і акцентно-морфемний* аналіз

застосували автори колективної монографії «Морфемна структура слова». Такий підхід сприяв з'ясуванню залежності наголосу і фонетичних процесів від морфологічних особливостей парадигми [*Морфемна 1979*].

Ставлячи перед собою різні мету та завдання, акцентологи часто послуговуються прийомами зіставного аналізу. Зокрема, для підкреслення самобутності української акцентної системи в порівняльно-історичному аспекті комплексно досліджують ті самі східнослов'янські пам'ятки, видані в різних місцях (І. І. Огієнко, С. С. Пономаренко, А. Ю. Полукетова). Такі дослідження, започатковані І. І. Огієнком (на акцентному рівні зіставлено *Служебник* (1614), виданий у Галичині у Стратинській друкарні, та *Служебник* (1656), опублікований у Москві [*Огієнко 1926*]), акцентологи сьогодні успішно продовжують (докл. див. 2. 4).

Діалектологи в дослідженні української наголосової системи використовували *лінгвогеографічний, описовий методи, елементи порівняльно-історичного*; застосовували *інструментальний аналіз, елементи квантитативного аналізу*.

Лінгвогеографічний метод дослідники успішно апробують сьогодні у вивченні міжмовних, міждіалектних зв'язків на акцентному рівні, у визначенні генези говірки, акцентного явища (І. О. Варченко [*Варченко 1971*], Л. М. Коць-Григорчук [*Коць-Григорчук 1996; 2002*], Г. І. Мартинова [*Мартинова 2000; Мартинова 2003*], Д. А. Марєєв [*Марєєв 2018*], Р. С. Зінчук [*Зінчук 2010*]). За допомогою лінгвогеографічного методу, окрім диференціації українського діалектного континууму за ознакою наголошування (про яку йшлося в п. 1. 1), дослідник має змогу отримати новий цінний і переконливий матеріал, який уможлиблює не лише окреслити ареали функціонування явища, а й з'ясувати динамічні процеси, міжрівневий зв'язок структурних явищ. Зокрема, Л. М. Коць-Григорчук засобами лінгвогеографії вперше в українській діалектології виявила динаміку творення в діалектному просторі явищ і тенденцій синтагматичної акцентуації, фонології і морфології.

Взаємопов'язаність акцентуаційних, фонологічних і морфологічних явищ проілюстровано процесом визначення ареалу реліктової флексії *-ий* род. відм. мн. іменників колишніх – ї-основ [Коць-Григорчук 1996: 59–69; Коць-Григорчук 2002: 61–69].

Застосування лінгвогеографічного методу уможлиблює не лише доповнити відомі в науці положення, але й нерідко уточнити, змінити чи й зовсім заперечити їх. Зокрема, Л. М. Коць-Григорчук, дослідивши парокситонний наголос засобами лінгвогеографії, запропонувала нове пояснення його постання. Дослідниця ставить український сталий парокситонічний наголос у рівнорядне становище з наголосом словацьких і чеських говірок [Коць-Григорчук 1993: 93–95] (докл. про парокситонний наголос в українському діалектному обширі див. розділ 4).

За допомогою окреслення ареалів мовного явища можна виявити і взаємопроникнення та взаємодію двох споріднених мов (діалектів). Саме за допомогою лінгвогеографічного методу І. О. Варченко визначив ареали окситонного і парокситонного наголошування іменників (*дро'ва*, *кروطи'ва*, *скир'та*, *сти'на*, *фар'тух*, *хво'рост* і *дро'ва*, *кро'пива*, *с'кирта*, *с'пина*, *'фартух*, *х'ворост* [Варченко 1971: 46–59]. Зауважимо, що сліди контактування можна простежити не лише на лінії стику (так звані лінійні контакти), а й далеко за межами цієї лінії, так звані транслінійні контакти, що діють через налягання певної особливості однієї мови на відмінну особливість іншої мови. Транслінійні контакти І. О. Варченко характеризує як просторові, площинні або амплективні [Варченко 1971: 58].

Лінгвогеографічний метод уможлиблює визначити і територіальну поширеність акцентуаційних варіантів. Зокрема Р. С. Зінчук, досліджуючи словозміну іменників у західнополіських говірках, скартографувала варіанти наголошування та ареали їх поширення, пор.:

– розрізнення роду: *'вапно*/*'вапна* ж. р. – лише у 2 н. п. *вап'но*;

– род. відм. мн. *рік*: *ʼрок ʼів*³ – невеличкі ареали *роʼк ʼів* [Зінчук 2010: к. 44];
 – род. відм. мн. *кінь*: *ʼконей* – спорадично *коʼней* [Зінчук 2010: к. 46];
 – род. відм. мн. *гроші*: *гʼрошей* – рідко *гроʼшей* [Зінчук 2010: к. 48];
 – ор. відм. мн. *кінь*: *ʼк ʼін ʼми* / *ʼкон ʼами* – спорадично *к ʼін ʼми* [Зінчук 2010: к. 50];

– ор. відм. мн. ім. *граблі*: *грабʼл ʼами* – лише на території Республіки Білорусь у 3 н. п. (Мохро Іванівського р-ну Брестської обл.; Збураж Малоритського р-ну Брестської обл., Жидче Пінського р-ну Брестської обл.) функціонує форма *гʼрабл ʼами* [Зінчук 2010: к. 51 б];

– ор. відм. *дрова*: *дʼровами* – *дроʼвами* [Зінчук 2010: к. 51 а];

– м. відм. мн. *в жорʼнах* – лише в одному н. п. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл. [Зінчук 2010: к. 53].

Описовим методом діалектологи вивчали на синхронному зрізі зафіксовані акцентуаційні явища в різних мовно-територіальних утвореннях (докл. див. п. 1. 1). Увагу дослідників привертали ті акцентуаційні риси, які вирізнялися на тлі літературно-нормативного наголошування відповідних форм, що й визначило прийом аналізу – зафіксовані явища розглядали в зіставленні з літературним стандартом, звертали увагу на ті акцентуаційні ознаки, які вирізняють говірку з-поміж інших.

Водночас наголос може бути самодостатнім об’єктом вивчення, а не лише супровідним в описі граматики говірок та в зіставленні з літературним стандартом. Такий підхід в аналізі діалектної акцентної системи застосувала Г. П. Клепікова, досліджуючи наголошування іменників та дієслів теперішнього часу в словозмінній парадигмі окремо взятої гуцульсько-покутської говірки (с. Саджава Івано-Франківської обл.) [Клепікова 1964: 40–54]. Дослідниця довела, що наголос говірки може бути самодостатнім об’єктом аналізу, а не лише супровідним в описі граматики говірок та в

³ Подаємо лише один із зафіксованих Р. С. Зінчук фонетичних варіантів.

зіставленні з літературним стандартом. Саме таким методом досліджували наголошування в бойківських говірках В. П. Кирилич – суфіксальних прикметників [Кирилич 1995: 172–175], Г. С. Кобирина – непохідних іменників [Кобиринка 2002].

Вивчаючи роль наголосу в диференціації українського діалектного простору (зокрема, українських діалектів карпатської групи), дослідники послуговувались *порівняльно-зіставним аналізом*, на підставі якого зроблено висновок про те, що діалектна диференціація за ознакою наголошування не завжди збігається з членуванням українського діалектного простору за іншими структурними рівнями – Г. С. Кобирина [Кобиринка 2015]. Водночас відомі й зіставні дослідження двох часових зрізів: мовних свідчень на акцентному рівні, представлених на картах АУМ, матеріал до якого збирався понад 60 років тому, і сучасних східнополіських говірок – Д. А. Марєєв [Марєєв 2017: 98–105].

Із метою з'ясування динамічних процесів у наголошуванні діалектологи використовували й *елементи порівняльно-історичного методу*: виявлені акцентні типи в говірках аналізували на тлі праслов'янських акцентних парадигм – баритонованої, окситонованої, рухомої (О. Ковач – на матеріалі південно-західних говірок [Ковач 1993: 135–144]; Г. С. Кобирина – бойківських [Кобиринка 2002]). Аналізуючи наголошування у словозмінній парадигмі іменників, дослідники виділяли а. т. рухомого / нерухомого наголосу, релевантною ознакою яких була зміна місця наголосу: наголос на корені / наголос на флексії.

Морфологічний поділ слова є однією з вагомих мотивацій, яка визначає реалізацію наголосу, зокрема, на якому компоненті (основі чи закінченні) стоїть наголос. Відповідно до цієї інформації встановлюють префіксальний, кореневий, суфіксальний і флексійний наголос. За здатністю переміщення наголосу в словозмінній парадигмі на основу і на флексію розрізняють наголос нерухомий і рухомий.

У лінгвістичних дослідженнях не вироблено єдиних принципів опису рухомого наголосу. Аналізуючи рухомий наголос, місце наголосу пов'язують: а) із основою і закінченням (перехід наголосу з однієї частини слова на іншу); б) із певним складом (перехід наголосу з одного складу на інший) [Аванесов 1958: 32–33]. І. Бодуен де Куртене зауважив, що треба звертати увагу не на наголос складів, а на наголос морфем, тобто встановлював пріоритет першого із зазначених вище принципів опису реалізації наголосу, заперечуючи другий [Бодуен де Куртене 1963: 142]. Це твердження І. Бодуена де Куртене поділяє більшість дослідників (Є. Курилович [Kuryłowicz 1960], В. О. Редькін [Редькин 1971 а; 1971 б], Н. А. Федяніна [Федянина 1982] та ін.). Р. І. Аванесов влучно підкреслив, що питання рухомості / нерухомості наголосу треба вирішувати не за належністю до граматичної категорії, а розглядати окремо кожне слово, яке належить до граматичної категорії [Аванесов 1958: 31].

Аналізуючи наголошування у словозмінній парадигмі іменників, дослідники виділяли а. т. рухомого / нерухомого наголосу, релевантною ознакою яких була опозиція: наголос на корені / наголос на флексії.

Уважають, що поняття нерухомого й рухомого наголосу з погляду фонетичного і морфологічного не завжди збігаються. З фонетичного погляду наголос кваліфікують як рухомий, якщо він (наголос) пересувається в межах однієї морфеми, а з погляду морфологічного – наголос рухомий лише за умови наголошування різних морфем, якщо ж наголос пересувається в межах однієї морфеми, то він є нерухомий [Медушевський 1972: 26–34; Винницький 1984: 7–8; Винницький 2002: 27–28]. Наприклад, наголос в іменнику ¹озе²ро – о¹зера розглядають як нерухомий, мотивуючи тим, що в парадигмі важливим є те, на який із двох основних морфологічних компонентів – основу чи закінчення – падає наголос у кожній словоформі парадигми [Зализняк 1977; 1985]. Традиційно цей тип наголосу розглядався як рухомий. Свого часу Я. Грот зазначав, що це є один із типів переходу наголосу, і в таких випадках

виразніше виявляється схильність мови розрізняти за допомогою наголосу форми одн. і мн. у відмінкових формах з однаковими закінченнями [Грот 1899: 334]. На думку В. Л. Воронцової, це ще одне свідчення граматичної ролі наголосу, тобто, якщо форми *'oze"po* – *o'zera* розглядати з точки зору граматичної ролі наголосу, то ці форми нічим не відрізняються від словоформ типу *'pole* – *no'l'a*, оскільки у двох випадках наголос постає як один із засобів протиставлення форм одн. і мн. [Воронцова 1979: 133–134]. Ми також схильні визначати такий тип наголосу як рухомий, тобто вважаємо за доцільне у кваліфікації типу наголосу брати до уваги пересунення наголосу і в межах морфем, і в межах складів, адже а. т. *'oze"po* – *'oze"pa* – *o'zera* – це один із проявів форморозрізнявальної функції наголосу, а форморозрізнявальну роль наголос виконує завдяки своїй рухомості. Зауважимо, що коли наголос цих словоформ розглядати в історичному аспекті, то необхідно констатувати заміну рухомого наголосу нерухомим, однак така акцентна заміна словам цього класу не властива [Скляренко 2006: 192–194, 198, 202–204].

Іншою проблемою у визначенні рухомого / нерухомого наголосу є односкладові іменники у формі наз. відм. одн. (*к'it*, *с't'il*, *цар*). У лінгвістиці по-різному кваліфікують наголос таких словоформ у відмінковій парадигмі: як нерухомий і як рухомий. Здебільшого такий наголос кваліфікують як нерухомий, оскільки, згідно з термінологією, яку вживають Р. І. Аванесов [Аванесов 1958: 21–22], А. А. Залізник [Зализняк 1963; 1964; 1977; 1985], В. О. Редькін [Редькин 1971 а: 12–13; Редькин 1971 б] та ін., словоформа наз. відм. одн. має вимушений наголос, бо словесний наголос не має вибору між основою і закінченням, оскільки закінчення нульове (*kit* – *ko'tovі*, *stil* – *sto'lu*, *цар* – *ца'r'y*); тобто враховують не фактичний наголос цієї словоформи, а наголос так званої «контрольної» словоформи цієї самої парадигми – дав відм. одн. Така інтерпретація вимушеного наголосу не є загальноприйнятою. Зокрема, А. Мустайоки характеризує односкладові словоформи з наголосом на основі [Мустайоки 1981]; ми підтримуємо думку А. Мустайоки і

кваліфікуємо наголос у таких словоформах як рухомий Г. С. Кобирина [Кобиринка 2002]. Свідченням того, що зазначені іменники належать до акцентного типу з рухомим наголосом, є і форма кл. відм. одн., у якій наголос стоїть на корені (*kit* – 'коте, *цар* – 'цар'у).

На підставі аналізу аспектів, прийомів вивчення наголосу як структурної одиниці пропонуємо модель опису акцентуаційної системи говірки; методологічною основою аналізу є положення про системність мовних явищ, що передбачає їх вивчення в динаміці і взаємозв'язках.

Дослідження наголосу у словозмінній парадигмі передбачає такі етапи:

1. Фіксація, спостереження над наголошуванням окресленого кола лексем у монологічному спонтанному мовленні, доповнене відповідями на запитання, а також можливе залучення інших різноаспектних діалектних джерел. Предметом аналізу можуть бути як непохідні, так і похідні лексеми. Дослідження акцентуації для непохідних та похідних слів необхідно здійснювати окремо, оскільки, як зазначає А. А. Залізняк, для непохідних слів схема наголосу і місце наголосу в межах основи є особливою ознакою окремого слова, яка з формального погляду не зумовлена іншими його характеристиками.

2. Визначення рухомого / нерухомого наголосу; релевантною ознакою цієї дихотомії є переміщення наголосу з одного сегмента слова на інший.

У визначенні рухомого / нерухомого наголосу в парадигмі іменника доцільно брати до уваги і морфологічний поділ слова – на основу і закінчення, і фонетичний – поділ морфеми на склади. Адже переміщення наголосу може відбуватися в межах тієї самої морфеми: з одного складу на інший; чи між морфемами: із кореня – на флексію чи з флексії – на корінь (для непохідних); із кореня – на префікс, суфікс, флексію (для похідних). Відповідно до цієї інформації за подібністю акцентуаційних ознак визначають а. т. як категорію синхронного опису (акцентна парадигма – для діахронного, зокрема праслов'янського) для рухомого і нерухомого наголосу; нерухомий наголос у

всіх відмінкових формах може бути: префіксальний, кореневий, суфіксальний і флексійний.

3. Акцентний тип за подібністю акцентуаційних ознак може об'єднувати граматичний клас слів із різною структурою та граматичними категоріями (напр., роду, числа, відмінка тощо), адже наголос – структурна одиниця, яка існує не ізольовано, а у зв'язках з іншими мовними субстанціями. Структурування акцентного матеріалу доцільно проводити з урахуванням співвіднесеності слів за фонетичною та морфологічною структурою. У подальшому така інформація буде показовою для з'ясування низки питань: які морфеми перетягують наголос на себе, а які не впливають на рух наголосу; чи впливає довжина слова на місце наголосу; як здійснені узагальнення корелюють із висновками І. І. Огієнка про співвідношення наголосу і фонетичної структури слова [Огієнко 1952].

4. У межах а. т. за показником більшості відмінкових форм умовно можна розглядати й ті іменники, для яких не виявлено повної відмінкової парадигми в говірці (адже, якщо орієнтуватися на діалектний текст, то в ньому може бути не представлена вся словозмінна парадигма; наприклад, форму кл. відм. здебільшого засвідчено тільки в антропонімах, назвах істот та обмежених кількості назв неістот, зокрема в піснях, віршах, фразеологізмах; які мають неповну числову парадигму (іменники *singularia tantum* та *pluralia tantum*).

5. Акцентний тип може об'єднувати кілька підтипів. З метою уникнення виділення великої кількості а. т. відхилення наголосу в певній відмінковій формі у виявах певного а. т. пропонуємо відносити до підтипу й оцінювати як «варіант мегаструктури».

6. У визначенні продуктивності а. т. доцільно розрізняти типи продуктивності: а) зовнішню (а. т. представлений великою кількістю лексем) і б) внутрішню (а. т. зреалізований незначною кількістю лексем, але поповнюється за рахунок іншої моделі). Т. Г. Хазагеров такі типи

продуктивності називає ще абсолютними і відносними [Хазагеров 1985: 12–13; Хазагеров а 1973].

7. Очевидним є те, що мовлення представників різних вікових груп має деякі відмінності, у чому можна вбачати і вплив літературної мови, а також окремих позалінгвальних чинників. Вікова характеристика респондентів може бути релевантною ознакою в наголошуванні, тому в дослідженні наголосу в діалектному просторі необхідно зважати на зріз поколінь. Зважаючи на зріз поколінь, можна дослідити й динаміку чи статику в наголошуванні, визначити архаїчні риси в наголошуванні.

Головною метою і конкретними завданнями, які стоять перед дослідником, зумовлений і вибір прийомів роботи. У діалектології загалом і в акцентології зокрема існує два основні підходи: ілюстративний і фронтальний; використовуючи перший, дослідники обмежуються наведенням прикладів-ілюстрацій, не вдаючись до широкого охоплення матеріалу, а застосовуючи другий, звертають увагу на вияв певної характерної риси чи тенденції у значній кількості мовних одиниць, що дозволяє поглибити дистрибутивні характеристики мовного явища.

1. 3. Термінологічний апарат акцентології

Акцентологія як розділ мовознавства, що вивчає природу наголосу, його функціонування, а також мовні засоби, пов'язані з наголосом, має свій багатий поняттєвий, термінологічний апарат, зокрема це: *наголос*, *наголошення*, *наголошений* чи запозичені з грецьких граматик латинського походження *акцент*, *акцентуація*, грецького – *просодія* і похідні від них *акцентуаційний*, *акцентний*, *просодичний*, а також словосполучення *акцентна парадигма*, *акцентуаційна крива*, *тип*, *акцентологічна концепція* тощо. Як і кожна наука, акцентологія має інтернаціональний характер: над розробленням її термінологічної бази й теоретичних питань працювали слов'янські та не слов'янські дослідники (А. Мажуранич, О. Х. Востоков, Я. К. Грот,

О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, Р. Ф. Брандт, О. О. Шахматов, І. І. Огієнко, Ф. де Соссюр, А. Лескін, А. Мейє, Т. Лер-Сплавінський, О. Белич, Н. Ван-Вейк, Л. А. Булаховський, Х. Станг, В. Г. Скляренко, А. А. Залізняк, В. М. Винницький, В. Дибо, В. Ілліч-Світич, В. В. Колесов, В. Лефельдт та ін.).

Мовознавці зазначають, що акцентологія – молода наука, зародилася наприкінці XIX ст., хоча явища наголошування зафіксовані в давніх українських пам'ятках починаючи з XVI ст. (найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.) [Скляренко 1983: 5].

Про становлення української акцентології як науки свідчать дослідження О. О. Потебні «Ударение» [Потебня 1973], студії К. М. Ганкевича [Hankiewicz 1877; 1897], І. Г. Верхратського [Verchratskij 1879; 1899; 1901] про наголос у малоруській мові, які були опубліковані в авторитетному німецькомовному славістичному часописі кін. XIX – поч. XX ст. «Архів слов'янської філології»⁴, а також давні граматики, у яких звернено увагу на наголос. Зокрема, першою в українському мовознавстві друкованою граматикою живої української народної мови є «Грамматика малороссійскаго нарѣчія...» О. П. Павловського (1818).

Як сприймали і розуміли дослідники таке складне явище як наголос, починаючи з XVI ст., адже від цього залежить і розвиток термінологічної бази; якими термінами позначені явища наголошування слів у стародавніх українських граматиках та яке їх подальше функціонування в українському лінгвістичному просторі.

⁴«Архів слов'янської філології», який заснував і редагував В. Ягич упродовж 38 років (1876–1914), долучився до піднесення авторитету слов'янської науки, українського мовознавства, зокрема й української акцентології серед європейської громадськості. Т. О. Маньковська, досліджуючи проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині В. Ягича, зауважила, що «усього в 42 річниках «Архіву» (1876–1929) було вміщено близько 60 українознавчих (або таких, що торкалися цієї тематики) статей та рецензій, половина з яких присвячена питанням української лінгвістики – фонології, граматики, лексикології та діалектології» [Маньковська 2005].

1. Акцентологію дослідники трактували по-різному: як окремий розділ граматики (у давніх граматах наголос є окремим складником, зокрема: «Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка», яку написали учні Львівської братської школи під керівництвом митрополита Арсенія [Адельфотес 1591], «Грамматіка словенска» Л. Зизанія [Зизаній 1596]⁵, «Грамматіки славенскиа правильное Сунтагма» М. Г. Смотрицького [Смотрицький 1619]⁶, «Граматики слов'яно-руська» М. Лучкая [Лучкай 1830]⁷); окремий розділ мовознавства (про те, що вчення про наголос стане окремим розділом мовознавства передбачав О. О. Потебня⁸ [Потебня 1871: 10; Потебня 1973: 20], його ідею розвинули В. Г. Складенко [Складенко 2007: 16], В. М. Винницький [Винницький 2002: 15] та їх учні); як розділ фонетики (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер⁹, Л. А. Булаховський [Булаховський 1975, I: 60], О. О. Селіванова [Селіванова 2011: 23]); один із розділів просодеміки (О. О. Селіванова [Селіванова 2011: 23]); як суперсегментну одиницю (С. Канцельсон [Канцельсон 1971: 139–141]; Н. І. Тоцька [Тоцька 2002: 70–73]; В. М. Винницький [Винницький 2002: 18]); як складову частину морфології Є. К. Тимченко [Тимченко 1917]¹⁰; у граматичних працях сер. XX – поч. XXI

⁵ В. В. Німчук зазначив, що «своєю працею Л. Зизаній узаконював позначування наголосів у писаних та друкованих текстах, що певним чином сприяло унормуванню акцентуації як церковнослов'янської, так і східнослов'янських мов: незважаючи на штучність розрізнення трьох типів, запропоновані значки фактично вказували на місце звичайного наголосу в словах» [Німчук 1985: 73–74].

⁶ «Грамматіки славенскиа правильное Сунтагма» М. Смотрицького відіграла важливу роль у нормуванні наголосу церковнослов'янської й української мов [Ченіга 1972: 130–132; Німчук 1985: 102].

⁷ «Граматики слов'яно-руська» М. Лучкая – перша українська граматики на Закарпатті, у якій використано народно-розмовну мову та фольклор. В одному із розділів «Граматики слов'яно-руської» – «Про наголос або акцент – ѿ оударенїи гласа» [Лучкай 1830: 149].

⁸ О. О. Потебня наголос вивчав не як окрему систему, а у зв'язку із морфологією та словотвором [Франчук 1973: 10].

⁹ У праці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Руська граматики», яка складається традиційно на той час із чотирьох частин, «Наголос» є одним із підрозділів першої частини – «Звуки» [Смаль-Стоцький 1914: 9–11].

¹⁰ В «Українській граматиці» Є. Тимченка типи наголосів і закони їх переходу викладено в морфологічній частині [Тимченко 1917].

ст. словесний наголос проаналізовано в морфологічному та фонетичному аспектах, звернено увагу на взаємозалежність наголосу і фонетичних процесів із морфологічними особливостями словозміни [*СУЛМ Ф; СУЛМ М; Грищенко 2002; Морфемна 1979; Морфологія 2004*].

Попри те, що, як зазначив М. Лучкай, найважчим розділом граматики є «розділ про наголошування слів та інтонацію. Навіть корінні русини, які добре знають мову, в цьому відношенні відчують не малу трудність і можуть помилятися» [*Лучкай 1830: 149*], не завжди в граматичних працях наголос був об'єктом аналізу. Свого часу К. М. Ганкевич зазначив, що до наголосу ставилися як до другорядного елемента мови, оскільки «у малоруській граматичній науці на нього або зовсім не звертали уваги, або ставилися до нього як до пасинка»¹¹ [*Hankiewicz 1877: 289–297*]. Окрім того, що граматисти ігнорують наголосом, вони ще й, зауважив М. Лучкай, «або розходяться, або ж, як Мразович, відсилають до священних книг. Але черпати це (про наголос) із релігійних книг справа довга та й не певна, бо релігійні книги в цьому пункті розходяться в залежності від часу, а також від місця видання» [*Лучкай 1830: 149*]. Таке ставлення до наголосу М. Лучкай пояснює тим, що «в старі часи мало турбувалися про наголос, бо вважали, що кожен слов'янин разом з мовою дістає і його модуляцію» [*Лучкай 1830: 150*]. На думку польського мовознавця Є. Куриловича, питання наголосу, зокрема його історія, залишалися поза увагою дослідників, оскільки, аналізуючи питання морфології, можна абстрагуватися від наголосу, докладний опис граматики можливий і без аналізу наголосу, але не можна вивчати наголос, не взявши до уваги морфологічну будову слова [*Kuryłowicz 1960: 233–234*]. Насправді ж наголос утворює універсальну систему, яка координує граматику і фонологію [*Морфемна 1979*].

¹¹ Як зазначає Т. О. Маньковська, К. М. Ганкевич мав на увазі граматику І. Вагилевича «Грамматика малоруської мови в Галичині» (1844, опублікована 1845, польською мовою), Й. Левицького «Грамматика руської або малоруської мови в Галичині» (1834), М. Осадци «Грамматика малоруської мови» [*Маньковська 2005*].

2. Учення про наголос дослідники називали по-різному:

- «Просодія» («Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка») [*Адельфотес 1591*];
- «Просодія»¹²/ «Припало» («припало» – термін Л. Зизанія, який він уживає паралельно з терміном грецького походження «просодія» [*Зизаній 1596*]);
- «Просодія» / «Удареніє» / «Припѣтіє» [*Смотрицький 1619*];
- «Про наголос або акцент – ѿ оудареній гласа» [*Лучкай 1830*];
- «Наголос» [*Огієнко 1952; Наконечний 1969: 358–367*];
- «Акцентологія» [*Булаховський 1975–1983; Скляренко 2007; Винницький 2002*].

Сьогодні термін *просодія* (запозичений з лат. *prosōdia* «просодія, тонічний акцент, часокількість складу», походить від гр. *πρόσῳδια* «пісня з акомпанементом; наголос; орфографічний знак наголосу, придиху, часокількості» [*ЕСУМ 4 2003: 604*] вживають у різних галузях: мовознавстві, літературознавстві, музиці. У мовознавстві це вчення про просодичні елементи мовлення (мелодика, відносна сила вимови слів та їхніх частин, співвідношення відрізків мовлення по довготі, загальний темп мовлення, паузи, загальне темброве забарвлення тощо) та їхнє функціонування, «в українській мові до просодичних елементів належить лише словесний наголос» [*Скляренко 2007: 557*].

Одиницею просодичного рівня є *просодема* [*Ахманова 1966: 367; Канцельсон 1971: 139–141; Винницький 2002: 15*]; яку характеризують і як одиницю супрасегментного рівня мови, що представляє особливості наголосу, мелодики, тону, ритму, інтенсивності, темпу, тембру вимови, паузи [*Селіванова 2011: 605*].

¹²Почерговість варіантів подаємо так, як в авторів.

Термін *акцентоло́гія* (за походженням напівлатинський, напівгрецький), яким активно послуговуються мовознавці, у слов'янському просторі починає функціонувати з кін. XIX ст., часу виходу дослідження російського мовознавця Р. Ф. Брандта «Начертание славянской акцентологи» (1880)¹³. Саме тому дослідники й зазначають, що вперше в науковий обіг увів цей термін Р. Ф. Брандт [Скляренко 2007: 16; Винницький 2002: 9; Караман 2011: 68]. Водночас сам Р. Ф. Брандт зауважує, що цей термін придумав не він, і його походження йому не відомо, і водночас обґрунтовує, чому для окреслення науки про наголос вибрано термін *акцентологія*, а не *просодія*. Недоліки слова *просодія* дослідник передусім вбачає у незручності утворювати похідні, зокрема дієслово на позначення розставляти просодії та віддієслівний іменник; а також у рівнозначності термінові *акцент* й у тому, що термін *просодія* вже вживають у дещо іншому значенні [Брандт 1880: II].

Об'єктом дослідження акцентології як розділу мовознавства є *наголос*, як синонім до нього – *акце́нт*. Наскільки акцентологічні терміни є точними й чітко відображають суть окресленого явища? Розробляючи термінологічну базу акцентології, Р. Ф. Брандт вводив у науковий обіг слова з латинської, грецької граматики, творив неологізми і неодноразово вагався, який термін вживати: «я никакъ не могу рѣшиться говорить объ удареніи (или акцентіе) тамъ, гдѣ дѣло идетъ о письменномъ знакѣ ударенія (который я называю просодіей), или обозначать имъ способъ произношенія и размѣщенія удареній (акцентовъ), для котораго я образовалъ слово акцентовка» [Брандт 1880: II].

¹³Р. Ф. Брандт поставив перед собою завдання створити зіставну акцентологію всіх слов'янських мов, однак наводить поодинокі свідчення з української мови; у праці «Начертание славянской акцентологи» (1880) зосередив увагу в основному на аналізі іменників і тільки частково – інших частин мови. В. Ю. Франчук звертає увагу на те, що О. О. Потебня в праці «Ударение» не вживає термін *акцентологія*; саме цей факт дає підстави припускати, що працю про наголос О. О. Потебня написав раніше, ніж Р. Ф. Брандт «Начертание славянской акцентологи» (1880) [Франчук 1973: 8].

Попри те, що однією з основних ознак терміна є однозначність у межах окремої галузі, наведені терміни є багатозначними, термін *акцент* має ширше значення, ніж *наголос*, пор.:

Наголос – виділення фонетичними засобами одного зі складів у слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос), синтагми у фразі (фразовий наголос) [Скляренко 2007: 404]; а також *наголос* – діакритичний знак, яким позначають на письмі виділений фонетичними засобами склад у слові.

Акцѐнт – «запозичення з французької мови; фр. accent «наголос» пов'язане з лат. accentus «т. с.»...; лат. accentus є калькою гр. προσῦδια «наголос» [ЕСУМ I: 59]; окрім того самого значення що й *наголос*, це ще і своєрідне вимовляння звуків, особливість вимови [докл. див.: Скляренко 2007: 16].

В. Лефельдт пропонує розрізняти ці терміни як два феномени, зокрема: *акцент* використовувати до абстрактних об'єктів дослідження; *наголос* – до конкретних об'єктів дослідження; обидва терміни доповнюють один одного, але, на думку дослідника, не мають змішуватися [Лефельдт 2006: 13].

А. А. Залізняк синонімом до *наголосу* як способу розставлення виділення одного зі складів у словоформах чи словах, так само, як і свого часу пропонував Р. Ф. Брандт, вважає термін *акцентóвка* (напр., *кореневий наголос* чи *коренева акцентовка*) [Залізняк 1985: 5; Брандт 1880: II], але в українському мовознавстві цей термін не прижився, передусім, на нашу думку, тому, що утворений за російською моделлю.

Для того, щоб уникнути неоднозначності терміна *наголос*, дослідники пропонують уживати термін *акцентѐма*, по-різному його трактуючи: як «структурний елемент мови, наголос її мовленнєва реалізація... існують мовно-мовленнєві паралелі: фонема – звук, акцентѐма – наголос»; як «тип, узагальнення, суперсегментна фонологічна одиниця, яка є ознакою кожного слова та їх форми», немає статусу самотійності, окремо не існує [Винницький

2002: 15–16]; як найменша базова одиниця акцентології (або словесний наголос словоформи) [Вовк 1997: 11–13; 1996; 1998]; як основна фонаційна одиниця мовлення [Баранник 1973: 24–25]. Проте думку Д. Баранника спростовує В. М. Винницький, вважаючи, що основною фонаційною одиницею мовлення є фонема [Винницький 2002: 16].

Похідним від терміна *акцент* є *акцентуація*, від *наголос* – *наголошення*, *наголошування*, які, на думку В. М. Винницького, не повністю еквівалентні за ужитком, оскільки «термін «акцентуація» вживається як ширше, родове поняття (гіперонім)», до складу якого входять «видові поняття (гіпоніми): наголос (акцент) і наголошування (наголошення, акцентування)» [Винницький 2002: 18–19]. Термін *акцентуація* можуть уживати до мови загалом (*праслов'янська акцентуація*, *сучасна акцентуація*). У цьому випадку можливий і термін *наголос*, але лише там, де характерний один тип просодичного виділення (*сучасний наголос*, але не *праслов'янський наголос*) [Зализняк 1985: 6]. У лінгвістичних працях, з одного боку, зазвичай не розрізняють прикметники, утворені від *акцентуація*, – *акцентний* чи *акцентуаційний* [Зализняк 1985: 6], а, з іншого боку, усталилося вживання *акцентна парадигма* – для праслов'янських баритонованої, окситонованої, рухомої парадигм, *акцентуаційний тип* – для характеристики сучасної системи. Водночас зауважимо, що віддієслівні іменники *наголошення*, *наголошування* доцільно диференціювати: від *наголос* – *наголошення*, а також прикметник *наголосова* (система, характеристика), а від *наголошувати* – *наголошування*.

Досліджуючи українську діалектну акцентну систему, науковці також уживали терміни *наголос*, *акцент* із таким самим окресленням, як і в літературній мові, надаючи перевагу термінові *наголос*, пор.: *наголос* [Верхратський 1899; 1900; 1901; 1912; Охримович 1900; Гнатюк 2015; Гладкий 1928; Панькевич 1938; Пиртей 2013; Пшеницька-Овчаренко 2007;

Лесів 1997]; акцент [Рабій-Карпинська 2011; Stieber 1982]; наголос / акцент [Охримович 1900; Тимченко 1917; Кобилянський 1928].

Автори давніх граматик кін. XVI – XVII ст. послуговувалися термінами граматик класичних мов, які, на думку В. В. Німчука, «сприймалися як зразок розвиненості і впорядкованості... Оригінальність того чи іншого вченого виявлялася насамперед у тому, як він у поняттях і термінах своєї доби зміг дослідити чи описати слов'янську систему» [Німчук 1985: 8].

Питання про шляхи проникнення в українську мову слів, запозичених із інших мов, та чинники сприяння цьому процесові є складними й не завжди прозорими, адже це може бути безпосереднє чи опосередковане (здебільшого через посередництво російської мови на території Східної України, польської – Західної України) запозичення. Дослідники, спираючись на те, що в Україні XVI – XVII ст. був високий рівень освіти (українські учені того часу знали грецьку й латинську писемності), припускають, що «більшість запозичень цього часу з латинської мови могла бути засвоєна українською безпосередньо, паралельно з засвоєнням тих самих слів польською мовою» [ЕСУМ I: 10].

Історичні обставини склалися так, що з XIX ст. українські мовознавці вийшли за межі греко-латинської теорії [Німчук 1985], виявляли особливості української системи загалом та наголосової зокрема, що спонукало й до розроблення теоретичної, термінологічної бази.

У сучасних лінгвістичних працях дослідники послуговуються власне українськими та запозиченими термінами: *наголос* – *акцент*, *акцентуація*; *наголошувати* – *акцентувати*; *наголошування*, *наголошення* – *акцентування*; *наголосовий* – *акцентний*, *акцентуаційний*; *наголошений* – *акцентований*, а також словосполученням «словесний наголос» – виділення одного зі складів слова.

Аналізуючи словесне наголошування, лінгвісти не можуть обійтися без термінів *рухомий наголос*, *нерухомий наголос*, *сталий наголос*, якими сьогодні активно послуговуються. Термін *рухомий наголос* уперше ввів у мовознавство

О. Х. Востоков [*Востоков 1874*]; як варіант до нього також вживали *безмежно-рухомий наголос* – В. Ю. Охримович [*Охримович 1900*: 3], *перехідний наголос* – Є. К. Тимченко [*Тимченко 1917*: 15]. Дефініції рухомого наголосу подають І. Бодуен де Куртене [*Бодуэн де Куртене 1963*: 142], Є. Курилович [*Курилович 1962*: 76–79], В. О. Редькін [*Редькин 1971а*: 3], В. М. Винницький [*Винницкий 1984*: 7–8] та ін.

У складному слові прийнято виділяти *головний*, чи *основний*, і *другорядний* наголоси; Є. К. Тимченко як синонім до другорядного наголосу вживає термін *приголосок* [*Тимченко 1917*: 15].

У мовному просторі дослідники фіксують й акцентні варіанти, уживаючи такі терміни: *двойственное ударение* – О. О. Потебня [*Потебня 1973*], *хиткий наголос* – В. Ю. Охримович [*Охримович 1900*: 10]; *не постійний* С. Смаль-Стоцький [*Грамматика 1914*]; *двоякий* – В. Г. Складенко [*Складенко 1983*: 125–146; *Складенко 1991*: 32–34], В. М. Винницький [*Винницкий 1983*: 26–30; *Винницкий 2002*: 30–34]; *подвійний наголос* – З. М. Веселовська [*Веселовська 1960*: 16–21], В. Г. Складенко [*Складенко 1983*: 125–146; *Складенко 1991*: 32–34], В. М. Винницький [*Винницкий 1983*: 26–30; *Винницкий 2002*: 30–34]; *дублетний* – З. М. Веселовська [*Веселовська 1960*: 16–21], В. М. Винницький [*Винницкий 1983*: 26–30; *Винницкий 2002*: 30–34], О. В. Романченко [*Романченко 1977*: 77–83]; *паралельний* – З. М. Веселовська [*Веселовська 1960*: 16–21], В. Г. Складенко [*Складенко 1983*: 125–146; *Складенко 1991*: 32–34], О. В. Романченко [*Романченко 1977*: 77–83]; *варіантний* – В. М. Винницький [*Винницкий 1983*: 26–30; *Винницкий 2002*: 30–34; *Пристай 2014*], Т. Г. Юрчук [*Юрчук 1971 а*: 31; *Юрчук 1971 б*: 21–26]. Найбільш вдалими, на думку Б. Р. Пристая, є такі: *акцентний варіант*, або *варіантний наголос* (чи *акцент*), можливі також терміни *двоякий та подвійний*; а терміни *дублетний, паралельний* є не зовсім вдалими, бо вони не зовсім точно передають поняття [*Пристай 1995; 2014*].

У діалектному просторі термінологічне поле має ширший спектр дії. Уважаємо за доцільне розрізняти такі варіанти: *двоятий / подвійний / варіантний* наголос – той, який функціонує в межах найменшого мовно-територіального утворення – говірки, чи в мовленні одного носія; *варіантний* наголос – функціонує в ширшому просторі, виконує диференційну функцію, т. зв. територіальні варіанти; розрізняє вікову характеристику мовців.

У нашому дослідженні ми послуговуємось термінами *акцент, акцентологія, акцентуація, акцентуаційний, акцентний; словесний наголос, наголошувати, наголошування, наголосовий; варіантний наголос, рухомий / нерухомий наголос.*

Висновки до розділу 1

Наголос як складна суперсегментна одиниця мови здавна був у полі зору лінгвістів. Дослідники фіксували словесне наголошування, вивчали його в різних аспектах: історичному, порівняльно-історичному, синхронному; намагалися визначити правила й дати рекомендації щодо правильного наголошування.

Акцентологія як окремий розділ мовознавства має свій багатий термінологічний апарат, який розвивався на латинській і національній основі.

В окресленні поняття вимушеного, нерухомого й рухомого наголосу доцільно брати до уваги фонетичний і морфологічний принципи.

Аналіз прийомів, методів дослідження діалектного наголосу в українських говірках свідчить, що чимало питань у студіях дослідників не знайшли достатнього й усебічного опису. У діалектології існують деякі припущення щодо специфіки діалектної акцентуації в говорах. Проте недослідженою залишається як парадигматична, так і синтагматична акцентуація в українських говірках; явище парокситонези та його генеза. Попередні описові й картографічні дослідження не уповажнюють на вичерпні висновки; їхня цінність полягає у фіксації самого факту наголошування, у спробах оцінити досліджувані явища.

Дослідники здебільшого обмежувалися виявом у діалектному мовленні розподілу наголосової сили між складами, протиставляючи наголошеним голосним ненаголошені, що перевіряли інструментально.

Наголошування мовознавці вивчали за словоформами окремих частин мови, звертаючи увагу на наголошування у словоформі та словотворенні. Об'єктом дослідження здебільшого були говірки південно-західного наріччя. Основною метою була фіксація наголошування в повнозначних частинах мови (іменниках, прикметниках, займенниках, дієсловах, а також їхніх окремих граматичних формах) та виявлення найтипівіших, малопоширених акцентних

особливостей у говірках (му'рован'є, му'л'єр, 'мого, 'вуз'кий, 'б'ілен'кий, 'люблю).

Акцентні особливості українських діалектів у фонетичному й морфологічному аспектах виявилися такими виразними, що дослідники не тільки констатували протиставності в наголошуванні словесного й синтагматичного наголосу, а й намагалися членувати український діалектний простір: на підставі синтагматичної акцентуації; на підставі словесного наголосу.

Критерії, які лягли в основу діалектного розмежування українського діалектного простору за ознакою наголошування, базувалися на аналізі діалектного наголосу у фонетичному та морфологічному аспектах, зокрема:

- на принципові протиставлення наголошеного / ненаголошеного складів, який сформулював В. М. Ганцов [Ганцов 1923]; квантитативно-акцентологічна характеристика уможливила виділити і протиставити північні та південні українські діалекти;

- на характерові наголосу, за яким виділили говори з рухомим і нерухомим наголосом (І. Г. Верхратський [Верхратський 1899; 1901], М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков [Дурново 1915]); цей самий критерій використано як диференційну ознаку в протиставленні української, російської та білоруської мов (О. О. Шахматов [Шахматов 1915], О. І. Соболевський [Соболевський 1892]).

У дослідженні діалектного наголосу у словозміні та словотворенні дослідники застосовували різні підходи: 1) наголошування в говірці аналізували на тлі літературної мови; 2) говірку оцінювали як систему й відповідно наголос – самодостатній об'єкт аналізу в цій системі, а не лише супровідний в описі граматики говірок. На сучасному етапі в діалектології загалом та українській зокрема в дослідженні структурних рівнів говірки (говору, наріччя) домінує перший підхід; водночас можливий і другий – за

умови зіставлення говірки (говору, наріччя) і літературної мови як двох систем.

Принципи вивчення й опису діалектної акцентуації корелюють із принципами, методами дослідження акцентної системи літературного стандарту, водночас мають свою специфіку, яка полягає передусім в обізнаності, орієнтуванні дослідника в особливостях існування об'єкта вивчення в просторі й часі; діалектологи зважають не тільки на кодифіковану норму літературної мови, а й на ареал досліджуваної діалектної системи.

Сьогодні перед дослідниками діалектного наголосу стоять такі завданнями: а) вияв а. т. та їх розподіл за граматичними категоріями; б) встановлення співвідношення тенденцій усталення чи рухомості, зміни наголосу в словозміні та словотворенні; в) аналіз динамічних процесів явищ нівеляції, уніфікації, інтерференції в сучасних українських діалектних системах на акцентному рівні; г) з'ясування генези акцентного явища (зокрема, джерело походження української парокситонези, пропарокситонези).

Перспективними прийомами, аспектами дослідження діалектного наголосу, які або частково, або й зовсім не представлені в дослідженнях, є:

– *лінгвогеографічний*, застосування якого уможливить окреслити ареал поширення акцентного явища, визначити його ядро і периферію;

– *порівняльний* аналіз між іншими мовними системами допоможе виявити їхню взаємодію – міждіалектну, міжмовну;

– *зіставний* аналіз між діалектним наголошуванням та літературним, оцінюючи говірку і літературну мову як дві рівноправні системи. Такий прийом уможливить дослідити два питання: 1) роль українських територіальних діалектів у процесі становлення української літературної акцентної системи – діалектно-літературну взаємодію, 2) вплив української літературної акцентної системи на територіальні діалекти – літературно-діалектну взаємодію;

– *представлення діалектного наголосу в мові авторитетних письменників, і класиків, і сучасників.* Цінними є дослідження І. І. Огієнка [Огієнко 1952], В. Г. Складенка [Складенко 1989; 1991], В. М. Винницького [Винницький 1981а; 1981б], А. А. Зинякової [Зинякова 1997], Р. С. Міджина [Міджин 2007] та ін., у яких проаналізовано особливості наголошування різних морфологічних класів на матеріалі поетичного мовлення, усе ж вивчення мовлення авторитетних письменників-класиків, українських діячів, мовотворчість яких впливала на розвиток національної культури, літературної мови кін. ХІХ – на поч. ХХ ст., а також сучасних письменників як зразка для наслідування на акцентному рівні, не втрачає своєї актуальності; водночас такі дослідження необхідно здійснювати з увагою до діалектного простору, у якому зростав і творив митець;

– *вивчення акцентної норми.* Акцентна система говорів цікава не тільки для визначення особливостей наголошування кожної частини мови зокрема, географії поширення акцентного явища, представлення діалектного наголошування у творах авторитетних письменників, у мовних пам'ятках (граматиках, словниках) та для зіставлення двох систем однієї мови, а також і для визначення норми, причому норми не лише діалектної, а й літературної. Як повноцінна система діалекти не тільки зазнають впливу літературної мови, а й здатні впливати на неї. Адже мова – динамічна система, яка постійно розвивається, так само і мовна норма (літературна чи діалектна) – категорія історична, не стала. Зміни в мовній нормі зумовлені не лише внутрішньомовними, а й позамовними чинниками, зокрема, взаємодією мови з іншими мовами та діалектами (докладніше про літературно-діалектну взаємодію південно-західних говорів та питання норми на акцентуаційному рівні див. розділ 6).

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКИЙ ДІАЛЕКТНИЙ НАГОЛОС: ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ

2. 1. Джерела дослідження діалектної акцентної системи

Першоосновою наукового аналізу є його джерело. Спираючись на конкретний матеріал, дослідник окреслює завдання, які передбачають вибір прийомів та методів дослідження.

Очевидним є те, що для реалізації системного вивчення українського діалектного наголосу передусім необхідно зафіксувати говірковий матеріал; відповідно до поставлених завдань дібрати джерельну базу, яка забезпечить повноту, достовірність матеріалу, уможливить здійснити узагальнення, зробити ґрунтовні об'єктивні висновки.

Сьогодні для дослідження діалектного наголошування в різних аспектах є чимало діалектних, фольклорних, історичних джерел. Джерелами дослідження української діалектної акцентної системи є:

- відповіді на діалектологічні питальники, анкети (зауважимо, що збирання акцентуаційного матеріалу було передбачено вже на поч. ХХ ст. [*Програма 1909; Програма 1910*];
- діалектні тексти які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ у реальному функціонуванні (необхідність спиратися на діалектні тексти є самоочевидною, а тому діалектна текстографія має пріоритетне значення порівняно зі свідченнями, зібраними за програмами);
- лексикографічні праці (укладено діалектні словники різних типів, у яких усі слова, крім односкладових, подано з наголосом, нерідко представлено й акцентні варіанти, елементи граматичної характеристики реєстрових слів (здебільшого це форми род. відм. одн. та наз. відм. мн.), зафіксовано й розрізнення семантики за допомогою наголосу; акцентуаційна інформація представлена і в розлогих ілюстраціях до вокабул у словниках);

– лінгвогеографічні праці (загальномовний «Атлас української мови» [АУМ], регіональні атласи (AGB, Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language , Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny [Stieber 1956–1964], «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» [Ганудель], «Атлас українських говорів Східної Словаччини» [Латта 1991], «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» [ДЛАЗ], «Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті» [ЛАНП] та ін.), а також «Карпатський діалектологічний атлас», «Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок»; інформацію про мовну структуру українських говірок вміщено в «Общекарпатском диалектологическом атласе», «Общеславянском лингвистическом атласе».

– дескриптивні дослідження (у монографічних, дисертаційних дослідженнях та численних студіях представлено об'єктивну картину мовного стану старожитніх та новожитніх говірок);

– український діалектний фонофонд, створений у відділі діалектології Інституту української мови НАН України. У фонофонді представлено магнітофонні записи говірок з усього українського діалектного континууму – із 900 населених пунктів переважно з теренів України, а також з-поза України: Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови, Югославії. Чимало записів відтворюють мовлення діалектоносіїв, народжених у ХІХ ст. (найстарші інформатори 1874–1876 років народження) [Гриценко 2004];

– писемні пам'ятки, у яких зазначено наголос (простежити розвиток української акцентної системи можна тільки з кінця ХVІ ст., оскільки в цей час почали в книжках ставити наголос [Веселовська 1970]. Зокрема, систематично наголоси проставлені в стародруках – «Апостол» (Львів, 1574 р.), Острозькій Біблії (1581) [Скляренко 1983: 4–5];

– давні граматики;

– реконструйована праслов'янська акцентна система (це дослідження Л. А. Булаховського [Булаховський 1975–1983], В. Г. Скляренка [Скляренко

1998], В. М. Ілліча-Світича [*Иллича-Свитыч 1963*], В. А. Диббо [*Дыбо 1968; 1990; 1981; 1990*], В. В. Колесова [*Колесов 1969; 1972*], А. А. Залізняка [*Зализняк 1985*], Р. В. Булатової [*Булатова 1980*], С. Л. Николаєва [*Николаев 1989*]; історія акцентуаційних процесів різних граматичних класів слів (І. Ю. Гальчук [*Гальчук 1997*], В. Ю. Гальчук [*Гальчук 1996*], В. Б. Задорожний [*Задорожний 1991*], А. А. Зинякова [*Зинякова 1997*]); ці праці, так само, як і писемні акцентовані пам'ятки, сприяють з'ясуванню генези акцентного типу чи явища в говірці, допомагають установити динамічні та виявити архаїчні й інноваційні процеси);

– етнографічні, фольклорні матеріали, у яких зазначено місце наголосу, зокрема «Етнографічний збірник» Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка містить свідчення з різних регіонів України;

– твори художньої літератури, у яких використано діалектизми, здебільшого це поетичні тексти із зафіксованим наголосом.

Зазначені джерела містять надійний матеріал для дослідження української діалектної акцентної системи в синхронії та діахронії. Водночас на особливу увагу заслуговує фундаментальна праця українських діалектологів – АУМ, на картах якого в ареальній проєкції відбито функціонування територіальних діалектів української мови на різних структурних рівнях мови. Але укладанням лінгвістичних карт не завершується вивчення мовних явищ, а тільки починається, оскільки «лінгвістична карта – це лише підготовлений матеріал, схема, формула, яка потребує розв'язання, дешифрування, прочитання» [*Дзендзелівський 1965: 20*]. Сьогодні актуальним є, як зазначає П. Ю. Гриценко, «з'ясування інформаційних можливостей карт, пошуки відповідей на питання: *що дає лінгвістична карта для пізнання мови, історії етносу і в яких аналітичних процедурах це джерело інформації має безсумнівні переваги, а в яких безальтернативне?*» [*Гриценко 2004 а: 86*].

2. 2. Діалектні тексти як джерело пізнання українських діалектів

Мова – це система систем, елементи якої взаємозумовлені й пов’язані в одне ціле: зміна в одній системі може викликати зміни в інших. Ця теза стала аксіомою попри те, що «жоден носій мови не може ні безпосередньо спостерігати, ні уявити собі мову в її повному обсязі, оскільки вона є нескінченним у часі і необмеженим у просторі процесом діяльності. Але, як і всяке реальне, об’єктивно існуюче явище, мовна діяльність піддається безпосередньому спостереженню і відображенню у своїх окремих конкретних проявах, у т. ч. фіксації і наступному відтворенню цих виявів за допомогою техніки звукозапису або графічного позначення звукових актів мови у вигляді письмового тексту» [Мельничук 2007: 363]. Спираючись на тезу про єдність мови і мислення, Н. О. Руснак розглядає діалектний текст *«як миттєву вербалізацію свідомості у вигляді мовної семіотичної одиниці, що відповідає прагматичній настанові комунікації»* [Руснак 2009: 13]. Водночас дослідниця подає і типологію діалектних текстів, зокрема: вільні спонтанні; узуальні (частково регламентовані); жорсткі, клішовані (фольклорні діалектні тексти), які «об’єднані територіальним чинником та усною формою реалізації» [Руснак 2009: 14].

Текст є джерелом багатоаспектних досліджень, адже саме текст розкриває горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, оскільки в ньому поєднані різнотипні одиниці мови. Відображення реальних процесів мовлення, об’єктивно сформованих одиниць «дозволяє визнати текст за *модель* досліджуваної говірки, покласти його в основу моделювання говірки як системи» [Гриценко 2004 б: 7].

Усвідомлення евристичного потенціалу діалектних свідчень спонукало до записування матеріалу та створення збірників діалектних текстів, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч українськомовного простору та поза межами України. Зразки монологічного, діалогічного мовлення діалектоносіїв наведено й у

дескриптивних працях – монографіях, статтях, а також лексикографічних (у багатьох словниках до реєстрового слова подано приклади-ілюстрації монологічного мовлення). Сьогодні тексти як ілюстрації-додатки вміщено в багатьох працях з діалектології.

Попри те, що діалектологи послідовно фіксують та вивчають структурні особливості, межі поширення типових явищ традиційної культури, мовні трансформації та їхній характер, діалектні тексти ще порівняно рідко стають базою лінгвістичного дослідження. Доцільність вивчати діалектні явища на підставі діалектного тексту підкреслює Г. І. Мартинова, зазначаючи, що саме за допомогою текстів і фонозаписів із середньонаддніпрянських говірок вдалося «удокладнити парадигматичні й синтагматичні характеристики голосних і приголосних, збагатити методику системного аналізу ареалогічним аспектом, спроектувавши поширення окремих явищ і системи діалекту загалом» [Мартинова 2014: 289].

На підставі опублікованих хрестоматій діалектних текстів можна вивчати словесний наголос у словозмінній парадигмі, функційне навантаження наголосу. Адже зразки мовлення подано у фонетичному записі, який передбачає відтворення звукових особливостей, відображення різноманітних варіантів виявів фонем, а також виділення наголошеного складу в слові за допомогою діакритичного знака: «Місце наголосу позначається довгою вертикальною рисою, яка ставиться перед знаком приголосного, що передує голосному наголошеного складу, а коли в наголошеному складі немає попереднього приголосного, то безпосередньо перед літерою голосного ('муха, го'дина, 'арка)» [Говори 1977: 12]. У такий спосіб у діалектних текстах зафіксовано словесний наголос, що уможливлює вивчення закономірностей, тенденцій, варіантів наголошення в словозмінній парадигмі різних граматичних класів слів. На підставі діалектних текстів можна досліджувати і функції наголосу, адже за допомогою наголосу диференціюють лексичне значення слів ('жадный 'жадібний; зажерливий; заздрісний' // жад'ный

‘спраглий; такий, якому мінімального не вистачає’ [Сабодош]; ‘беседа ‘компанія на весіллі’ // бе¹седа ‘розмова’ [Чабаненко]) та граматичні форми слів (род. відм. одн. ¹д’івки, ¹китички, ¹коле¹са – наз. відм. мн. д’ів’ки, китич’ки, ко¹леса) (докл. про функції наголосу див. З. 7).

У складних словах, окрім головного наголосу, що послідовно проставлений у діалектних текстах (окрім текстів з Лемківщини), може бути і побічний, чи додатковий, наголос, який фонетисти-дослідники української літературної мови пропонують позначати окремим знаком – «рискою, нахиленою вліво, або ж вертикальною рискою, розташованою знизу (а не зверху) перед голосним чи складом або після голосного» [Карпенко 1996: 80]. Однак такий тип наголосу не представлено в українській текстографії.

Українській мові та її говіркам властивий також і *фразовий наголос* (виділення певного слова у фразі або посилення словесного наголосу в певній синтаксичній позиції), *логічний наголос* (особлива вимова певного слова чи кількох слів у висловлюванні; за допомогою логічного наголосу виділяють важливе в смисловому відношенні слово, що уможливорює вивчення різних смислових відтінків), *емфатичний наголос* як варіант логічного (емоційне виділення слова у висловлюванні напруженою вимовою певних звуків, найчастіше подовженням наголошеного голосного звука) [Скляренко 2007: 404]. Ці різновиди акценту майже не відображено в транскрибованих діалектних текстах. Ми свідомі того, що окремі такі наголоси не завжди можуть виділятися в потоці мовлення. Але в живому експресивному мовленні слово, яке «з логічного погляду є центром, домінантою цілого висловлення, у виразній, експресивній мові нерідко наділяється наголосом найбільшої сили, тобто може бути вимовлене з особливим притиском» [Наконочний 1969: 362].

У транскрипційній системі українських діалектних текстів не було передбачено графічних засобів для відображення фразового та логічного наголосу, а емфатичний наголос, який виражається подовженням голосного звука, передано різними засобами: повторенням відповідної літери через риску

– у текстах «Говірки Чорнобильської зони» (1996) (напр.: 'ду-уже) та подвійним символом подовження (::) – в текстах «Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови» (2008)¹⁴. Ю. І. Бідношия пропонує позначати логічний наголос подвійним символом наголосу (||) [Бідношия 2008: 28].

На відсутність вивчення різновидів діалектного наголосу звернув увагу А. М. Залеський, який ще 1977 р. зазначав, що «через недослідженість інтонаційних особливостей різних типів усних висловлювань, ритмометричної структури слів і фраз діалектів, а також через відсутність у транскрипційних системах відповідних знаків, відтворення усного діалектного мовлення письмовими засобами має дещо спрощений вигляд, якого на сучасному етапі розвитку нашого мовознавства нема, на жаль, змоги перебороти» [Залеський 1977: 5]. Однак ситуація належно не змінилася до сьогодні.

Проілюстрований матеріал свідчить, що існують труднощі щодо графічного відтворення діалектного мовлення, що виявляється як в ідентифікації акустично близьких звуків, так і у відображенні акцентної системи говірок. Хоча запис тексту не може відтворити всі лінгвістичні тонкощі, бо «такий запис тексту мав би вигляд складної багаторівневої побудови... Адже звучання мови може передати тільки саме звучання, а найдосконаліша транскрипція відтворює лише *образ звучання*» [Гриценко 1996: 10], та все ж вивчати особливості акцентно-ритмічної будови неможливо без відображення їх у текстах. Водночас зауважимо, що фонетична транскрипція може мати різний ступінь точності. Для вивчення словесного наголосу достатньо спрощеної фонетичної транскрипції, а для аналізу характеру наголосу й пов'язаних з ним ритму та мелодики мовлення, що впливає на систему мови, необхідна укладнена фонетична транскрипція з

Про застосування різних систем фонетичної транскрипції в українській діалектній текстографії докладніше див.: [Бідношия 2008: 24–32].

відповідними знаками, які б відображали ритмомелодичні одиниці, наголос словесної групи, експресію окремих слів.

У діалектних текстах представлено різноманітну інформацію щодо наголошування. Зокрема, як наголос разом із флексією є засобом упорядкування парадигми слова і водночас – засобом розрізнення граматичних класів слів [Винницький 2002: 24]. Цю функцію наголосу яскраво ілюструють навіть невеликі за обсягом тексти живого мовлення¹⁵, зокрема:

а) протиставлення форм одн. і мн. іменників утворюється за допомогою флексій, але в деяких іменниках відмінкові форми одн. відрізняються від форм множини ще й за допомогою наголосу; наголос може переміщуватися в межах основи слова: *ба^тар* – *ба^тари*, *би^чок* – *бич^к'и^е*, *вел^он* ‘фата’ – *ве^л'они*, *голуб* – *голу^б'и^е*, *йа^струб* – *йа^стру^б'и*, *ка^вал'ер* – *кава^л'ери*, *капи^л'ух* – *капи^л'ух'и^е*, *п'ром'ін'* – *про^м'ін'і*; у межах основи і флексії слова: *во^ук* – *во^у'ки*, *з'ет'* – *з'е^т'і*, *то^рба* – *то^р'би*, *ш'ваге^н'р* ‘чоловік сестри’ – *шваг^л'ри*;

б) протиставлення за наголосом окремих відмінкових форм, зокрема: форми зн. відм. одн. – у відмінкових формах одн. наголос на флексії, крім форми зн. відм. одн.: *во^да* – *во^д'у*, *го^ра* – *го^р'у*, *ду^ша* – *ду^ш'у*; форми м. відм. одн. – у відмінкових формах одн. наголос на корені, крім форми м. відм. одн. з наголосом на флексії: *гн'ій* – *гн'о'йу*, *дим* – *ди^м'у*; форми род. відм. мн. – у відмінкових формах мн. наголос на флексії або корені, крім форми род. відм. мн. з наголосом на вставному голосному: *го^р'іўка* – *го^р'і'вок*, *д'і?'ки* – *д'і'вок*, *со^рочка* – *соро^чок*, *су^кен'ка* (су^ке^н'ка) – *суке^н'ок*; *ф'л'ешка* – *фл'е^н'шок*, *хустка* – *хус^ток*;

в) протиставлення за наголосом форм двоїни і форм мн.: дв. *дві ве^н'р'бі*, *дв'і с'лов'і* – мн. *верби*, *сло'ва*;

¹⁵ Репрезентативну вибірку акцентних одиниць зроблено з фонозаписів діалектних текстів із надсянської говірки с. Губичі Старосамбірського р-ну Львівської обл., яку ми записали 2014 р.

г) розрізнення за наголосом форми род. відм. одн. та наз. відм. мн.: *'баби* – *ба'би*, *б'іди* – *б'іди*, *в'ік'на* – *в'ікна*, *д'іўки* – *д'іўки*, *д'у'ри* – *д'ури* (*дз'ури*), *д'ружби* – *друж'би*, *д'руиби* – *друи'би*, *сороч'к'и^е* – *су'рочк'и^е*, *ха'лупи* – *халу'пи*.

На підставі діалектних текстів виявляємо і дію граматичної аналогії – наголошувати закінчення в трискладових іменниках жін. р. за аналогією до двоскладових іменників (*гануч'ками*, *кунуў'ками*, *полут'нами*, бо *ру'ками*, *ну'гами*).

Зауважимо, що в живому мовленні не всі слова мають наголос, зокрема, енклітики та проклітики приєднуються до наголошеного слова й утворюють акцентну єдність чи т. зв. нове фонетичне слово. Слова об'єднуються в межах фрази за допомогою спільного акценту. Нероздільну вимову двох і більше слів у фонетичній транскрипції прийнято передавати дужкою знизу, що сполучує останню літеру попереднього слова й першу наступного (*лист_ ду 'сина*). Тексти демонструють, що в ритмічному оформленні висловлювання беруть участь і службові, і повнозначні частини мови: прийменники, сполучники, частки, займенники.

Спостереження над наголосом у живому мовленні переконує в доцільності залучення діалектних текстів як джерела мовної інформації. На підставі діалектної текстографії можна вивчати наголос у різних аспектах: фонетичному (як наголос впливає на вимову звуків), лексичному (за допомогою наголосу розрізняють лексичне значення слова), морфологічному (поведінка словесного наголосу в словозмінній парадигмі), синтагматичному. Підкреслимо, що ритмометричну структуру слів і фраз можна вивчати тільки на підставі живого мовлення, яке ілюструють діалектні тексти; за програмою-питальником ці факти зафіксувати надзвичайно складно, та чи й можливо.

Однак не всі опубліковані на сьогодні хрестоматії діалектних текстів можуть слугувати джерелом для ґрунтовного дослідження просодичної системи. Саме тому укладачам хрестоматій діалектних текстів доцільно ввести

до системи транскрипційних знаків додаткові позначення для відтворення інтонації, темпу, сили мовлення, які є невід’ємними складниками мовної системи.

2. 3. Лінгвістичні атласи як джерело дослідження просторової поведінки наголосу

Важливим джерелом вивчення українського діалектного наголошування є лінгвогеографічні праці, у яких відображено акцентуаційну поведінку слів.

На роль лінгвогеографічного методу у вивченні проблеми міжмовних контактів загалом й у галузі акцентології зокрема зауважували І. О. Варченко [Варченко 1971], Л. М. Коць-Григорчук [Коць-Григорчук 1996; 2002; Григорук 1970], Е. Смулкова [Smułkowa 2002], які підкреслювали, що свідчення лінгвогеографії можуть допомогти розв’язанню проблеми акцентуаційних контактів між мовами, які контактують (між українською й російською, українською й білоруською, українською й польською мовами тощо).

Докладніше зупинимось на тому, як за допомогою наголосу диференціюється український діалектний континуум.

Кін. XX – поч. XXI ст. позначений особливою увагою до говіркового мовлення. Сьогодні дослідження українських діалектів у синхронному та діахронному аспектах мають значні здобутки. Науковці здійснюють типологічний аналіз діалектів, окреслюють межі поширення структурних одиниць, вивчають структурно-семантичні відношення, просторову варіативність, міжслов’янські зв’язки. «Важливе значення має, – зазначає П. Ю. Гриценко, – вибір *гносеологічної оптики* – докладний аналіз окремих структурних елементів / явищ / процесів (відповідно до визначеної мети) чи загальна характеристика говірки, діалекту; застосування дескрипційної методики чи використання спеціальних прийомів пізнання (моделювання, статистичного і трансформаційного аналізу тощо)» [Гриценко 2017: 9–10].

Фундаментальною лінгвогеографічною працею ХХ ст. є загальнонаціональний АУМ у 3 т., на картах якого відображено явища всіх структурних рівнів. Постають питання: яку інформацію дають карти АУМ; які елементи, явища були об'єктом картографування на акцентному рівні; які ареали окреслено відповідно до функціонування акцентуаційних рис, явищ, що проілюстровані на картах АУМ? Адже з-поміж завдань АУМ було встановити межі поширення мовних рис; «на фоні рис, спільних для всіх діалектів української мови, простежити якомога повніше і ґрунтовніше *характерні відмінності між українськими говорами*» [Ларін 1949: 9]. Матеріал до АУМ зібрано із 2359 говірок за єдиною програмою Б. О. Ларіна, яка «відбиває рівень мовознавчих і, зокрема, лінгвогеографічних досліджень того періоду і з сучасного погляду характеризується певними вадами» [АУМ 1984: 8], які укладачі карт намагалися виправити. Зокрема, лінгвістичну інформацію атласу розширено картами наголосу, які ілюструють діалектні особливості наголошення слів та окремих іменникових, займенникових, дієслівних парадигм, попри те, що Програма не передбачала жодної карти щодо функціонування акцентуаційних рис. Ф. Т. Жилко, працюючи над укладанням карт до АУМ, зазначав, що «наголошування само по собі для українських говорів такий виразний діалектний елемент, що ми складаємо окремі акцентуаційні карти. Це карти наголосу окремих слів – частин мови або рідше – рядів слів (певних граматичних категорій)» [Жилко 1965: 9].

Окреслення меж поширення акцентуаційних рис в АУМ представлено на різнотипних картах: регіональних, які відбивають протиставлення акцентуаційних явищ у межах окремих зон (т. 1 – Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі; т. 2 – Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі; т. 3, ч. 1 – Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі; т. 3, ч. 2 – Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі); ізоглосних – карти ареалів, на яких лініями окреслено межі поширення акцентних одиниць – ізоакценти; системних картах, у яких, за допомогою використання методики

накладання ареалів генетично й структурно пов'язаних елементів мови акцентуаційні риси відображено на всьому українському просторі.

Об'єктом картографування в АУМ було наголошування граматичних класів та їхніх форм, зокрема:

- наз. відм. одн. іменників *бр'іфташка* (т. 2: к. 297), *дрова* (т. 1: к. 150), *жайворонок* (т. 3, ч. 1: к. 27), *зор'а*, *зорна* (т. 2: к. 116), *коц'уба* (т. 2: к. 282), *коч^(')ерга*, (т. 2: к. 134), *мошонка* (т. 2: к. 297), *праник* (т. 3, ч. 2: к. 37), *пул'арес* (т. 2: к. 297), *руно* (т. 1: к. 147), *сміття* (т. 1: к. 148), *труна*, *трумна*, *трумла* (т. 2: к. 134), *хворост* (т. 3, ч. 1: к. 28), *цебер* (т. 3, ч. 2: к. 41), *щавель* (т. 3, ч. 1: к. 29);

- наз. відм. мн. іменників *корова* (т. 1: к. 151), *хустка* (т. 1: к. 152); *долото* й парного іменника *ворота* (т. 2: к. 130);

- род. відм. мн. іменника *кістка* (т. 1: к. 153);

- наголошування іменника в словосполученні *три брати* (т. 1: к. 149; т. 3, ч. 2: к. 80);

- якісних прикметників чол. р.: *рясний* (т. 1: к. 154), *вуз'киї*, *вохкиї*, *т'існий* (т. 2: к. 131);

- якісних прикметників чол. р. із суф. *-еньк-*: *б'ілен'ки(ї)*, *тонен'ки(ї)*, *леген'ки(ї)* (т. 1: к. 155; т. 2: к. 131);

- присвійних займенників у формі род. відм. одн. *мій*, *твій* (т. 1: к. 156; т. 2: к. 132; т. 3: ч. 2, к. 38);

- вказівного займенника у формі дав. відм. одн. *той* (т. 1: к. 157);

- кількісного числівника у формі род. відм. одн. *один* (т. 1: к. 158);

- порядкового числівника *сороковий* (т. 3, ч. 2: к. 39);

- неозначеної форми дієслів *жєвріти* (т. 1: к. 159), *лигати*, *глигати* (т. 2: к. 383);

- 1-ої особи одн. теп. ч. дієслів II дієвідміни *кошу*, *ношу*, *прошу* і *кос'у*, *нос'у*, *прос'у* (т. 2: к. 133);

- форми мин. ч. мн. дієслова *взяти* (т. 3, ч. 2: к. 40).

Зауважимо, що наголошування в АУМ зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних, лексичних картах. Окрім основної, ці карти несуть інформацію й щодо наголошення, пор.:

– лексичні карти: «Кропива (*Urtica*L.)» – *кропи'ва* / *кро'пива* (т. 1, к. 316), «Труна» – *тру'на* / *т'руна* (т. 1: к. 347);

– фонетичні: «Відповідники зредукованого голосного (*вузол*)» – *'вузол* / *ву'зол* (т. 1: к. 82); «Відповідники *ф* (*фартух*)» *фар'тух* – *'фартух* (т. 1: к. 99), «Протетичні [в], [г] перед [у] (*вузький*)» – *вузь'кий* / *'вузький* (т. 1: к. 137), «Рефлекси ненаголошеного *Е* (*рябий*)» – *ря'бий* / *'рябий* (т. 1: к. 50), «1-а особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на [д]» – *хо'жу* / *'хожу* (т. 3, ч. 2: к. 71), «1-а особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на [с]» – *но'шу* / *'ношу* (т. 1: к. 255), «1-а особа множини теперішнього часу дієслів I дієвідміни» – *не^(u)се^(u)мо* / *не^(u)семо*, *не^(u)сем* (т. 1: к. 260);

– морфологічні: «Родовий відмінок іменників *гості, гроші, коні*» – *гос'теї*, *гро'шеї*, *ко'неї* / *'гостеї*, *г'рошеї*, *'конеї* (т. 1: к. 221), «Знахідний відмінок однини займенника *він* (з прийменником)» – *за 'н'ого 'його, 'йего*) / *за н'о'го (йо'го, йе'го)* (т. 1: к. 226);

– словотвірні: «Морфемна структура іменника *цебер*» – *'цебер* / *це'бер* (т. 1: к. 162), «Суфікси іменника *праник*» – *п'раник* / *пра'ник* (т. 1: к. 171), «Житнище (поле з-під жита)» – *'житнище* / *жит'нище* (т. 1: к. 310); синтаксична карта «Конструкція типу *у мене болить голова*» – *у 'мене* / *у ме'не* (т. 1: к. 280) та ін.

Акцентуаційні риси на всьому українському діалектному континуумі відображають комплексні (синтетичні) карти, укладені на основі попередньо скартографованого матеріалу та картотеки некартографованих матеріалів. Зокрема, за матеріалами карт АУМ [АУМ, т. 1: кк. 156–157, 254–255; т. 2: кк. 132–135, т. 3: ч. 2: кк. 38, 69–71] та матеріалами картотеки укладено карти, які відбивають структурні зв'язки між однотипними фрагментами акцентних

кривих. Деякі акцентні криві іменних і дієслівних форм проілюстровано за наголосом наз. відм. одн. іменника *кропи'ва* / *кро'пива* [АУМ, т. 3, ч. 3: к. 51]; наз. відм. мн. односкладових іменників *в'іл*, *ст'іл*, *воўк*: *во'ли*, *сто'ли*, *воў'ки* / *'воли*, *с'толи*, *'воўки*; наз. відм. мн. двоскладових іменників із наголосом на першому складі *'холод*, *'ворог*, *'голос*: *холо'ди*, *воро'ги*, *голо'си* / *'холоди*, *'вороги*, *'голоси*; наз. відм. мн. двоскладового іменника з наголосом на другому складі *сл'о'за*: *сл'о'за* – *с'л'оза* / *с'лиза* – *сли'зи*; наз. відм. одн. присвійних займенників *м'ї*, *тв'ї*, *св'ї*: *мо'го*, *тво'го*, *сво'го* / *'мого*, *т'вого*, *с'вого*; дієслів теп. ч. 1 ос. одн. *но'шу*, *роб'л'у*, *хо'жу* / *'ношу*, *'робл'у*, *'хожу* [АУМ, т. 3, ч. 3: к. 22].

Ареали акцентуаційних рис чи явищ ілюструють ізоглосні карти, зокрема:

- північні (поліські) ареали визначено відповідно до наголошування іменника *ко'м'ір* та прикметників *'(в)уз'ки(ї)*, *'б'ілен'киї* [АУМ, т. 1: к. 355; див ще т. 1: к. 95, к. 137; т. 2: кк. 388–389];

- південно-західні ілюструють іменники *пра'ник*, *це'бер*; присвійні займенники у формі род. відм. одн. *'мого*, *т'вого* (наголошування цих займенникових форм острівними ареалами заходить аж за р. Тетерів до р-нів Житомирської та Київської областей); дієслова II дієвідміни 1-ої ос. одн. теп. ч. *'кошу*, *'ношу* [АУМ, т. 1: к. 372];

- південно-східні – за наголошуванням дієслів I дієвідміни 1-ої особи мн. теп. ч. *не^(u)'семо*; ця риса острівними ареалами заходить аж за р. Тетерів до р-нів Житомирської, Київської областей, а також властива деяким говіркам Чернігівської обл. [АУМ, т. 1: к. 383];

- східнополтавські – за наголошуванням іменника *жаїво'ронок* [АУМ, т. 3, ч. 1: к. 142];

- подільсько-західностепові – на підставі наголошування іменників *пра'ник*, *це'бер*; форми род. відм. одн. присвійних займенників *'мого*, *т'вого*; форми мин. ч. 3 ос. мн. *у'з'али* [АУМ, т. 3, ч. 2: к. 146];

- подільсько-наддністрянсько-карпатські – за наголошуванням дієслів 1-ої ос. одн. *хо́жу, но́шу* [АУМ, т. 2: к. 397];
- карпатські – за наголошуванням іменника *ко́черга* [АУМ, т. 2: к. 406];
- ареали правобережжя і лівобережжя – відповідно до наголошування іменника *ко́рови / коро́ви*: правобережна *коро́ви*, лівобережна – *ко́рови* [АУМ, т. 1: к. 389; див. також т. 1: к. 151].

Скартографовані акцентні криві, протиставлені залежно від кінцевого чи некінцевого наголосу (парокситонези, пропарокситонези) іменникових, займенникових, дієслівних словоформ, ілюструють поділ українськомовної території на південно-західний і південно-східний обшири. Вважаємо, що поширення південно-західного типу наголошування на значній території може бути одним із критеріїв олітературнення його як акцентного варіанта (*ка́жу, но́шу, пишу́, роблю́, мого́, т'вого́, с'вого́* і под.).

Підкреслимо, що поширення ізоглоси може бути важливим аргументом під час визначення генези говірки. Зокрема, дискусійним питанням у славістиці (між українськими та білоруськими мовознавцями) є генеза берестейсько-пинських говірок: немає однозначної інтерпретації щодо належності цих говірок до української чи до білоруської діалектної території.

Лінгвогеографічні дослідження свідчать, що берестейсько-пинські говірки протиставляються основному білоруському діалектному масиву за наголошуванням форми зн. відм. одн. іменників жін. р. з основою на -а, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території: у берестейсько-пинських говірках, як і в українських діалектах, наголос на основі: *но́гу, ру́ку, воду́* і лише спорадично *на́гу, ру́ку, ва́ду*, що характерно для говірок білоруської мови, у яких відбулося вирівнювання форми зн. відм. одн. за наголосом наз. відм. одн., а в берестейсько-пинських говірках такої закономірності у наголошуванні іменників жін. р. на -а не зафіксовано [ДАБМ: к. 195].

Отже, попри те, що в АУМ, як свідчить наведений матеріал, порівняно небагато карт, присвячених наголосові, – 34 (усього карт – 1146), що зумовлено специфікою завдань зібраного матеріалу, ця лінгвогеографічна праця є надійним джерелом для вивчення української акцентної системи загалом та діалектної зокрема.

Карти АУМ сигналізують про протиставлення українського діалектного простору відповідно до поведінки наголосу в окремих словоформах, рідше – у словозмінній парадигмі; про риси, тенденції, особливості наголошування, передусім це:

- 1) поширення різномісного, рухомого наголосу в українському просторі;
- 2) функціонування парокситонного наголошування іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів на тлі вільного рухомого наголосу в говірках південно-західного, південно-східного, північного наріч;
- 3) взаємозв'язок наголосу з іншими структурними рівнями;
- 4) акцентуаційна варіантність;
- 5) явище інтерференції на акцентному рівні;
- 8) діалектна основа літературно-нормативного наголошення (в АУМ колір має інформативне навантаження: червоним кольором на карті позначено варіант, що збігається з літературно-нормативним).

Кожен із зазначених аспектів потребує системного аналізу.

Очевидним є те, що карти АУМ не можуть охопити всієї різноманітності в наголошуванні слів, які функціонують у діалектах. Проте окреслені ареали на лінгвістичних картах АУМ, проведені ізоглоси акцентуаційного явища, а також залучення іншого матеріалу (і не тільки лінгвістичного, а й етнографічного, зокрема про національний склад населення, риси матеріальної й духовної культури, історичного – відомості про колонізаційні рухи, переселення тощо) уможливлють глибше вивчити його природу, з'ясувати процеси утворення, визначити тенденції, ядро і периферію, вивчити

інтерферентні процеси, а також генезу говору загалом та акцентуаційного явища зокрема.

За допомогою лінгвогеографічного методу дослідник має змогу отримати новий цінний і переконливий матеріал, який уможлиблює не лише окреслити ареали функціонування певного явища, а й доповнити наукові положення, уточнити, змінити чи й зовсім заперечити їх.

Чималі здобутки має й українська регіональна лінгвогеографія. Діалектологи шукають нові методи, прийоми для географічного представлення спостережень над явищами різних структурних рівнів. Однак не всі лінгвогеографічні праці можуть слугувати джерелом вивчення діалектного наголошування. Саме тому обмежуємося аналізом лише кількох регіональних лінгвогеографічних праць, на картах яких репрезентовано діалектне наголошування значно ширше, порівняно з іншими лінгвогеографічними дослідженнями, хоч і не повно. Диференціацію діалектного простору за ознакою наголосу представлено в AGB, ДЛАЗ, Атласі українських говорів Східної Словаччини В. П. Латти [*Латта 1991*], Лінгвістичному атласі українських говорів Східної Словаччини З. Ганудель [*Ганудель*].

В AGB зображено елементи всіх структурних рівнів; значно менше представлено акцентуацію [AGB]. Стабілізацію наголосу ілюструють карти: *połomiń* 15, *połownyk* – *pelewnyk* 19, *masučka* 26, *hołowa* 47. Згідно з картами цього атласу в західній частині надсянських говорів акцент парокситонічний, а в східній – ініціальний. Релевантною ознакою у виборі акцентного типу часто є вікова характеристика мовців, що і проілюстровано на картах атласу, зокрема репрезентанти старшого покоління зберігають парокситонний наголос. На картах цього атласу відбито й варіантність у наголошуванні (*poł'ováń* і *p'olováń*); така варіантність у наголошуванні свідчить, на нашу думку, про взаємодію двох акцентних систем і є проміжним етапом до утвердження певного акцентного типу.

У Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області УРСР у 3-х томах Й. О. Дзендзелівського, який присвячений лише лексиці, розмежовано протиставлення різних у структурному відношенні елементів [ДЛАЗ]. В атласі встановлено протиставлення першого, другого, і третього ступенів. Акцентні варіанти того самого слова автор заносить до протиставлень третього ступеня. Передаються вони за допомогою просвітів у середині фігур. Хоча в цьому атласі немає карт, присвячених наголошуванню, однак наголос вихідних словоформ принагідно відображено на кк. 23, 81, 82, 87, 97, 102, 124, 128, 130, 131, 135, 142, 154, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 172, 174, 183, 189, 192, 209, 215, 217, 218, 219, 227, 238, 241, 245, 251, 298, 304, 307, 314, 319, 320, 324, 330, 337, 338, 339, 350, 358, 363, 369, 370, 372, 397, 405, 414, 444, 445, 450, 461, 468. Зауважимо, що к. 124 ілюструє диференційну функцію наголосу, зокрема лексико-семантичну, пор.: *туман* переважно ‘дуже густий туман у горах’; ‘той, що швидко не може чогось збагнути, про щось догадатися’ і *ту^лман* ‘непрозорий стан повітря через нагромадження в ньому водяної пари’. Однак є й такі карти, на яких акцентні варіанти скартографовано одним спільним знаком [ДЛАЗ: кк. 329, 373, 374, 373, 378, 381, 401, 466, 467, 470].

Показовими щодо розмежування досліджуваної території за допомогою наголосу є зведені карти. Зокрема, на кк. 7, 22, 23 представлено пучок ізоглос, який відокремлює говори центральної північної частини досліджуваної території (говори північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини, Міжгірщини, чи так звані Верховинські говори) від решти говорів Закарпатської області, зокрема за допомогою наголосу лексеми *мило*, пор.: південна межа *мы^ло*, *мы^оло* і північна межа *мы^ло*, *мы^оло*. На зведеній к. 30 представлено пасмо ізоглос, що відокремлює гуцульські говори (говори Рахівщини) від інших говорів Закарпатської області, зокрема для східної межі характерний наголос на першому складі: *ст^лрыйна*, *ст^лрийна* ‘дружина батькового брата’. За картами цього атласу можна провести межу

парокситонного та окситонного наголосу, яка пролягає вздовж р. Латориця (коп'ито, ко'пито // копы'то, копи'то (коня); ст'рийна, ст'рийна // стрый'на, стрий'на 'дружина батькового брата') [ДЛАЗ: к. 314, к. 388].

За допомогою лінгвогеографічного методу систему наголосу українських говірок східної Словаччини досліджував В. П. Латта [Латта 1967]. Карти Атласу українських говорів Східної Словаччини укладені за принципом зіставлення окремих розрізнявальних ознак, які є складовими частинами відповідних явищ [Латта 1991]. Тому, крім деяких розрізнявальних ознак, якими досліджувані говори виділяються і протиставляються одні одним, в атласі показані й загальні ознаки місцевих говорів, які їх об'єднують в один діалект і відрізняються від сусідніх діалектів українських або сусідньої словацької і польської мов. Принагідно різномісність наголошування одних і тих самих лексем окремих словоформ різних граматичних класів ілюструють карти: к. 16 'pavuk – pa'vuk, к. 19 'tiahka – tiax'ka, к. 21 (укладена на основі записів варіантів інфінітива дієслова *hl'adati* 'шукати') *hl'a'da-* – *hl'ada-*, к. 22 'meso – me'so, к. 36 (фонетичне оформлення кореня дієслова 'довб-/ати') *'doba (t-)* – *do'ba (t-)*, к. 43 'arza – ar'za, к. 49 s'lyza – sly'za, к. 61 vûu'ca – 'vûuc' a, к. 64 'vidro – vid'ro, к. 92 'sereda – sere'da, к. 198 ko'leso – 'koleso, к. 206 sto'lovy – s'tolovy, к. 209 s'nihu – sni'hu – sni'zi тощо [Латта 1991].

В. П. Латта виділяє дві частини досліджуваного ареалу: східну і західну. Для східної частини характерний вільний рухомий східнослов'янський наголос, для західної – постійний нерухомий наголос з фіксацією на другому прикінцевому складі (парокситон), який властивий також польській мові та східнославацьким говіркам, за винятком сотацьких. У східній частині досліджуваного діалектного масиву наголос має смислорозрізнявальну функцію, тобто наголос фонологічно релевантний, а в західній – фонологічно іррелевантний. Тому «західна частина українських говірок Словаччини з прилеглими до неї колишніми лемківськими говірками в Польщі поряд із

західноволинськими українськими говірками виступає як специфічний в акцентологічному плані діалектний масив на території східнослов'янських мов» [Латта 1967: 109]. Автор визначає ізоглосу стабільного і вільного наголосу, яка розмежовує два масиви з відповідно різними акцентологічними системами. Критерієм, що визначає належність говірки до тієї чи тієї акцентної системи, вважає суму акцентологічних типів, що становлять систему наголосу, а не випадкові, поодинокі ознаки, які не характеризують, як зазначає автор, а лише доповнюють загальну систему.

Карти Лінгвістичного атласу українських говорів Східної Словаччини З. Ганудель демонструють акцентні варіанти, однак, як і більшість лінгвістичних атласів, тільки у вихідній формі, зокрема к. 3 *зак'лади*, *'заклади*; к. 4 *з'їмл'а*, *з'їм'л'а*; к. 13 *ко'лок*, *'колок*; к. 19 *'вішак*, *ві'шак*; к. 20 *'облак*, *об'лак*; к. 27 *'засуў*, *за'суў*; к. 28 *зак'лінка*, *'заклінка*; к. 35 *ш'таблон*, *штаб'лон*; к. 43 *'д'іра*, *д'і'ра*; к. 50 *с'топок*, *стб'пок*; к. 53 *'д'іра*, *д'і'ра*; к. 62 *'царок*, *ца'рок* тощо [Ганудель].

В Атласі представлено карти, у яких наголос є однією з ознак для диференціації досліджуваних говірок: к. 4 *з'їм'л'а* – *'земл'а*, к. 7 *по'вала* – *'пбвала*, к. 13 *'колок* – *ку'лок*, к. 16 *'забрэдл'а* – *заб'радл'а*, к. 18 *маш'терніца* – *маштер'ніца*, к. 26 *за'вісы* – *'завісы*, к. 39 *е'терник* – *'етерник*, к. *ко'ліба* – *'коліба*; к. 54 *ва'л'ок* – *'вал'ок*; к. 58 *сы'панец* – *'сыпанец*; к. 62 *'курнік* – *кур'ник*; к. 65 *'царок* – *ца'рок* тощо [Ганудель]. Однак у зведених картах наголос як одна з релевантних ознак досліджуваного обширу не відображено.

В «Атласі мисливської лексики Західного Полісся» Г. Л. Аркушина на деяких картах кольором позначено додаткову інформацію щодо наголошування в досліджуваному регіоні, зокрема: «Мертва тварина» *'надло* – рідше *пад'ло*, [Аркушин-А: к. 79], *стр'іл'ба* – рідше *ст'р'іл'ба* «Мисливська рушниця (загальна назва)» [Аркушин-А: к. 101].

У праці «Лінгвістична географія Правобережної Черкащини» Г. І. Мартинова для підтвердження виділення східної зони в межах

діалектного континууму правобережної Черкащини, яка ґрунтується на ізоглосній стратиграфії побутової лексики, наводить ізолінії явищ за картами АУМ, серед яких і наголос іменника у формі наз. відм. одн. *кропи'ва* [АУМ 1: кк. 86, 249, 263, 258, 316; *Мартінова 2000*: 13]. Дослідниця виділяє групи говірок правобережної Черкащини, зокрема: 1) наддніпрянську групу, яку вирізняє, окрім лексико-семантичних явищ, кореневий наголос іменника *приск'ринок*, який властивий поліським говіркам [Залеський 1989: 52; *Мартінова 2000*: 15], що дало підстави Г. І. Мартіновій припустити, що таке наголошування може свідчити про давню взаємодію новірок; дослідниця виокремлює 1) *північно-східну* єдність [Мартінова 2000: 15]; 2) *північно-східну групу* за наголошуванням *к'вартух* [Мартінова 2000: 19]; 3) *західну зону* за наголошуванням *це'бер* (к. 162), *пра'ник* (к. 171). Г. І. Мартінова окреслює й ареали функціонування наголосу у словоформі, зокрема: к. 169: 4) *південно-східні ареали* (за картами АУМ 1): наголос дієслова у 2 ос. мн теп. ч. *несе'мо* (к. 260); наголос ім. наз. в. одн. *кропи'ва* (к. 316); 5) к. 156 *наддніпрянські ареали*: наголос іменника н. відм. одн. *приск'ринок* (к. 15); 6) к. 158. *західні ареали*: наголос інфінітива дієслова *с'ік'ти* (к. 101); 7); к. 172 *південно-західні ареали* (за картами АУМ 1): наголос іменника наз. відм. одн. *це'бер* (к. 162); *пра'ник* (к. 171). Західні межі середньонаддніпрянських елементів (центральні ізоглоси) демонструє наголошування іменника *п'раник* (к. 39); середньонаддніпрянські і східноподільські елементи (крайні і східні ізоглоси) – іменника *с'м'і't':a* (к. 151); серонаедньдніпрянські і східноподільські елементи (центральні ізоглоси) – *п'раник* (к. 39) [Мартінова 2000: 171].

Отже, картографовані слова, представлені в лінгвістичних атласах, подано з наголосом, тому джерелом вивчення акцентуації українських говорів можуть бути лінгвогеографічні праці, які, хоч і частково відображають наголошування, зате акцентуаційні особливості можна спостерігати на значному обширі.

Водночас зауважимо, що хоча в лінгвогеографічних атласах картографовані слова подано із зазначенням наголосу, однак переважно це слова у формі наз. відм. одн. чи мн., що не дає уявлення про типи наголошування у словозмінній парадигмі. Тому фіксація наголошування тільки вихідної форми унеможлиблює дослідити наголос на рівні парадигматики та окреслити ареали певного а. т. Все це дає підставу вважати, що сучасні лінгвогеографічні праці частково відображають наголошування. Саме тому, нам видається доцільним складання акцентологічних регіональних атласів, за допомогою яких акцентуаційні особливості можна буде спостерігати на значному обширі.

2. 4. Словники як джерело вивчення тенденцій наголошування в діалектному континуумі

З огляду на те, що наголос може виконувати різноманітні важливі функції, вважаємо, що для вивчення українського діалектного наголосу цінними є лексикографічні праці, у яких усі слова, крім односкладових, подано з наголосом. Для репрезентації подаємо приклади з деяких діалектних словників.

Проаналізований матеріал засвідчив, що до реєстру багатьох діалектних словників входить і та діалектна лексика обстеженої території, що відрізняється від відповідних літературних слів місцем наголосу, напр.: *бу'зина*, *'гарба*, *'долото*, *клі'мат* [ЛСП]; *бат'ко*, *'бат'ко* – *бат'ку*, *бат'кови*, *'бат'кови*; *бо'санча* ‘теля з білими ногами’ – род. відм. одн. *бо'санчати*; *'буду*, *бу'ду* – 2 ос. одн. *'будеш*; 3 ос. одн. *бу'де*; 1 ос. мн. *буде'мо*; 2 ос. мн. *буде'те* тощо [Онишкевич].

У діалектних словниках нерідко представлено й акцентні варіанти, напр.: *'бійний* / *бій'ний* ‘страшний’, *'габзити* / *габ'зити* ‘сварити’ [ГЗ]; *ву'дела* / *вуди'ла* ‘вуздечка’ [Корзонюк]; *'заставні* / *зас'тавні* ‘дерев’яні віконниці’, *'захолод* / *захо'лод* ‘холодець з м’яса’ [ЛСП]; а в словнику

нижньонаддніпрянських говірок В. А. Чабаненка зафіксовано акцентуаційні варіанти реєстрових слів, які функціонують в різних населених пунктах, а також акцентні варіанти в одній говірці [Чабаненко]. Читання в наголошуванні тих самих слів, словоформ у мовленні одного реципієнта відбито в дослідженні О. Горбача «Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина)», напр.: *г'рабина* / *гра'бина*, *за'різати* // *зарі'зати*, *з'мышытіс'а* / *змыш'ытіс'а* [Горбач 1973].

Діалектні словники фіксують і розрізнення семантики за допомогою наголосу, напр.: *бе́седа* ‘компанія на весіллі’ / *бесéда* ‘розмова’ [Чабаненко]; *ве́дро* – присл. ‘сонячно’ / *ведро́* ‘відро’ [Сизько]; *вудзо́лите* ‘відшмагати’ / *вудзуле́те* ‘залити окропом пересипане попелом домоткане полотно для кращого відбілювання’ [Корзонюк]; *боро́к* ‘молодий сосняк’ / *бо́рок* ‘орчик, до якого кріпляться посторонки кінської упряжі’ [Аркушин]. На підставі таких свідчень можна вивчати лексико-семантичну функцію наголосу в українському діалектному просторі (докл. про лексико-семантичну функцію наголосу в говірках див. 3. 7).

У деяких словниках подано й елементи граматичної характеристики реєстрових слів: для іменників – це в основному форма род. відм. одн., а для іменників, які не мають форм одн., – род. відм. мн. [Аркушин; Сл; ГГЗ; Жеґуц; ЛСП]; форма ор. відм. одн. [Сл]; форма наз. відм. мн. в тих випадках, коли вона, має відмінність з формою наз. відм. одн., напр.: *брак* – *бра'кі* ‘рештки згорілого дерева, соломи і т. ін.’; *кічка* – *кіч'ки* ‘китиця’ [ЛСП]. Для прикметників і дієприкметників, крім форми наз. відм. одн., зазначено закінчення жін. р. й середн. р., пор.: *добит'ний*, *-а*, *-е* ‘наполегливий’, *сано'витий*, *-а*, *-е* ‘стрункий, статний’ [Аркушин; Сл; Корзонюк; Чабаненко]; для дієслів – закінчення форм I і II особи одн. теперішнього часу при особових дієсловах, форми III ос. одн. теп. ч. при безособових дієсловах, вказівка на вид,

пор.: *велижиру¹вати, -ю, -єш* ‘розкошувати’, *за¹битися, -юся, -єшся* ‘приїхати жити в місто’ [Сл; ЛСП; Онишкевич; Чабаненко].

Вважаємо, що представлення у словниках граматичної характеристики реєстрових слів допоможе з’ясувати такі питання щодо наголошування: протиставлення / не протиставлення іменників за наголосом окремих відмінкових форм, що уможливить визначити тенденції рухомого / нерухомого наголосу у словозмінній парадигмі; чи є рід релевантною ознакою у наголошуванні прикметників; з’ясувати залежність наголошування інфінітивних форм від його морфемної характеристики тощо.

Діалектні словники слугують базою і для дослідження територіальної диференціації мови на акцентному рівні. Водночас разом із синхронним аспектом дослідження наголосу лексикографічні праці забезпечують і певну діяхронію специфічних говіркових лексем за писемними джерелами, з одного боку, і за сучасними поколіннями мовців – із іншого.

Джерелом для дослідження динамічних процесів у наголошуванні є «Лексикон львівський: поважно і на жарт» – словник не такий, як інші. Virізняє цю лексикографічну працю форма представлення слів, виразів; реєстр, до якого ввійшли загальні та власні назви, вживані різними поколіннями й соціальними верствами. Реєстр цього словника цікавий для акцентолога й тим, що до нього ввійшли передусім слова, які не відомі літературному стандарту, virізняються від нього вимовою й наголошуванням. Цікавим є об’єкт спостереження – місто, що стало серцем Галичини, яка впродовж віків належала до різних державних утворень, «жила, – як зазначав Ю. В. Шевельов, – в іншому політичному організмі, ніж велика частина решти українських земель» [Шевельов 1996: 13], що не могло не відобразитися на мовній структурі цього простору. Місто, у якому творили, формували літературну мову. Місто, мешканці якого свідомо зберігають свій шарм, родзинку, все те, що є маркером львівського, галицького, ширше – південно-західного наріччя. Virізняють це мовлення, як свідчить «Лексикон

львівський: поважно і на жарт», не тільки слововживання, граматичні форми, а й вимова і наголос, які надають соковитості львівським виразам. До реєстру словника ввійшли передусім ті слова, які свого часу не фіксував І. І. Огієнко, і це є передбачуваним, оскільки І. І. Огієнко був зорієнтований на фіксування особливостей галицького наголосу, його відмінностей від літературного стандарту [Огієнко: режим доступу].

Авторки Лексикону з увагою поставилися до наголосу як окремого структурного рівня: у реєстрових словах послідовно проставлено наголос, що свідчить про розуміння укладачками ваги акценту в мовній системі й уможливорює визначити особливості наголошування непохідних та похідних різних граматичних класів слів. Водночас до реєстру словника ввійшли і ті слова, які, як зазначають укладачки Лексикона, «відмінні характерним «львівським» наголошуванням *т'рамвай, ад'вокат, сод'овий* та ін.» [Хобзей 2015: 41]. Закономірно постає питання: чи лише поодинокі слова вирізняються наголошуванням? Які тенденції наголошування та динамічні процеси репрезентують реєстрові слова Лексикона?

Очевидним, на нашу думку, є те, що в мовленні львів'ян ХХ століття відображені тенденції, закономірності наголошування, які властиві й говіркам південно-західного наріччя. Передусім це функціонування парокситонного, пропарокситонного наголошування в різних граматичних класах і їхніх формах, яке і сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західної України, зокрема: у словозмінній парадигмі присвійних займенників; дво-, трискладових інфінітивних формах дієслів; двоскладових формах 1-ої ос. одн. дієслів теперішнього часу; дієслівних формах минулого часу жін. р. та чол. р. від *бути, везти, нести* у та ін.

Підкреслимо, що Лексикон є надійним джерелом у вивченні динамічних процесів акцентної системи, оскільки в ньому зафіксовано мовлення різних вікових груп – молодшої, середньої і старшої, пор.:

– мол. п.: *бала́бух*¹⁶ (с. 61), *ба́льон* (с. 64), *бу́бніти* (с. 94), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *кава́лер / кава́лір* (с. 264), *перéпис* (с. 428), *перéтяг* (с. 429), *поко́хати* (с. 452), *упі́вський* (с. 574);

– сер. п.: *бала́бух* (с. 61), *ба́лькон* (с. 64), *бамбе́тель* (с. 65), *ба́тяр* (с. 69), *бронзо́вий* (с. 93), *бу́бніти* (с. 94), *ва́жка* (с. 100), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *вражі́ння* (с. 136), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *інте́рес* (с. 258), *кава́лер / кава́лір* (с. 264), *перéпис* (с. 428), *перéтяг* (с. 429), *поко́хати* (с. 452), *робі́тник* (с. 497), *упі́вський* (с. 574);

– старше покоління: *адво́кат* (с. 49), *а́мінь* (с. 52), *апéтик* (с. 54), *асі́ста* (с. 55), *а́фіш* (с. 57), *ба́єр* (с. 59), *бала́бух* (с. 61), *ба́лькон* (с. 64), *ба́льон* (с. 64), *бамбе́тель* (с. 65), *ба́ндаж* (с. 65), *ба́тяр* (с. 69), *бра́тя* (с. 92), *ва́жка* (с. 100), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *дра́гон* (с. 200), *жо́внір* (с. 215), *жовні́рик* (с. 215), *інте́рес* (с. 258), *кава́лер / кава́лір* (с. 264), *ко́мпот* (с. 299), *мо́тор* (с. 369), *па́ртер* (с. 418), *перéтвір* (с. 429), *перéпис* (с. 428), *перéтяг* (с. 429), *перше́нство* (с. 431), *поко́хати* (с. 452), *помі́дор* (с. 205, 455), *по́ртфель* (гаманець, с. 460), *робі́тник* (с. 497), *упі́вський* (с. 574), *ученик* (с. 575), *фабу́ла* (с. 576), *фа́йрант* (с. 577).

Наведені приклади свідчать, що парокситонне та пропарокситонне наголошування здебільшого зберегли мовці старшого покоління, оскільки в їхньому мовленні ще функціонують призабуті слова, які сьогодні не відомі молодшому поколінню, напр.: *апля́взи* оплески (с. 55), *апа́шка* (*опа́шка*) тонкий шарф або хустина (переважно із шовку) (с. 54), *каба́ла* ворожіння на картах (с. 263) та багато інших. Водночас чимало слів із парокситонним чи пропарокситонним наголошуванням вживаються у мовленні трьох поколінь; це слова, які не втратили свою життєдайність, активність і сьогодні, напр.:

¹⁶ Приклади подаємо за: Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів, 2009. 672 с. [Хобзей 2009].

ба́льон (с. 64), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *ву́йко* (с. 139), *кава́лер / кавалі́р* (с. 264) та ін. Низка слів у мовленні мол. покоління вживається зі зміненою структурою слова, яка могла повпливати на зміну місця наголосу, пор.: *а́так* – *ата́ка* (с. 56), *а́фіш* – *афі́ша* (с. 57), *ка́вал* – *кава́лок* (с. 263), *ка́бан* – *каба́нка*, *каба́нський* (с. 263), *кла́пач* – *клапа́чка* (с. 288), *пара́соль* – *парасо́ля* (с. 416).

Про динамічні процеси в акцентній системі у мовленні львів'ян ХХ ст. свідчить варіантність у наголошуванні слів різних граматичних класів: іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів, яке характерне різним віковим групам, зокрема:

– мол., сер. і ст. покоління: *бала́тан* (с. 61), *бура́чки* (с. 95), *заба́вка* (с. 219), *квас́ьний / квасни́й* (с. 281), *кіно́* (с. 285), *ко́гут* (с. 294), *козу́* (с. 294), *мака́ран* (с. 346), *насо́к* (с. 420), *пре́зент* (с. 466), *румба́рба́р* (с. 505), *скоти́на* (с. 524), *та́мто́й* (с. 555);

– сер. та ст. покоління: *андру́товий* (с. 54), *бада́нє* (с. 59), *бу́дучність* (с. 95), *гика́вий* (с. 150), *горо́дина* (с. 153), *за́битий* (с. 219), *зробле́ний* (с. 254), *капа́рити* (с. 272), *кваско́ватий* (с. 281), *ко́мплет* (с. 298), *са́льон* (с. 509), *сли́на* (с. 526), *споче́ний* (с. 537);

– мол. і сер. покоління: *бу́бніти* (с. 94), *капе́ць* (с. 273);

– ст. покоління: *а́лького́ль* (с. 51), *а́нгли́к* (с. 53), *апа́ш* (с. 54), *апро́по* (с. 55), *бузе́рант* (с. 294), *гни́пак* (с. 175), *за́бити* (с. 219), *знако́мий* (с. 251), *зра́нити* (с. 253), *зремíсува́тися* (с. 253), *кінде́рскій* (с. 62), *колі́йовий* (с. 296), *маши́нка* (с. 354), *мо́тіль* (с. 368), *па́пір* (с. 302), *пе́рфе́кт* (ст, с. 430), *тлу́ма́к* (с. 561), *фа́сон* (с. 579), *фійоле́товий* (с. 583), *фійоле́тово* (с. 583).

Функціонування варіантного наголошування не лише в одній, а й у різних вікових групах свідчить про незавершеність формування акцентного типу.

Яскравою рисою мовлення львів'ян ХХ ст. є наголошування деяких суфіксів та префіксів, зокрема:

а) суфіксів *-ов-* (*-ев-*) якісних і відносних прикметників, а також прислівників, пор.:

– ст. покоління: *бронзо́во* (с. 93), *валко́вий* (с. 101) *вальоро́вий* (с. 101), *вепро́вий* (с. 106), *гецо́вний* (с. 150), *зіхеро́вий* (с. 246), *зіхеро́во* (с. 246), *кокосо́ві* (с. 258), *контитенто́вий* (с. 301), *концепто́вий* (с. 302), *партеро́вий* (с. 418), *спірітусо́вий* (с. 536), *спорто́вий* (с. 537), *тягаро́вий* (с. 48, 571), *церато́вий* (с. 607), *содо́вий* (с. 532);

– сер. і ст. покоління: *альярмо́вий* (с. 52), *альярмо́во* (с. 52), *андруто́вий* від *андру́т* (с. 54), *квадрато́вий* (с. 280), *бронзо́вий* (с. 93), *ваніле́вий* / *ванільо́вий* (с. 102), *гранато́вий* (с. 178), *уфризуро́ваний* (с. 575), *філіграно́вий* (с. 583), *ярино́вий* (с. 652);

– сер. покоління: *марцьо́вий* (с. 286);

– мол., сер., ст. покоління: *взірце́вий* (с. 106), *візито́вий* (с. 127), *галяретко́вий* (с. 171), *помаранчо́вий* / *помаранче́вий* (с. 455), *цитрино́вий* (с. 281);

б) суфікса *-еньк-*: *поволе́ньки* (с. 448), *рівне́нький* (с. 494), *рівне́нько* (с. 494);

в) префіксів *ви-*, *пере-*, *під-*, *по-*, *при-*, *роз-*: *ві́бічи* (с. 108), *ві́вбираний* (с. 108), *ві́віндувати* (с. 108), *ві́вінувати* (с. 109), *ві́глянцувати* (с. 110), *ві́дати* (с. 110), *ві́кинути* (с. 247), *ві́рихтувати* (с. 256); *перéдирка* (с. 425), *перéкуска* (с. 427), *перéстанок* (с. 429), *перéтвір* (с. 429), *перéтяг* (с. 429); *підставка* (с. 440), *підстарий* (с. 440), *підшивка* (с. 440); *по́коротці* (с. 452), *по́кришка* (с. 452), *по́мірка* (с. 456), *по́часті* (с. 463), *по́шивка* (с. 463), *по́що* (с. 464); *прія́телька* (с. 49); *ро́зказ* (с. 500), *ро́зріз* (с. 266, 501).

Привертають увагу віддієслівні іменники сер. р. на *-ання*, *-ення*, характерною рисою яких є не наголошувати суфікс, пор.: *га́шення* (с. 148), *говóрення* (с. 153), *побáжання* (с. 447), *повéдення* (ст, с. 448), *прасóвання* (с. 465), *у́брання*, *ужі́вання* (с. 573). Ця риса сьогодні властива середньому та старшому поколінню.

Переважна більшість морфем, які перетягують наголос на себе, є особливістю не тільки мовного простору Львова, а загальноукраїнською рисою, зокрема, це суфікси: -ар- (-яр-), -ець-, -ак-, -ач- (-яч-), -ист-, -аст-, -уват-, -ува́-, -и-(ти): *гандля́р* // *гендля́р* (с. 146), *гарба́р* (с. 147), *глендзя́р* (с. 174), *шму́гляр* (с. 48); *амбе́ць* (с. 52), *бреху́нець* (с. 49); *каса́к* (с. 277); *козя́чий* (с. 127, 295), *теля́чий* (с. 128); *драглі́стий* (с. 200), *пампуля́стий* (с. 411); *жилякува́тий* (с. 214), *мамулува́тий* (с. 348); *авансува́ти* (с. 48), *альярмува́ти* (с. 52), *аплікува́ти* (с. 54), *арбайтува́ти* (с. 55), *афішува́тися* (с. 57), *баєрува́ти* (с. 59); *ганцали́ти* / *ганце́літи* (с. 146), *ганьби́ти* (с. 146), *скреслі́ти* (с. 524).

Зауважимо, що в Лексиконі репрезентовано і лексико-семантичну функцію наголосу, яка властива лише мовам із рухомим наголосом, пор.:

бала́мут 1. тюр. ‘пакунок, передача’; 2. вул. ‘гаманець, торбинка з грішми’ – *баламу́т* 1. ‘веселий, компанійський хлопець; дурисвіт’; 2. ‘людина, яка не зважає на усталені звичаї і любить забавлятися’; 3. ‘ненадійна людина; шалапут’ (с. 63);

га́рбуз ірон., знев. ‘вояк’ – *гарбу́з* 1. ‘гарбуз’; 2. ірон., знев. голова’ (с. 147);

ка́пець ‘хатнє взуття’ – *ка́пець* ‘безвихідь’ (с. 273);

ко́втати ‘стукати’ – *ковта́ти* ‘ковтати’ (с. 293);

ко́за вул. ‘в’язниця’ – *коза́* 1. коза; 2. ірон. ‘дівчина’ (с. 294);

па́штет кул., ‘паштет’ – *паштéт* шк. ‘письмове повідомлення батькам про незадовільні оцінки дитини-гімназиста’ (с. 422);

пе́чення кул. ‘випікання’ – *пече́ня* кул. ‘запечене м’ясо’ (с. 433–434);

ту́ман ‘недотепа, дурень’ – *тума́н* ‘туман’ (с. 569).

Зазначені приклади ілюструють також і стилістичну функцію наголосу, адже відбувається диференціація мовлення різних вікових та соціальних груп.

До реєстру Лексикона, окрім загальних назв, увійшли також топоніми (*Батярі́вка* (с. 70), *Богда́нівка* (с. 85), *Гетьма́нські валі́* (с. 149), *Дубля́ни*

(с. 203), *Дунай* (с. 203), *Жло́би* (с. 215), *Кастелі́вка* (с. 277), *По́лтва* (с. 454)) та антропоніми, їхні скорочені й пестливі форми (*Ка́ська* (с. 277), *Ма́ріна* (с. 566), *Ма́ріська* (с. 277), *Яда́м* (с. 164)), що уможлиблює вивчення системи наголошування власних назв.

Надзвичайно цінними є подані до реєстрових слів розлогі ілюстрації, міні-тексти, які увиразнюють, уточнюють уживання слова. Однак у таких цитатах не позначено місця наголосу, що унеможлиблює вивчення акцентної системи Львова ХХ ст. у синтагматиці.

Отже, Лексикон документально засвідчує функціонування львівського мовлення ХХ ст. загалом й акцентної системи зокрема, тому ця праця є поважним джерелом для вивчення української акцентної системи.

Оскільки в Лексиконі відображено наголошування різних вікових груп мовців (молодшої, середньої і старшої) та соціальних верств населення Львова – інтелігенції та тих, які вживали «балак», то ця лексикографічна праця допомагає з'ясувати динамічні процеси, що відбуваються в акцентній системі, визначити їхній напрям, вивчити наголошування в стилістичному аспекті.

Проаналізований матеріал свідчить, що львівське мовлення ХХ ст. на акцентуаційному рівні – це не окрема система, а вплетена в канву південно-західної, ширше – української акцентної системи, адже наголошування багатьох слів є характерним для всього українськомовного простору загалом та південно-західного наріччя зокрема.

Вирізняє львівське мовлення ХХ ст. на акцентуаційному рівні частота вживання слів, їхніх форм із парокситонним та пропарокситонним наголошуванням, а також функціонування із таким типом наголошування давніх слів у мовленні старшого покоління.

Фразеологічні словники також можуть слугувати акцентним джерелом. Фразеологія здавна привертає увагу дослідників своєю розмаїтістю, традиційністю й водночас локальною своєрідністю. Мовознавці вивчали цей пласт лексики в різних аспектах: структурно-семантичному,

функціональному; розвивали теоретичні положення про фразеологію літературної та діалектної мови, виокремлювали основні типи діалектних фразеологізмів, аналізували явища міждіалектної полісемії, омонімії, синонімії, антонімії у фразеологічному аспекті; досліджували лексичні, синтаксичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні варіанти фразеологізмів.

Однак поза увагою мовознавців залишаються риси наголошування у фразеологізмах, питання їх ареальної співвіднесеності. Адже, як свідчать дослідження українських фразеологізмів, за семантичним, структурним, стилістичним забарвленням фразеологічні ареали ширші за ареали слів-компонентів.

У фразеологізмі графічна одиниця частково або повністю втрачає своє значення і тільки сполучення загалом зберігає чіткий смисл. Саме тому закономірно постають питання щодо поведінки наголосу у словах-компонентах специфічних мовних формул, якими є фразеологізми; чи зберігають слова-компоненти фразеологізмів, закономірності, тенденції наголошування слів, що функціонують у вільних сполуках; які функції виконує наголос у фразеологізмах; чи за ознакою наголошування слів-компонентів фразеологізмів, їхніх граматичних форм можна визначити регіон походження фразеологізмів? Відповідь на ці та інші питання, безперечно, можна отримати, якщо проаналізувати й зіставити за ознакою словесного наголошування фразеологізми і вільні сполуки; фразеологізми різних мовно-територіальних утворень.

Наведемо кілька прикладів, які свідчать про те, що слова-компоненти фразеологізмів зберігають акцентуаційні риси говірок. Для ілюстрації вибрали слова та їхні форми, які за ознакою наголосу диференціюють український діалектний простір, зокрема: а) іменники в називному відмінку множини; б) присвійні займенники в родовому відмінку однини; в) дієслівні форми.

Іменники у формі наз. відм. мн.: наголос переноситься на флексію, що свідчить про відображення тенденції розрізняти форми одн. і мн.: *вини¹мати*

ро'ки ‘давати довідку про дату народження’¹⁷ [Онишкевич I: 104], *'сиви д'їди* ‘іній і паморозь на стінах’ [Аркушин: 89], *кач'ки г'нати* ‘бути п'яним’ [Аркушин: 95], *коше'л'ї плес'ти* ‘обманювати’ [Аркушин: 99], *прий'ти мис'ки* *ли'зати* ‘запізнитись у гостину’ [Аркушин: 105], *гребін'ці хва'тять* ‘красти’ [Чабаненко: 30], *товс'ті мов подуш'ки* ‘бряклі, налиті водою частини тіла (найчастіше ноги)’ [Вікторіна: 383], *від'биті печін'ки* ‘сильно побитий’ [Вікторіна: 62], *гно'її но'сити* ‘останній день весільного гуляння’ [Магрицька: 94], *зароб'л'ати могори'ч'ї* ‘виконувати обряд весільного викупу’ [Магрицька: 58]. Цю тенденцію відображають і фразеологізми, які входять до реєстру словників літературної мови, пор.: *схрес'тити ме'чі, сну'си*¹⁸ [ФСУМ], *схо'питися на кула'ки* [ФСУМ], *з піс'ку мотуз'ки* *'сучить* [ФСУМ], *'вивалити бань'ки* [ФСУМ], *ягід'ки одно'го 'поля* [ФСУМ], *'вирячити буль'ки* [ФСУМ], *б'ратися за печін'ки* [ФСУМ].

Спостережено, що різні граматичні класи слів як слова-компоненти фразеологізмів мають такий самий наголос, як і у вільних сполуках, і відображають відповідну діалектну акцентну систему, напр., наголос на другому складі з кінця присвійних займенників у формі род. відм. одн. – південно-західну, західнополіську; наголос на останньому складі – південно-східну, північну, а також і літературного стандарту української мови, пор.: *шоп т'вого й 'духу не бу'ло* ‘іди геть’ [Аркушин: 92]; *'тикати сво'го 'носа* [ФСУМ], *'сунути сво'го 'носа в чу'жі горш'ки* [ФСУМ], *при'держувати сво'го язи'ка за зу'бами* [ФСУМ], *не тво'го 'носа 'діло* [ФСУМ].

Наголошування дво-, трискладових інфінітивних форм дієслів також є інформативним щодо визначення територіальної належності фразеологізмів, пор.: наголос на суфіксові – у говірках Нижньої Наддніпрянщини, Західного Полісся, а також у літературній мові, пор.: *навес'ти на ум* ‘напоумити’ [Чабаненко: 79], *плес'ти ко'нопл'ї* ‘говорити нісенітниці’ [Аркушин: 98],

¹⁷ Тлумачення подано тільки до діалектних фразеологізмів.

¹⁸ Ілюстрації подано за першоджерелом.

плис'ти 'кошки 'обманювати' [Аркушин: 99]; на корені – у говірках південно-західного обширу, пор.: *балянд'раси п'лести* [Хобзей: 65], *'вести ланц* 'віддати справу на розгляд сільської комісії' [Онишкевич І: 94]; *'вести си зин'рока* 'жити понад реальні доходи' [Онишкевич І: 94]; *поплив'ти по 'течії* [ФСУМ].

Деякі слова-компоненти фразеологізмів, так само як і слова вільних сполук, функціонують із варіантним наголосом. Акцентуаційна варіантність виражена: в іменниках у формі називного відмінка однини *'роз'бір ша'пок* [ФСУМ], *чу'жа чу'жи'на* [ФСУМ]; родового відмінка однини *три'матися як вош ко'жу'ха* 'дуже міцно триматися' [Хобзей: 567], *'виведений з 'ла'ду* [ФСУМ], *попом'літи ду'шею від ст'ра'ху* [ФСУМ], *зби'вати з ш'ля'ху* [ФСУМ], *напус'кати ту'ма'ну* [ФСУМ]; знахідного відмінка однини *'бити як 'Сидорову 'ко'зу* [Хобзей: 78], *підсу'вати 'ха'лепу* [ФСУМ]; місцевого відмінка однини *сх'вати на 'сер'деньку* [ФСУМ]; називного відмінка множини *'хо'ди і 'виходи* [ФСУМ], *у'сі 'иши'ки* [ФСУМ]; знахідного відмінка множини *б'ратися за 'бо'ки* [ФСУМ], *б'рати в 'лещата* [ФСУМ], *б'рати за пе'тель'ки* [ФСУМ]; місцевого відмінка множини *на 'голо'вах хо'дити* [ФСУМ], *'вивезти на сво'їх п'ле'чах* [ФСУМ]; прикметниках у формах називного відмінка однини *карт'ко'вий бу'диночок* [ФСУМ]; родового відмінка однини як *грім з 'яс'ного 'неба* [ФСУМ]; знахідного відмінка множини як *ба'ран на 'но'ві 'ворота* [ФСУМ]; дієсловах у неозначеній формі *'вер'гати гро'ми* [ФСУМ], *'ви'сіти на теле'фоні* [ФСУМ], *нас'ку'бати 'моркву* [ФСУМ], *'ят'рити 'душу* [ФСУМ]; дієприкметниках *'коп'нений в /мозок* 'недотепа, дурень' [Хобзей: 365], прислівниках *б'рати го'лі'руч* [ФСУМ], *раз і на'завж'ди* [ФСУМ], *с'пов'на 'розуму* [ФСУМ], *і'ти шке'ре'берть* [ФСУМ].

Зауважимо, що в літературній мові варіантність наголошування слів-компонентів фразеологізму є чисельнішою, ніж у вільних сполуках, оскільки варіантний наголос мають: а) і ті слова-компоненти, яким властивий варіантний наголос у вільних сполуках, поза фразеологізмом, пор.: *'виведений з 'ла'ду* [ФСУМ], *попом'літи ду'шею від ст'ра'ху* [ФСУМ], *підсу'вати 'ха'лепу*

[ФСУМ], *схо'вати на 'сер'деньку* [ФСУМ], *б'рати за не'тель'ки* [ФСУМ], *'хо'ди і 'виходи* [ФСУМ], *у'сі 'шиш'ки* [ФСУМ], *на 'голо'вах хо'дити* [ФСУМ], *'вивезти на сво'їх п'ле'чах* [ФСУМ], *'роз'бір ша'пок* [ФСУМ], *карт'ко'вий бу'диночок* [ФСУМ], *як грім з 'яс'ного 'неба* [ФСУМ], *'вер'гати гро'ми* [ФСУМ], *'ви'сіти на теле'фоні* [ФСУМ], *нас'ку'бати 'моркву* [ФСУМ], *'ят'рити 'душу* [ФСУМ], *голо'ва тум'анить'ся* [ФСУМ], *б'рати го'лі'руч* [ФСУМ], *раз і на'завж'ди* [ФСУМ], *с'пов'на 'розуму* [ФСУМ], *і'ти шке'ре'берть* [ФСУМ]; б) і ті, які варіантний наголос мають тільки у складі фразеологізму, а у вільних сполуках варіантність наголошування відсутня, пор.: *як ба'ран на 'но'ві 'ворота* [ФСУМ], *б'рати в 'ле'щата* [ФСУМ], *напус'кати тум'ану* [ФСУМ], *чу'жа чу'жи'на* [ФСУМ], *зби'вати з ш'ля'ху* [ФСУМ], *б'ратися за 'бо'ки* [ФСУМ]. Такий факт може свідчити про акумулювання у фразеологізмах давнього наголосу, а також про те, що зміна акцентного типу у словах-компонентах фразеологізмів відбувається повільніше, ніж у вільних сполуках.

До реєстру фразеологічного словника літературної мови входять також фразеологізми, слова-компоненти яких функціонують з наголосом на другому складі з кінця слова, так званою парокситонезою, пор.: *сма'лити 'литки* [ФСУМ], *на'бити 'ціну* [ФСУМ], *та'кого що на 'вербі з'руші, а на сос'ні 'яблука рос'туть* [ФСУМ], що, може свідчити про регіон походження цього фразеологізма (докладніше про парокситонне наголошування див. окремий розділ).

Крім наявності парокситонного наголосу у словах-компонентах фразеологізмів, для вияву більшої експресивності фразеологічної одиниці наголос може переноситись на прийменник, пор.: *як со'рока 'на тернині* [ФСУМ], *поми'рати 'зо сміху* (і *зо с'міху*) [ФСУМ], *п'ри смерті* (але: *до с'мерті*) [ФСУМ], *хвіст 'наб'ік* [ФСУМ], *'баба 'надвоє воро'жила* [ФСУМ], *наплю'вати ме'жи очі* [ФСУМ], *'бачити 'наскрізь* [ФСУМ], *моз'ги 'на бік 'придуркуватий* [Чабаненко: 93], *світ 'за очі* – *та в 'Водяну* ‘жартівливо-іронічний вислів про того, хто нахваляється далеко піти чи поїхати, зійти з

дому' [Чабаненко: 126], с'лово *'за слово* 'в процесі розмови' [Чабаненко: 129], *'мати за зле* 'сердитися на когось, бути невдоволеним кимось' [Онишкевич І: 433]. Зазначені приклади засвідчують, що зміну наголосу у фразеологізмах провокує творення нового фонетичного слова шляхом приєднання прийменника.

Зауважимо, що словесний наголос в українській мові, крім своєї основної функції – фонетичного об'єднання слова, може виконувати ще й смислорозрізнявальну функцію (*'вигода* 'користь' – *ви'года* 'зручність', *'дерен* 'шар ґрунту з травою' – *де'рен* 'кизил', *'ланець* 'старець' – *ла'нець* 'пестл. від ланцюг', *'терен* 'рослина' – *те'рен* 'місцевість'). До складу фразеологізмів можуть входити і слова-омографи, пор.: *'туман* *вісім'найцятий* 'цілковитий дурень' [Хобзей: 569], *'тумане* *'єден* 'недотепа, дурень' [Хобзей: 569] // *ту'ман* у голо'ві [ФСУМ], *ту'ман* на'вести 'запаморочити' [Хобзей: 570], *тума'ну* пус'тити 'говорити щось невиразне, малозрозуміле, щоб приховати істину, обманути, заплутати' [Хобзей: 570]; *'ніде* *'голки встро'मितь* 'дуже тісно, немає вільного місця' [Чабаненко: 93], *'ніде* й курці *стать* 'дуже тісно' [Чабаненко: 93] // *'ніде* й *'душечки* 'немає нікого' [Чабаненко: 93], *'ніде* й не *'шерхне* 'абсолютна тиша' [Чабаненко: 93], *'ніколи* і в од'хоже з'бігають 'про велику зайнятість, відсутність вільного часу' [Чабаненко: 94], і (й) в'мерти (у'мерти) *'ніколи* 'велика зайнятість, немає вільного часу' [Чабаненко: 55] // *'ніколи* не вики'сать 'постійно бути п'яним (зневажливе)' [Чабаненко: 94], і (й) ба'лакать *'нічого* 'все й так зрозуміло, не варто про це й говорити' [Чабаненко: 55], *'нічого* *взять, к'роми а'налізу* 'про дуже бідну людину' [Чабаненко: 95], *'нічого* й *'бачить* 'дуже мало' [Чабаненко: 96] // *'нічого* не з'робиш 'про безвихідь, безнадійну справу' [Чабаненко: 93]; в'гору з'лянути /*'ніколи* [ФСУМ] // світ *'ніколи* не *'видів* [ФСУМ]; *'нічого* *грі'ха та'їти* [ФСУМ], *'правди* *'нічого* хо'вати [ФСУМ] // *'нічого* *'доброго*; ступ'нути *'ніде* [ФСУМ], но'гою с'тати *'ніде* [ФСУМ], *'правди* *'ніде* хо'вати [ФСУМ], *'яблуку* *'ніде* в'пасти [ФСУМ]; *'шилом* *'нікуди* тк'нути [ФСУМ].

Попри те, що до складу фразеологізмів можуть входити слова-компоненти, семантику яких розрізняють за допомогою наголосу, однак це не дає підстав стверджувати, що в таких фразеологізмах наголос виконує смислорозрізнявальну функцію, оскільки фразеологізм має цілісне значення, а слова-компоненти фразеологізму разом з наголосом відтворюються як кліше, а не утворюються заново.

Отже, слова-компоненти фразеологізмів, втрачаючи буквальну семантику, позначаючи інші культурні коди – духовний, моральний, поведінковий, здебільшого зберігають наголос на тому самому сегменті, що й слова вільних сполук.

Варіантний наголос у словах-компонентах фразеологізму так само, як і в окремих повнозначних словах, свідчить про незавершеність процесу формування відповідного акцентного типу. Причинами появи варіантного наголошування у словах-компонентах фразеологізму можуть бути як зовнішні, так і внутрішні.

На нашу думку, аналіз наголошування у словах-компонентах фразеологізмів може дати багатий, цінний, переконливий матеріал, для вивчення історії мови, міжмовних і міждіалектних контактів; класифікації діалектів та структури мови загалом; визначення територіальної належності фразеологізмів, яку можна встановити і за акцентуаційними особливостями.

2. 5. Діалектологічна програма-питальник у пізнанні акцентної системи

Один із способів збирання діалектного матеріалу, який не втрачає своєї актуальності, – використання програми-питальника, яка «орієнтує збирача-дослідника на ті мовні особливості говіркового мовлення, які обрано для дослідження» [Прилико 2007: 500–501].

В українському мовознавчому просторі на позначення способу фіксації діалектного матеріалу за допомогою наперед визначених питань, репертуару

досліджуваних одиниць, окрім терміна програма-питальник (І. Є. Грицютенко, В. П. Дроздовський та ін.; М. В. Никончук), функціонує також «програма-матриця» (П. Ю. Гриценко), «інструктивна програма» (В. М. Куриленко), програма (І. П. Новицький, Є. К. Тимченко, К. П. Михальчук, А. Ю. Крымський, Б. О. Ларін, Ф. Т. Жилко, В. С. Ільїн, П. С. Лисенко, Й. О. Дзендзелівський, С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепикова), питальник (Н. П. Прилипко; А. О. Колесников), вказівки (Є. К. Тимченко). Поняття «програма» і «питальник» часто використовують як синонімічні [Колесников 2015: 147]; водночас пропонують розрізняти їх за методами збору матеріалу – польовим обстеженням чи анкетуванням [Сухачов 1974: 33–43]. Ми також вважаємо, що поняття «програма-питальник», «програма», «питальник» є не зовсім синонімічними.

На нашу думку, варіантними є терміни «програма-питальник», «програма-матриця» та «програма», у яких уміщено не тільки питання, які орієнтують на фіксацію мовних особливостей, а також інструктують щодо концепції дослідження, методики збирання мовного матеріалу. Наприклад, у «Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» вміщено такі підпункти: «Завдання атласу», «План атласу», «Вибір відповідачів», «Транскрипція», «Запис зв'язних текстів мови», «Як записувати матеріал по лексиці, і синтаксису», «Як записувати матеріал по фонетиці і морфології», «Про організацію експедиції» [Ларін 1949: 80–118]. На нашу думку, термін 'питальник' доцільно вживати, якщо подано лише перелік питань для фіксації діалектного матеріалу.

Науковцям добре відомо, що таке діалектологічна програма-питальник, адже багато хто не тільки працював із нею, але й має досвід її укладання чи доукладання. Сьогодні в українській діалектології склалася добра традиція: збираючи матеріал до кваліфікаційних робіт (докторських, кандидатських, магістерських), дослідники не тільки апробують наявні програми-питальники, а й удокладнюють їх.

Єдину фонетичну транскрипцію на основі української абетки вперше було популяризовано в програмі О. Н. Синявського [*Москаленко 1962: 15*]. В українському мовознавстві відомі різні системи фонетичної транскрипції: на основі російської графіки з додатковими позначеннями для дифтонгів (зокрема, так зроблено записи в додатку до праці К. П. Михальчука «Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины» [*Михальчук 1872: 453–523*], латинської (зазвичай такою транскрипцією послуговувалися дослідники південно-західних говірок) та української абетки. Спрощену фонетичну транскрипцію на українській графіці для записів говорів української мови пропонували Є. К. Тимченко, О. Н. Синявський, Б. О. Ларін [докл. див.: *Жилко 1966: 28–33*]; для літературної мови – М. Ф. Наконечний [докл. див.: *СУЛМ Ф: 418 – 425*]. Після виходу Програми Б. О. Ларіна [*Ларін 1949*] діалектологи з певними доповненнями літер, діакритичних знаків почали здебільшого застосовувати фонетичну транскрипцію, якою записаний матеріал до АУМ. На базі латинської графіки з використанням грецької абетки та кирилиці, а також спеціальних буквених та діакритичних знаків побудована система фонетичної транскрипції в міжнародному проєкті – «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас».

За допомогою програм-питальників зібрали і продовжують збирати український діалектний матеріал, який репрезентовано в різних аспектах – дескриптивному, лексикографічному, лінгвогеографічному. У лінгвогеографічних працях українські говірки представлені в загальноукраїнському, регіональному, загальнокарпатському, загальнослов'янському аспектах (док. про лінгвогеографічні атласи див.: 2. 3).

Слушно зауважує П. Ю. Гриценко, що орієнтація на текст як джерела дослідження мовних рис не суперечить паралельно застосовувати й інші прийоми вивчення, зокрема використовувати «питальник-матрицю, своєрідний еталон, за допомогою якого задається набір одиниць і явищ, а також здійснюється їх вияв у діалектах» [*Гриценко 2015 б: 18*]. Реалізація такої

дослідницької програми, на думку науковця, уможливить наблизити гносеологічну модель діалекту до його онтологічного портрету.

Отже, залежно від мети, окреслених завдань можна змінити дослідницькі канони: використати і діалектні тексти, і питальник як засіб перевірки свідчень із діалектних текстів. Такий підхід застосував свого часу І. А. Панькевич, досліджуючи підкарпатські говірки [*Панькевич 1938*], а А. О. Колесников актуалізував цей призабутий прийом, вивчаючи морфологічну структуру українських південнобессарабських говірок [*Колесников 2015*].

Зосередимо увагу на програмах-питальниках для дослідження українських діалектів та представлення в них питань щодо виявлення акцентуаційних особливостей в українському говірковому просторі.

Укладання спеціальних діалектологічних програм української мови, які охоплюють виразні мовні відмінності й передбачають їх з'ясування, має свою історію: розпочалося з кін. XIX – поч. 20 ст., у період усвідомлення дослідниками територіальної здиференційованості мови.

Однією з перших таких програм була «Програма для указания особенностей местных народных говоров в Южной России» І. П. Новицького, яка складалася з 74 питань (із них: 61 – основних і 13 – додаткових), переліку населених пунктів, де були зроблені записи (усього – 59 н. п. у Київській, Чернігівській, Волинській, Мінській, Городненській, Люблинській, Полтавській, Бессарабській, Подільській, Харківській губерніях – за тогочасним адміністративним окресленням) і орієнтувала на фіксацію лише фонетичних та морфологічних рис [*Новицький 1872 – 1878*: 527–600].

Матеріали з цієї програми використав К. П. Михальчук, укладаючи першу лінгвістичну карту української мови, на якій зобразив межі поширення української мови та її діалектний поділ у праці «Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины» (1872)» [*Михальчук 1872*] (про

відображення акцентуаційної характеристики в Програмі І. П. Новицького див. нижче).

Подальші діалектологічні програми були докладнішими й відповідно до завдань, які ставив перед собою мовознавець, мали різне спрямування щодо збирання матеріалу. За спостереженнями Ф.Т. Жилка, програми можуть бути «детальні – для записування діалектного матеріалу, який потім використовують у монографічних дослідженнях говору або групи говорів, а також скорочені – для з'ясування тільки певних діалектних рис говору» [Жилко 1966: 279].

На збирання матеріалу з усього національного континууму спрямовує, безперечно, «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови»¹⁹, яка охоплює 464 питання з різних рівнів мови [Ларін 1949] і стала вихідним документом для збирання діалектних матеріалів до загальномовного національного АУМ, на лінгвістичних картах якого представлено старожитні та новожитні говори в адміністративних межах України, а також українські говірки на суміжних територіях Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі, Білорусі, Росії, деякі переселенські говірки [АУМ 1: 7–17; Грищенко 2007 а: 36].

Мовний матеріал з українських говірок південно-східного, південно-західного та північного наріч зібрано також за «Вопросником Общеславянского лингвистического атласа» (далі – Вопросник ОЛА) [Вопросник ОЛА], за допомогою якого впродовж 1965 – 1980 рр. зафіксували й систематизували ексклюзивний матеріал зі всіх слов'янських мов, який уможлиблює з'ясувати сучасну структурну диференціацію слов'янського діалектного простору в його відношенні до моделі праслов'янської мови пізнього періоду, вивчити моделі й напрями еволюції структур слов'янських

¹⁹ Після апробування цієї програми в польових умовах її обговорили на діалектологічних засіданнях, конференціях і Ф. Т. Жилко, В. С. Ільїн, П. С. Лисенко доопрацювали й опублікували 1949 р.

мов, дослідити взаємозв'язки між сучасними слов'янськими діалектами та їх взаємодію. Усе це створює надійний ґрунт для розв'язання порівняльно-історичних та історико-типологічних проблем слов'янського мовознавства. Зібраний матеріал ліг в основу унікального проєкту – «Общеславянский лингвистический атлас» [ОЛА].

Чимало діалектних рис функціонують на порівняно невеликій території, тому деякі програми-питальники зорієнтовані на збирання мовного матеріалу лише з деякого регіону, зокрема, із лівобережних південно-східних говірок: Синявський О. Н. «Діалектологічний порадник. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови»; говірок Одещини: І. Є. Грицютенко, В. П. Дроздовський та ін «Програма-питальник для збирання матеріалів до крайового словника української мови Одещини»; Правобережного Полісся: М. В. Никончук «Програма-питальник для лексичного атласу Правобережного Полісся»; західноукраїнських говорів: С. П. Бевзенко, Й. О. Дзендзелівський, П. П. Чучка «Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа Закарпатської області УРСР»; П. М. Лизанець «Програма-питальник для збирання матеріалів до діалектологічного атласу угорських говорів Закарпатської області»; М. В. Бігусяк «Програма для збирання матеріалів до атласу говірок Івано-Франківщини: Методичні рекомендації для студентів до курсу «Українська діалектологія»; українських говорів Карпат – «Программа собирания материалов для «Карпатского диалектологического атласа», за якою зібрано матеріал із південно-західних говорів української мови до заходу від Дністра (бойківські, закарпатські, буковинські, покутські, гуцульські і частина наддністрянських говірок); «Вопросник *Общекарпатский диалектологический атлас. Вступительный выпуск*», у якому представлено інвентар лексико-семантичних явищ. За допомогою цієї програми-питальника (785 питань) зібрано матеріал із українських говірок, усього – 210 н. п.; українських говорів Східної Словаччини – програма, за якою В. П. Латта.

записував матеріал, складалася з 2264 питань. Дослідник задумав одночасно охопити цілу систему і структуру українських говорів Східної Словаччини на всіх мовних рівнях. Зібраний матеріал із українських говірок Східної Словаччини представлено на лінгвістичних картах [Латта 1991; Ганудель]. Програму зі спеціальними тематичними розділами, за якою можна було би зібрати матеріали до диференційного лінгвогеографічного словника, мав намір укласти В. П. Латта [Латта 1966: 76–85].

Аналіз наявних програм-питальників в українській діалектології засвідчив, що немає окремої програми, яка б спрямовувала мовознавців на дослідження української наголосової системи, попри те, що акцентуаційні особливості, так само як і явища, риси інших структурних рівнів, консолідують і водночас диференціюють український діалектний простір. Безперечним є той факт, що деякі програми-питальники певною мірою охоплюють питання для фіксації наголошування, але цього недостатньо для системного дослідження української діалектної акцентної системи.

Зауважимо, що інформацію про акцентну діалектну систему відображають і зібрані матеріали за програмою, яка не передбачала питання щодо з'ясування словесного наголошування. Зокрема програма АУМ [Ларін 1949] не передбачала фіксування особливостей словесного наголосу. Але укладачі атласу АУМ показали межі поширення акцентуаційних рис, явищ, що представлено на різнотипних картах: регіональних, ізоглосних, системних картах (докл. про те, які акцентуаційні форми скартографовано в АУМ, див. 2. 3). Так само не включено питання щодо фіксування наголошування й у програмі до «Карпатского диалектологического атласа» [Бернштейн 1964]; в атласі немає карт, присвячених наголосові, окрім архівної карти *хворост* (549 пит.).

Очевидним є те, що назріла потреба в укладанні окремої програми-питальника для дослідження акцентної системи українського діалектного простору. Для вияву статичної і динамічної акцентної системи складовими цієї

програми-питальника мають бути риси, явища, передбачені в попередніх програмах. Коротко схарактеризуємо програми, у яких представлені питання щодо особливостей наголошування в українських говірках:

– І. П. Новицький «Программа для указания особенностей местных народных говоров в Южной России» (1872–1878). У Програмі І. П. Новицького немає окремих питань (із 74 пит.), що стосуються словесного наголосу; водночас вміщено питання щодо якості голосних *а, о, е* відповідно до наголошеної / ненаголошеної позицій (пит. 1–3, 8). Проте в матеріалах – як відповіді на питання цієї Програми – наголос зазначено в окремих словоформах; припускаємо, що автор позначив наголос саме в тих словоформах, які відрізнялися від тогочасної стандартної норми, зокрема: у формах род. відм. одн. чол. р., жін. р., дав. відм. чол. р. та наз. відм. мн. присвійних займенників *мо́го, тво́го, мої́, мою́, твою́* – 43 пит.; у дієсловах 1-ї ос. одн. теп. ч. *хо́дю, про́сю, ну́стю, ро́блю, про́сю* – 46 пит.; у дієсловах «однократного виду» (за термінологією автора Програми), додаючи до кореня дієслова *-ну́ти* (із наголосом на *у*: *стусуну́ты, пlyingну́ты, брыкну́ты*) чи *-о́нути* (із наголосом на *о*: *стусо́нуты, пlyingо́нуты, брыко́нуты* – 48 пит. [Новицький 1872–1878: 564–567]).

Парокситонний наголос за зазначеними вище питаннями зафіксовано в таких говірках: у формі род. відм. одн. чол. р., жін. р., дав. відм. чол. р. та наз. відм. мн. присвійних займенників *мо́го, тво́го, мої́* – с. Витовка Ольгопольскаго уѣзда Подольской губернії; *мою́, твою́* – біля Немирова Подольской губернії, с. Рацьки Рубаньской волости Брацлавскаго уѣзда, Дашковецкая волость Литинскаго уѣзда Подольской губернії; *твою́, мо́му* – с. Жорнища Липовецкаго уѣзда Кіевской губернії; у дієсловах 1-ї ос. одн. теп. часу: *хо́дю, про́сю, ну́стю* – окрестности Немирова Подольской губернії, с. Рацьки Рубаньской волости Брацлавскаго уѣзда; *ро́блю* – Грабовецкая волость Брацлавскаго уѣзда Подольской губернії; *хо́дю, сы́дю, ну́стю, про́сю, му́сю* – Дашковецкая волость Литинскаго уѣзда Подольской губернії; *сы́дю, ну́стю,*

просю́ – с. Краснополка Гайсинского уѣзда Подольской губернії; дієслова на *-ну́ти*: із наголосом на *у* *стусуну́ты, пlyingну́ты, брыкну́ты*, на *-о́нути* із наголосом на *о* *стусо́нуты, пlyingо́нуты, брыко́нуты* – Ніжинсько-Переяславські говірки [*Новицький 1872–1878*: 564–567].

Попри те, що до Програми І. П. Новицького не вміщено питань для фіксування наголошування, але позначення автором наголосу над окремими словами свідчить про розуміння вагомості характеристики словесного наголошування в описі системи говірки.

– К. П. Михальчук и А. Крымський «Программа для собіранія особенностей Малорусскихъ говоровъ» (далі – Програма). У цій Програмі окремий розділ – «Удареніє» – присвячено наголосові; питання щодо місця словесного наголосу охоплюють усі повнозначні частини мови та дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова [*Програма 1910*: 139–163] (докл. аналіз цієї програми див далі).

– Вопросник ОЛА передбачає виявити явища різних структурних рівнів – фонетики, морфології, словотвору, лексики, семантики, синтаксису, а також і просодії (усього – 3454 базові питання; із них – 80 на виявлення просодичних явищ, які ілюструють діалектні відмінності в межах слов'янської групи мов, а не окремої мови, як у національних питальниках [*Вопросник ОЛА*: 34–44]).

Очевидним і закономірним є те, що у Вопроснику ОЛА представлені явища просодії, які є інформативними у визначенні диференційних рис у межах усієї Славії. Зокрема, такі: наявність / відсутність фонологічних інтонацій; фонологічної категорії довготи – короткості; виду словесного наголосу: фіксований (зв'язаний), вільний (різномісний); морфологічної рухомості чи морфологічної нерухомості; місця наголосу у словозмінній парадигмі непохідних, похідних словах; довготи на місці старого акута, циркумфлекса у двоскладових словах; рефлексів нового акута; довготи у двоскладових словах перед кінцевим наголошеним складом; місця наголосу в синтагматичних конструкціях, деяких граматичних формах різних частин

мови, тощо, напр., передбачено фіксувати наголос таких частин мови та їх форм:

– іменників: а) чол. р. колишніх *-o, -jo, -i, -u* основ у формах наз. відм., род. відм., дав. відм., м. відм., кл. відм. одн. та наз. відм., род. відм., дав. відм., ор. відм., м. відм. мн.; б) середн. р. колишніх *-o, -jo* основ у формах наз. відм. одн. та наз. відм., род. відм., ор. відм., м. відм. мн.; в) жін. р. колишніх *-a, -ja* основ у формах наз. відм., дав. відм., зн. відм., ор. відм., кл. відм. одн. та наз. відм., род. відм., дав. відм., кл. відм., ор. відм., м. відм. мн.; г) жін. р. колишніх *-i* основ у формах наз. відм., род. відм., ор. відм., м. відм. одн. та род. відм., м. відм. мн.; д) із основою на приголосний у формах наз. відм., род. відм., м. відм. одн. та наз. відм., род. відм., дав. відм. мн.;

– прикметників: а) повної і короткої форм чол. р., жін. р., середн. р. у наз. відм. одн. і мн.; б) ступенів порівняння;

– числівників у відмінкових формах, зокрема, род. відм., м. відм.;

– прислівників;

– дієслів I – V класів: а) особових форм теп. часу; б) наказ. сп.; в) інфінітива; г) аориста, імперфекта, супіна як форми дієслова тощо; передбачено також фіксувати наголос у префіксальних дієсловах;

– пасивних та активних дієприкметників як форми дієслова у наз. відм. одн. і мн. чол. р, жін. р., середн. р.; безпрефіксних та префіксальних дієприкметників.

Звичайно, зазначені у «Вопроснику ОЛА» просодичні явища функціонують у мовному просторі не всіх слов'янських мов. Саме тому укладач акцентологічної програми має брати до уваги структуру національної мови.

Най докладнішою програмою поч. XX ст. дослідники вважають «Програму для собіранія особенностей малорусских говоров» К. П. Михальчука, А. Ю. Кримського [*Програма 1910*].

Історію укладання програми докладно описав І. Зілінський [*Зілінський 1911*: 206–208]. Нижче подаємо аналіз Програми для собиранія особенностей малорусских говоровъ» К. П. Михальчука, А. Ю Кримського» (далі Програма), зокрема її розділу «Удареніє» [*Програма 1910*: 139–163], оскільки вважаємо, що ця Програма є підґрунтям для укладання акцентологічної програми української мови.

1. У зазначеній програмі коротко подано характеристику наголосу щодо його різномісності, варіантності в українському просторі. Зазначено певні узагальнення щодо диференціації українського діалектного простору за ознакою наголошування, зокрема зауважено про функціонування слів:

а) у яких наголос постійно стоїть та переміщується на ті самі склади у всіх українських говірках;

б) слова, які по-різному наголошуються в одній і тій самій місцевості;

в) слова, які по-різному наголошуються в різних місцевостях. Однак про функціонування в українському мовному просторі говірок зі сталим наголосом не згадано.

2. Окрім теоретичних засад щодо визначення наголосу, природи українського наголошування, вміщено також інструкцію, як записувати матеріал та застереження щодо обов'язковості проставлення наголосу в зафіксованих словах.

3. Питання щодо місця словесного наголосу (так умовно називаємо списки слів, у яких передбачено зафіксувати місце словесного наголосу) охоплюють усі повнозначні частини мови та дієприкметник і дієприслівник як форми дієслова.

4. Різні за фонетичною та морфемною структурою слова подано у вихідній формі: іменники, займенники, числівники – у формі наз. відм. одн. (*на́рі́д*²⁰, *го́лубэць*, *ко́хання*; *ко́жэ́н*, *сво́я*; *обы́два*, *оды́на[д]цять*), а іменники,

²⁰ Приклади подаємо такою самою графікою, як і в оригіналі.

що вживаються тільки у мн. — у формі наз. відм. мн. (*вэсэ́лоуці́, водо́хрэці́, дро́ва, зэлэ́ноуці́, обжы́нкі, ра́доуці́, сма́коуці́, сьва́тоуці́*); прикметники та порядкові числівники — у формі наз. відм. одн. чол. р. (*ду́жы́й, лёгкі́й; чоты́рна[д]цяты́й*); дієслова — у неозначеній формі (*зайты́, всты́гну́ты, бі́льша́ты, до́бры́ты, прысво́іты, збі́льшы́ты, бі́га́ты, бага́тша́ты, захо́ды́ты, воло́да́ты, бэ́сідува́ты*).

5. Передбачено записувати й окремі словозмінні форми: для іменників чол. р. — форми род. відм. одн., кл. відм. одн. та наз. відм. мн.; для іменників жін. р., окрім зазначених форм, також і зн. відм. одн.; для прикметників жін. р. і середн. р. — наз. відм. мн.; для дієслів — 1 ос. одн. та 2 ос. одн., наказ. сп., а також форми мин. часу на *в* у чол. р, жін. р., середн. р. (*ходи́в, ходы́ла, ходы́ло*) (с. 140).

6. Іменники, здебільшого це загальні назви, розподілені за родами, у межах родів — за складами (дво-, три-, чотирискладові слова) та різними суфіксами: *-ар (-яр)* (*бля́ха́р, кра́ма́р, му́ля́р*), *-к* (*зна́йко́, та́но́к, я́ро́к*), *-ок* (*голу́бо́к, коло́со́к, кы́тйа́то́к*), *-ець* (*го́лубэ́ць, ка́га́нэ́ць, ла́ска́вэ́ць*), *-от* (*гра́мота́, мокро́та́, пано́та́*), *-ин* (*верхо́вы́на*), *-оньк* (*дівчы́но́нька, ла́стіво́нька, поло́ня́нка*) тощо; іменники на позначення власних назв окремо не виділено, хоча в ілюстраціях представлено антропоніми (*Володы́мы́р, Дэ́мко́, Олэ́сько́, О́сып, Павлу́сьо́, Па́шко́, Про́кіп, Ро́ма́н; Ма́ры́я; Гна́тю́к, Ко́сто́к, Па́влю́к; Ара́бы́н, Болга́ры́н, Галы́ча́нын, Гу́цу́л, По́ля́к, Ру́сы́н, Сэ́рбы́н, Тата́ры́н, Укра́йнэ́ць, Укра́інка*), топоніми (*Пере́ясла́в, Че́рні́вці́; Дні́стэ́р, Дні́пэ́р, Лі́мны́ця; Укра́і́на, Бу́ко́вы́на, Галы́чы́на, Гу́цу́лі́я, Моско́ви́ці́на, Польщы́на, Шва́дчы́на*).

7. Прикметники розподілені за морфемною структурою, зокрема, за наявністю окремих суфіксів: *-н* (*го́лосны́й, зо́рянны́й, ла́гі́дны́й*), *-ыст* (*галу́зы́сты́й*), *-оват* (*пры́мхова́ты́й, твэ́рдо́ва́ты́й*), *-ан (-ян)* (*до́сьві́та́ны́й, коно́пля́ны́й*), *-ськ* (*ота́ма́ньськы́й, това́ры́ськы́й*), *-ов, -ев, -єв* (*ду́бо́вы́й, ма́ко́вы́й, яло́вы́й; вогне́вы́й, до́цэ́вы́й; га́е́вы́й*), *-ач (-яч)* (*бара́ня́чы́й*,

лэбѣдѣчый), -еньк (білэсэнькый, вэлычэнькый, вышнэвэнькый); суфіксів і префіксів (зашыро́кый, пэрэві́зный, пэрэхі́дный, подóвговáтый, прозоры́стый, розлóжыстый, удво́єный, укра́їньскый, улю́блэный); складанням основ (вэлыко́дній, сыво́бо́родый, тогóríчний) тощо²¹.

8. Попри те, що прикметники не структуровані щодо розряду за значенням, але приклади свідчать про те, що передбачено фіксувати присвійні (дя́ків, ку́мын, сэ́стрын), відносні (ду́ховый, Льві́вський, рі́здвяный, спі́льний, ца́рський), якісні (блі́зький, ла́скавы́й, зоры́стый жада́ный, щасли́війшы́й) прикметники.

9. Займенники як самостійна частина мови представлені дуже скупо; із поданого переліку можна виділити питально-відносні (ко́трый, ко́тра, ко́трэ, чы́я, чы́ё), присвійні (тво́я, тво́ё, сво́я, сво́ё), вказівні (то́та, то́то, то́ті), означальні (ко́жэ́н, са́мый, ся́кій).

10. Числівники – різні за будовою та розрядом: прості та складні; кількісні й порядкові (дво́йко́, оды́на[д]ця́ть, два́[д]ця́тый, пі́втора́).

11. Дієслова – різні за структурою (дво-, три-, чотири-, п'ятискладові) і морфемною будовою подано в неозначеній формі (вэ́сты, нэ́сты, па́сты); із префіксами (за́йты, пэрэ́йты), суфіксами (бі́гаты, ду́маты; гу́кну́ты, лы́гну́ты; лі́пи́аты, мэ́ни́аты, бага́ти́аты; бі́льші́ты, до́брі́ты, лі́пші́ты), префіксами і суфіксами (вно́сы́ты, збі́льшы́ты, накра́сы́ты; просва́таты, засу́каты, пэрэно́сы́ты, рознэмі́гты́ся).

12. Дієприкметники як відмінювана форма дієслова²² (бы́тый, взя́тый, взя́ті).

²¹ Уважаємо, що виокремлення іменників, прикметників за різними способами творення уможливить дослідити їхній вплив на рухомість / нерухомість словесного наголосу в процесі словотворення.

²² Дієприкметники, так само як і дієприслівники, подано в пп. «Причастія спрягаемыя, дѣепричастія, нарѣчія, предлоги и проч. частицы», де подано і особові дієслова (бра́ла, бра́ло, бра́лы; роды́вся, роды́лась, роды́лось, роды́лысь).

13 Дієприслівники як невідмінювана форма дієслова доконаного і недоконаного виду: *дума́вши, полéжáвши; бі́жучы́, даю́чы, хо́тячы́, шéлэ́стячы́*;

14. Прислівники – різні за будовою і структурою (*вэ́рхо́м, та́ко́ж, ба́йду́жэ́, жы́ве́нько, завглы́бшкы́, за́всі́ды́, наспра́(в)жкы́, попэ́рэ́ду*).

Наголос у словозмінній парадигмі може переміщатися на різні склади, тому виправданим є те, що окремий підпункт у цій програмі присвячено наголошуванню у словозміні, зокрема запропоновано звернути увагу на такі відмінкові форми:

а) род. відм. одн. присвійних (*мо́го, мо́його – моéго, мойо́го – мойого́, сво́го – своéго*), вказівних займенників без прийменників (*сэ́го – сьо́го – цэ́го*), займенникових конструкції з прийменниками (*могó – без мо́го; тогó – до то́го*) та прийменниками й іменниками (*без тво́го бра́та – без твогó бра́та*);

б) дав. відм. одн. присвійних (*мо́му – моéму, тво́му – твоéму, сво́му – своéму*), вказівних (*сьо́му – цэ́му, то́му*) та означального займенника (*всьо́му – всэ́му*);

в) наз. відм. мн. іменників жін. р., які перед закінченням *-а (-я)* мають дві приголосні (*дівкы́ – дівкі́, мыскы́ – мы́скы, пісьні́ – пісьні́*)²³;

г) м. відм. одн. односкладових іменників чол. р., у яких можливе закінчення у та і (*в гаю́ – в га́ї, на краю́ – на кра́ї, в лісу́ – в лі́сі, в саду́ – в са́ді*).

Попри те, що в досліджуваній програмі не передбачено спостереження, чи зберігають похідні слова наголос твірної основи, але це можна з'ясувати за допомогою слів, які представлені для записування. Дослідити міжрівневу взаємодію, зокрема, чи впливає морфемна структура слова на місце наголосу, уможливить фіксування наголосу таких слів:

²³ Зауважимо, що автори Програми дають настанову записувати якомога більше іменників у формі наз. відм. мн. і порівнювати їх із наголошуванням у російській літературній мові [*Програма 1910: 162*].

а) додавання суфіксів до іменникових основ й утворення прикметників (*Господь* – *господэвый*; *Гуцул* – *Гуцулія* – *гуцульський*, *Україна* – *Українець*, *Українка*; *твёрдый* – *твёрдый*);

б) додавання префіксів до дієслів (*держав* – *піддержав*, *лэжаты* – *полэжаты*);

в) додавання префіксів до прислівників (*куды* – *нікуды*, *колы* – *ніколы*).

Так само немає окремого підпункту щодо з'ясування місця наголосу в синтагматиці, водночас деякі питання Програми орієнтують щодо фіксування пересунення наголосу на попередній склад у синтаксичних конструкціях, зокрема це:

а) сполучення прийменника і форми род. відм. одн. особових (*мэнэ* – *до мэнэ*, *його* – *від його*), присвійних (*мого* – *без мого*), питально-відносних (*кого* – *біля кого*), вказівних (*того* – *до того*) займенників, про які йшлося вище;

б) сполучення прийменника і форми дав. відм. одн. особових (*йому* – *на йому*), питально-відносних (*кому* – *при кому*) займенників;

в) сполучення присвійних займенників із прийменником та іменником (*без твого брата* – *без твого брата*).

Сьогодні очевидним є те, що наголос в українських говірках (за винятком лемківських говірок) унаслідок своєї рухомості, різномісності може виконувати розрізнявальні функції – лексико-граматичну, лексико-семантичну (докл. про функції наголосу в українських говірках див. 3. 7). У Програмі передбачені питання, які допоможуть їх зафіксувати, зокрема:

а) чи змінюється лексичне значення слова зі зміною місця наголосу (*на дворі* «наружу» – *на дворі* «на подвір'ї»);

б) чи змінюється наголос на позначення релігійного свята (*на Пётра* – *на Пётра*);

в) чи диференціює наголос власну і загальну назву слова (*піскы* – мн. від *пісок* та *Піскы* – географічна назва);

г) чи переноситься наголос у прикметниках жіночого роду, коли вони виконують функцію присудка (*вона добра* – *вона добра*);

д) вид дієслова – доконаний (*заходьтись*) і недоконаний (*заходьтись*).

Водночас зауважимо, що цікавими й закономірними є питання, за допомогою яких передбачено виявляти ті слова, наголос яких відрізняється від наголосу в російській літературній мові. Зафіксовані матеріали вкотре засвідчать про те, що українська мова загалом і її акцентний рівень зокрема є окремою, самостійною системою, а не частиною російської мови.

Проаналізована «Програма...» стала орієнтиром для укладання української акцентологічної програми-питальника. Очевидним є те, що, залежно від концепцій, засад дослідження, акцентологічна програма-питальник може передбачати різні завдання, відповідно до яких і репертуар одиниць буде різним. Адже «питальники є тим дослідницьким інструментом, формуванню якого передують моделювання об'єкта вивчення, відбір релевантних елементів структури, явищ відповідно до вибраної стратегії пізнання діалекта» [Гриценко 2015 б: 53].

Укладаючи акцентологічну програму-питальник (далі – Програма-питальник), ми виходили з таких теоретичних засновків:

1. Наголос як складне явище має важливе значення для різних структурних рівнів мови – фонетики, лексики, граматики [Аванесов 1958: 37].

2. Наголос може стосуватися складу, морфеми, що передбачає проведення аналізу зібраного матеріалу в поєднанні фонетичного та морфологічного аспектів. Уважаємо, що такий підхід сприятиме з'ясуванню взаємозв'язку наголосу і фонетичних процесів з морфологічними особливостями словозміни.

Не применшуючи ролі наголосу в характеристиці вокалізму: протиставлення наголошених / ненаголошених голосних, у дослідженні акцентної системи, на нашу думку, не менш важливим є з'ясування

закономірностей, особливостей наголошування кожної частини мови зокрема, тобто морфологічний аспект.

Запропонована Програма-питальник орієнтує дослідника на збирання акцентуаційного матеріалу в словозмінній парадигмі. Подано перелік повнозначних та неповнозначних слів, які запропоновано для дослідження. Корпус лексем у програмі-питальнику дібрано з урахуванням фіксації частини з них у пам'ятках писемності та в давніших діалектних дослідженнях. Лексеми покластифіковано відповідно до їхньої і фонетичної, і граматичної структури, оскільки, як свідчать теоретичні дослідження, аналіз наголошування словозмінних форм і дериватів необхідно здійснювати окремо, оскільки ці зміни наголошування можуть бути викликані різними причинами і виявляти різні тенденції. Наприклад, для іменників запропоновано таку модель: непохідні та афіксальні іменники – поділ на склади – у межах складів – на граматичний рід (чол. р., жін. р., середн. р.; а також іменники *singularia, pluralia tantum* (це уможливить покластифікувати іменники за наголосом відмінкових форм, за всією словозмінною парадигмою, визначити акцентні типи та проаналізувати, чи впливає морфемна структура іменників на їхнє наголошування). Окрім дво- і більшескладових іменників, передбачено також і дослідження наголосу однокладових іменників чол. р. у формі наз. відм. одн. (*гурт, лист, меч, плач, хлів*), оскільки в лінгвістиці, як було зазначено, немає єдиної думки щодо визначення рухомості / нерухомості наголосу таких іменників (докл. див. 1. 2.).

У Програмі-питальнику вміщено риси, тенденції наголошування, виявлені попередніми дослідниками. Запропоновано записати місце наголосу в окремих граматичних формах, зокрема для іменників це форми²⁴:

а) наз. відм. мн. жін. р., чол. р., середн. р., оскільки існує тенденція переносити наголос на закінчення в цій формі, окрім східнополіських,

²⁴ Наводимо лише деякі приклади з представлених у Програмі-питальнику тенденцій наголошування.

середньополіських говірок, у яких наголос у переважній більшості іменників зберігається на корені, а також спорадично зафіксовано в бойківських, надсянських говірках (докл. про це див.: З. 1);

б) зн. відм. одн. жін. р. з основою на -а (¹ногу, ¹руку, ¹воду). Ця інформація важлива для визначення генези берестейсько-пинських говірок. Зауважимо, що ця акцентна особливість – не наголошувати закінчення у формі зн. відм. одн. – характерна для говірок української мови, яка вирізняє їх з-поміж білоруських. Інформація щодо місця наголосу у формі зн. відм. одн. є важливою передусім для берестейсько-пинських говірок, зокрмка щодо визначення їх генези.

в) род. відм. мн. (¹више^н, к¹нижок – ви¹шень, кни^{е1}жок);

г) віддієслівних іменників із суф. -ова- (ку¹пован'а(-е), ма¹л'ован'а(-е) – купо¹ван'а, мал'о¹ван'а);

г) середн. р. на -ан'а (-ан'е) (¹моу^чан'а (-е), опо¹відан'а (-е), пере¹конан'а (-е) – моу¹чан'а, опові¹дан'а, переко¹нан'а);

д) род. відм. одн. чол. р. власних імен (Богда¹на, Тара¹са – Бог¹дана, Та¹раса).

Для прикметників:

а) дво-, трискладових із суф. -ськ- (¹вуз'киї, ¹низ'киї, ¹царс'киї, ¹ц'лиї: вуз'киї, нис'киї, царс'киї, ц'лиї);

б) дво-, трискладових із суф. -н- (¹т'існий, б'ідний, зам'іжний – т'існий, б'ідний, бутний 'зухвалий', зам'іжний);

в) із суф. -івс'к-, -иўн, -еўн- (¹бат'кіўс'киї, шеў¹ченкіўс'киї, йіст'іўний – бат'кіўс'киї, шеўчен'кіўс'киї, йіс'тиўний);

г) проста форма найвищого ступеня порівняння (най¹б'іл'иї – ¹маївеликиї, ¹найб'іл'иї).

Для займенників:

а) род. відм. одн. присвійних займенників (мо'го, тво'го, сво'го; мо'його, тво'його – 'мого, т'вого, с'вого; 'мійого, т'війого), оскільки ці граматичні форми за ознакою наголосу диференціюють український діалектний простір

б) род. відм. присвійних займенників жін. р. і середн. р. ('моя, 'мої, 'моїї, 'моїу, 'моїоу, на 'мої – мо'їа, мо'її, мо'їу, мо'їейу, на мо'її, 'моє... – мо'їе...; т'війа... – тво'їа..., с'війа... – сво'їа);

в) дав. відм. одн. присвійних займенників (мо'їєму – 'моїєму, мо'їїй – 'моїїй);

г) заперечних займенників (н'і'кого – 'никого, н'і'їакого – 'нийакого).

Для числівників:

а) прості у формі наз. відм. одн. (один);

б) прості у формі ор. відм. (дво'ма, тр'о'ма, чоти'рма – д'воме, т'р'оме, чоты'р'оме);

в) збірні (д'воє, т'роє – два'їе, три'їе);

в) прості збірні ('четве"ро, 'шесте"ро – че"т'веро, ше"с'теро);

г) складні з другою частиною -десять (с'імде"с'ат, в'іс'імде"с'ат – 'с'імде"с'ат, 'в'іс'імде"с'ат);

г) складні з другою частиною -сот (п'ят'сот, с'ім'сот – п'ятсот, 'с'імсот).

Для дієслів:

а) двоскладові інфінітивні форми (ве"з'ти, не"с'ти – 'везти, 'нести);

б) форми 1-ої ос. одн. теп. ч. ('кошу, 'ношу, п'рошу; 'кос'у, 'нос'у, п'рос'у; з'ривам, с'п'івам, 'читам – ко'шу, но'шу, про'шу; ко'шу, не'су, про'шу; зри'вайу, сп'і'вайу, чи'тайу);

в) форми 1-ої ос. мн. теп. ч. (ве"зе'мо, не"се'мо – ве'земо, не"семо; 'буде"мо, бу'демо, го'вори'мо, й'демо – буде'ме, говори'ме, йди'ме; спі'вайемо, чи'тайемо – с'п'і'ваєме, 'читаєме);

г) форми 2 ос. одн. (зри'вайеш, с'п'і'вайеш, чи'тайеш – з'риваш, с'п'і'ваєш, 'читаєш);

г) форми 3-ої ос. одн. жін. р. та середн. р. мин. ч. (*ве"з'ла, не"с'ла, приве"з'ла, прине"с'ла* – *'везла, 'несла, при'везла, при'несла* – *ве"з'ло, не"с'ло, привез'ло, прине"с'ло* – *'везло, 'несло, при'везло, при'несло*);

д) форми 1-ої та 2-ої ос. мн. теп. ч. та майб. ч. (*ве"зе"мо, іде"мо, пле"те"мо, при"ве"зе"мо*; *ве"зе'те, при"ве"зе'те* – *ве"земо, ї'демо, пле"темо, при'везе"мо*; *ве"зете, при"ве"зете*);

е) із суф. *-и-ти, -і-ти* (*моро'зити, обра'зити, ра'нити* – *мо'розити, об'разити, 'ранити*);

є) форми 3 ос. одн. (*доби'райе, зри'вайе, пози'вайе, с'п'і'вайе, чи'тайе* – *до'бират, з'риват, по'зиват, с'п'і'ват, 'читат*);

ж) форми наказ. сп. дієслів 1 ос. мн. (*бе'р'імо, ро'б'імо, хва'л'імо* – *'бир'ме, 'робме, х'вал'ме*);

з) форми наказ. сп. дієслів 2 ос. мн. (*бе"ри, в'із'ми, п'і'ди; запла'ти, прине"си* – *бер, бер' (бир'), воз', пой; зап'лат', при'нис'*);

е) форми мин. ч. з префіксами *ви-, за-, при-, с-* (*ви'носила, за'носила, при'носила, при'ходиў, при'ходили, за'к'інчат'* – *вино'сила, зано'сила, прино'сила, прихо'диў, прихо'дили, ск'ін'чат*).

Для дієприкметників (*'замкнена, з'роблений* – *замк'нена, зроб'лений*).

Третя частина орієнтує на збирання акцентуаційного матеріалу в синтагмі, зокрема, це сполучення:

а) прийменника та іменника (*'нахрест, 'на бік, на 'Петра* «назва свята»);

б) прийменника та особового займенника (*ме"не* – *до 'мене* – *до ме"не*);

в) прийменника та зворотного займенника (*се"бе'* – *до 'себе* – *до се"бе*);

г) прийменника та вказівного займенника (*те"бе* – *до 'тебе* – *до те"бе*);

г) поєднання числівників та іменників (*два, три, чотири 'сини* – *два си'ни; п'ят' к'нижок, 'м'іс'ац'іў* – *п'ят' кни'жок, м'іс'ац'іў*).

Запропоновано записувати наголошування іменників у поєднанні з числівниками *два, три, чотири*, оскільки, як зазначає О. А. Малахівська, «множинна відмінкова парадигма іменників виявляє варіативність, пов'язану

з залишками колишньої двоїни» [Малахівська 1977: 47]. За картами АУМ, іменникам у поєднанні з числівниками *два, три, чотири* властива варіантність наголошування в українських говірках, пор.: *три б'рати* і *три бра'ти*; флексійне наголошування властиве здебільшого східнополіським говіркам, говіркам південно-західного наріччя; окрім того, у говірках південно-західного наріччя функціонує також як паралельна форма *три б'рат'а(-і, -е)*.

Зауважимо, що більшість із зазначених форм представлені в дослідженнях з історичної акцентології, у яких подано реконструкцію наголошування відповідно до праслов'янських а. п. [Скляренко 1969; 1979; 1983; 2006; 1983; Колесов 1982; 1969; Иллич-Свитыч 1963].

Пропонуємо в програмі-питальнику подати і перелік слів, які в різних джерелах зафіксовано із парокситонним та пропарокситонним наголошуванням ('бал'он 'м'яч', 'вода, 'йеден 'один', 'ковал', 'коза, 'морос 'мороз', 'обрус; го'лоси, о'гурок; профе'сори та ін.).

Уважаємо, що за допомогою записування матеріалу за цим питальником вдасться системно вивчити акцентну систему української мови. Адже методологічно ідея системності є вихідною й основоположною в сучасній діалектології. Саме системний підхід до опису матеріалу надасть можливість виявити акцентні типи, закономірності, тенденції наголошення певного діалекту зокрема й усього українського простору загалом.

Сподіваємось, що запропонована Програма-питальник активізує діалектологів щодо вивчення діалектної акцентної системи, дасть можливість здійснити вичерпний опис акцентуації за всіма частинами мови, порівняльного аналізу акцентних систем у сучасних говорах української мови; визначити чинники формування акцентної літературної й діалектної норм.

Зауважимо, що діалектологічні програми-питальники, незалежно від того, на фіксацію якого структурного рівня вони спрямовані, окрім визначення основних ознак, специфічних діалектних рис досліджуваного простору, ареалів спостережуваних одиниць, структурної і територіальної

здиференційованості, мають скеровувати дослідника на здійснення на підставі зібраного матеріалу комплексного аналізу говірки, діалекту. Зокрема, чинники динамічних процесів допоможуть з'ясувати й позалінгвістичні питання: «Чи є переселенці в говірці, коли і звідки переселилися, яка їх кількість, причини переселення?», «Який рід діяльності мешканців, чи працюють діалектоносії поза селом?», «Чи є в селі церква, якого віросповідання?». Ці та інші питання запропоновані у питальнику до ЗЛА [*Вопросник ОЛА*: 9–19]. Сьогодні очевидним є також і необхідність фіксування діалектного матеріалу відповідно до вікової характеристики діалектоносіїв, їхньої статі. Унаочнити менталінгвальний аспект діалектології допоможуть запрограмовані текстові коментарі, які ілюструють ментальність, осмислення діалектоносіями свого «я» в соціумі, усвідомлення «свій» – «чужий», оцінку елементів свого мовлення.

Отже, саме комплексна інформація про говірку уможливить представити діалект як лінгвокультурний феномен.

2. 6. Писемні пам'ятки як джерело дослідження динаміки наголошування

Незамінним джерелом вивчення динамічних процесів усіх структурних рівнів, історії мовних явищ є, безперечно, писемні пам'ятки, які мають, як зазначав В. В. Німчук, «першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямку розвивалися та чи та фонема, морфол. елемент, синтакс. конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і служб. слів, розкривають шляхи та причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу» [*Німчук 2007*: 473].

Благодатним матеріалом для вивчення динамічних процесів діалектної акцентної системи є писемні пам'ятки з певного регіону від XVI ст. Дослідники історичної акцентології зауважують, що до XVI ст. в українських

пам'ятках системно місця наголосу не позначали [Скляренко 1983: 4–5; Веселовська 1970: 3]. На думку І. І. Огієнка, у X – XI ст. надрядкових значків у найдавніших рукописах або не було зовсім, або було мало, оскільки «Костянтин (†867 р.) і Методій (†885 р.), виготовляючи церковні книжки, запровадили звичку не ставити в книжках наголосів. Зробили вони це так тому, що добре з практики знали, що різні слов'янські народи вимовляють богослужбові тексти по-своєму, неоднаково (підкреслення наше), а тому розставлення цих наголосів тільки плутало б вимову, бо Костянтин і Методій виготовляли книжки для всеслов'янського вжитку» [Огієнко 1952: 30].

Найдавнішими акцентованими пам'ятками є:

- східнослов'янська пам'ятка – Чудівський Новий Завіт (1355);
- українська – Пересопницьке Євангеліє (1556 – 1561), проте значки в цій пам'ятці, окрім наголосу, позначають також початок чи кінець слова або і початок, і кінець слова, тому не завжди об'єктивно можна визначити місце словесного наголосу;
- український стародрук – «Апостол» (1574) також є акцентованим, однак він є, як стверджують дослідники історичної акцентології, точною копією московського видання «Апостола» (1564);
- тому найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.) [Скляренко 1983: 4 – 5; Огієнко 1952: 37 – 44, 52 – 54].

Східнослов'янську акцентну систему з рухомістю словесного наголосу зафіксовано в Острозькій Біблії (1581), «Лексисі» Л. Зизанія (1596), «Лексиконі» П. Беринди (1627), стародавніх граматиках: «Граммати́ка словенска» (1596) Л. Зизанія, «Граммати́ки славенскиѧ...» М. Смотрицького (1619), «Грамматы́ка словенская» І. Ужевича (1643), «Граммати́ка малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (1818), «Граммати́ка руского азыка» Я. Головацького (1849) та ін.

Отже, простежити розвиток української акцентної системи можна тільки з кінця XVI ст., оскільки в цей час у книжках почали ставити наголос, саме в

цей час, на думку дослідників, і відбувається процес формування української акцентної системи [Винницький 2012: 41 – 52].

Водночас зауважимо, що в стародруках відображення мовних явищ загалом та акцентуації зокрема може залежати від мовного досвіду їхніх авторів та орієнтації на певні зразки і, безперечно, від історичного розвитку народу, ситуації, що склалася внаслідок політичних, економічних умов. Адже мова не може стояти осторонь суспільних явищ. Очевидним є те, що треба звертати увагу на залежність закономірностей історичного розвитку суспільства, народу, на взаємозв'язки розвитку мови й різних суспільних явищ.

На розвій української мови, її структурних рівнів вплинули різноманітні заборони (зокрема заборона російського самодержавства 1720 р. друкувати українською), що позначилося і на акцентній системі. Як свідчать дослідження І. І. Огієнка, І. Ю. Гальчука, С. С. Пономаренка, наголос у книжках, виданих у Російській імперії, відрізнявся від тих, які були опубліковані в Україні. Зокрема, виявлено акцентні відмінності в різних виданнях Апостола: львівському (Львів, 1574 р. – із наголосом московським; 1639 р. – із українським наголосом) – С. С. Пономаренко [Пономаренко 2011]; «Граматики» М. Смотрицького: українському (1619) та московському (1648) – А. Ю. Полуктова [Полуктова 2019], а також творів Дмитра Туптала, Стефана Яворського [Гальчук 2008]. Зіставний аналіз писемних пам'яток, як зазначають дослідники, засвідчив, що український наголос уже в давнину мав свою систему й відрізнявся від російського. На систему українського наголосу накладалися фонетичний та морфологічний принципи; російська акцентна система зберігала церковнослов'янську вимову, що й позначилося на словесному наголошуванні, окрім того, як зазначає І. І. Огієнко, в українських пам'ятках XVII ст. відображено живомовне наголошування.

Порівнявши наголошування у «Стратинському Служебнику» із київськими пам'ятками того часу, І. І. Огієнко зауважив, що наголоси здебільшого такі самі, як і в східноукраїнських говірках; але в південно-

західних говірках послідовніше збережено кореневе наголошування, напр.: *г'лава*, *закон*, *с'реда* [Огієнко 1926: 12 – 17], «українська вимова по деяких церквах на Київщині й Волині, а особливо на Поділлі трималася навіть до другої половини ХІХ-го віку» [Огієнко 1952: 27]. Про українську живу вимову, зокрема наголошування, у творах Г. Сковороди, поширену в говірках південно-східного наріччя, відзначали М. А. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1972: 70], Л. П. Гнатюк [Гнатюк 2017: 10]. Староукраїнську книжну традицію – із кореневим наголошуванням у словоформах іменників, прикметників, дієприкметників, – як свідчить дослідження Л. П. Гнатюк, відображено й у поезії Т. Г. Шевченка [Гнатюк 2017: 12 – 14].

За твердженням І. І. Огієнка, українці мали свою систему наголосу так само як і росіяни, болгари, серби та ін. і ця вимова відображена в церковних богослужбових текстах, саме тому московське наголошування у Львівському виданні «Апостола» (1574 р.) «різало вуха львів'янам» [Огієнко 1952: 42]. «З найдавнішого часу в Українській Церкві богослужбові тексти все вимовлялися згідно зі своєю живою мовою, і така вимова позосталася аж досі серед православних українців на Буковині, Закарпатті та в Галичині» [Огієнко 1942: 3]. Після приєднання української церкви до російської, із кін. ХVІІІ ст., у богослужбових текстах розпочалося насильне запровадження російської церковної вимови. У ХVІІІ – ХІХ ст. у богослужбових книжках повикидали живі українські наголоси, змушуючи вживати наголоси російські.

Зіставивши текст Літургії, І. І. Огієнко подає приклади слів з українським та російським наголосами. Наведемо декілька з них, пор.: укр. *боязнь*, *вечері*, *видимий*, *возлюбім*, *всього*, *всьому*, *глаголати*, *Господеві*, *даруй*, *даси*, *доброта*, *земний*, *ім'я*, *людський*, *од мене*, *моєго*, *моєму*, *милостивий*, *найде*, *невидимий*, *од нього*, *ненависть*, *новий*, *помолімся*, *пречесний*, *приносити*, *просім*, *самі себе*, *своєго*, *своєму*, *у себе*, *сього*, *сьому*, *творець*, *твого*, *твоєї*, *твоєму*, *у тебе*, *ученик*, *хвала*, *царствувати*, *царствуй*, *Царю*, *церквах*, *церквам*, *чесний*; рос. *боязнь*, *вечери*, *видимый*, *возлюбім*, *глаголати*,

Господеви, даруй, даси, доброта, земний, ім'я, людській, от мене та ін. [Огієнко 1942: 12 – 15].

Оскільки «книгодрукування українською мовою було припинено, отже, єдиного літературного нормативного наголосу в ХІХ ст., на думку І. Ю. Гальчука, не існувало. На різних українських землях староукраїнська акцентна система отримала свій окремішній розвиток, і зорієнтуватися граматистові в цьому діалектному розмаїтті було непросто» [Гальчук 2010: 34]. На початку ХХ ст. продовжували функціонувати східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови, які виникли в ХІХ ст. Важливий матеріал з української акцентології містять українські словники ХІХ – поч. ХХ ст., передусім чотиритомний «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909) [Грінченко] як найдосконаліший словник української мови до поч. ХХ ст., одним із основних завдань якого була консолідація української мови; «Малоруско-німецкий словарь» Є. Желехівського та С. Недільського (1886) [Желехівський], у якому широко представлено діалектну лексику південно-західного наріччя.

Установити генезу говірки, її мовних явищ, виявити архаїчні та інноваційні процеси допомагають і свідчення реконструйованої праслов'янської акцентної системи.

В українському мовознавстві загальновизнаним є те, що сучасна акцентна система української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку від праслов'янської через етапи староукраїнської акцентної системи до сьогодні. Для з'ясування динаміки сучасні акцентні типи (далі – а. т.) розглядають як рефлекси праслов'янських акцентних парадигм (далі – а. п.):

- баритонованої а. п. – з нерухомим наголосом (акутовою інтонацією) на корені;
- окситонованої а. п. – з нерухомим наголосом на закінченні;

- рухомої а. п. – з низхідною інтонацією на початковому складі слова в одних формах і кінцевим наголосом в інших формах [*Скляренко 1983: 4; Иллич-Свитыч 1963: 89 – 96; Колесов 1972: 7 – 8*].

Висновки до розділу 2

Повноту, достовірність матеріалу, його системний аналіз, ґрунтовні об'єктивні висновки забезпечує правильно дібрана джерельна база дослідження.

Для різноаспектного вивчення української діалектної акцентної системи в синхронії та діахронії є чимало надійних діалектних, фольклорних, історичних джерел, кожне з яких, залежно від завдань та дослідницьких процедур, розкриває, увиразнює доповнює діалектну систему.

Діалектні тексти, які репрезентують мовлення носіїв однієї говірки чи різних говірок, діалектів, наріч, розкривають горизонти для ґрунтовних досліджень фонетики, лексики, граматики, адже в них поєднані різнотипні одиниці мови. У діалектних текстах представлено різноманітну інформацію про наголошування, що дає відповідь на питання: а) як наголос разом із флексією упорядковує парадигми слова й водночас розрізняє граматичні класи слів; б) про функції наголосу: лексико-граматичну, лексико-семантичну; в) про утворення акцентної єдності – нового фонетичного слова; г) про дію граматичної аналогії.

Представлена в лексиконах граматична характеристика реєстрових слів допоможе: а) з'ясувати наявність / відсутність протиставлення в наголошуванні іменників в окремих відмінкових формах, що уможливить визначити тенденції рухомого / нерухомого наголосу в словозмінній парадигмі; б) встановити, чи є рід релевантною ознакою в наголошуванні; в) дослідити, чи залежить наголошування від морфемної характеристики; г) виявити територіальну диференціацію мови на акцентному рівні; г) визначити функції наголосу; д) окреслити динаміку наголошування, якщо в словнику представлено інформацію про різні покоління мовців.

Ареальна проєкція діалектного мовлення на картах АУМ охоплює наголошування словоформ різних граматичних класів. Здебільшого наголошування в АУМ подано як супровідний об'єкт картографування на

фонетичних, морфологічних, лексичних картах, які, окрім основної інформації, відтворюють також наголошування. Лінгвістичні карти не охоплюють усієї різноманітності в наголошуванні слів, словоформ, які функціонують у діалектах, проте слугують важливим сигналом просторової диференціації / варіювання діалектного простору за цією ознакою.

У діалектному тексті відображено реальні процеси мовлення, об'єктивно сформовані різноструктурні одиниці, проте в ньому не відображено ареал поширення мовної одиниці, тому окреслити ізоглосу акцентуаційного явища, а також визначити його ядро і периферію на підставі тексту / зібрання текстів неможливо. Для вивчення наголошування як цілісної діалектної системи необхідне поєднання різних джерел; саме такий комплексний підхід допоможе виявити процеси акцентуації в їхньому причинно-наслідковому зв'язку.

Сьогодні в записуванні діалектних матеріалів дослідники визнають текст *моделлю* досліджуваної говірки, надають перевагу текстам, а не програмам-питальникам, оскільки останні ґрунтуються на вже відомих важливіших мовних фактах, не завжди орієнтовані на нові явища чи риси. Водночас не втрачає своєї актуальності і збирання діалектного матеріалу за програмою-питальником, яка слугує дослідникові матрицею, еталоном у виборі необхідної лексеми чи граматичної форми для фіксування й дальшого аналізу.

Підґрунтям в укладанні спеціальної Програми-питальника для дослідження українських діалектів на акцентуаційному рівні можуть слугувати: акцентологічна програма-питальник («Програма» К. Михальчука і А. Кримського – «Программа для соби́рания особенностей Малорусскихъ говоро́въ» (1910), у якій окремий розділ – «Ударе́ніе» – присвячено наголосові [Програма 1910]; Вопросник ОЛА [Вопросник ОЛА], за допомогою якого було зібрано й систематизовано ексклюзивний матеріал з усіх слов'янських мов). У «Вопроснику ОЛА» представлені явища просодії, які є інформативними у

визначенні диференційних рис у просторі Славії, що уможливило пізнання відношення сучасної диференціації слов'янського континууму до праслов'янського стану. Однак не всі просодичні явища, передбачені «Вопросником ОЛА», характерні для акцентних систем усіх слов'янських мов, саме тому в укладанні акцентологічної програми для українського діалектного континууму необхідно відштовхуватися від особливостей структури національної мови.

Уважаємо, що запропонована Програма-питальник зорієнтує дослідників діалектного наголосу й допоможе їм виявити а. т.; установити співвідношення тенденцій усталення чи рухомості, зміни наголосу в словозміні та словотворенні; уможливить виявити просторову поведінку акцентуаційних явищ; з'ясувати особливості акцентуації в синтагмі, у поєднанні з числівниками; виявити міжрівневий зв'язок: наголосу і структури, морфемної будови слова.

Передбачаємо, що, окрім аналізу наголошування різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників), Програма допоможе виявити і функційне навантаження словесного наголосу, зокрема розрізнення граматичних форм:

а) род. відм. одн. та наз. відм. мн., напр.: *води́* – *во́ди*, *борони́* – *бо́рони*; видових форм дієслова, напр.: *пізна́ю* – *пізнаю́*;

б) лексико-граматичних, напр.: *доро́га* – *дорога́*, *мала́* – *ма́ла*, *по́мочи* – *помочи́*;

в) лексичних, напр.: *му́ка* – *мукá*, *пла́чу* – *плачу́*.

У подальшому зібраний матеріал допоможе виявити явища інтерференції в сучасних українських діалектних системах на акцентному рівні; проаналізувати акцентуаційні процеси як в окремій говірці, так і на всьому українському просторі.

Для здійснення системного аналізу української діалектної акцентної системи чи окремих її явищ доцільно комплексно формувати емпіричну базу

дослідження. Кожне джерело по-своєму відтворює говірку, її мовленнєвий образ, особливості функціонування. Необхідність спиратися на джерела кожного із проаналізованих типів є самоочевидною. У фіксації діалектного матеріалу загалом й акцентного зокрема доцільно послуговуватись і програмою-питальником, яка виконує не лише практичну, а й теоретичну функції. Концепцією акцентологічного питальника, його структури є питання, настанови, які уможливають зафіксувати й обґрунтувати тенденції розвитку акцентної системи, її генезу, відтворити мовно-культурні коди, розкрити міждисциплінарний характер вивчення діалектів.

РОЗДІЛ 3

НАГОЛОШУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРІ: ІМЕННИЙ СЕГМЕНТ СТРУКТУРИ ГОВІРОК

У цьому розділі поставлено такі завдання: обґрунтувати, що наголос є невід’ємним елементом мовної структури говірки; виявити інтеграційні та диференційні ознаки в наголошуванні іменників, прикметників, числівників, займенників; укласти кадастр акцентуаційних рис, які є диференційними в українському діалектному просторі; визначити й проаналізувати тенденції наголошування в українському діалектному просторі; виявити рефлексії праслов’янських а. п. у сучасних діалектних а. т.; чинники, які впливають на рухомість наголосу.

Методологічною основою аналізу є твердження про те, що класифікація вважається неповною, якщо вона ґрунтується лише на інтегральних чи диференційних ознаках. Укладаючи кадастр диференційних рис у наголошуванні, ми керувалися передусім аксіомою, що кожна говірка – це система з набором явищ, які ідентифікують її в межах говору, наріччя чи національного простору загалом і водночас вирізняють від інших лінгвокультурних спільнот. Такий підхід уможлиблює визначити акцентуаційні маркери мовно-територіальних утворень.

Іменні частини мови мають свої риси в граматичній структурі, що передбачає застосування різних прийомів дослідження наголошування до них. Для іменників – це визначення а. т. та тенденцій у словозмінній парадигмі, бо саме в словозміні оприявнюється рухомість наголосу в іменниках. Для займенників щодо визначення рухомості / нерухомості наголосу важливим є спостереження над прийменниково-займенниковими конструкціями (*ме^uне* – до *‘мене*); увага до такого явища посилена й тим, що рухомий наголос у прийменниково-займенникових конструкціях вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов’янських мов і зближує її із сербською та хорватською;

територіально-суміжні білоруська та російська мови таких переміщень наголосу не знають. Для числівників релевантне з'ясування наголосу у формі наз. відм. одн., оскільки в невимушеному діалектному мовленні рідко вживаються форми непрямих відмінків; у словозмінній парадигмі числівників характерне збереження місця наголосу вихідної форми. Для прикметників – визначення а. т. відповідно до того, яка морфема – префікс, корінь, суфікс, закінчення – є наголошеною, оскільки більшість із них похідні.

Визначенню тенденцій наголошування іменних частин мови передував аналіз за а. т. рухомого / нерухомого наголосу.

Рухомий / нерухомий наголос у словозмінній парадигмі було визначено на підставі наголошування / ненаголошування того самого сегмента слова – кореня, префікса, суфікса, закінчення (а в межах морфеми – того самого складу). За таким розподілом лексем було з'ясовано а. т. рухомого / нерухомого наголосу іменників.

Нерухомий наголос іменників представлений чотирма а. т.: для непохідних – наголос може бути кореневим чи флективним; для похідних – кореневим, префіксальним, суфіксальним, флективним.

1. Нерухомий кореневий наголос.
2. Нерухомий флективний наголос.
3. Нерухомий префіксальний наголос.
4. Нерухомий суфіксальний наголос.

З'ясовано, що спільною акцентуаційною ознакою в українському діалектному просторі є наявність кожного із зазначених а. т.; диференційність полягає в репертуарній віднесеності, наповненості а. т.

Рухомий наголос у словозмінній парадигмі характерний переважній більшості непохідних іменників, які розподіляються між п'ятьма а. т. Протиставлення за наголосом може відбуватися: а) між числовими парадигмами: у відмінкових формах одн. наголос на основі, а у відмінкових формах мн. – на закінченні, або навпаки: у відмінкових формах одн. наголос

на флексії, а у відмінкових формах мн. – на основі; б) а також у межах однієї числової парадигми – одн. або мн.; чи в межах двох числових парадигм: і одн., і мн., що уможливило визначити особливість певних відмінкових форм, зокрема зн. відм. одн. іменників жін. р. І відміни (*зе^uм^l’а* – *’земл’у*), род. відм. мн. іменників жін. р. І відміни (*’виин’а* – *ви^eшен’*). Водночас зауважимо, оскільки орієнтацію було зроблено на діалектний текст, у якому не завжди можуть бути представлені всі відмінкові форми, тому віднесеність до а. т. певною мірою передбачає умовність.

Рухомість наголошування іменників у словозмінній парадигмі може бути представлена такими а. т.:

1. Рухомий наголос у відмінкових формах одн. і мн. в межах основи.
2. Рухомий наголос у межах числових парадигм:
 - а) у відмінкових формах одн. наголос на основі, а у відмінкових формах мн. – на флексії;
 - б) у відмінкових формах одн. наголос на флексії, а у відмінкових формах мн. – на основі.
3. Рухомий наголос у відмінкових формах одн. і нерухомий – у відмінкових формах мн.
4. Рухомий наголос у відмінкових формах мн. і нерухомий – у відмінкових формах одн.
5. Рухомий наголос у відмінкових формах одн. і мн.

Зазначену схему а. т. із визначенням акцентних підтипів діалектологи апробували на матеріалі однієї перехідної гуцульсько-покутської говірки села Саджава Івано-Франківської області – Г. П. Клепікова [Клепікова 1964]; непохідних іменників чотирьох бойківських говірок Львівської області (села Бітля Турківського району, села Сихів Стрийського району, сіл Опаки та Кульчиці Дрогобицького району) – Г. С. Кобирино [Кобирино 2002].

3. 1. Наголошування іменників в українських говірках

Наголошування іменників здавна було предметом аналізу українських дослідників. Акцентуаційні тенденції, закономірності цього граматичного класу слів, варіантність схарактеризовано в працях О. О. Потебні, І. Верхратського, К. М. Ганкевича, Я. Гануша, В. Ю. Охримовича, О. Огоновського, І. І. Огієнка, А. Ю. Кримського, Є. К. Тимченка, Л. А. Булаховського, В. Г. Скляренка, В. М. Винницького, С. Караванського, О. Д. Пономарева, П. В. Мацькова, Б. П. Пристая, А. А. Зинякової. Таку увагу дослідників до наголошування іменників можна пояснити тим, що непохідним іменникам у словозмінній парадигмі властива значна рухомість наголосу. Про це яскраво свідчить кількість а. т., які за словником М. І. Погрібного виділяли дослідники: сім – для іменників чол. р. та жін. р., чотири – для іменників середнього роду [Скляренко 1969: 23; Винницький 2002: 33 – 34]. Попри те, що похідні іменники такою рухомістю не відзначаються, як непохідні, але вони також були в полі зору дослідників, оскільки на їхню акцентуаційну характеристику можуть впливати префікси, суфікси [Винницький 2002: 89 – 124, 145 – 186, 206 – 233, 238 – 245; Мацьків 1994].

Українські діалектологи фіксували особливості наголошування іменників в окремих мовно-територіальних утвореннях. Поведінку наголосу у словозмінній парадигмі та у словотворенні іменників відображено в працях І. Г. Верхратського [Верхратський 1899; 1900; 1901; 1912], І. Свенціцького [Свенціцький 1913], І. Ф. Омеляненка [Омеляненко 1941], С. Рабій [Рабій-Карпинська 1980], Д. Г. Бандрівський [Бандрівський 1960], О. Я. Пури [Пура 1961], Д. Г. Гринчишина [Гринчишин 1977: 45– 47], П. П. Чучки [Чучка 1958: 59 – 62], Г. П. Клепікової [Клепікова 1964: 40 – 54], Г. С. Кобиринки [Кобиринка 2002], Д. А. Марєєва [Марєєв 2018] та ін.

Окрім фіксації й визначення особливостей наголошування іменників, мовознавці усвідомлювали, що наголошування іменників, так само як й інших повнозначних частин мови, може бути диференційною ознакою в членуванні

українського діалектного простору. «Акцентуаційні відмінності лексики, що рельєфно постають при картографуванні, – зазначає П. Ю. Гриценко, – засвідчують значну рухливість наголосу не лише у різних формах слова – явище характерне і для літературної мови, а й у зіставних формах того самого слова у різних говірках» [Гриценко 1990: 54].

На фіксацію наголошування іменників орієнтує «Программа для собирания особенностей малорусских говоров» К. П. Михальчука, А. Ю. Кримського [Програма 1910]. Автори Програми передбачали можливість функціонування різномісного наголошування в українських говірках деяких іменників і їх форм, зокрема: форми наз. відм. одн. ('на¹рід – на¹рід), віддієслівних іменників на -ання ('ко¹хання – ко¹хання), іменників із суфіксами -ар- (-яр-) (к¹рамар – кра¹мар, 'муляр – му¹ляр), -к- (з¹найко – знай¹ко, 'танок – та¹нок), -ок- (ко¹лосок – коло¹сок, 'кыпйаток – кыпйа¹ток), -ець- ('голубэць – голу¹бэць, 'ласкавэць – лас¹кавэць), -от- (г¹рамота – грамо¹та, па¹нота – пано¹та), -ин- (вер¹ховына – верхо¹вына), -оньк- (дів¹чынонька – дівчы¹нонька, 'ластівонька – ласті¹вонька); м. відм. одн. односкладових іменників чол. р. (в га¹ю – в 'гаї, в са¹дү – в 'саді); наз. відм. мн. іменників жін. р., які перед закінченням -а (-я) мають дві приголосні (дів¹кы – 'дівкі, пісь¹ні – 'пісьні); із суфіксом -оц- (вэ¹сэлоцї – вэсэло¹цї, во¹дохрэцї – водохрэ¹цї, зэ¹лэноцї – зэлэ¹ноцї – зэлэно¹цї, 'радоцї – радо¹цї, с¹макоцї – смако¹цї, сь¹ватоцї – сьвато¹цї), множинних іменників (д¹рова – дро¹ва, 'обжынкы – об¹жынкы – обжын¹кы), а також власних назв (Воло¹дымыр – Володы¹мыр, 'Марія – Ма¹рія, Пав¹лусьо – Павлу¹сьо, 'Пашко – Паш¹ко, 'Роман – Ро¹ман; Пере¹яслав – Переяс¹лав, Чэр¹нівці – Чэрнів¹цї; Д¹ністэр – Дніс¹тэр, Д¹ніпэр – Дні¹пэр, 'Буковына – Бу¹ковына – Буко¹вына, Га¹лычына – Галычы¹на, Гу¹цулія – Гуцу¹лія та ін.) [Програма 1910] (докл. аналіз програми див. 2. 5).

Різнорічність наголосу іменників в українському обширі картографовано в лінгвогеографічних працях, зокрема в АУМ, регіональних лінгвістичних атласах, відображено в текстографічних, лексикографічних,

дескриптивних працях (докл. про джерела, у яких відображено наголошування в українському обширі, див. розділ 2).

Попередній розподіл непохідних та похідних іменників за а. т. уможливив виділити закономірності, тенденції наголошування, які є загальноукраїнськими, або діють лише в окремих говірках, діалектах, наріччях.

Загальноукраїнськими закономірностями в наголошуванні іменників в українському діалектному просторі є:

1. Наголос різномісний, може стояти на будь-якому складі чи морфемі.
2. Наголос переноситься із флексії в одн. на корінь у мн. в іменниках жін. р., середн. р., спільного р. із одно- та двоскладовою основою: *м'ет¹ла*²⁵ – *м'етл'и^і*, *с'іро¹та* – *с'іро^іти*, *с'іро^ітами*; іменники середн. р. II відміни з односкладовою основою: *с'е^оло* – *с'е^ола*, *по с'е^олам*, *в'ікно* – *в'ікна*, *о¹кна*, *по о¹кон*.
3. Наголос переноситься із флексії на корінь у зн. відм. одн. іменників жін. р. (*боро¹да* (*бор¹да*) – *боро^іду* (*бор^іду*), *з'ем¹л'а* – *з'емл'у*, *з'і¹ма* – *з'іму*, *ко¹па* – *за ко^іпу*, *ру¹ка* – *руку*).

Перенесення наголосу з флексії на корінь у формі зн. відм. одн. іменників жін. р. є давнім, на думку І. І. Огієнка, «це прамовне або праслов'янськобалтицьке явище» [Огієнко 1952: 140]; цю акцентуаційну рису в іменниках на -а (-я) відображено в українських пам'ятках XVII – початку XVIII ст. [Веселовська 1970: 26].

Наголошування зн. відм. іменників жін. р. на -а (-я) відрізняє говірки української мови від білоруських (у білоруських пам'ятках зафіксовано наголос на флексії [Веселовська 1970: 28 – 29]; у білоруській мові дослідники відзначали акцентні варіанти *на¹гу* і *но¹гу* [Лобан 1957: 191 – 237]).

²⁵ Приклади наводимо з говірки с. Корогод Іванківського р-ну Київської обл.

Водночас в українському діалектному континуумі з різною інтенсивністю діють такі тенденції:

1. У словозмінній парадигмі зберігати наголос вихідної форми – наз. відм. одн. Розподіл іменників за схемами наголосу засвідчив, що в українських говірках функціонує чимала кількість різних за структурою іменників, які мають нерухомий наголос на основі. Найінтенсивніше ця тенденція діє в говірках північного наріччя.

Зауважимо, що в сучасній українській літературній мові найбільше тих іменників, які зберігають постійне місце наголосу на основі: 13580 іменників із 17000 аналізованих [Морфемна 1979: 35]. Тенденція зберігати у відмінкових формах одн. і мн. наголос форми наз. відм. одн. властива здебільшого іменникам жін. р.; цей а. т. пов'язаний із праслов'янською баритонованою акцентною парадигмою [Скляренко 1969: 24].

2. Диференціювати відмінкові форми одн. і мн.: наголос із кореня в одн. переноситься на закінчення у мн.; така акцентуаційна ознака властива іменникам жін. р., чол. р., середн. р.

Тенденцію переносити наголос із кореня на закінчення у формі наз. відм. мн. зафіксовано в українських говірках (за винятком лемківських) усіх трьох наріч, пор.:

Південно-західне наріччя: *баба* – *ба'би*, *болото* – *боло'т'е*, *бруква* – *брук'ви*, *возе"ро* – *во'зера*, *вуйко* – *вуй'ки*, *дере"во* – *де"рева*, *жил'ізо* – *жил'і'з'е*, *ж'інка* – *ж'ін'ки*, *з'ет'* – *з'ет'і*, *к'в'ітка* – *кв'іт'ки*, *ко'п'ійка* – *коп'ій'ки*, *коўдра* – *коўд'ри*, *кро'пива* – *кропи'ви*, *кс'ондз* – *кс'он'дзи*, *мо'литва* – *молит'ви*, *пам'пух* – *пампу'хи*, *пара* – *па'ри*, *подушка* – *подуш'ки*, *р'ічка* – *р'іч'ки*, *со'рочка* – *сороч'ки*, *торба* – *тор'би*, *хата* – *ха'ти*, *хо'ренгва* – *хоренг'ви*, *хустка* – *хуст'ки*, *ц'ерква* – *церк'ви*, *шабл'і* – *шабл'і*, *ш'ватер* 'чоловік сестри' – *шваг'ри* [Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр].

Південно-східне наріччя: *град'ки, груд'ки, книж'ки, круж'ки, лош_ж'ки* [Мартинова 2013: 130], *пирож'ки, т'рактор – тракто'р'і, холод'ц'і* [Мартинова 2013: 129].

Північне наріччя: *гр'у'б – гр'у'би* [ГЧЗ: 24; К; С], *'зайіц' – зай'ц'і* [ГЧЗ, 77], *л'і'с – л'і'са* [ГЧЗ: 23, 25, 124], *стоўб – стоў'би* [ГЧЗ: 784 К; С], *'хутор – хуто'ра* [ГЧЗ: 23]; *'бондар – бонда'р'і* [Гладкий 1928: 111, 119, 141], *ко'мар – кома'р'і* [Гладкий 1928: 111, 119, 141], *ко'сар – коса'р'і* [Гладкий 1928: 111, 119, 141], *м'іс'ки* [Кумеда 2011 (б): 2], *п'лат':а – пла'т':а* [Кумеда 2011 (б): 43], *п'разник – празни'ки* [Кумеда 2011 (б): 18], *су'хар – суха'р'і* [Гладкий 1928: 111, 119, 141], *цар – ца'р'і* [Гладкий 1928: 111, 119, 141], *т'рактор' – тракто'р'і* [Кумеда]; західнополіські: *бережм'ни*²⁶ 'про чоботи з довгими халявами', *'битка – бит'ки* 'зелене листя цибулі' [Аркушин], *близ'н'уч'к'і* 'близнята' [Аркушин], *бод'ки*^е 'опала хвоя' [Аркушин], *боўва'ни* 'білі купчасті хмари' [Аркушин], *бубаи'к'і* 'послід зайців і лісових козуль' [Аркушин], *бул'баи – бул'ба'и* 'учасники визвольних дій 1942–1950 рр.' [Аркушин], *вед'м'ід' – ведме'д'і* [Аркушин], *воўк – воў'ки* [АУМ 2: к. 135], *'голуб – голу'би* [Аркушин], *гриб – гри'бе* [Аркушин], *гриб – гри'би* [АУМ 2: к. 135], *д'ід – д'і'ди* [Аркушин-сл], *'д'іўка – д'іў'ке* [Аркушин], *кап'тан – капта'не* [Аркушин], *ко'рова – коро'ви* [Аркушин], *'нитка – нит'ки* [Аркушин], *'п'іс'н'а – п'іс'н'і* [Аркушин], *по'сто'ле* [Аркушин], *сват – сва'те* [Аркушин], *со'вро'чка – со'ро'ч'ке* [Аркушин], *хвар'тух – хварту'хе* [Аркушин], *'холод – холо'ди* [АУМ 2: к. 135], *'хустка – хуст'ке* [Аркушин], *чоло'в'ік – чоло'в'і'ки* [Аркушин].

Зазначена акцентна особливість, як свідчать карти АУМ, а також наші спостереження, функціонує частково здебільшого в поліських говірках, а також у деяких надсянських, бойківських. У зазначених говірках наголос із кореня в одн. в деяких іменниках не переноситься на закінчення у мн., тому що в цих говірках переважає тенденція зберігати наголос форми наз. відм.

²⁶ В ілюстрації подаємо також іменники, які вживаються в говірці лише у формі мн.

одн.: іменники жі́н. р. з одно-, двоскладовою основою *'баба – 'баб'і* [ГЧЗ: 121], *з'нахар'ка – з'нахар'к'і* [ГЧЗ: 76], *'качка – 'качк'і* [ГЧЗ: 77], *к'в'етка – к'в'етки* [Говори: 121, 123], *'ол'ен' – 'ол'ен'і* [ГЧЗ: 77], *'наска – 'наск'і* [ГЧЗ: 279; К], *'речка – 'речк'і* [ГЧЗ: 25], *'хата – 'хати* [ГЧЗ: 279; К; С], *ко'п'ійка – ко'п'ійки* [К; С], *ма'л'ітва – ма'л'ітви* [ГЧЗ: 121], *па'душка – па'душк'і* [ГЧЗ: 350], *пом'нушка – пом'нушки* [Говори: 111], *со'рочка – со'рочк'і* [Говори: 113; С]; *bóndār – bóndāri* [Курило 1924], *'бан'ка – 'бан'ки* 'глиняна посудина для води з вузьким горлом' [Аркушин], *'кол'ади* [Аркушин], *'церкви* [Кумеда 2011 (б): 8], *к'рес'і'бини* [Аркушин]; у берестейсько-пинських гові́рках *'в'ітри* [АУМ, т. 2: к. 192], *'миски* [Скопненко 2001: 156]; у надсянських, бойківських, закарпатських, лемківських гові́рках *гриб – г'риби*, *'воўк – 'воўки(-і), 'в'іўц'а – 'воўци)* [АУМ, т. 2: к. 135, к. 239], у закарпатських, бойківських гові́рках зафі́ксовано парокситонний наголос *б'рат'а(і)*, і як варіант – *бра'ты (и)* [АУМ, т. 2: к. 191]. За нашими спостереженнями, іменники, у яких не переноситься наголос на закінчення у формі наз. відм. мн., за кількісним складом поступаються перед іменниками, у яких діє тенденція диференціювати форми однини і множини за допомогою наголосу чи наголосу і закінчення.

У північних гові́рках, за спостереженням С. П. Бевзенка, існує помітна тенденція, з одного боку, переносити наголос на флексію, а з іншого – відтягувати його на префікс або прийменник [Бевзенко 1980: 147]. У сучасних гові́рках також зафі́ксовано таку саму тенденцію, пор.: *т'рактор' – тракто'р'і* [Кумеда 2011а] *не'реїзд* [Кумеда 2011 (б): 2], *п'ри'де* [Кумеда 2011 (б): 12].

Свого часу О. О. Потебня в іменниках з флексією *-а* зауважив таку закономірність: переносити наголос на флексію в небагатьох іменниках жі́н. р. з однією приголосною перед флексією; і в багатьох з двома та трьома приголосними перед закінченням наз. відм. одн. [Потебня 1973: 3]. Таку саму особливість простежуємо і ми: *'мама – ма'ми*; *'торба – тор'би*, *ф'л'ешка – ф'л'еш'ки*, *'церква – церк'ви* [Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр].

Протилежну тенденцію щодо напрямку руху наголосу спостережено в іменниках жін. р. з флексією *-а*, у яких наголос у формі наз. відм. одн. на флексії, а у відмінкових формах мн. – на корені. Переважна більшість таких іменників мають перед закінченням *-а* одну приголосну: ду¹га – ду¹ги, зо¹р’а – зор’¹і.

Диференціація за наголосом форм одн. і мн. іменників в українських говірках може відбуватися у межах основи слова (А); або основи і закінчення (Б).

А. Диференціація за наголосом форм одн. і мн. іменників у межах основи слова: у відмінкових формах однини наголос на першому (чи другому) складі основи, а у відмінкових формах множини наголос переноситься на другий (чи третій) склад основи. Цю тенденцію спостережено в іменниках чол. р. та середн. р. (приклади наводимо з надсянської говірки с. Губичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.):

1) чол. р. із двоскладовою основою: ан¹гел – ан¹гели, ба¹л’он ‘м’яч’ – ба¹л’они [ст. п.], бат’¹ар – ба¹т’ари, вел’¹он ‘фата’ – ве¹л’они, г¹реб’ін’ – гре¹б’ін’і [ст. п.], зо¹шит – зо¹шети [ст. п.], ка¹м’ін’ – ка¹м’ін’і, кан¹тар – кан¹тари, ко¹р’ін’ – ко¹р’ін’і, мо¹туз^с – мо¹туз’а, ну¹мир – ну¹мери [ст. п.], о¹ле^н’ – о¹лен’і, по¹ртфе^л’ – по¹рт’фел’і [ст. п.], про¹м’ін’ – про¹м’ін’і, ро¹ве^лр ‘велосипед’ – ро¹вери, ци¹ган – ци¹гани, шо¹фер – шо¹фери;

2) чол. р. із трискладовою основою: ка¹вал’ер – кава¹л’ери, про¹фесор – профе¹сори;

3) середн. р. із двоскладовою основою: де¹ре^нво – де¹ре^нва, ко¹ле^нсо – ко¹леса, возе¹ро (‘возиро’) – во¹зера.

Б. Диференціація за наголосом форм одн. і мн. іменників у межах основи слова і закінчення: а) у відмінкових формах одн. наголос на корені, у відмінкових формах мн. – на закінченні; б) у відмінкових формах одн. наголос на закінченні, у відмінкових формах мн. – на корені.

У відмінкових формах одн. наголос на корені, у відмінкових формах мн. – на закінченні. Цей а. т. об'єднує іменники трьох граматичних родів:

1) жі́н. р. із односкладовою основою: *баба* – *ба'би*, *бул'ба* – *бул'би*, *в'ід'ма* – *в'ід'ми*, *мама* – *ма'ми*, *морква** – *морк'ви*, *пара* – *па'ри*, *торба* – *тор'би*, *ф'л'ешка* (*ф'л'ашка*) – *фл'еш'ки*, *хата* – *ха'ти*, *ц'ерква* – *ц'ерк'ви* – *ц'ир'коу* – (*ц'ир'кви*), *шабл'а* – *шаб'л'і*;

2) жі́н. р. із двоскладовою основою: *кроп'ива* – *кропи'ви*, *мо'литва* – *молит'ви*, *остро'пка* 'соха' – *остро'пки*, *хо'ренгва* – *хоренг'ви*, *цибул'а** – *цибул'і*;

3) чо́л. р. із односкладовою основою: *б'ік* – *бо'ки* [мол. п.], *брат* – *бра'ти* (*брат* – *бра'ти* // *б'рат'а*), *воўк* – *воў'ки*, *гриб^н* – *гри'би* [мол. п.], *гр'іб^н* – *гро'би*, *дар* – *да'ри*, *д'ід^м* – *д'і'ди*, *дуб^н* – *ду'би*, *жид^м* – *жи'ди*, *жир* – *жи'ри*, *зад^м* – *за'ди*, *з'ет'* – *з'ет'і*, *кн'аз'є* – *кн'а'з'і*, *корм* – *кор'ми*, *круж^х* – *кру'зи*, *кс'ондз* – *кс'он'дзи*, *л'іс* – *л'і'си*, *міст* – *мос'ти* [мол. п.], *пан* – *па'ни*, *паўз* – *паў'зи*, *п'іт* – *по'ти*, *пйец* – *пйе'ци*, *пл'ід^м* – *пло'ди*, *рот* – *ро'ти*, *сват* – *сва'ти*, *св'іт* – *св'і'ти*, *син* – *си'ни*, *сир* – *си'ри*, *склеп* – *скле'ни*, *стоўп* – *стоў'пи* [мол. п.], *суд^м* – *су'ди*, *хл'іб^н* – *хл'і'би*, *хлоп* – *хло'пи*;

4) чо́л. р. із двоскладовою основою: *бере^х* – *бе'ре'зи*, *вечир* – *ве'чу'ри*, *в'іте^р* – *в'іт'ри*, *ворог^х* – *воро'зи*, *вуйко* – *вуй'ки*, *голос* – *голо'си*, *йав'ір* – *йаво'ри*, *йаструб^н* – *йастру'би*, *майсте^р* – *майст'ри*, *мо'роз^с* – *моро'з'є*, *мотуз^с* – *мотуз'а(-є)*, *но'мир* – *но'ме'ри* [мол. п.], *порох* – *поро'хи*, *ра'гул'* – *рагул'і*, *с'ведир* – *све'д'ри*, *с'векор* – *све'к'ри*, *с'мор'ід^м* – *сморо'ди*, *с'торож^ш* – *сторо'ж'і*, *ш'ваге^р* 'чоловік сестри' – *шваг'ри*;

5) чо́л. р. із трискладовою основою: *чо'ло'в'ік* – *чо'ло'в'і'ки*;

6) середн. р. із односкладовою основою: *жито^{*27}* – *жи'та*, *масло** – *мас'ла*, *м'йесо** – *мйе'са*, *поле* – *пол'і*;

²⁷ Так позначаємо іменники, форма мн. яких у досліджуваних говірках функціонує здебільшого тільки в наз. відм.

7) середн. р. із двоскладовою основою: *бо'лото** – *боло'т'е*, *жил'ізо** – *жил'із'е*.

У відмінкових формах одн. наголос на закінченні, у відмінкових формах мн. – на корені. Цей а. т. об'єднує іменники жін. р., середн. р.:

1) жін. р. з односкладовою основою: *б'і'да* – *б'іди*, *бли'ха* – *б'лохи*, *бро'ва* – *б'рови*, *ва'га* – *'ваги*, *ве''р'ба* – *'верби*, *в'ій'на* – *'в'ійни*, *в'і'у'ц'а* – *'в'і'у'ц'і*, *во'са* – *'вosi*, *гро'за* – *г'рози*, *д'і'ра* – *'д'іри* (*'дз'ури*), *доч'ка* – *'дочка*, *ду'га* – *'дуги*, *зо'р'а* – *'зор'і*, *і''ск'ра* – *'і''скра*, *йіг'ла* – *'йігли*, *йіг'ра* (*гра*) – *'йігри*, *ко'за* – *'кози* [мол. п.], *ко'са* – *'коси* [мол. п.], *кру'па* – *к'рупи*, *ло'за* – *'лози*, *ме''жа* – *'меж'і*, *міт'ла* – *'мітли*, *но'ра* – *'нори*, *пій'та* – *п'йети*, *пли'та* – *п'лити*, *пчо'ла* – *п'чоли*, *р'і'ка* – *'р'іки*, *ро'са* – *'роси*, *се''ст'ра* – *'сестри*, *ска'ла* – *с'кали*, *со'ва* – *'сови*, *сц'і'на* – *с'ц'іни*, *сто'па* – *с'топи*, *стр'і'ла* – *ст'р'іли*, *стру'на* – *ст'руни*, *тра'ва* – *т'рави*, *тру'ба* – *т'руби*, *ўдо'ва* – *ў'дови*, *ц'і'на* – *'ц'іни*;

2) жін. р. із двоскладовою основою: *поло'са* – *'полоси*;

3) середн. р. з односкладовою основою: *бе''д'ро* – *'бедра*, *ве''д'ро* – *'ведра*, *ви'но* – *'вина*, *в'ік'но* – *'в'ікна*, *гн'із'до* – *г'н'ізда*, *дуп'ло* – *'дупла*, *йай'це* – *'йайц'а*, *кри'ло* – *к'рила*, *ли'це* – *'лиц'а*, *пал'то* – *'пал'та*, *пйу'ро* – *п'йура*, *пле''че* – *п'ле''ч'і*, *ре''б'ро* – *'ребра*, *се''ло* – *'села*, *сте''г'но* – *с'тегна*, *чис'ло* – *'числа*; а також іменники спільного р.: *слу'га* – *с'луги*, *суд'а* – *'суд'і*;

4) середн. р. із двоскладовою основою: *моло'ко* – *мо'лока*, *полот'но* – *по'лотна*, *ре''ше''то* – *ре''шета*.

Зауважимо, що вперше розрізнення форм одн. і мн. за допомогою наголосу в українській мові (як суто специфічне явище) помітив Р. Ф. Брандт, який підкреслив, що «не тільки множина окситонів у деяких або навіть у всіх відмінках баритонується, але й, навпаки, баритоновані іменники в однині стають окситонованими у множині: *'шабля* – *шаб'лі...*, також *'баба*, *'бочка*, *'лавка...* – *ба'би*, *боч'ки*, *лав'ки...* Українська вимова у цьому випадку, безперечно, новіша: ні у сербів, ні у словаків, ні у болгар немає нічого подібного, та й росіяни, якби володіли колись таким зручним способом

відрізняти називний мн. від родового одн. (називний мн. *ба'би*, родовий одн. – *'баби*) навряд чи б від цього відмовилися» [Брандт 1880: 31–32].

Перенесення наголосу на закінчення в мн. спостережено впродовж століть, цю рису зафіксовано в «Лексиконі» Памви Беринди [Веселовська 1970: 163]. Із кінця XVI ст. українські пам'ятки фіксують і перенесення наголосу з кореня на закінчення у множині в іменниках жін. р. з суф. *-к (а)*; із XVII ст. – в іменниках, що мають два приголосні перед закінченням [Потебня 1973]. Попри все це, як зазначає Л. А. Булаховський, український тип наголосу *к'нижка* – *книж'ки* з погляду праслов'янської мови є новим [Булаховський 1977, II: 359–361]. Дослідники історичної акцентології вважають, що перенесення наголосу на закінчення у наз. відм. мн. та зн. відм. мн. виникло на ґрунті української мови [Огієнко 1952: 143–144; 16, 27]. За дослідженням З. М. Веселовської, «у називному – знахідному відмінках множини в давніших пам'ятках наголос переважно буває на корені; в новіших, кінця XVII – початку XVIII століть з'являється більше форм з наголошеним закінченням» [Веселовська 1970: 16]. Як свідчать сучасні дослідження з української акцентології, «пересунення наголосу на флексію продовжується, але в поетичному мовленні XIX–XX ст. переважає кореневе наголошування, хоч і флексійне акцентування досить широко виступає в сучасній поезії й усному літературному мовленні, і воно є рекомендованим» [Винницький 2002: 132]. [Винницький 2002].

Закономірним є те, що акцентологи намагалися визначити чинники, які спонукали перенесення наголосу з основи на закінчення. На думку Л. А. Булаховського, «жодних специфічних фонетичних законів, які могли б викликати таке пересунення, немає, як немає в самій парадигмі жодної форми, щоб її можна було б визнати за вихідну до можливого психологічного узагальнення» [Булаховський 1977, II: 359], натомість В. Г. Скляренко доводить, що це явище фонетичне: «є всі підстави вважати, що внаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини в іменниках

із суфіксом -к (а), що мали кінцевонаголошену форму родового відмінка множини, виникла флективна акцентуація відмінкових форм множини» [Скляренко 1998: 337].

Акцентне протиставлення форм одн. і мн. є свідченням реалізації диференційної функції – наголос розрізняє морфологічне значення, тобто є засобом вираження граматичних значень (форми род. відм. одн. 'коле"са і наз. відм. мн. ко'леса). Таку функцію наголосу в українській мові І. І. Огієнко назвав законом функційного розрізнення форм [Огієнко 1952: 16]. Подібне спостережено і в інших мовах, що мають рухомий наголос. Зокрема, цю рису акценту на східнослов'янському матеріалі відзначала і Е. Смулкова: «Równocześnie miejsce akcentu może być jedynym wykładnikiem formy gramatycznej... lub może występować jako jeden ze współelementów charakterystyki morfologicznej formy» [Smulkowa 2002: 41].

Очевидним є те, що в мовах чи говірках з фіксованим місцем наголосу, наголос не може бути засобом розрізнення ні граматичних, ні лексичних форм (про диференціацію лексичного значення слова за допомогою наголосу див. З. 8).

Силу дії цієї тенденції (за допомогою якої розрізняють граматичні форми, зокрема род. відм. одн. і наз. відм. мн.) може засвідчити аналіз на предмет охоплення, втягування до цього а. т. іменників, запозичених із тих мов, яким ця тенденція не властива або функціонує частково. Цікавою є акцентуаційна поведінка іменників, запозичених із польської мови чи через її посередництво: як повели вони себе в процесі входження в українськомовне середовище з акцентною системою вільного, рухомого наголосу, на відміну від польської мови з фіксованим парокситонним наголосом. Адже, очевидним є те, що в мовах чи говірках із фіксованим місцем наголосу, наголос не може бути засобом розрізнення ні граматичних, ні лексичних форм.

Міжмовну взаємодію на акцентному рівні проілюструємо на матеріалі бойківських говірок, які межують із говірками інших мов, тому закономірно,

що у структурі цих говірок є запозичені елементи, зокрема із польської мови, яких є найбільше в досліджуваних говірках. Про польські елементи та шляхи їх проникнення в бойківських говірках на фонетичному, морфологічному, словотвірному, лексичному рівнях писав М. О. Онишкевич, чимало полонізмів зафіксовано у «Словнику бойківських говірок» М. Й. Онишкевича [СБГ], в «*Atlasi gwar bojkowskich*» за редакцією Я. Пірепа [Atlas]; акцентні моделі запозичених іменників у східнослов'янських мовах кін. XVI – першої пол. XVIII століть проаналізувала З. М. Веселовська [Веселовська 1970: 62 – 66].

Запозичені іменники з польської мови щодо дії зазначеної вище тенденції можна поділити на дві групи:

1. Іменники, у яких не змінилася акцентна модель, наголос парокситонний, так само як і в польській мові.

2. Іменники, у яких змінилася акцентна модель.

До першої групи (акцентна модель не змінилася – наголос парокситонний) щодо наголошування форм наз. відм. одн. і мн. належать іменники з нерухомим та рухомим наголосом:

Рухомий наголос властивий іменникам чол. р. II відміни із двоскладовою основою, у яких наголос переноситься в межах основи: із першого складу у формі наз. відм. одн. – на другий склад у формі наз. відм. мн. (із двоскладового слово перетворюється на трискладове, зберігаючи парокситонний наголос у формах наз. відм. одн. та мн.): *'бал'он* – *ба'л'они*, *'бат'ар* – *ба'т'ари*; *'вел'он* – *ве'л'они* ‘фата’, *'вийізд* – *ви'йізди*, *'войак* – *во'йаки* та ін.

Нерухомий наголос – парокситонний – властивий таким іменникам:

а) чол. р. II відміни з однокладовою основою (*борт* – *'борти* ‘брус’, *'валец'* – *'вал'ц'і* тех. ‘каток’, *шнур* – *ш'нури*);

б) чол. р. II відміни з дво-, трискладовою основою з наголосом на останньому складі у формі наз. відм. одн. (*анта'лак* – *анта'лаки* ‘людина ні риба на м'ясо’, *бам'бон* – *бам'бони*);

в) жі́н. р. І відміни з односкладовою основою (*ба́л'ка* – *ба́льки* ‘балка’, *ба́нда* – *ба́нди* ‘стрічка’, *ба́ран'жа* – *ба́ран'ж'і* ‘компанія’, ‘гурт’, *ба́нда* – *ба́нди* ‘кожух без рукавів’, *ва́рта* – *ва́рти* ‘губа’;

г) жі́н. р. І відміни із дво-, трискладовою основою з наголосом на другому складі з кінця у формі наз. відм. одн. (*бага'ти́лька* – *бага'ти́льки* ‘дурниця’, *ба́м'бетел'* – *ба́м'бетл'і*; *ба'раба* – *ба'раби* ‘пройдисвіт’, *баса'рунок* – *баса'рунки* ‘грошова компенсація за побої’, *брад'рура* – *брад'рури* ‘духовка’, *бурди'тарня* – *бурди'тарні* ‘бідна, стара хата’, *жор'жина* – *жор'жини*, *сто'дола* – *сто'доли*).

Проілюстровані приклади свідчать, що в І групі (іменники, у яких акцентна модель не змінилася – наголос парокситонний) виокремлюються іменники з рухомим наголосом, у яких наголос разом із флексією є засобом вираження граматичного значення, оскільки у множині переноситься на наступний склад, зберігаючи при цьому парокситонне наголошування (*ба́л'он* – *ба'л'они*); очевидним є те, що в іменниках із нерухомим акцентним типом наголос не виконує дистинктивної функції в граматичних формах (родовий однини: *жор'жини* – називний множини: *жор'жини*).

До другої групи (іменники, у яких змінилася акцентна модель) належать іменники двох а. т.:

1 а. т. – іменники, у яких унаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм одн. та мн. наголос у формі наз. відм. мн. переноситься на закінчення; цей а. т. зафіксовано в таких іменниках:

а) чо́л. р. II відміни з односкладовою основою (у цьому підтипі відбувається зміна структури слова: із односкладового – на двоскладове: *гр'іш* – *гро'ш'і* ‘дуже дрібні гроші’, *дах* – *да'хи*, *лан* – *ла'ни*, *ланц* – *лан'ци*, *смак* – *сма'ки*);

б) чо́л. р. II відміни з двоскладовою основою з наголосом на першому складі з кінця слова (у цьому підтипі так само відбувається зміна структури

слова: із двоскладового – на трискладове: *ба'н'ек* – *бан'е'ки*, *ван'кер* – *ванке'р'і* ‘менша бічна кімната в хаті’);

в) жі́н. р. І відміни з односкладовою основою на другому складі з кінця слова (*б'руква* – *брук'ви*, *к'роква* – *крок'ви*, *'торба* – *тор'би*);

2 а. т. – іменники, у яких унаслідок дії тенденції до акцентного протиставлення форм одн. та мн. наголос переноситься на перший склад основи; цей а. т. зафіксовано в таких іменниках:

а) середн. р. II відміни з односкладовою основою (*баг'ро* – *'багра* ‘обід колеса’);

б) жі́н. р. I відміни з двоскладовою основою, у яких наголос із пенультиму у формі наз. відм. одн. переноситься на третій склад із кінця слова (перший склад основи) у формі наз. відм. мн. (*вант'роба* – *'вантробы* ‘печінка’).

Окремо виділяємо іменники чол. р., у яких у формі наз. відм. мн. змінилася структура слова – із двоскладового у формі наз. відм. одн. з нульовим закінченням іменник перетворився на трискладовий із закінченням *-і*, *-и* і наголос залишився на тому самому сегменті слова – на першому складі основи; зокрема, це іменники чол. р. зі зміною структури слова (з двоскладового у формі наз. відм. одн. слово стає трискладовим у формі наз. відм. мн.) з наголосом на першому складі у формах наз. відм. одн. та мн.: *'бахур* – *'бахур'і* ‘дитина’ (зневажливо), *'букарт* – *'букарти* ‘байстрюк’, *'вант'ух* – *'вант'ухи* ‘нутроці’, *'виверт* – *'виверти* ‘дерево, вивернуте з коренем у лісі’.

Наведені приклади засвідчують, що протиставлення форм одн. і мн. за допомогою закінчення і наголосу може відбуватися: а) у межах основи слова (*'бат'ар* – *ба'т'ари*), властиве непохідним іменникам чол. р. (здебільшого двоскладовим) та середн. р. (трискладовим); б) у межах основи і закінчення (*'торба* – *тор'би*) – іменникам жі́н. р. (дво- та трискладовим), чол. р. (здебільшого одно- та двоскладовим), середн. р. (дво- та трискладовим); в) у

межах закінчення і основи (*пйу¹ро* – *п¹йура*) – іменникам жін. р., середн. р. (переважно двоскладовим) та подвійного роду (двоскладовим).

Отже, у процесі входження в українськомовне середовище з акцентною системою вільного, рухомого наголосу, на відміну від польської мови з фіксованим парокситонним наголосом, деякі іменники внаслідок дії тенденції до поляризації одн. і мн. змінили а. т. (*ба¹н¹ек* – *бан¹е¹ки*, *лан* – *ла¹ни*, *торба* – *тор¹би*), що свідчить про втягування до цього а. т. запозичених іменників. На підставі цього зроблено висновок, що для а. т. – перенесення наголосу на закінчення у мн – характерна внутрішня і зовнішня наповненість.

Науковці справедливо зазначають, що тенденція до протиставлення одн. і мн., у поєднанні з тенденцією виділення граматичного роду як ознаки, яка розподіляє іменники за типами відмін, зумовили тенденцію до стирання родових відмінностей у мн., а це, у свою чергу, призвело до виділення форм мн. іменників у самостійний тип відмінювання. Оскільки флексивне протиставлення форм мн. формам одн. виявилось недостатнім, воно було доповнене ще двома засобами протиставлення: за основою і за місцем наголосу [Воронцова 1979: 16].

За допомогою наголосу і флексії у словозмінній парадигмі можуть протиставлятися й окремі відмінкові форми, зокрема:

– форми наз. і зн. відм. одн. (у відмінкових формах одн. та мн. наголос на флексії, крім форми наз. відм. одн. (назви істот) та форм наз. відм. одн. та зн. відм. одн. (назви неістот) з наголосом на корені; сюди належать іменники чол. р. з двоскладовою основою: *ба¹зар* [ст. п.], *ба¹н¹ак* (*ба¹н¹ек*), *ба¹ран*, *бу¹рак*, *бу¹р¹ен* (*бур¹йен*), *в¹и¹ниц¹*, *гар¹буз^с*, *йа¹зик* (*йи¹зик*, *йі¹зик*) [мл. п], *ка¹рас¹*, *ко¹вал¹*, *ко¹мар*, *ко¹рол¹*, *ко¹тел*, *лан¹ц¹у^с*, *ло¹пух*, *мо¹зол¹* (*мо¹з¹іл¹*, *му¹з¹іл¹*), *о¹вес*, *о¹рел* (*во¹рел*), *о¹сел* (*во¹сел*), *пи¹р¹іг^с*, *пйас¹тух*, *план¹кач*, *ран¹тух*, *рис¹кал¹*, *с¹и¹рак*, *стра¹нак* ‘соха’, *у¹ти^сц¹*, *фар¹тух*, *ху¹мут*, *хре¹бет* (*хри¹бет*), *це¹бер* (*ци¹бер*), *чи¹ниц¹*, *чир¹вак*; а також іменники, які вживаються тільки в одн.: *о¹л¹ий*, *час¹нок* (*ч¹іс¹нок*, *че¹с¹нок*);

– форма зн. відм. одн.: у відмінкових формах одн. наголос на флексії, крім форми зн. відм. одн. із наголосом на корені; сюди належать іменники жін. р. з одно-, двоскладовою основою *ве^uс^lна* (у деяких респондентів наголос хитається у формі Зн. відм. одн., пор.: *‘весну* // *ве^uс^lну*, але: *на ‘весну*), *во^lда* – *‘воду*, *го^lра* – *‘гору*, *ду^lша* – *‘душу*, *зи^lма* – *‘зиму* // *зи^lму*, але: *на ‘зиму*, *зе^uм^l’а* – *‘земл’у*, *но^lга* – *‘ногу*, *ру^lка* – *‘руку*, *сос^lна* – *‘сосну* (і *сос^lну*); *боро^lда* – *‘бороду*, *бороз^lда* – *‘борозду*, *боро^lна* – *‘борону*, *голо^lва* – *‘голову*, *се^uре^uда* (*сири^lда*) – *с^lреду*, *сторо^lна* – *с^lторну*;

– форма м. відм. одн.: у відмінкових формах одн. наголос на корені, крім форми м. відм. одн. з наголосом на флексії; сюди належать іменники чол. р. з односкладовою основою: *гн’їй* – *ў гно^lйу*, *дим* – *ў ди^lму*, *н’іч*, *р’ід^m* – *на ро^lду* // ? *‘род’і* (від закінчення залежить наголос), *сн’іг^x* – *ў сн’і^lгу*, *т’ін’* – *ў т’і^lни*;

– форма род. відм. мн.: у відмінкових формах мн. наголос на флексії або корені, крім форми род. відм. мн. з наголосом на вставному голосному; сюди належать іменники жін. р. з одно-, двоскладовою основою та середн. р. з односкладовою основою:

а) іменники жін. р. з одно-, двоскладовою основою, у яких наголос переміщається із першого складу у формі наз. відм. одн. на вставний голосний у формі род. відм. мн.: *‘вишн’а* – *ви^lшен’*, *‘дошка* – *дош^lчок*; *д’і?^lки* – *д’і^lвок*, *‘дошка* – *до^uш^{ok}*, *д^lруж^uка* – *дру^lж^{ok}*, *‘ж’інка* – *ж’і^lнок*, *‘зап’інка* – *зап’і^lнок*, *‘йал’і?ка* – *йал’і^lвок*, *‘качка* – *ка^lчок*, *к^lл’учка*, *кл’у^lчок*, *‘курка* – *ку^lрок*, *‘лиж^uка* (*‘лож^uка*) – *ли^lж^{ok}*, *‘миска* – *ми^lсок*, *‘нитка* – *ни^lток*, *‘п’іс’н’а* – *п’і^lсен’*, *с^lвашка* – *сва^lш^{ok}*, *т^lр’іска* – *тр’і^lсок*, *ф^lл’ешка* – *фл’е^uш^{ok}*, *‘хустка* – *хус^lток*, *‘ш’єпка* (*‘шапка*) – *ш’е^lпок*; *‘йабл’ін’ка* – *йабл’і^lн’ок*, *‘китачка* – *кита^lчок*, *‘по^lдушка* – *поду^lш^{ok}*;

б) іменники жін. р. з двоскладовою основою, у яких наголос переміщається із другого складу у формі наз. відм. одн. на вставний голосний у формі род. відм. мн.: *го^lр’іўка* – *гор’і^lвоўк*, *не^uв’істка* (*ни^lв’істка*) – *не^uв’іс^lток*, *со^lрочка* – *соро^lчок*, *су^lкен’ка* (*су^lке^uн’ка*) – *сукен^uн’ок*;

в) іменники жі́н. р. з односкладовою основою, у яких наголос переміщається із закінчення у формі наз. відм. одн. на вставний голосний у формі род. відм. мн.: *зе"м'л'а* – *зи'мел'*, *с'ім'йа* – *с'і'меї*;

г) іменники середн. р. з односкладовою основою, у яких наголос переміщається із закінчення у формі наз. відм. одн. на вставний голосний у формі род. відм. мн.: *в'ід'ро* – *в'і'де"р* і *в'і'де"р*, *в'ік'но* – *в'і'ке"н* і *в'і'ке"н*.

Протиставлення форми род. відм. мн. за наголосом відбувається також в іменниках середн. р. з односкладовою основою, у яких наголос у мн. із закінчення переходить на корінь: *м'істо* – *м'іст*, *п'раво* – *прав*, *серце* – *се"рц'*. Таке протиставлення трактуємо як вимушене, оскільки форма род. відм. мн. є односкладовою, тому наголосу немає вибору.

Окрім протиставлення відмінкових форм, за допомогою наголосу і флексії можливе і розрізнення наголосом синтаксичних конструкцій: форм двоїни від форм мн.: *дв'і ве"р'б'і* – мн. *верби*, *дв'і ру'ки* – *руки*, *два сини* – *си'ни*, *чо'тири дуби* – *ду'би*; розмежування форм мн. і збірності: *г'рош'і* (форма наз. відм. мн.) – *гро'ш'і* (збірний іменник). Рух наголосу в поєднанні числівниками *два*, *дві*, *три*, *чотири*, *обидва* з іменниками спостережено в таких іменниках: одно-, дво-, трискладових іменниках чол. р. (*си'ни* – *два сини(-а)*, *голуб* – *голу'би* – *два голуби(-а)*, *то'вариш* – *товари'ш'і* – *два то'вариш'і(-а)*); дво- та трискладових іменниках жі́н. р. (*верби* – *дв'і ве"р'ба(-і)*, *ласт'ўки* – *дв'і ласт'ўки*), та двоскладовим сер. р. (*гн'ізда* – *два гн'із'да*). У таких конструкціях числівники є тим компонентом, який впливає на рух наголосу в іменниках.

Отже, акцентні характеристики слів залежать від їх граматичних характеристик, а граматичні передбачають акцентуаційні. Рухомий наголос разом з афіксацією є засобом протиставлення граматичних форм слова. У випадках, коли граматичні форми повністю збігаються, їхнє розрізнення відбувається за допомогою наголосу, тобто наголос є засобом розрізнення

омонімічних граматичних форм: наз. відм. одн. та наз. відм. мн.; род. відм. одн. і наз. відм. мн. іменників; форми мн. і збірності тощо.

Аналіз наголошування у словозмінній парадигмі іменників засвідчив особливий стан окремих відмінків, зокрема: зн. відм. одн. (*пу'ка* – *'руку*), м. відм. одн. (*гн'ій* – *ў гно'йу*), род. відм. мн. (*дош'ки* – *дош'чок*). Саме в цих формах у говірках може відбуватися відхилення від нерухомого наголосу в словозмінній парадигмі.

Підтверджуються слова І. І. Огієнка про те, що «наголос так міцно й так істотно пов'язаний з граматичною будовою слова, що вони допомагають вивченню одне одного: з наголосу можна глибше вивчати граматичні форми, і навпаки, – форми допомагають вивченню наголосу. Ось тому знайти належне місце наголосу в слові, це розкрити стародавню будову його» [Огієнко 1952: 14].

У свій час відомий мовознавець Є. Курилович зазначав, що вивчення наголосу залишалося поза увагою дослідників через те, що висвітлення питань морфології можливе і без акцентуації: «Не можна досліджувати наголос, не враховуючи морфологічну будову слова, але докладний опис граматики, як це вже показала практика, цілком можливий без опису наголосу» [Kuryłowicz 1960: 233–234]. Зауважимо, що саме формотворча функція рухомого наголосу дає можливість вважати наголос разом з афіксацією засобом протиставлення граматичних форм слова і єдиним засобом розрізнення омонімічних граматичних форм. Тому на рівні формального підходу Є. Курилович мав рацію, однак всебічний опис граматики з урахуванням граматичних парадигм неможливий без урахування ролі наголосу, а. т., його синтаксичної позиції.

Водночас зауважимо, що в українському діалектному просторі зафіксовано і функціонування акцентуаційних варіантів, що, на нашу думку, є закономірним явищем. Адже варіантність слова є наслідком протидії внутрішніх тенденцій, напр., усвідомленої традиції та автоматизму мовного стандарту, дериваційно-сміслових зв'язків і структурно-формальної аналогії,

граматичної уніфікації та тенденції до полегшення вимови слова [Горбачевич 1978: 60]. К. Д. Глуховцева слушно зауважує, що «варіантність діалектних явищ у говірці може свідчити про різнодіалектні джерела її формування, постійні контакти з носіями інших діалектних систем» [Глуховцева 2005: 29]. Існування у мовній системі варіантів часто пов'язане з проблемою норми. Акцентна варіантність і кодифікація неодноразово були в центрі уваги дослідників в сучасній українській мові [Винницький 2002: 29–33; Пристай 1995; 2014].

У діалектному просторі акцентні варіанти не є однотипними як кількісно, так і якісно. Варіантність може бути виявлена в межах однієї говірки, групи говірок, наріч. Зокрема, у надсянській говірці с. Губичі Старосамбірського р-ну Львівської обл. зафіксовано іменники, у яких обидва наголоси є рівнозначними, вони функціонують не тільки в одній говірці, а й у мовленні одного діалектоносія (напр.: *'анге"ли* // *ан'гели*, *верба* // *ве"р'ба*). Часто акцентні варіанти здиференційовані віковою характеристикою мовців [ст. п.]: *зо'шети*, *Пол'ш'ча*, *'портфел'*; [мол. п.]: *'зошити*, *'Пол'шча*, *порт'фел'*).

Варіантність у словах може бути вираженою: 1) тільки акцентуаційно *'верба* // *ве"р'ба* (таку варіантність за наголосом умовно називаємо зовнішньою); 2) акцентуаційно граматично і фонетично *бра'ти* // *б'рат'а*, *на ре"мен'у* // *на ре"м'ни* (таку варіантність за наголосом умовно називаємо внутрішньою).

Однією з причин виникнення акцентної варіантності є вік діалектоносіїв, пор.:

– у род. відм. одн.: *з'риба*, *зна'ку*, *й'зика*, *кн'а'з'а*, *ну'ме"ра* – [ст. п.] // *зри'ба*, *з'наку*, *йази'ка*, *к'н'аз'а*, *'номе"ра* – [мол. п.]; *'кози* // *ко'зи*, *'косу* // *ко'си* – [ст. п.];

– у дав. відм. одн.: *з'рибови*, *зна'ку*, *й'зику (-ови)*, *кн'а'з'у*, *ну'меру* – [ст. п.] // *зри'бу*, *з'наку*, *йази'ку*, *к'н'аз'у*, *'номе"ру* – [мол. п.];

– у зн. відм. одн.: *з'риба*, *кн'а'з'а* – [ст. п.]; *зри'ба*, *к'н'аз'а* – [мол. п.];

– в ор. відм. одн.: *з'рибом, зна'ком, й'зиком, кн'аз'ом, ну'мером* – [ст. п.]
// *гри'бом, з'наком, йази'ком, к'н'аз'ом, 'номе"ром* – [мол. п.];

– у м. відм. одн.: *на з'рибови, на й'зику (-ови), на кн'аз'у, на с'то?н'і, на ну'мер'і* – [ст. п.] // *гри'бу, на йази'ку, на к'н'аз'у, на сто?н'і, на 'номе"р'і* – [мол. п.];

– у відмінковій парадигмі одн.: *'коса – 'коси // ко'си – 'кос'і – 'косу – 'косоў*
– *на 'кос'і* – [ст. п.] // *ко'са – ко'си – ко'с'і – ко'су – ко'соў – на ко'с'і* – [мол. п.], *'коза – 'кози // ко'зи – 'коз'і – 'козу – 'козоў – на 'коз'і* [ст. п.] // *ко'за – ко'зи – ко'з'і – ко'зу – ко'зоў – на ко'з'і* [мол. п.];

– у відмінковій парадигмі мн.: *'боки – 'бок'іў – 'бокам – 'боки – 'боками – ў 'боках* – [ст. п.] // *бо'ки – бо'к'іў – бо'кам – бо'ки – бо'ками – по бо'ках* – [мол. п.], *гри'б'ін'і – гри'б'ін'іў – гри'б'ін'ам – гри'б'ін'і – гри'б'ін'ома – ў гри'б'ін'ох* – [ст. п.] // *з'реб'ін'і – з'реб'ін'іў – з'реб'ін'ам – з'реб'ін'і – з'реб'ін'ами – ў з'реб'ін'ах* – [мол. п.], *зна'ки – зна'к'іў – зна'кам – зна'ки – зна'ками – ў зна'ках* – [ст. п.] // *з'наки – з'нак'іў – з'накам – з'наки – з'наками – ў з'наках* – [мол. п.], *зо'шети – зо'шет'іў – зо'шетами – зо'шети – зо'шетами – ў зо'шетах* – [ст. п.], *'зошити – 'зошит'іў – 'зошитами – 'зошити – 'зошитами – ў 'зошитах* – [мол. п.], *'мости – 'мост'іў – 'мостам – 'мости – 'мостами – на 'мостах* – [ст. п.] // *мос'ти – мос'т'іў – мос'там – мос'ти – мос'тами – ў мос'тах* – [мол. п.], *стоў'ни – стоў'н'іў – стоў'нам – стоў'ни – стоў'нами – на стоў'нах* – [мол. п.];

– у відмінковій парадигмі одн. і мн.: одн. *й'зик – й'зика – й'зикови – й'зика*
– *й'зиком – на й'зиц'і* // мн. *й'зики – й'зик'іў – й'зикам – й'зики – й'зиками – на й'зиках* – [ст. п.], одн. *йа'зик – йази'ка – йази'кові (-у) – йази'ка – йази'ком – на йази'кові (-у)* // *йази'ки – йази'к'іў – йази'кам – йази'ки – йази'ками – на йази'ках* – [мол. п.].

2. Внутрішні акцентні варіанти можуть бути спричинені фонетичними, морфологічними, синтаксичними явищами, зокрема:

а) граматичним родом: *бро'ва* (жін. р.) // *б'рово* (середн. р.);

б) флексією в певній відмінковій формі:

– у род. відм. одн.: *'вуш'іў // ву'шиї, дво'ра // д'вору, пос'та // 'посту, сто'ла // с'толу, ўсти'да // ўс'тиду*;

– в ор. відм. одн.: *'вушами // ву'шима, ку'т'ойу // 'кут'оў*;

– у м. відм. одн.: *ў ди'му // ў 'дим'і, на кн'а'з'у // на к'н'аз'і, на лу'гу // ў 'луз'і, ў пйе'цу // на п'йец'і, ў р'а'ду (р'і'ду) // ў 'р'ад'і, на ро'ду (написано) // ў ('нашому) 'род'і, ў са'ду // ў 'сад'і, ў смро'ду // ў см'род'і*;

– у наз. відм. мн.: *бра'ти // б'рат'а*;

в) додавання до слова ще одного складу, який утворюється за допомогою голосного, що існує на місці голосних неповного творення:

– у род. відм. одн.: *ре"м'н'а // ре"мен'а*;

– у дав. відм. одн.: *ре"м'н'у // ре"мен'у*;

– в ор. відм. одн.: *'ремн'ом // ре"мен'ом, над вог'н'ом // над у'ге"н'ом*;

– у м. відм. одн.: *на ре"мен'у // на ре"м'ни*;

– у род. відм. мн.: *'в'іде"р // в'і'де"р, 'в'ікон // в'і'ке"н, 'вишн'іў, че"решн'іў // ви'шен', че"ре"шен'*;

г) новим компонентом слова – додаванням прийменника:

– у зн. відм. одн.: *'нан'іч, 'нахрест (прислівник) // на 'н'іч, на 'хрест (прийменник з іменником)*.

Причиною виникнення варіантного наголошування є взаємодія двох а. т. Слушним видається зауваження І. І. Огієнка про те, що «новий наголос виникає не на порожньому місці, він розвивається на основі старого» [Огієнко 1927: 316].

Щодо постання низки акцентних варіантів у говірках можна стверджувати, що вони є наслідком дії зовнішніх і внутрішніх чинників: 1) впливу української літературної мови (напр.: одн. *'дочка // доч'ка*, мн. *'дошки // дош'ки* та ін.; 2) підтримування а. т. іншою мовою (напр.: *'портфе"л' // порт'фел', профе"сори // профе"со'ри, 'шофе"ра // шо'фера*); 3) граматичної аналогії (напр.: *сли'зами* за наголошуванням до *ба'бами, са'дами*); 4) утвердження нового а. т., що можна пояснити дією певної тенденції, зокрема:

поляризацією відмінкових форм однини і множини (напр.: одн. *д'руж^{III}ка*, *с'вашка* – мн. *друж^Iки*, *сваш^Iки*; *ведмед'і* *ведмед'і*; водночас ця тенденція може і не діяти: одн. *д'руж^{III}ка*, *с'вашка* – мн. *д'руж^{III}ки*, *с'вашки*); вирівнювання акцентуації відмінкових форм за формами наз. відм. (напр.: *друж^{III}ки* – *дру^Iжок* – *друж^{III}кам* – *дру^Iжок* – *друж^{III}ками* – *на друж^{III}ках* // *д'руж^{III}ки* – *д'ружок* – *д'руж^{III}кам* – *д'ружок* – *д'руж^{III}ками* – *на д'руж^{III}ках* – *д'руж^{III}ки*); 5) фонетичних змін, зокрема, наголошування / ненаголошування голосного на місці давніх наголошених *ъ*, *ь* у формі род. відм. мн. (напр.: *в'і^Iдер* // *в'і^Iдер*, *зе^{III}рен* // *зе^{II}рен*); 6) синтаксично-граматичними – приєднання прийменника (напр.: прийменник з іменником *на н'іч*, *на хрест* // прислівник *на н'іч*, *на хрест*); унаслідок появи нового компонента у структурі слова утворюється нове фонетичне слово (*на н'іч*, *на хрест*).

Із наведених вище прикладів випливає, що акцентні варіанти пов'язані зі змінами слова на фонетичному, морфологічному, лексичному рівнях: флексія може провокувати наголос, зокрема у деяких іменниках флексія *-у* в м. відм. одн. перетягує наголос на себе (*ў са^Iду*), на відміну від форми род. відм. одн. (*са^Iду*); якщо у формі дав. відм. мн. наголос несталий, то у формі м. відм. мн. спостережено акцентну стабільність (*ш^Iчокам* // *шчо^Iкам*, але *по шчо^Iках*; *сл'озам* // *сл'о^Iзам*, але *на сл'о^Iзах*); голосний на місці давніх наголошених *ъ*, *ь* у формі род. відм. мн. (*в'і^Iдер*, *зе^{III}рен*) та новий компонент слова у формі зн. відм. одн., м. відм. мн. може бути наголошеним (*на н'іч*, *на хрест*, *по ночах*).

3. 2. Наголошування займенників різних структурних і семантичних класів в українських говірках

У дослідженні української акцентної системи не можна обійти увагою наголошування займенників у діалектному просторі, оскільки цьому граматичному класові, як свідчать попередні дослідження, властиві і збережені архаїчні форми, відомі староукраїнській мові, й утворені різного типу інновації, які диференціюють український континуум [Бевзенко 1960:

119]; водночас «займенники – це своєрідна частина мови, яка характеризується тим, що в переважній більшості складається з одного або двох складів, чим виразно відрізняється від іменників, прикметників, дієслів, числівників» [Лимаренко 1963: 16–22]. Діалектологи здебільшого звертали увагу на фонетичне оформлення займенників різних розрядів, суплетивізм, наявність паралельних форм. Сьогодні очевидним є доцільність вивчення просодичних особливостей займенників у зв'язному мовленні. Адже саме живе мовлення є тим плацдармом, у якому можна виявити діалектну своєрідність займенникових форм, специфіку їх наголошування та зрозуміти тенденції й закономірності акцентної системи.

Наголошування займенників в українських говірках вивчали вибірково, зокрема дослідників цікавили присвійні займенники у формі род. відм. одн. чол. р., оскільки саме вони є ареалогічно протиставними за місцем наголосу. На картах АУМ відображено наголошування присвійних займенників у формі род. відм. одн. чол. р. з парокситонним наголосом (¹мого (мо'його), т'вого (тво'його), с'вого) – говірки здебільшого південно-західного наріччя; та з окситонним наголосом (мо'го, тво'го, сво'го), який кодифіковано в сучасній українській літературній мові, – говірки південно-східного та північного наріччя (АУМ 1: к. 156; АУМ 2: кк. 132, 134; АУМ 3: к. 38).

Водночас підкреслимо, що український діалектний простір здиференційований не лише за наголошуванням форми род. відм. присвійних займенників чол. р. (безприйменникові та прийменникові конструкції), а також і жін. р., середн. р. у всій словозмінній парадигмі одн. і мн.; за особливостями наголошування ці займенники поділяють український діалектний континуум на 2 групи:

1) говірки пд-сх та пн. наріччя: мо'йя, тво'йя, сво'йя, мо'йе, тво'йе, сво'йе, мо'йї, тво'йї, сво'йї; (до) мо'го, тво'го, сво'го, мо'йейї, тво'йейї, сво'йейї, мо'йїх, тво'йїх, сво'йїх; (при) мо'йєму, тво'йєму, сво'йєму, мо'йїй, тво'йїй, сво'йїй,

мо'йім, тво'йім, сво'йім; (з) мо'йім, тво'йім, сво'йім, мо'йейу, тво'йейу, сво'йейу, мо'йіми, тво'йіми, сво'йіми;

2) говірки пд-зх, а також частково пд-сх, пн. наріч: 'моя, т'воя, с'воя, 'моє, т'воє, с'воє, 'мої, т'вої, с'вої; (до) 'мого, т'вого, с'вого, 'мої, т'вої, с'вої, 'моїх, т'воїх, с'воїх; (при) 'мому, т'вому, с'вому, 'мої, т'вої, с'вої, 'моїм, т'воїм, с'воїм; (з) 'моїм, т'воїм, с'воїм, 'мою (моу), т'вою (твоу), с'вою (своу), 'моїма, т'воїма, с'воїма.

Український діалектний континуум здиференційований і наголошуванням зворотного займенника, словозмінна парадигма якого не має форми наз. відм., а також форм мн., тому початковою є форма род. відм. Особливості наголошування відмінкових форм зворотного займенника ще не вивчено й не відбито в ареалогічному аспекті, зокрема не з'ясовано поведінку наголосу в словозмінній парадигмі.

Дослідники історичної акцентології зазначають, що в пізньопрасловянський період зворотний займенник мав рухому акцентну парадигму [Скляренко 1998: 143; Зализняк 1985: 139]. В українських говірках цьому розрядові в безприйменниковій формі здебільшого властивий нерухомий акцентний тип – наголос стоїть на тому самому сегменті слова, пор.: се'бе [Говори: 71, 304], си'бе [ГПК: 137], се^u'бе [Тексти-Сх: 165], сѧ'бе [Кобилянський: 54; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр]; со'б'і [Говори: 56, 109, 111, 137, 186, 231, 256, 275, 284, 302, 328, 333, 336, 343, 406, 436–437, 535, 552, 557; Ткачук; УЗГ: 40; Ястремська: 465, 477; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], со'бі [Кобилянський: 54; Жегуц: 11; Лесюк 2004: 282; Говори: 66], сѧ'б'і [Говори: 293], со'б'е, со'б'е [Говори: 76, 84], со'б'е^u [Говори: 79], со'б'е^u [Говори: 91], со'б'еⁱ, со'би^e [Говори: 85–86, 88, 115, 120], со'биⁱ [Говори: 90], собі^e [Бідношия 2006: 8], со^y'б'і^e [Бідношия 2005: 330], со^y'б'і [Говори: 35, 313, 330; Сабадош: 431, 433, 435; УЗГ: 15, 31, 33], су'б'і [Говори: 237, 341, 355, 357, 365, 371; Сабадош: 433, 437; УЗГ: 19; БГ, 17, 65, 93, 276], су'бі [Кобилянський: 54], sѧbl'î [Панькевич 1938: 276, 411–413, 460]; со'боw [Кобилянський: 54], со'боу

[Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], а також: [Машиве І: 22, 36, 158; ГЧЗ: 24, 36, 62; ГЗП: 32, 45, 72, 104, 147; ГПК: 30, 135, 138, 283, 291; ГЧ: 78]. Очевидним є той факт, що в говірках південно-західного наріччя паралельно з повними функціонують енклітичні форми зворотного займенника в давальному відмінку – *си, с'ї*, у знахідному відмінку – *ся. си: с'ї* [УЗГ: 39], *сі* [Пиш'юрська: 142, 265], *си* [Кобилянський 1928: 54; Приступа: 117; Бандрівський 1960: 67, 102; Лесюк 2008: 67].

Водночас зауважимо, що у формі род. відм., дав. відм. зафіксовано дві акцентні форми – з парокситонним та окситонним наголошуванням: у середньополіських (*'себе – се'бе*), буковинських говірках (*'собі – су'б'ї*), у яких переважає форма з парокситонним наголошуванням [Лимаренко 1963: 18], у говірці с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл., пор.: *на'вар'їт' со'б'є пан'їмайте там / і вс'о // і поп'їє 'того 'соб'є 'чайу //* [Ткачук]. У лемківських говірках у поетичному мовленні функціонує парокситонне наголошування у формах дав. відм, ор. відм., пор.: *'пискат 'соб'ї на ли'с'точку* [Глібчук: 186], *йак 'соб'ї зга'дайу* [Глібчук: 195], *стаў 'соб'ї п'їд'м в'їк'но / стаў йа 'соб'ї до ку'та* [Глібчук: 169], *'д'їўча / 'д'їўча / 'рушаї 'собоў* [Глібчук: 185], а в розмовному мовленні – окситонне, пор.: *'каждий зро'биў со'б'ї ка'напку* [Глібчук: 175].

Спостереження над особливостями наголошування в монологічному мовленні уможливило виявити і функціонування форми зворотного займенника у функції підсилювально-видільної частки, здебільшого це форма дав. відм. і в поодиноких випадках – форма ор. відм. Підкреслимо, що місце наголосу в таких конструкціях не змінилося, пор.: *во'ни со'б'ї вдвох ба'лакајут' //* [Гладкий: 133], *'має в'ін со'б'ї 'хату //* [Говори: 56], *'четверо 'мајут во'ни со'б'ї д'ї'теї //* [Говори: 56], *буў со'б'їд'ї д'и'баба //* [Говори: 63], *да ї со'бе" пра'цує так //* [Говори: 79], *а ба'гач со'бу" ос'таўса да па'нує //* [Говори: 85], *на'варіт на'їсца со'бу" ў'хаті / да ї се'д'їт //* [Говори: 86], *со'б'ї ўтек'ли ў л'єс //* [Говори: 97], *а ми со'б'ї од'їхайим //* [Говори: 246], *тай так*

'думайим **си'б'і** // [Говори: 250], буѣ **со'б'і** та'кий 'б'ідній та 'хорій на си'л'і чоло'в'ік // [Говори: 265], тай обый'шѣ 'вѣѣка тай пи'шѣ **со'б'і** // [Говори: 282], 'ціган 'думайе **со'б'і** // [Говори: 294], 'сіли **со'б'і** си'д'ат' // [Говори: 294], і 'потом **со'б'і** 'кожди^е до'дому йдѣ і 'рано пре'ход'ат ѣже йдут до с'л'убу до 'в'інчин'і // [Говори: 307], до ди'ѣетойі **со'б'і** 'маји с'пати / до 'осмойі 'рано / у'вечир **си** н'і'шоѣ ха'теми / в'і'т:ак **си** пр'і'шоѣ 'дел'ши / пог'раѣ у 'карти / так н'і'шоѣ 'дал'ши / спет / **со'б'і** так / 'кождій / 'кождій // [Говори: 322], вон **со'бі** 'думайут // [БГ: 93], і так **со'бі** і прожи'вали / діток **со'бі** повиго'довували // [ГЗП: 72], да так **со'бі** ѣ хаз'айну'вали // [ГПК: 29], пішли **со'бі** 'до'дому [ГЧ: 96]; ѣа ѣже даѣ'но спо'добала **су'бі** Г'вана 'Сенчиного // [БГ: 298], а ми са'м'і по **со'бі** // [ГСС: 10], При'їхала і 'думайу **си** // [Говори: 222], ѣа'ку'с од'ну **си** при'в'із з'в'іт:ам // шос' **си** т'рошка хан'нула ѣа'когус' ма'на // [Говори: 226], а також: [Говори: 318, 323, 328, 333, 335, 340–341, 344–346, 350–351, 353–355, 358, 361, 376, 378, 391, 416, 447, 453, 519, 558; ГЗП: 92, 317; ГПК: 29, 31, 112, 128, 139; Панькевич: 421, 422–423; УЗГ: 15; Сабадош: 437, 438; Приступа: 124; Бандрівський 1960: 98, 101; Ястремська: 468, 471, 476; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр]. Підкреслимо, що вживання форми дав. відм. зворотного займенника у функції підсилювальної частки переважає в говірках південно-західного наріччя.

Енклітичні форми займенників та логічний наголос. Енклітичні форми займенників, які функціонують здебільшого в говірках південно-західного наріччя, були властиві, як свідчить дослідження А. А. Залізняка, давньоруській мові, їх зокрема виявлено в пам'ятці давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.) – берестяних грамотах, написаних живою розмовною мовою²⁸; ці форми притаманні сучасним польській, чеській, болгарській, сербській, хорватській мовам.

²⁸ Докладніше про берестяні грамоти див.: [Зализняк: ел. ресурс].

В українських говірках, переважно південно-західних²⁹, паралельно як лексико-семантичні варіанти до повних форм функціонують енклітичні форми особових займенників (*ми, ти, му, йі; н'а (н'и, мйа, мн'а, м'а), т'а (т'и), го, йі (йу, н'у), си*) [Грицак; СБГ; ГГЗ; Глібчук; Жегуц; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], які можна виявити тільки в тексті, адже за програмою-питальником такі форми не завжди можна зафіксувати. Попри те, що займенникові енклітики є лексико-семантичними варіантами повних займенників, вони обмежені синтаксично, оскільки не можуть вживатися «на абсолютному початку фрази або самотійно, за межами фрази, у ролі неповних чи слів-речень у діалогічному мовленні» [Добош 1982: 136].

У живому мовленні функціонування займенникових форм – повних чи енклітичних – здиференційовані: а) віковою характеристикою діалектоносіїв: енклітичні форми (*дай-ми*) – ст. п.; і енклітичні, і повні форми (*дай-ми* і *дай-ме^нні*) – сер. п. і мол. п.; б) смисловим навантаженням: енклітичні займенникові форми з логічним акцентом на дії (*поло^нжи-го до^усто^ндоли; воха^нри-му твар*), повні займенникові форми з логічним наголосом на суб'єкті (*ме^нне во^уз^нми за-д^нруику; те^нбе заме^нл'ду^нваў; до^у крим'і^налу йго заб^нрали; ме^нне до с^нписку да^оў*). Проілюстровані приклади свідчать, що в тих українських говірках, де функціонують енклітичні форми займенників, інтенцію мовця можна розпізнати і за допомогою наголосу, і за допомогою вживаних у фразі форм.

Отже, в українських південно-західних говірках, на відміну від більшості південно-східних та північних говірок, діє механізм розрізнення двох форм – повної під наголосом і короткої ненаголошеної; в інших джерелах цей факт не відзначений.

²⁹ Енклітичні займенники простежують також у волинсько-поліських та побузько-поліських говірках [Марчук 1972: 96–98], в острівних українських говірках південно-західного типу [Токарь 1972: 105–107]; а форми *йу, н'у* зафіксовані також у південних говірках Житомирщини [Бова 1954: 109], на Поділлі [Мельничук 1951: 56], Київщині [Лисенко 1956: 40], Полтавщині [Ващенко 1957: 175].

Диференціюють український діалектний континуум і заперечні займенники (*н'іх'то*, *н'іш'чо*), утворені додаванням заперечної частки до відносних займенників, мають свої особливості наголошення: а) місце наголосу диференціює український діалектний простір на дві частини: південно-східний *н'і'кого*, *н'і'кому*, *н'і'чого*, *н'і'чому* та південно-західний *'никого*, *'никому*, *'ничого*, *'ничому*; б) у прийменникових конструкціях наголос не змінює місця наголосу, пор.: (до) *н'і'кого*, *н'і'кому*, *н'і'чого*, *н'і'чому* та південно-західний (до) *'никого*, (на) *'никому*, *'ничого*, (на) *'ничому* в) у пд-сх говірках наголос виконує смислорозрізнявальну функцію: з наголосом на частці – *'н'ікого*, *'н'ікому*, *'н'ічого*, *'н'ічому* «відсутність будь-кого чи будь-чого»; з наголосом на займенниковій частині слова – *н'і'кого*, *н'і'кому*, *н'і'чого*, *н'і'чому* «небажання чи неможливість скористатися будь-ким чи будь-чим».

3. 2. 1. Поведінка наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях

Ми поставили такі завдання: на підставі діалектних текстів проаналізувати поведінку наголосу прийменниково-займенникових конструкцій особових та зворотного займенників; з'ясувати, чи впливає прийменник на місце наголосу особових займенників в українських говірках; виявити взаємозалежність логічного наголосу з повними та енклітичними формами займенників.

Актуальність дослідження посилюється й тим, що пересунення наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях (*ме'не* – до *'мене*) вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських мов і зближує її із сербською та хорватською. Хоча в білоруських пам'ятках і зафіксовано відтягнення наголосу на перший склад у формі род. відм. і зн. відм. особових, зворотного, вказівного, відносних займенників з прийменниками, але ця особливість наголосу не характерна для сучасної білоруської мови.

У сучасній українській літературній мові в прийменниково-займенникових конструкціях нормою є пересунення наголосу з кінця на перший склад у формі род. відм. одн. та зн. відм. одн. особових (*я, ти, він*) займенників при додаванні прийменників, пор.: *ме^uне* – до, у, в ¹мене, *те^uбе* – до, у, в ¹тебе, *йо¹го* – до, у, в ¹н'ого.

Проте ця тенденція щодо наголошування прийменниково-займенникових конструкцій діє не на всьому українськомовному просторі. Вирізняються акцентні варіанти у *ме¹не* 'у мене', *за йо¹го* 'за нього', *за йе¹йі* 'за неї', які функціонують на півночі Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Сумської, Луганської областей, а також властивий українським говіркам Брестської, Гомельської, Курської, Воронежської областей, про що свідчать лінгвістичні карти АУМ: *за ¹н'ого, за ¹него, за ¹його* – *за йо¹го (йе¹го, йа¹го, н'е¹го)* [АУМ 1: к. 226; АУМ 2: к. 208; АУМ 3: к. 51]; у *ме¹не, за йо¹го, за йе¹йі* [АУМ 2: к. 134].

Отже, за місцем наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях особових займенників (*я, він, вона*) у формах род. відм. одн., зн. відм. одн. український діалектний обшир можна поділити на дві частини:

1) із рухомим наголосом³⁰ – при додаванні прийменника до займенника наголос переходить на 2-й склад з кінця слова і таким чином стає парокситонним, пор.: *ме^uне³¹* – до, в ¹мене, *йо¹го (йу¹го, йго)* – до, в ¹ід ¹н'ого (¹него, ¹його), *йі¹йі* – до ¹нейі (¹йейі); таке наголошення зафіксовано в говірках південно-західного, частково південно-східного та північного наріч;

³⁰ Рухомий чи нерухомий наголос визначаємо шляхом зіставлення займенникових форм без прийменника та з прийменником: нерухомий наголос – місце наголосу при додаванні прийменника не змінюється; рухомий наголос – місце наголосу при додаванні прийменника змінюється.

³¹ В українському діалектному просторі спостережено чимало відмінностей у фонетичному оформленні займенників. У запропонованому дослідженні наведено фонетичні варіанти, які є найбільш уживані.

2) з нерухомим флективним (чи окситонним) наголосом: *ме^нне* – до *ме^нне*, *те^нбе* – до *те^нбе*, *йо^го* – до, у *йо^го*; таке наголошення властиве говіркам південно-східного та північного наріч.

Водночас зауважимо, що діалектний матеріал, який скартографовано в АУМ, зібрано понад півстоліття тому, з огляду на це постають питання: по-перше, чи змінилося місце наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях; по-друге, чи здиференційований український ландшафт за наголошенням інших відмінкових форм особових займенників?

Аналіз діалектного мовлення на підставі збірників діалектних текстів, матеріалів фонотеки автора та співробітників відділу діалектології Інституту української мови НАН України³² підтверджує функціонування нерухомого флективного наголосу у формі род., зн. відм. одн. в прийменникових конструкціях особових займенників (*я*, *він*, *вона*) у говірках Північної, Південної Київщини (але в говірках Західної Полтавщини функціонує рухомий наголос, пор.: *ме^нне* – в, до, коло *мене*; *йо^го* – *ї*, з *його* [ГЗП: 30–33, 35, 37], лише в поодиноких випадках як варіант зафіксовано нерухомий флективний наголос у деяких північних середньонаддніпрянських говірках навіть у мовленні того самого діалектоносія, пор.: *ти^нпер т^і 'д'іти од ме^нне 'дка'залис'а / жи'вут' 'добре / а 'д мене 'дка'залис'а / [ГЗП: 51]; а х'л'отц'а приви'ли / і 'кажут' о'це / 'Сон'ко / на мо'йу 'мат'ір /...і о'це Г'риша / хай він у *те^нбе* / і він так у нас жив / 'матирийу звав / [ГЗП: 54]; а тут і'де чол'ов'ік 'дес'ат' / ни 'менше / шу'кайут' у Гир'ман'ійу / він 'каже / л'а'гай / а йа *на ти^нбе* 'с'аду // [ГЗП: 68]; а також парокситонний наголос, пор.: 'кажу / Ми'колко / йа *тибе* то п'рийму / а шо ж ми 'йісти 'будимо // [ГЗП: 147]), пор.:*

м'е^нне^а – до^а м'е^н'е, у ме^н'е, от м'і^н'е (по'в'езл'і *м'е^нне^а* *ї* 'бол'н'іцу; до^а м'е^н'е зо^ав'езл'і / дог з'разу 'бабу ту пр'у'в'езл'і до ком'байна; а то^ак'е

³² Ми щиро вдячні колегам М. В. Поістоговій, М. М. Ткачук, Л. Я. Колеснік, які надали матеріали своєї фонотеки, що уможливило здійснити зіставний аналіз наголошування займенників на сучасному зрізі.

й^ак у ме^н'е р'е^ад^{но} ж од^{не} за^ос^{ла}те [ГЧЗ: 29]; дак ¹мене у п^{ят}'над'ц'ат' год заб^рали у Ге^р'ман'йу / [ГПК: 34, 35]); також див.: [ГЧЗ: 32, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 55, 56, 69, 83, 87, 90, 130, 134–137; Поістогова; Скопненко: 156–158; Кд; Об; Сид; Ск; Х];

ти¹бе – ў ти¹бе (ў ти¹бе ко¹рова йе / чи ў ме¹не) [Скопненко: 161];

й^о'го – до й^о'го, на^о й^о'го, у й^о'го (Бог ¹й^о'го з'на^{йе}; ^айа до ¹й^о'го пуд'йш'ла до^а ка¹жу / [ГЧЗ: 34]; дак у ¹й^о'го бу^л'а ше се^{ст}'ра і брат // [ГПК: 35]); також див.: [ГЧЗ: 43, 45, 47, 77, 118, 135, 139; Тексти-Сх: 128, 135, 193];

¹його – на ¹його [Тексти-Сх: 198, 199]; форми за й^о'го функціонують у східнополіських, середньополіських говірках, таке кореневе наголошування переважає і в західнополіських говірках [АУМ 1: к. 226; АУМ 2: к. 208; АУМ 3, І: к. 51].

йе¹йе – до йе¹йе, на^о йи¹йі (ну ¹опи^{чим} пр'и¹ве'л'і ¹йе¹йе; да^ок' і йо^а'н'и¹ ¹йе про'с'іл'і; дак йе^н'и¹ при^{йе}'ж'ал'і до ¹йе¹йе [ГЧЗ: 29]; пр'і нас н'е було та^о'кого шоп' х'лопци ¹наши ¹б'іл'іс' / щоб мо^ат'у'кал'іс' шоп' ¹там ¹д'евочку он мог о'б'і'д'ет' чи шо^с' ска^о'зат' на^о йи¹йі [ГЧЗ: 39, 137]).

Водночас у цих говірках зафіксовано функціонування й рухомого парокситонного наголосу, пор.:

м'е¹не^а – у ¹мене^а (у ¹мене^а йе он са^омо¹робнийе та^о'к'йе / [ГЧЗ: 40]; ми¹не заб^рал'и в Н'і'меч:ину / [ГПК: 34]; у ¹мене^а бу^л'о д'вади'ат' ¹віс'ім д'ружок [ГПК: 34]); також див.: [ГЧЗ: 43; ГПК: 29, 35, 32, 39, 42, 43, 47, 49–51, 121, 133, 148, 149, 283–285, 287; Тексти-Сх: 7, 14, 31, 40, 45, 103, 132, 148; Скопненко: 158];

й^о'го – ў ¹його, на^о ¹йег^о, у н'ого (¹й^о'го н'емци / ¹й^о'го ростре^л'ал'і ¹руски¹йе [ГЧЗ: 24]; бо ў ¹його с'тало ўже ¹ч'ет'веро ¹д'еток [ГЧЗ: 24]; дак о'тут на вес' жи'в'іт ¹рана в ¹його [ГПК: 37]); також див.: [ГЧЗ: 44; ГПК: 38, 43, 58; Тексти-Сх: 128, 193].

Отже, у прийменникових конструкціях особових займенників я, він у формі род. відм. одн. наголос може бути варіантним. Цю ознаку виявлено не

тільки в межах великого простору, а й в окремій говірці, у мовленні одного діалектоносія. Діалектний текст як джерело дослідження уможливлює з'ясувати якісну та кількісну характеристику акцентних варіантів³³, зокрема:

– із прийменником *у* (*ў*) домінують форми з нерухомим флексивним наголосом: *м'е'не^а* – *у*, *ў ме'н'е* [ГЧЗ: 29, 34, 36, 41, 42, 49, 52, 56, 71, 72], *йо'го* – *у* *йо'го* [ГЧЗ: 47, 61, 69, 71]; форми з рухомим наголосом: *м'е'не^а* – *у*, *ў 'мене^а* [ГЧЗ: 40, 43, 57, 69], *йо'го* – *ў 'його* [ГЧЗ: 24, 44] вживані рідше;

– із прийменником *на* також переважають форми з нерухомим флексивним наголосом *йо'го* – *на* *йо'го* (*на* *йе'го*) [ГЧЗ: 34, 43, 44, 47, 71]; форму з рухомим наголосом *йо'го* – *на^о 'йег^о* (*на^о 'йог^о*) виявлено як паралельно вживану з формою *на^о йо'го* у мовленні того самого діалектоносія [ГЧЗ: 44, 45, 71].

Водночас зафіксовано й безваріантні акцентуаційні форми в конструкціях із прийменниками *на*, *до*, *від* (із займенником *я*), *до* (із займенником *він*), зокрема:

– із прийменниками *на*, *до* функціонує нерухомий флексивний наголос: *м'е'не^а* – *на^о м'е^ан'а* [ГЧЗ: 58; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; КВ; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; СРН; КД; ОБ; Сид; СК; Х]; *м'е'не^а* – *до^а м'е^ан'е* (*ме'н'е^а*) [ГЧЗ: 29, 32, 55; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; КВ; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; СРН; КД; ОБ; Сид; СК; Х]; *йо'го* – *до* *йо'го* [ГЧЗ: 34; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; КВ; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; СРН; КД; ОБ; Сид; СК; Х];

– із прийменником *в* *ід* – рухомий наголос: *ме'не* – *в'ід'мене* [ГЧЗ: 62].

Проаналізований матеріал свідчить, що місце наголосу в особових займенниках у формі род. відм. може залежати від вибору прийменника.

Припускаємо, що на місце наголосу може впливати і місце предиката: наголос здебільшого парокситонний, якщо предикат у препозиції до прийменниково-займенникової конструкції (*ну^о м'і ка^озал'і на^о 'йег^о*

³³ Квантитативну характеристику здійснено на підставі діалектних текстів говірки с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл. [ГЧЗ: 23–74].

ц'и^лбул'ка [ГЧЗ: 44]; тут ^лкажут **на^о** **йог^о** спо^лр'и^ш [ГЧЗ: 45]); наголос окситонний, якщо предикат у постпозиції до прийменниково-займенникової конструкції (да^ок корос ^лл'ін м'і **на^о** **йог^о** ко^лзал'і [ГЧЗ: 45]).

Окрім зазначених вище займенникових форм, за ознакою наголошування вирізняються також форми род. та ор. відм. одн. займенника 3 особи одн. жін. р. (вона): на ^лйійі 'на неї' (а **на ^лйійі** ше й мал'а^рі^йа на^лпала [ГПК: 135]); за^о **йе^лйу** 'за нею' (та с'в'ек^лруха / хо^лділа **за^о** **йе^лйу** [ГЧЗ: 56]). Місце наголосу інших особових займенників у формі ор. відм. одн. і мн. є інтегральною рисою для українських говірок; додавання прийменника до займенника не змінює місця наголосу, пор.: м'нойу – зо м'нойу (м'ноу – зо м'ноу), ^лнами – з ^лнами, то^лбойу – за то^лбойу (то^лбоу – за то^лбоу), вами – з ^лвами, ^лними – з ^лними.

За місцем наголосу у формі м. відм. одн. особових займенників українські говірки також неоднорідні, їх можна поділити на дві групи:

1) із нерухомим наголосом, пор.: ме^лн'і (ми^лн'і, м'і^лн'і^е) – на ме^лн'і, пр'и м'е^лн'і (**пр'и м'е^лн'і** ўже ^лбачит'е йо^лк'е було шо / йа мог'ла пр'і^лт'і до і зо^лб'рат' шче / шо м'і^лн'е т'р'еба було [ГЧЗ: 31, 41, 56]; йа ^лверхи на ко^лн'ац'і си^лжу / а жа^лра та^лка / **а на ми^лн'і** ж кух^лвайка / ^лват'ан'і шта^лни / і о^лдин ^лвал'анок / і о^лдин ^лтапочок/ [ГЗП: 38]; бу^лла і **при ме^лн'і** ^лд'іжа [ГПК: 49]); також див.: [ГЧЗ: 31, 41, 56; ГЗП: 43, 67; ГПК: 50], то^лб'і – на то^лб'і, йо^лму – на йо^лму; таке наголошування зафіксовано в говірках південно-східного, південно-західного та північного наріччя; саме такий наголос, окрім на йо^лму, у сучасній українській літературній мові рекомендують як нормативний;

2) із рухомим наголосом, пор.: ме^лн'і – на ^лмен'і (на м^лн'і), то^лб'і – на ^лтоб'і, йо^лму – на ^лн'ому (на ^лн'ім); таке наголошування властиве говіркам південно-західного наріччя. Водночас форму йо^лму – на ^лйому зафіксовано й у говірках південно-східного наріччя.

Зауважимо, що форма з парокситонним наголосом на ^лн'ому виникла пізніше і сьогодні є літературною нормою. У пам'ятках української мови кін.

XVI – XVIII ст. також зафіксовано відтягування наголосу на перший склад в особових і зворотному займенниках, вживаних з прийменниками, але, як зазначають дослідники, вони трапляються дуже рідко в дав. відм. і м. відм., пор.: в ¹тобъ [Веселовська 1970; Булаховський 1952].

Місце наголосу може залежати від вибору прийменника (цю рису виявлено в говірках Чорнобильської зони, Луганської обл.), зокрема конструкціям з прийменниками *на*, *за* властивий рухомий наголос, пор.: *йо'го* – *на 'його* [Говори: 22], *за 'його* (тільки в окремих говірках мозаїчно зафіксовано *за йо'го* [АУМ 3: к. 51]); конструкціям з прийменниками *в*, *у* – нерухомий флективний наголос, пор.: *ме'не* – *ў ме'не*, *йо'го* – *ў йо'го* [Тексти-Сх].

Явище контамінації (вживання однієї форми замість іншої можна виявити лише в тексті) зафіксовано в говірках південно-східного наріччя, зокрема: а) уживання особового займенника (*він*) у безприйменниковій формі род. відм. одн. замість прийменникової, пор.: *йе'го* замість *на 'н'ого* (*бо хмил' ц'е ўже ж' от'рава / ўже ж' йо'го тро'а в'іл'і із верто'л'отоў / 'видно йе'го 'кис' і тл'а на'по'адала до'а 'к'ис' 'воши но'по'адал'і* [ГЧЗ: 38]); б) вживання особового займенника (*вона*) у безприйменниковій формі род. відм. одн. замість форми ор. відм. одн., пор.: *йі'йі* замість *з нейу* (*йа йі'йі 'буду жи'ниц'а* [Говори: 14, 18]); в) вживання особового займенника (*вона*) у формі род. відм. одн. замість дав. відм. одн., пор.: *йі'йі* замість *йій* (*в'ін да'йе йі'йі г'роше; то ў йі'йі х'ватит; квар'т'іру да'л... и йі'йі* [ГПК: 36]; *при'йїхав і то'д'і дав йі'йі 'руку / шоб во'на 'виважила'с' / [ГЗП: 90]; а та'ки ж да'дут' йі'йі то'го 'борошна* [ГПК: 135]). Зауважимо, що місце наголосу в контамінованих формах не змінюється; так само як і при переході займенників у частку: *дак це ми'н'і в шо 'його ва'рит'* [ГПК: 44].

Отже, на сучасному зрізі в українському діалектному просторі протиставними є такі акцентуаційні форми займенників: *у ме'не* 'у мене', *за йо'го* 'за нього', *за йе'йі* 'за неї', які представлені на картах АУМ, у діалектних

текстах; а також форми: *за^о ѱе¹ѱу* ‘за нею’ – у говірці с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл.; *на ¹ѱѱѱѱ* ‘на неї’ [ГПК: 135]; *на ¹мен¹і, на ¹тоб¹і, на ѱо¹му* – у говірках південно-західного наріччя.

За місцем наголосу в таких конструкціях український діалектний простір неоднорідний: в українських говірках південно-західного наріччя прийменник впливає на місце наголосу у формі род. відм. одн., зн. відм. одн. особових займенників – флексивний наголос у безприйменниковому займеннику змінюється на парокситонний у прийменниковій конструкції, пор.: *ме¹не* – до *¹мене, те¹бе* – до *¹тебе, ѱо¹го* – до *¹н¹ого, ¹него*; у говірках південно-східного наріччя прийменник може впливати і не впливати на місце наголосу, пор.: *ме¹не* – до *ме¹не* і *ме¹не* – до *ме¹не*.

Неоднозначним є питання щодо різновиду прийменників і місця наголосу займенників у таких конструкціях. Припускаємо, що вибір прийменника може впливати на місце наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях, оскільки, за нашими спостереженнями, наголос здебільшого флексивний з прийменником «у», пор.: *м¹е¹не^а* – у *ме¹н¹е*; *ѱо¹го* – у *ѱо¹го*.

В українській мові нормою є пересунення наголосу з кінця на перший склад у формі род. відм. та зн. відм. при додаванні прийменників і до зворотного займенника, пор.: *се¹бе* – у *¹себе, в ¹себе, до ¹себи* тощо. Ця тенденція діє і в українських говірках, пор.: *се¹бе* – у *¹себи* [Говори: 210; ГБр], *в ¹себе, до ¹себи* [Говори: 266, 372; Ясремська; ВП], *ѱ¹себе* [Ст: 99; ВП; ГС], *до ¹сэби* [Говори: 306], *од ¹себе, ¹себи* [ГЗП: 70, 163], *до ¹себе* [Гладкий: 132; ГБ: 40, 42; БГ: 28; ГЗП: 70; ГПК: 162; Тексти-Сх: 53], *за ¹себе* [ГЗП: 35, 37; ГБр], *на ¹себе* [ГБ: 40], *д¹л¹а ¹себе* [ГПК: 55; Ст: 63], *дл¹а ¹себе* [Тексти-Сх: 131], *пуд ¹себе* [Гладкий: 132], *дл¹а ¹себе¹* [Говори: 217], *дл¹а ¹себе* [Говори: 457], *в¹іт¹ ¹себе* [Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр] *¹с:эбе* [Говори: 328], *ис сэбе* [Жегуц: 11], *коло с¹е н¹ос¹ е¹* [Панькевич: 414; Жегуц: 11], *коло сэбе* [УЗГ: 42], *в¹ід*

сво́го [УЗГ: 17] до *се́* [Бандрівський 1960: 67]; цю закономірність наголошування зворотного займенника спостережено й у фразеологізмах, пор.: *пхати біду по'перед 'себе* [Г; К; СтС].

Проте тенденція перенесення місця наголосу при додаванні прийменника до зворотного займенника у формах род. відм, зн. відм. діє не на всьому українськомовному просторі. Вирізняється акцентний варіант із окситонним наголошуванням, пор.: *у се''бе, в се''бе, з се''бе, до се''бе, к се''бе, од се''бе, пи'рід се''бе, кру'гом се''бе* (*се'бе, си'бе, са'б'е*), який функціонує в говірках на теренах Дубровицького, Зарічненського, Сарненського р-нів Рівненської обл.: *до се'бе* [Говори: 57], *до се'бе* [Говори: 62, 66], *пи'рід си'бе* [Говори: 61], *с:е'бе* [Говори: 71]; Овруцького р-ну Житомирської обл.: *кру'гом се'бе* [Говори: 82], *до се'бе* [Говори: 86], *од се'бе* [Говори: 84]; Ріпкинського, Чернігівського р-нів Чернігівської обл.: *к са'б'е* [Говори: 156], *да са'б'е* [Говори: 166]; Бородянського, Чорнобильського р-нів Київської обл.: *дл'а се'бе* [Гладкий 1928: 132, 134], *до се'бе* [Гладкий 1928: 134], *в се'бе* [Гладкий 1928: 132], *с:е'бе* [Машиеве I: 30], *'тонен'к'ійе 'паросточк'і од'р'езували і / пле'ліі л'е се'б'е ўже пан'імаєте* [Ткачук]; Ляховицького р-ну Брестської обл.: *к с'е'бе* [Говори: 536]; Підляського воєводства: *с се'бе* [ГП: 189].

Водночас зауважимо, що у формі род. відм. зафіксовано й акцентні варіанти, які паралельно функціонують в окремій говірці, пор.: *до 'себе – до се'бе, дл'а се'бе, в се'бе* [Гладкий 1928: 132, 134], *'коло 'себе – до се'бе, поў се'бе* [Говори: 86]. Підкреслимо, що таке паралельне функціонування акцентних варіантів у формі род. відм. не зафіксовано в говірках південно-західного наріччя.

У пам'ятках української мови кінця XVI – XVIII ст., за дослідженням І. І. Огієнка, у прийменниково-займенникових конструкціях особових, зворотного займенників у формах род. відм. та зн. відм., пор.: *до 'мене* (С. Зизаній), *для 'него* (Беринда)», *з 'себе* (Зизаній, 2 б) [Огієнко 1918: 108]. Хоча,

як свідчить дослідження З. М. Веселовської, значно частіше в пам'ятках того періоду зафіксовано форми з наголошеним закінченням, пор.: *от ме'не* [Веселовська 1970: 96]. Таке наголошування зафіксовано і в «Енеїді» І. П. Котляревського, де переважають форми з парокситонним наголосом (до *'тебе*, до *'себе*) [Жезлякова 2001: 18]. На думку Л. А. Булаховського, відтягнення наголосу на перший склад у формі род. відм. і зн. відм. не нове явище, а врегулювання давнього вагання наголосу у формах *ме'не* і *'мене* [Булаховський 1952: 88]. Ю. В. Шевельов з цього приводу зазначає, що відтягнення наголосу на попередній склад у двоскладових займенниках з прийменником «з історичного погляду являє собою зовсім не відтягнення, а збереження первісного місця наголосу на передостанньому складі. Натомість інновацією був власне наголос на закінченні в безприйменникових формах займенників, що розповсюдився від форм типу (лок. одн.) *мънѣ*, звідки й укр. *менé*, *тебé* за зразком *мені*, *тобі*» [Шевельов 2002: 166–167].

У формі ор. відм. додавання прийменника не змінює місця наголосу, пор.: *уśsob|оу* [Панькевич: 516], *с:о'бойу* [Говори: 66, 352], *з со'бойу* [Говори: 78; ГЧ: 76], *с со'бойу* [Говори: 78, 131; Скопненко: 170], *с:о'бойу* [Тексти-Сх: 123], *іс:о'бойу* [Кд; Об; Сид; Ск; Х], *с'о'бойу* [Говори: 131], *с:о'боў* [Говори: 314; Ястремська; Грицак; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *м'іж со'бойу* [Говори: 94], *з са'бойу* [Говори: 119], *іс_со'бойу* [Ткачук], *с собо́ю* [ГБр: 11], *за со'бойу* [Говори: 130; ГБр], *не^мрит со'бойу* [Говори: 214–215], *'мижи со'бойу* [Говори: 390], *'меж^мду со'бої* [Тексти-Сх: 9], *с_со'бої* [Ткачук], *с со'боў* [Кобилянський 1928: 54; а також: Ястремська, БГ; ГС; Лесюк; Приступа; УЗГ; СБГ], *ѡа ѡіх іс сѡ'бѡў 'вѡз'му* [Говори: 277], *у'з'аў ѡа с:ѡ'боў пса 'Дунчі им'на 'было му //* [Говори: 293], *ѡсѡ́ берѡт ис-сѡбѡв* [Жегуц: 10; а також ГГЗ; Грицак; Глібчук], *м'іж собо́ў* [УЗГ: 26], *з^с собо́ў* [Лесюк 2008: 224], *зи со^у'боў* [Глібчук: 167]; тенденція не змінювати місця наголосу у формі ор. відм. при додаванні

прийменника характерна і говорам зі сталим наголосом, на другому складі від кінця, пор.: *aš pît 'soboꝝ s'tolec kusaꝝ* [Панькевич: 516].

У формі м. відм. наголос також залишається на флексії, пор.: *на со'б'і* [Говори: 125; Поістогова; Ст: 99; Тексти-Сх: 204], *при суб'і* [Пристапу: 49].

Отже, однією з диференційних рис в українському діалектному обширі є наголошування форм род. та зн. відм. зворотного займенника з прийменником (*до 'себе – до се'бе*). У переважній більшості українських говірок у конструкції з прийменником зберігається первісне місце наголосу на пенультимі (*до 'себе*). Виділяються говірки на теренах Дубровицького, Зарічненського, Сарненського р-нів Рівненської обл.; Овруцького р-ну Житомирської обл.; Ріпкинського, Чернігівського р-нів Чернігівської обл.; Бородянського, Чорнобильського р-нів Київської обл.; Ляховицького р-ну Брестської обл.; Підляського воєводства, у яких наголос з пенультиму змістився на окситон у безприйменниковій та прийменниковій формах (*се'бе – до се'бе*). Опозиція безприйменникової і прийменникової займенникових форм щодо місця наголосу (*се'бе – до 'себе*) вирізняє українську мову з-поміж інших східнослов'янських мов.

Функціонування акцентних варіантів у формах род. відм. із прийменником у межах однієї говірки, зокрема с. Блισταвиця Гостомельського р-ну Київської обл., с. Прибитки Овруцького р-ну Житомирської обл.; та дав., м. відм. у буковинських та гуцульських говірках свідчить про незавершеність процесу щодо наголошення аналізованих форм. Не менш важливим є і той факт, що попри те, що прийменникова форма з окситонним наголошуванням є поза літературною нормою, однак і сьогодні вона функціонує в мовленні діалектоносіїв різного віку.

3. 3. Наголошування числівників в українських говірках

Числівники належать до найдавнішого шару лексики [Горпинич 1976: 132]. Їх виникнення та розвиток тісно пов'язані з виникненням і розвитком

самого поняття числа. Наявна система числівників складалася впродовж віків, про її етапи формування й розвитку свідчать писемні пам'ятки української мови, про збереження давніх форм – говірки. Систему українського числівника аналізували українські мовознавці в різних аспектах, зокрема, О. П. Безпалько, М. А. Жовтобрюх, О. І. Крижанівська, Л. А. Булаховський, С. П. Бевзенко, Ю. В. Шевельов, В. В. Німчук, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, Т. Б. Лукінова та ін.

В українських говірках числівники, зберігаючи давні форми, мають чимало відмінностей як у фонетичному оформленні, так і в системі словотвору та словозміни. Про це свідчать праці Й. О. Дзензелівського, С. П. Бевзенка, В. В. Німчука, Н. П. Прилипко, Л. Г. Гажук-Котик.

Водночас постають питання і щодо наголошування числівників в українських діалектах, зокрема: а) як корелюють морфологічні, фонетичні форми числівників із їх наголошуванням; б) чи здиференційований український діалектний простір за ознакою наголошування числівників.

Оскільки наголошування числівників в українському діалектному просторі системно не вивчено, то передусім ми поставили завдання пересвідчитися, чи закладено для спостереження цю рису – наголошування числівників (і яких саме числівників та їхніх форм) – у діалектологічних програмах-питальниках. Це водночас свідчитиме і про те, що ця риса є давньою, оскільки програми-питальники ґрунтуються на вже відомих найважливіших мовних фактах. Адже, як зазначає П. Ю. Гриценко, «питальники є тим дослідницьким інструментом, формуванню якого передуює моделювання об'єкта вивчення, відбір релевантних елементів структури, явищ відповідно до вибраної стратегії пізнання діалекта» [Гриценко 2015: 53].

Можна стверджувати, що відомості про різномісність наголосу в різних територіальних одиницях є давніми. Адже фіксування наголошування числівників було передбачено ще програмою К. Михальчука і А. Кримського – «Программа для соби́рания особенностей Малорусскихъ говоровъ», зокрема:

кількісних та порядкових простих і складних за будовою: *двойко* – *двойко́*, *оды́на[д]цять* – *одына[д]цять*, *два[д]цятий* – *два[д]цять*, *півтора* – *півтора́* – *півто́ра*.

Програма Б. Ларіна не зорієнтовувала дослідників до укладання акцентуаційних карт, на яких були б відображені територіальні особливості щодо функціонування рис наголошування. Проте діалектологи, працюючи над АУМ, зауважили територіальну здиференційованість за ознакою наголошування числівників. Серед лінгвістичних карт в АУМ уміщено і карти наголосу, зокрема, об'єктом картографування в АУМ було наголошування таких числівників:

– кількісного числівника *один* у формі род. відм. одн. [АУМ I: к. 158]. Форма *'йеден* властива західнокарпаським, наддністрянським говіркам [Бевзенко: 116], за нашими спостереженнями, і сьогодні функціонує в цих говірках у мовленні старшого покоління: *'йеден* (*їден*, *йї'ден*) – *ї'ного*, *ї'ному*; середнього покоління як варіант: *о'дин*, *од'ного*, *од'ному* та *'йеден* (*їден*) *ї'ного*, *ї'ному*. Числівникові форми *о'дин*, *одно'го*, *одно'му* властиві говіркам південно-східного наріччя; *а'дин*, *адно'го*, *адна'йа* – північного, крім західнополіського наріччя;

– порядкового числівника *сороковий* [АУМ 3 II: к. 39].

Наголошування числівників є диференційною рисою в слов'янському просторі. Про це свідчить «Вопросник ОЛА», у якому передбачено виявляти, окрім явищ різних структурних рівнів – фонетики, морфології, словотвору, лексики, семантики, синтаксису, також і просодії.

За «Вопросником ОЛА» для визначення диференційних рис наголошування числівників у межах усієї Славії передбачено фіксування таких форм: род. відм. (від *шість*, *десять*), м. відм. (від *десять*); род. відм. мн. (від *тисяча*).

Наше дослідження щодо наголошування числівників засвідчило, що, окрім тих форм числівників, які подано в зазначених Програмах та

скартографовано в АУМ, український діалектний простір здиференційований за ознакою наголошування таких числівників:

– *два, три, чотири*: *два'йє, три'йє, чоти'ре* [Панькевич 1938: 294] – у карпатських говірках; такі числівники, за попередніми дослідженнями, вживаються з іменниками, що означають назви осіб чоловічої статі [Бевзенко 1980: 116];

– форма числівника *обидва*: *о'бидва* і *обид'ва* – у бойківських, закарпатських, надсянських, наддніпрянських говірках [Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр];

– форма ор. відм. від *два*: *д'во́ме(а), т'р'о́ме, чоты'р'о́ме п'а'то́ма(е)* – у закарпатських говірках [Бевзенко 1960; Бевзенко 1980: 116; Німчук 2007: 198; Панькевич 1938: 295]; *д'во́ма* і *дво'ма*, *т'р'о́ма* і *тр'о'ма* – у гуцульських говірках, у яких зафіксовано варіантні форми [Кобилянський 1928: 56];

– збірні числівники *'четверо, 'семеро, д'вадц'атеро*: форми *чет'веро, се'меро, двац'а'теро* – властиві наддністрянським, бойківським говіркам, а також зафіксовано в говірці Н. Бистрий [Панькевич 1938: 295]; *д'еу'йатеро* [Машеве 2003: 14].

Чимало відмінностей сьогодні функціонує і в наголошуванні складних числівників, конструкції яких «пройшли тривалий час свого витворення, адже на початках це були словосполучення, компоненти яких поєднувалися між собою способом підрядності: *одинъ на десять, дъва на десять*» [Гажук-Котик 2016: 12], зокрема це такі форми:

– на *-надцять*: *о'динац'ат', чо'тирнац'ат'* властиві правобережним, поліським говіркам [Бевзенко 1980: 117]; варіантні форми цих числівників властиві переважній більшості українських говірок [Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр; Об; Сид; Ск; Х];

– на *-десять*: *че'тырдес'ат (чо'тирдес'ат), шти'рацет, 'вус'імдес'ат* – у західнокарпатських говірках [Бевзенко 1980: 117];

– на *-сто*: *п'йет'сто*, *'ш'істсот*, *'в'іс'імсот* – у наддністрянських [Бевзенко 1980: 118;], *'с'імсто* – бойківських [Лесів 1997, 130], а також у закарпатських, буковинсько-надпрутських та буковинських говірках перехідних до гуцульських [Гажук-Котик 2016: 10, 11], *'вус'імсту* – карпатських [Бевзенко 1980: 118];

– форма числівника *дев'яносто* (із різними фонетичними варіантами властива переважній більшості українських говірок); *див'іди'с'ет* – зафіксовано в наддністрянських та карпатських говірках [Бевзенко 1980: 117–118; Г; Б; Бр; К; СтС];

– дав. відм. від *двісті*: *д'вомсот*, *шти'ромсот* зафіксовано в наддністрянських говірках; Зауважимо, що в галицько-буковинських і карпатських говірках числівники на *-сто* рідко коли відмінюються [Бевзенко 1980: 118–119; Г; Сл; Тр];

– форми дробових числівників: *'п'іўдруга*, *'пуўтрит'а*, *'п'іўшеста* – архаїчні форми зберігають карпатські, наддністрянські, поліські, зокрема західноволинські, волинсько-поліські говірки [Бевзенко 1980: 118];

– форми порядкових числівників: *пер'ша*, *дру'гий* – карпатські говірки (Панькевич, 329); варіантні форми *д'вац'ітај* і *два'ц'ітај* – у гуцульських говірках (Кобилянський).

Водночас зауважимо, що зміну наголосу може провокувати прийменник, напр., у гуцульських говірках зафіксовано такі форми: *по-'једному* і *по-јед'ному*, *'по-два* і *по-д'воје*, *'по-трэ* і *по-'троје* [Кобилянський: 57].

Отже, як свідчать наведені приклади, наголошування числівників є диференційною ознакою в українському діалектному просторі; зміна структури може провокувати і зміну наголошування, пор.: *с'ім'сот* і *'с'імста*, *дев'а'носто* і *див'іди'с'ет*.

3. 4. Наголошування прикметників різних структурних і семантичних класів в українських говірках

Фонетико-граматичні особливості прикметників в українському обширі. В українському мовознавстві лексико-граматичні функції прикметника, його особливості неодноразово були об'єктом вивчення дослідників літературного стандарту (праці Ю. А. Карпенка, В. Ю. Франчук, В. О. Горпинича, А. П. Гриценка, Н. Ф. Клименко, В. В. Грещука, Л. В. Асіїв та ін.) та діалектної системи (праці С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, Н. П. Прилипко, Ю. В. Громика, Л. Г. Гажук-Котик, І. В. Симоненка та ін.).

Прикметники є своєрідним граматичним класом в акцентуаційному аспекті, оскільки більшість із них є похідними. Свідченням того, як префікси, суфікси можуть притягувати словесний наголос, є низка досліджень, здійснених на матеріалі літературної мови: А. П. Білоштан – членних прикметників [Білоштан 1958], Г. Ф. Щербатюк – прикметників на *-овий* (*-евий*) [Щербатюк 1974]; на матеріалі поезії Лесі Українки – М. С. Сачко [Сачко 2012]; варіантне наголошування прикметників – О. В. Романченко [Романченко 1977: 77–83]. Взаємозв'язок наголосу прикметників, із фонетичними процесами, морфологічними особливостями проаналізовано в колективній монографії «Морфемна структура слова» [Морфемна 1979]. Системний аналіз становлення, розвитку української акцентної системи загалом і прикметників зокрема відображено в праці В. М. Винницького «Українська акцентна система» [Винницький 2002: 245–312]. Тенденції наголошування прикметників на діалектному матеріалі представлено в працях В. П. Кирилича [Кирилич 1995] Г. С. Кобиринки [Кобиринка 2018; 2020 б].

Вивченню напрямів розвитку сучасних а. т. прикметників з увагою до історичних процесів присвячені праці О. І. Белича [Белић 1914], І. І. Огієнка [Огієнко 1952: 158–177], Л. А. Булаховського [Булаховський 1977, II: 366–433; 436], а також З. М. Веселовської, яка досліджувала український наголос за акцентованими пам'ятками кінця XVI – XVIII століть [Веселовська 1970].

В українському діалектному просторі структура прикметників неоднозначна. Дослідники виявляли і виявляють спільні та специфічні, вузьколокальні риси, які проявляються в утворенні різноманітних відмінкових закінчень прикметників (-ій, -ий, -ый, -ей, -е^ий), у функціонуванні членних стягнених (но¹ва) чи членних нестягнених (моло¹дайа), нечленних коротких форм прикметників (здо¹ров, рад), у послідовному чи непослідовному розрізненні твердої і м'якої груп. Для переважної більшості південно-східних, північних та частини південно-західних говірок характерні тверда і м'яка основи прикметників (ця риса збереглася від давнини). У багатьох південно-західних говірках, зокрема галицько-буковинської групи, прикметники перейшли з м'якої до твердої групи (новий тип), напр.: ¹даўний, ¹житний. Протилежний процес – вплив м'якої групи на тверду – дослідники зафіксували в деяких південно-східних говірках, зокрема південно-східної Полтавщини та слобожанських, пор.: наз. відм. одн. ба¹гат'ій, зе¹лен'ій та окремих південно-західних говірках, зокрема подільсько-волинських, надсянських, пор.: наз. відм. одн. ¹б'іл'ій, ¹чист'ій, а також, як зазначає С. П. Бевзенко, у деяких волинсько-поліських говірках, напр.: наз. відм. одн. ве^иселій, зе^иленій [Бевзенко 1980: 107–116]. Причини перетворення м'якої основи на тверду і навпаки, а також збереження м'яких основ прикметників у говірках вивчали Ф. Т. Жилко [Жилко 1966: 88–89], С. П. Бевзенко [Бевзенко 1980: 107–108], Н. П. Прилипка [Прилипка 1971: 221–233]. Зокрема, зміну основи – твердої на м'яку – Ф. Т. Жилко кваліфікує як гіперичне явище, що виникло внаслідок міждіалектних контактів [Жилко 1966: 88–91].

Діалектологи констатували, що варіативність закінчень та форм прикметників в українських говірках може бути зумовлена дією різних чинників, одним із яких є акцентуація. Зокрема, здебільшого в поліських говірках наголошення – це одна з диференційних рис таких прикметникових форм: а) стягнених / нестягнених форм прикметників на -айа у волинсько-поліських і підляських говірках: наголос на закінченні в прикметниках членної

нестягненої форми (*моло¹дайа*), на основі – членних стягнених форм (*'сиза*); б) закінчень прикметників жін. р. у формі Р. в. одн. у волинсько-поліських, підляських говірках та в західній частині південноволинських говірок: *-ейі* – зазвичай у наголошеній (*но¹вейі*), *-ийі* – у ненаголошеній позиції (*'добрийі*); в) закінчень прикметників чол. і середн. р. у формі м. в. одн.: *-ом* – у ненаголошеній позиції (*на 'син'ом*), *-ухом*, *-ум* – у наголошеній (*на моло¹дохом*); г) закінчень прикметників жін. р. у формі дав. відм. одн., м. відм. одн. жін. р.: *-ої* – у ненаголошеній позиції (*на 'доброї*), *-ухой*, *-ухей*, *-ухий*, *-уй* – у наголошеній (*на моло¹дохуй*) [Бевзенко 1980: 107–108].

Зауважимо, що лінгвогеографічні, дескриптивні дослідження свідчать, що в деяких сучасних східнополіських говірках не відбулася уніфікація закінчень прикметників сер. роду в наз. відм. одн. *-оје*, *-еје* [АУМ 1: к. 238; АУМ 2: к. 217]. В окремих говірках Н. П. Прилипко зауважила паралельне вживання стягнених і нестягнених форм з різними акцентуаційними характеристиками: стягнена флексія *-е* функціонує, якщо наголос припадає на основу слова (*без¹зубе*, *'горде*, *крик¹ливе*), нестягнена *-оје* – якщо на закінчення (*кри¹воје*, *ра¹боје*, *ту¹поје*) [Прилипко 1966: 104].

Окрім варіативності закінчень прикметників залежно від наголошування, відрізняються також форми вищого і найвищого ступенів прикметника, які утворюються за допомогою підсилювальної частки *май*, зокрема в деяких південносередньозакарпатських говірках Іршавщини і Тячівщини: *май до́брий* (добріший) і *ма́й добрый* (найдобріший) [Бевзенко 1980: 109–115].

Однак системного аналізу словесного наголосу прикметників не було здійснено попри те, що наголошування є диференційною ознакою в українському діалектному просторі. Про це яскраво свідчать лінгвогеографічні, дескриптивні, лексикографічні дослідження [Кобиринка 2018: 150–161]. Зокрема, на картах АУМ відображено діалектні особливості наголошування якісних прикметників: *вуз 'киї*, *вох¹киї*, *т 'іс¹ниї* – *'вуз 'киї*, *'вохкиї*,

ʼtʼisnɪj [АУМ 2: к. 131], *pʼasʼnɪj* – *ʼpʼasnɪj* [АУМ 1: к. 154]; якісних із суф. -*еньк-*: *бʼʼіленʼкиj*, *тоʼненʼкиj*, *леʼгенʼкиj* – *ʼбʼіленʼкиj*, *ʼтоненʼкиj*, *ʼlegenʼкиj* [АУМ 1: кк. 155, 355]; відносного *капус* *ʼtʼanɪj* – *kaʼnɪj* *ʼtʼanɪj* [АУМ 1: к. 111].

Спільні та відмінні риси в наголошенні прикметників слов'янських діалектів передбачено представити на картах ОЛА. Адже, як свідчить *Вопросник ОЛА*, просодія як один зі структурних рівнів мови є серед окреслених мовних явищ, які мають бути відображені на картах цього атласу [*Вопросник ОЛА 1965*: 34–43]. Сьогодні ще немає окремого тому, присвяченого акцентологічній проблематиці, але деякі риси словесного наголошення відображено в опублікованих випусках лексико-словотвірної та фонетико-граматичної серій, адже лексеми подано з позначенням наголосу, напр., к. 40 фонетико-граматичної серії, випуску 5 ілюструє рефлекси *o (саме цьому рефлексові і присвячений окремий том ОЛА) та наголошування прикметників *новий* [ОЛА 2008 вип. 5: к. 40], *голий* [ОЛА 2008 вип. 5: к. 48].

В українських говірках, так само як і в українській літературній мові, прикметники не є однорідними за функційно-семантичним навантаженням, вони поділяються на два семантико-граматичні підкласи: прикметники первинні, чи непохідні, та вторинні, чи похідні [СУМ: 198; *Вихованець*: 265; *Морфологія 2004*: 121–129]. Наголошування прикметників проаналізовано відповідно до семантико-граматичних підкласів.

Унаслідок попереднього спостереження над акцентуацією прикметників в українських говірках виявлено, що релевантні риси в їхньому наголошуванні можна визначити в непохідних і похідних якісних і відносних прикметників.

В окресленні а. т. взято до уваги фонетичний, морфемний показники. Ми усвідомлюємо, що склади та морфеми – одиниці двох різних рівнів внутрішньої структури слова, але, як зазначає Н. Ф. Клименко, «в цьому випадку важливо враховувати словесний наголос і встановлювати позицію морфеми щодо нього. Складоподіл кожного прикметника – перший крок визначення місця акцентуації морфеми» [*Морфемна 1979*: 87].

Критерієм у визначенні а. т. прикметників була дихотомія – наголос на основі / чи на закінченні, у межах основи – наголос на префіксі / на корені / чи суфіксі.

Наголошування якісних прикметників. Непохідні якісні, або первинні прикметники, морфологічно членовані тільки на корінь і закінчення, їм властиві два типи наголошування: кореневий (АК), флексійний (АФ).

АК – кореневий а. т. утворюють двоскладові прикметники з односкладовою основою та трискладові прикметники з двоскладовою основою, серед яких і прикметники з повноголосними формами.

АК 1. Дво-, трискладові прикметники з односкладовою основою з наголосом на першому складі: *б'іла* (-ий; -і) [Говори: 448; ГЗП: 30, 38, 144; а також: ГП; ВП; Шило; Б; Бр; СБГ; Сл. Луг; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *босиї* (-а) [Говори: 434; ГЗП, 39], *гол'ий* [ГЗП: 147; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *добрий* (-ойі; -е) [ГЗП: 37, 147, 15; а також: ССЛ], *доўга* [Говори: 446], *живиї* [Говори: 436; а також: Кд; Об; Сид; Ск; Х], *русуїу* [ГЗП: 48], *с'в'іжим* [ГЗП: 110; ГУ; ГС], *с'таре* [Говори: 436; БдВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], *Товста* [ГЗП: 148], *ц'ілий* (-у) [Говори: 434; ГЗП: 35; 151, 198], *чорне* [Говори: 439]. Умовно до цього а. т. можна віднести також іменники з паралельним наголошуванням – кореневим та флексійним: *д'ік'іх* (-ім), *жив'іх* (-ім), *м'єртв'іх* (-ім), *р'адиї*, *стар'іх* (-ім); зазначимо, що в тих самих говірках, зокрема, Північного Приазов'я у мовленні осіб старшого та найстаршого віку зафіксовано короткі і повні форми прикметників, а. т. яких не залежить від форми, пор.: *здорóў* – *здорóвиї*, *пóвин* – *пóўниї*, *рад* – *р'адиї*, *ц'іл* – *ц'іли*, але: *праў* – *прав'ії* [Пачева 2000]; *б'ієли* [ЛАНП: к. 28], *босиї* [К; С], *важке* [ГЧЗ: 75, 348; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *гарнийе* [Говори: 114], *голи* [Кр; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *с'рубиї* [Кд; Об; Сид; Ск; Х], *даўн'е* [Говори: 114; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *д'ік'і* [ЛАНП: к. 20; К; С], *д'л'іни* [ГЧЗ: 140], *добри* [Кд; Об; Сид; Ск; Х], *доўги* [Кд; Об; Сид; Ск; Х], *др'убниї* [ГЧЗ: 346], *ж'ив'і* [Машеве 1: 22], *жи'в'і'їе* [Машеве 1: 26], *йасни* [БдВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн],

'к'ісли [К; С], 'кос'і [Машеве 2: 26], к'ругли [К; С], 'лисиі [ЛАНП: к. 34; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], 'малим [ГЧЗ: 337], м'йака [ГЧЗ: 87], 'мокри [К; С], 'мудри [К; С], 'н'ізка [ГЧЗ: 86], 'нова [ГЧЗ: 24; ГУ], 'остри [ЛАНП: к. 38; К; С], 'лоски [К; С], н'рудк'е 'тверде (про жито)' [ГЧЗ: 353], 'раба [Ткачук: 41], 'ради [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], 'р'асниі [ЛАНП: к. 35; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], 'ру'дні [ГЧЗ: 77; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], с'в'ежи [Кр], с'в'етли [Кд; Об; Сид; Ск; Х], 'с'ери [Кд; Об; Сид; Ск; Х], 'сири' [К; С], 'с'ів'і [Кд; Об; Сид; Ск; Х], 'с'ін'і [Кд; Об; Сид; Ск; Х], с'кори [Кд; Об; Сид; Ск; Х], с'лаби [Кр], с'машина [ГЧЗ: 83], с'м'ели [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], с'тари [ГЧЗ: 140], с'таре [К; С], с'тар'ї'їе [ГЧЗ: 140, 335; Машеве 2: 16], т'верда [ГЧЗ: 80], т'верде [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], т'іх'і [ЛАНП: к. 20; Кр], 'х'ітри' [Кд; Об; Сид; Ск; Х], 'ч'істи [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], 'чорни [Кд; Об; Сид; Ск; Х], ш'чодрий [ЛАНП: к. 14; Кд; Об; Сид; Ск; Х]; багáти [Громик 2012], гóли [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн; Кд; Об; Сид; Ск; Х; Громик 2012], дóбри [Громик 2012; Кд; Об; Сид; Ск; Х], зилéни [Громик 2012; Кд; Об; Сид; Ск; Х], л'éви [Громик 2012; Кд; Об; Сид; Ск; Х], нóви [Громик 2012; Кд; Об; Сид; Ск; Х], сіви [Громик 2012], сирді́ти [Громик 2012], твéрди [Громик 2012; Кд; Об; Сид; Ск; Х], тёмни [Громик 2012], шчóдри [Громик 2012; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн]; с'тарый [Свєнц.: 127], но'вотний [Свєнц.: 127]; 'мутый 'недорозвинутий чоловік': йой, якась му́та, нич ти не мо́ж дотолкова́ти [КМ].

АК 2. Трискладові прикметники з двоскладовою основою з наголосом на другому складі: ви'сока [ГЗП: 38; а також: БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], по'гана [Говори: 434; ГЗП: 28, 109; Тр], чир'воного [Говори: 446]; ба'гати' [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], ви'сели [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], го'тови [БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн]; дво-, трискладові якісні

прикметники з кореневим наголошуванням *ви¹сокий* [Колеснік 2016; ССЛ; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр].

АК 3. Трискладові повноголосні форми прикметників із наголосом на другому складі: *ви¹л¹ика* (-ий; -і) [ГЗП: 112, 147, 150], *здо¹ровий* [ГЗП: 27, 149], *хо¹л¹одного* [ГЗП: 31], *хо¹роший* (-і) [Тексти: 437; ГЗП: 31]; *здо¹рови* [Кр]; *ве¹ликий* [Тр.; Кр].

АФ – флексійний акцентний тип утворюють двоскладові прикметники з односкладовою основою та трискладові повноголосні форми з двоскладовою основою:

АФ 1. Двоскладові якісні прикметники з односкладовою основою: *гл¹у¹ха* [ГЗП: 31], *з гни¹л¹ойі* [ГЗП: 28], *голу¹ба* [Тексти: 448], *гус¹те* [Тексти: 445], *дур¹не* [ГЗП: 27], *жи¹вий* (-их) [ГЗП: 145, 151; а також: Сл. Луг; ЛСП; Голянич], *прос¹тий* [Тексти: 444], *р¹ас¹ні* [Говори: 446], *си¹р¹ій* [ГЗП: 151], *ста¹ра* [Тексти: 431, 435], *чу¹ж¹іх* [ГЗП: 29]; *глу¹хий* [К; С], *гус¹тиї* [К; С]; *малі* *зарібок* [Громик 2012], *круті* [Громик 2012], *мулуді* [Громик 2012], *старі* [Громик 2012], *сін¹і* [Громик 2012], *чужі* [Громик 2012]; *мирт¹вий* [Г; Сл; Тр]; *вели¹ка* [Свєнц.:126], *в вели¹ких* [Свєнц.: 126], *згуб¹ний* [Свєнц.: 1913: 1267], *потрім¹на* [Свєнц.: 128], *старій* [Матіїв 2013: 469], *тіс¹ний* [Свєнц.: 128], *мирт¹вий* [Б; К.; Оп; Сх], *ц¹ілий* [Онишкевич І; Говори: 244, 275, 277, 283, 306]; *vese¹лий* [Панькевич 1938: 328–329], *hru¹бий* [Панькевич 1938: 328–329], *гар¹дий* [Чучка: 60], *йас¹ний* [Чучка: 60], *лад¹ний* [Чучка: 60], *ц¹ілий* [Чучка: 60], *т¹існий* [АУМ 2: к. 131]; водночас деяким прикметникам у говірках околиці Ужгорода характерне паралельне наголошування – флексивне і кореневе: *глу¹хий* – *г¹лухий* [Чучка: 69], *слі¹ний* – *с¹літий* [Чучка: 59].

АФ 2. Трискладові якісні прикметники з повноголосними формами: *моло¹дий* (-а) [Тексти: 434, 438, 441]; *доро¹гий* [К; С], *моло¹диї* [К; С].

Проаналізований матеріал засвідчив, що первинні якісні прикметники в говірках усіх трьох наріч – південно-східному, північному і південно-західному – функціонують із кореневим та флексійним а. т. Найчисельнішим

є кореневий а. т., який поповнився прикметниками з Середнього та Східного Полісся, на кшталт *малим* [ГЧЗ: 337], *м'йака* [ГЧЗ: 87], *т'верда* [ГЧЗ: 80; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *р'асниї* [ЛАНП: к. 35; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *ру^одни* [ГЧЗ: 77], які в інших говірках мають наголос на закінченні. Саме тому кореневий а. т. таких прикметників є локалізмом, що вирізняє ці говірки з-поміж інших в українському діалектному просторі. Так само за ознакою флексійного наголосу можна виокремити карпатську групу говірок південно-західного наріччя: *hru'bый* [Панькевич 1938: 328–329], *гар'дий* [Чучка: 60], *йас'ний* [Чучка: 60], *лад'ний* [Чучка: 60].

Якісні похідні прикметники. Похідні, чи вторинні прикметники, ознака яких «сформувалася на основі зв'язку з предметом, дією, процесом, кількістю або обставинною ознакою» [Вихованець 2017: 265–266], крім кореня та флексії, у своєму складі мають й інші морфеми, які можуть перетягувати наголос на себе. З огляду на це, передбачуваним є той факт, що похідним прикметникам можуть бути властиві чотири а. т.: а) префіксальний (АК) – із наголосом на префіксі; б) кореневий (АК) – із наголосом на корені; в) суфіксальний (АС) – із наголосом на суфіксі; г) флексивний (АФ) – із наголосом на закінченні.

Похідні якісні прикметники в українських говірках зафіксовано з усіма можливими зазначеними вище акцентними типами: префіксальним, корневим, суфіксальним та флексивним.

АП – префіксальний а. т утворюють прикметники найвищого ступеня порівняння: *найменшиї* (Г, Сл); такий а. т. прикметників функціонує в говірках південно-західного наріччя – надсянському, наддністрянському, бойківському.

АК – кореневий а. т. утворюють похідні якісні трискладові префіксально-суфіксальні прикметники з дво- та трискладовою основою; прикметники з суф. *-ш-*, за допомогою якого утворено вищий ступінь порівняння; прикметники зі зменшено-пестливим суф. *-еньк-*.

АК 1. Три-, чотирискладові префіксально-суфіксальні прикметники з дво-, трискладовою основою, які утворилися від іменників та прикметників: *зас^лужиний* [ГЗП: 147], *наї^лменшому* [Тексти: 439], *ни^ггодна* [ГЗП: 148; а також: Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *ниг^лрамотному* [ГЗП: 147; а також: Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *ни^рідна* [ГЗП: 149; а також: Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *пол^ук^лругл^е* [ГЗП: 146].

АК 2. Двоскладові прикметники з односкладовою основою з суф. -и-: *мен^ишим* [ГЗП: 153], *самий^и менший* [ГЗП: 31], *с^тарша* [ГЗП: 144], *тович^и* [ГЗП: 26]; *м^йака – м^йакий* [ГЧЗ: 87].

АК 3. Трискладові прикметники з двоскладовою основою з наголосом на першому складі, які утворилися від прикметників із односкладовою основою за допомогою суф. -еньк-, -зьк-: *б^ілиї – б^ілен^икиї* [АУМ I: кк. 155, 355], *тонкиї – тонен^икиї* [АУМ I: кк. 155, 355; а також: Кд; Об; Сид; Ск; Х], *лехкиї – леген^икиї* [АУМ I: кк. 155, 355]; *уз^кії* [Кд; Об; Сид; Ск; Х].

АК 4. Двоскладові прикметники з односкладовою основою з суф. -н-, -л-, -к-: *в^іл^ні* [Говори: 449], *гарна (-ий; -е)* [Говори: 445, 449; ГЗП: 108 147, 151], *к^репкойі* [ГЗП: 38], *к^лругл^і* [ГЗП: 144], *л^овкий (-ого; -а)* [ГЗП: 27, 28], *пут^на* [ГЗП: 28], *р^ідна (-их)* [Тексти: 436, 449], *льоткий 'жвавий'* [Корзонюк: 158]; *к^репкий* [Колеснік 2016], *моцний* [Колеснік 2016]. Умовно до цього а. т. заносимо також іменники з паралельним наголошуванням – кореневим та флексійним: *яс^ниї* [Омельяненко 1941: 165]; *жив^іх(-ім), кр^іпкий, м^іртов^іх(-ім)*.

АС – суфіксальний а. т. утворюють три-, чотирискладові якісні прикметникам зі зменшено-пестливим суф. -еньк-; та суф -иш-, за допомогою якого утворюють вищий ступінь порівняння прикметників (докл. про наголошування ступеньованих прикметників, а також прикметників із суф. -еньк- див. нижче).

АС 1. Три-, чотирискладові прикметники з дво- та трискладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -еньк-, -оньк- від прикметників із

наголосом на корені чи на закінченні: *довгий* – *дов'ген'кі* [ГЗП: 57]; *ма'ла* – *ма'лен'ке* (*и, а*) [ГЗП: 28, 34; *Тексти*: 435]; *др'і'бон'кий* [*Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр*];

АС 2. Три-, чотирискладові прикметники з суф *-иш-*, за допомогою якого утворюють прикметники вищого ступеня порівняння: *доб'р'іший (-е)* [ГЗП: 31, 111, 190], *самий доб'р'іший* [ГЗП: 112; *Кд; Об; Сид; Ск; Х*], *др'іб'н'іше* [ГЗП: 146], *спокой'н'іш'і* [ГЗП: 179]; прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, які зберігають наголос форми вищого ступеня порівняння простої форми: *найваж'н'іше* [*Тексти*: 431].

АС 3. Трискладові прикметники з односкладовою основою з суф *-ок-* *ви'сокий* [*Кд; Об; Сид; Ск; Х; Колеснік*].

АФ – флексійний акцентний тип властивий двоскладовим якісним прикметникам із суф. *-н-, -к-, -ськ-, ств-*: *чиристві* [Громик 2012]; *вуз'кий, т'іс'ний* [АУМ 2: к. 131]; *solot'kый* [Панькевич 1938: 328–329], *б'ід'ний, бут'ний* ‘зухвалий’, *нис'кий, туч'ний, царс'кий, ц'і'лий* [Онишкевич 1; *Говори*: 244, 275, 277, 283, 306], *зуйід'ний* ‘досадний’ [Онишкевич 1], *струн'кий* [Колеснік 2016].

За наповненістю, частотою вживання а. т. якісних прикметників у говірках мають різну характеристику: префіксальний а. т. переважає в говірках південно-західного наріччя, його наповнюють передусім ступеньовані прикметники з префіксами міри, ознаки, зокрема з префіксом *най-*, *за-* (*найменший*); такий а. т. прикметників функціонує в надсянських, наддністрянських, бойківських, закарпатських говірках. Кореневий а. т. – у поліських говірках, у яких наголос не переноситься на закінчення (*б'ілен'кий*). Флексивний а. т. переважає в говірках південно-західного наріччя, який наповнюється дво-, трискладовими прикметниками з суфіксами *-н-, -к-, -ськ-, ств-* у закарпатських, бойківських говірках (*solot'kый* [Панькевич 1938: 328–329], *б'ід'ний*).

Похідні якісні прикметники утворюються здебільшого за допомогою суфіксів; за структурою – це три-, чотирискладові форми.

Спостережено, що переважна більшість двоскладових якісних прикметників, які мають збіг приголосних перед закінченням, мають наголос на корені; ті якісні прикметники, які мають збіг приголосних у першому складі кореня, наголос – на закінченні. Ця тенденція діє на всьому діалектному просторі.

На місце наголосу прикметників не впливають фонетико-граматичні форми закінчень.

Зокрема, прикметники в українських говірках вирізняються в українському діалектному просторі фонетико-граматичними формами закінчень, які в наголошеній і в ненаголошеній позиціях функціонують у нестягнених і стягнених, усічених та неусічених формах закінчень.

Наші спостереження підтверджують тезу дослідників середньополіських, східнополіських говірок північного наріччя (С. П. Бевзенко, Н. П. Прилипко, Ю. В. Громик, І. В. Симоненко) про те, що частота вживання різних закінчень залежить від позиції наголосу щодо закінчення: у наголошеній позиції переважають нестягнені форми; у ненаголошеній – стягнені, пор.:

– наголошене закінчення: нестягнені форми *малéйє, мулудéйє, старáйя худáйя, чужáйя, в нувéй, прамéйу*; стягнені форми *малé, мулудé*;

– ненаголошене закінчення: нестягнені форми *хулóднейє, сирді́тейє, чирн'áвайя*; та стягнені форми *хулóдна, бй́ла, с'в'і́жа, гúска бл'úска; гúсту, багáту, пóвну, чирн'áву, ширóк'є, гóлу, нувú*, а також прикметник із суф. -ськ- *ба́бс'ку*.

Не впливають на місце наголосу також й усічені / неусічені форми закінчення, проілюструємо лише деякі з них:

– на -о в прикметниках чоловічого та середнього родів у родовому відмінку однини: *ду мулудó чулувй́ка, ни йі́дно сівó во́лоса, хулóдно бури́чу, прудáв старó кун'á, купів нувó трахтурцá, буў у блі́ско сус'і́да, ві́нису старó сту́ла, ни йі́ж гі́рко гуркá, ни йі́дно видра́ пурóжно, кулі́с'н'о приста́вл'én':а*

ни памита́йу, ві́рвав тирéд 'н'о зу́ба, далéко рóдича, найі́вса вчурáшин 'о бури́чу,
ду малó дит'áти [Громик 2012];

- у формі род. відм. одн. жі́н. р.: *бйі́лей, чужéй, малéй, бага́тей*;
- у формі ор. відм. одн. чол. р. і середн. р.: *'добром, 'л'ітн'ом*;
- у формах дав. відм. одн. та м. відм. одн. прикметників чол. р. і середн. р. із закінченням *-ом*, яке, дослідники пояснюють як результат усічення закінчення дав. відм. одн. *-ому* чи аналогією до давнього закінчення м. відм. одн.: *далéком рóдичу, малóм дит'áти, мулудóм нача́лнику, на твёрдом матра́си*.

Якісні прикметники із суф. -еньк-. Наголошування прикметників із суфіксом *-еньк-* є однією з тих ознак, які диференціюють український діалектний простір. Про це яскраво свідчать карти АУМ, на яких відображено наголошування прикметників [АУМ I: кк. 155, 355].

Якісні прикметники із суфіксом *-еньк-* в українських говірках зафіксовано з двома а. т.: кореневим (АК), суфіксальним (АС).

АК – кореневий а. т. утворюють суфіксальні прикметники з одно- та двоскладовою основою з наголосом на першому складі від початку слова: прикметники із суф. *-еньк-*, які утворилися від прикметників із однокладовою основою з наголосом на першому складі: *'б'ілен'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'тонен'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'леген'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'жоўтен'ка* [ГЧЗ: 83; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *'ладн'ен'ку* [ГЧЗ: 84; Кд; Об; Сид; Ск; Х], *'л'ог'ен'к'і* [ГЧЗ: 82; К; С], *'м'ен'шен'ку* [ГЧЗ: 86; К; С], *'роўн'ен'киї* [ГЧЗ: 87; Кд; Об; Сид; Ск; Х].

Зауважимо, що ці прикметники зберігають наголос твірного слова, пор.: *'б'ілиї* – *'б'ілен'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'тонкиї* – *'тонен'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'лехкиї* – *'леген'киї* [АУМ I: кк. 155, 355], *'жоўтиї* – *'жоўтен'ка* [ГЧЗ: 83; К; С], *'ладниї* – *'ладн'ен'ку* [ГЧЗ: 84; а також: Кд; Об; Сид; Ск; Х], *'л'огк'ії* – *'л'ог'ен'к'і* [ГЧЗ: 82; К; С], *'м'ен'шиї* – *'м'ен'шен'ку* [ГЧЗ: 86; Кд; Об; Сид; Ск;

Х], *роўний* – *роўн'ен'киї* [ГЧЗ: 87; а також: *Кд; Об; Сид; Ск; Х*]. Такий а. т. властивий говіркам північного наріччя.

АС – суфіксальний а. т. утворюють якісні прикметники з суф. *-еньк-*, які утворилися від прикметників із односкладовою основою з наголосом на флексії: *л'іхуї* – *л'іхен'к'ій* ‘поганенький’ [ГЧЗ: 352], *ма'ла* – *ма'лен'ка* [ГЧЗ: 122; *Говори*: 114], *ма'л'ен'к'іє* [ГЧЗ: 82; *Кд; Об; Сид; Ск; Х*], *од'на* – *од'нен'ка* [ГЧЗ: 280], *са'ма* – *са'мен'ка* [ГЧЗ: 280–281]; та двоскладовою основою з наголосом на другому складі: *па'ганиї* – *пага'н'ен'к'іє* [ГЧЗ: 82].

АС 1. Трискладові прикметники з дво- та трискладовою основою, які утворилися за допомогою суф. *-еньк-* (*-ейк-*) від прикметників із наголосом на закінченні, пор.: *ма'ла* – *ма'лен'ке* (*и, а*) [ГЗП: 28, 34; *Тексти*: 435], *мн'а'кен'ке* [ГЗП: 154, 168], *ни'зен'ка* [*Тексти*: 440];

АС 2. Три-, чотирискладові прикметники з дво- та трискладовою основою, які утворилися від прикметників із наголосом на корені, пор.: *б'ідний* – *б'іднен'кі* [ГЗП: 192], *дов'ген'кі* [ГЗП: 57], *веил'и'чен'ка* [ГЗП], *но'вен'кий* [ГЗП: 300], *пога'нен'киї* (*-е; -а*) [*Тексти*: 434; ГЗП: 142, 150], *ста'рен'ка* (*-ий, -е, -ого, -их*) [ГЗП: 44, 103; *Тексти*: 441], *товс'тен'ке* [ГЗП: 26], *то'нен'кий* (*-а; -у*) [ГЗП: 26, 168, 200]; *мал'ен'к'іх(-ім)* – *ман'ен'к'іх(-ім)* [Пачева 2000]; *нув'ейк'і трахтур'ец* [Громик 2012], *слип'ейк'і хлопчик* [Громик 2012]; а також прикметник із суф. *-ецк-*: *крип'ецк'і чулув'ік* [Громик 2012].

АС 3. Повноголосні форми чотирискладових прикметників із трискладовою основою: *здоро'вен'ка* [ГЗП: 28].

Сучасні дослідження з діалектної акцентології підтверджують функціонування диференційної риси наголосу прикметників зі зменшено-пестливим суфіксом *-еньк-*. Упродовж років ця риса не нівелювалася, а активно функціонує, вирізняючи середньополіські і східнополіські говірки в загальноукраїнському контексті.

Особливості наголошування ступеньованих прикметників.
Прикметники в усіх українських говірках мають граматичну категорію

ступенів порівняння, за допомогою якої виражається кількісне розрізнення якості предмета. Ступені порівняння як граматична категорія складаються зі звичайної, вихідної форми прикметника, яка не виражає зіставлення, порівняння якості; вищого ступеня (компаративу) – шляхом порівняння виражається більша кількість тієї самої якості; найвищого ступеня (суперлятиву) – передає найбільшу кількість, якості. Компаративна та суперлятивна форми виражаються спеціальними словотвірними засобами: суфіксами, префіксами, а також аналітично.

Утворення ступенів порівняння прикметників в українських говірках досліджували: Н. П. Прилипко [Прилипко 1983: 89–90]; В. В. Німчук [Німчук 1963: 17–18], А. О. Колесников [Колесников 2015: 285–292]; М. С. Делюсто [Делюсто 2010: 81], які відзначали локальні й інтерлокальні особливості в українському обширі. Типовим способом творення вищого ступеня в українських діалектах є додавання до основи прикметника, що мотивує, формантів *-іш-*, *-ійш-* (із різними фонетичними варіантами в говірках південно-західного та північного наріч) або *-ш-*. При утворенні в прикметнику відбуваються різні морфонологічні зміни в структурах основ, яка мотивує, і мотивованої, зокрема чергування [ɛ] – [ж] (*доро¹гий* – *до¹рожчий*), [з] – [ж] (*близь¹кий* – *б¹лижчий*), [с] [ш] (*ви¹сокий* – *ви¹щий*)). Якщо до складу основи, яка мотивує, входять суфікси *-к-* та *-ок-*, то при утворенні ступенів порівняння, вони втрачаються, а суфікси *-іш-* чи *-ш-* додаються безпосередньо до кореня (*гли¹бокий* – *г¹либий*, *со¹лодкий* – *со¹лодий*). В українському континуумі вирізняються надсянські, наддністрянські, поліські говірки, у яких зафіксовано приєднання суфіксів *-іш-* та *-ш-* до основи, яка мотивує (*солод¹кіший*, *широ¹кіший*; *крєп¹кіший*); говірки межиріччя Дністра і Дунаю, у яких «побутують паралельні форми з суфіксами *-ч-*, *-ішч-*, поява яких зумовлена асимілятивно-дисимілятивними процесами в приголосних (*ба¹гаччий*, *менчий*, *св¹’їж¹ішчий*)» [Колесников 2015: 285]. Водночас у говірках функціонують й інші суфікси для утворення вищого ступеня

прикметників, напр.: *-іиш-* – властивий поліським, волинським, надсянським, наддністрянським, бойківським та лемківським говіркам [Прилипка 1983: 87], говірці с. Софіївка Білгород-Дністровського р-ну [Колесников 2015: 286]; а також *-йш-*, *-ейе-* [Колесников 2015: 286]; *-інь-*, за допомогою якого, окрім суф. *-ш-*, *-іш-*, утворюють вищий ступінь порівняння – у надсянських говірках (*добр'ін'*).

Вищий ступінь прикметників може мати кореневий та суфіксальний тип наголошування: а) кореневий наголос – прикметники утворені за допомогою суфікса *-ш-* (*глухий* – *г'лухийий*³⁴; *ту'гий* – *'тугийий*); б) суфіксальний наголос – суфікс *-іш-* перетягує наголос на себе (*'добрий* – *доб'р'іший (-е)* [ГЗП: 31, 111, 190], *др'ібний* – *др'іб'н'іше* [ГЗП: 146; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *со'лодкий* – *солод'кіший*, *спо'кійний* – *спокой'н'іш'і* [ГЗП: 179]).

В українських говірках вищий ступінь порівняння може творитися й аналітичним способом: а) додаванням слів *більш*, *менш* (*біл'ш 'добрий*) – характерний для переважної більшості говірок; б) додаванням частки *май*, яка може стояти в препозиції і в постпозиції (у цьому й полягає аналітизм) (*май 'добрий*; *кул 'турний май 'нар'ід*) [Німчук 1963: 17–18] – функціонує в закарпатських, гуцульських, буковинських говірках; в) додаванням частки *фест* (*фест 'сил'ний*) – у говірках південно-західного наріччя та говірках межиріччя Дністра і Дунаю [Колесников 2015: 289]; г) додаванням до прикметника частки *вельми* (*'вел'ми 'добрий*) – у північних говірках; г) слів *'алей*, *'алий*, *'али* – у говірках межиріччя Дністра і Дунаю, який фіксували дослідники понад 50 років тому, але, зазначає А. О. Колесников, «як обов'язковий і регулярний морфологічний засіб творення вищого ступеня прикметників на сучасному зрізі не підтвердився» [Колесников 2015: 285].

Водночас у діалектному мовленні функціонують і форми вищого ступеня порівняння, утворені від відносних прикметників, які вживаються у

³⁴ У говірках південно-західного наріччя збережено давні структури прикметника, напр.: *'син'ишій*, *чер'вон'ишій*.

функції якісних, зокрема такі форми зафіксовано від осіб найстаршої вікової групи, в говірках Північного Приазов'я: *добуу'н'ишиї*, *кам'я'ніше* (серце), *нер'вов'ишиї*, *п'ісен':ишиї* (голос), *пс'іх'ічн'ишиї* [Пачева 2000].

Найвищий ступінь виражається формою компаративу й префіксами: *най-* (*найдоб'р'ишиї*, *найваж'н'ише*) [Говори: 431]; або *над-*, *нав-* – у наддністрянських, поліських говірках (*над'б'іл'ишиї*, *нав'л'іпишиї*); *май-* у закарпатських [Німчук 1963: 17–18; Німчук 2007: 17–18], у говірках межиріччя Дністра і Дунаю (*май'довгий*) [Логвин 1965: 40], (*май'б'іл'ишиї*) [Дроздовський 1962а: 128], (*майро'зумний*) [Колесников 2015: 288].

Найвищий ступінь, як і вищий, може творитися аналітично, додаванням слів *найбільш*, *найменш* до вихідної форми прикметника (*найбільш добрий*); чи додаванням *'самий* до вищої форми прикметника (*'самий доб'р'ишиї* [ГЗП: 112], *'самий мо'лочий* [Кд; Об; Сид; Ск; Х], *'саме 'луч:иє* [БдВ; ВЗ; Вс; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн]. Форми прикметників зі словом *самий* функціонують у багатьох українських говірках; на цю особливість звернув увагу С. П. Бевзенко [Бевзенко 1980: 115–116; Делюсто 2010: 81].

Розрізнення вищого і найвищого ступенів порівняння в українських говірках, зокрема закарпатських, говірках межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського діалектного типу, може відбуватися і за допомогою наголосу (*май ве'ликий*, *май'добрий* – компаратив; *'майдобрий*, *'майвеликий* – суперлятив) [Німчук 2007: 198; Колесников 2015: 288]. Дослідники зауважували, що частка *май* в українських говірках може вживатися з такими граматичними класами слів: а) прикметниками; б) прислівниками; в) іменниками; г) дієсловами. Зокрема, у частині північних, центральних і східних закарпатських говірок, у яких ступені порівняння мають іменники та дієслова (*май жо'на* – краща, працюватіша, добріша жінка) [Німчук 2007: 198]; *май 'л'убит* [Сабадош: 16 до реєстрового слова *ад'так*]; у говірках Межиріччя Дністра і Дунаю південно-західного типу – із іменниками,

дієсловами, займенниками (*май дисцип^л'іна була; май пок^лала*) [Колесников 2015: 288].

Отже, наголос у закарпатських, а також говірках межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу є засобом вираження значень вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників.

В українських говірках прикметники вищого ступеня порівняння мають два типи наголошування: кореневий (АК) і суфіксальний (АС).

АК – кореневий а. т. утворюють здебільшого двоскладові суфіксальні прикметники з односкладовою основою з суфіксом *-и-* (*ліпшиї*) – властивий говіркам на всьому діалектному просторі; а також до цього а. т. належать префіксально-безсуфіксні прикметники (*маїдобриї*), які властиві закарпатським говіркам.

АС – суфіксальний а. т. утворюють три-, чотирискладові якісні прикметники з такими суфіксами: *-иш-*: *доб'р'ішиї (-е)* [ГЗП: 31, 111, 190], *'самий доб'р'ішиї* [ГЗП: 112], *др'ібн'іше* [ГЗП: 146], *спокоїн'іш'і* [ГЗП: 179]; *-ій-*: *дав'ній* [Г; Сл; Тр], зафіксованого в надсянських говірках; *-айшій-*: *тон'чайшайа* – у північних говірках; а також чотирискладові відносні прикметники з суфіксом *-иш-*: *п'ісен':ішї (голос)*, *пс'іх'ічн'ішиї* – у говірках Північного Приазов'я [Пачева 2000].

Прикметники найвищого ступеня порівняння мають два типи наголошування: суфіксальний (АС) і префіксальний (АП).

АС – суфіксальний а. т. утворюють прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, які зберігають наголос форми вищого ступеня порівняння простої форми: *найваж'н'іше* [Говори: 431].

АП – префіксальний а. т. утворюють прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, у яких наголос переноситься на префікс: *'найстаршиї* [АУМ 2: к. 165; Тр., Сл.]; *п'аїstaršyї, п'аїlipšyї* [Панькевич 1938: 329; Г; Сл; СтС]; *'маїдобриї, 'маївеликиї, 'маївисокиї* [Бевзенко 1980: 90, 115,

228]; наголос на першому складі об'єднує закарпатські говірки з лемківськими та говірками межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу.

Префіксальне наголошування прикметників найвищого ступеня порівняння, так само як і суфіксальне, є давнім, його фіксують пам'ятки XVI – XVII століть: *'найболий* (С. Зиз.: 136), *'найвышшій* (Бер.: 201), *'найльпшій* (Бер.: 86); *найголов'нѣйшас* (Бер.: 27), *найтил'нѣйшее* (Бер.: 30) [Веселовська 1970: 91]. Частотність вживання двох а. т. не є однаковою: переважає суфіксальний. Цей факт свідчить про те, що префіксальний тип наголошування найвищого ступеня порівняння прикметників, порівняно з суфіксальним, є давнішим.

Відтягнення наголосу на суфіксальний голосний у формах вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників зафіксовано і в східноукраїнських пам'ятках кін. XVI – поч. XVII ст. [Огієнко 1952: 164; Веселовська 1970: 90–91].

Заслуговує на увагу думка С. В. Бромлей, яка досліджувала історію наголосу форм вищого ступеня прикметників на матеріалі російської мови, про те, що перенесення наголосу на суфікс можна пояснити впливом односкладових основ [Бромлей 1955: 35].

Прикметники із префіксом *за-*, який виражає міру ознаки, в українських говірках зафіксовано з двома типами наголошування: префіксальним (АП), кореневим (АК).

АП – префіксальний а. т. утворюють якісні прикметники з наголосом на префіксі: *'зарідкий* – трохи рідший, ніж звичайно чи потрібно, рідкуватий [Сабадош: 109]; *'застарый* – старіший ніж звичайно; старуватий [Сабадош: 111]; *'затовстый* – товстуватий [Сабадош: 113]; *'затонкий* – тонкуватий [Сабадош: 113; Г; Сл; СтС]; *'затяжкий* – трохи важчий, тяжкуватий [Сабадош: 114]; *'заширокий* – широкуватий [Сабадош: 117]. Префіксальний а. т. зафіксовано лише в закарпатських говірках, у яких префікс *за-* може виражати і неповноту ознаки, яка посилюється наголосом (*'замалый* – трохи

менший, ніж звичайно або потрібно [Сабодош: 102]; ¹замняккый – трохи м'якший, ніж звичайний або потрібно, м'якуватий [Сабодош: 103].

АК – кореневий а. т. утворюють якісні прикметники з наголосом на корені: *за'доўгий*, *зама'лий*. Такий а. т. функціонує на всьому українському діалектному просторі, окрім закарпатських говірок.

Отже, фонетичні варіанти формантів *-иш-*, *-и-*, виявлені в говірках, на тип наголошування не впливають. Суфіксальний і префіксальний акцентні типи компаративів та суперлятивів є архаїчною рисою. Наголошування / ненаголошування частки-префікса *май-* є однією з ознак, яка диференціює український діалектний простір.

Наголос в українських говірках разом із іншими мовними засобами (лексичними, морфологічними, синтаксичними) виконує функцію порівняння, зіставлення. Ця функція наголосу найбільше виражена в бойківських, закарпатських та говірках межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу, оскільки за допомогою наголосу розрізняють не тільки граматичні форми іменників, прикметників, а й ступінь порівняння (*май'добрий* – компаратив; ¹*майдобрий* – суперлятив) – у закарпатських говірках; підкреслюють важливість поняття (*вели'ка до'рога*, *потрім'на річ*) – у бойківських говірках. Така функція наголосу сприймається як норма в зазначених говірках.

Префіксальний тип наголошування суперлятивів є акцентуаційною ознакою, за якою можна визначати генезу редуktivних, переселенських говірок, особливо тих, які функціонують у полімовному, полідіалектному середовищі чи знаходяться поза межами українськомовного простору.

Наголошування відносних прикметників. Відносні прикметники в українському діалектному просторі функціонують із кореневим (АК), суфіксальним (АС) та флексивним (АФ) наголошуванням. Відносних похідних прикметників із префіксальним наголошуванням не зафіксовано.

АК – відносні прикметники з кореневим наголошуванням, зокрема Цей а. т. властивий дво-, трискладовим прикметникам із суф. *-н-*; три-,

чотирискладовим прикметникам із суф. -ян-; три-, чотирискладовим прикметникам із суф. -ськ-; із суф. -ов- (-ав-), які утворилися від іменників із нерухомим наголосом.

АК 1. Дво-, трискладові прикметники із одно-, двоскладовою основою, які утворилися здебільшого від іменників за допомогою суф. -н-, зокрема: а) які зберігають наголос твірного слова, напр., *го'род* – з *го'родн'ойі* [ГЗП: 31]; *жи'л'ізни* [ГЗП: 27], *'житн'ій* (-ого) [ГЗП: 111], *'ран':ойі* [ГЗП: 144], *с'н'іжний* [ГЗП: 31], *то'варний* [ГЗП: 39], у *т'рахторн'і* [Тексти: 447]; *кол'хозний*, *мо'торний*, *т'рахторний* [Пачева 2000; Кд; Об; Сид; Ск; Х]; *ве́рхн'і* [Громик], *жи́т'н'і хл'іб* – *ж:і́т'н'ей мук'і* [Громик], *ку́т'н'і зуб* [Громик], *кулі́с'н'і* [Громик], *ра́н':і* [Громик], *пирéд'н'і* [Громик], *пу́т'н'і чулу́вік* [Громик], *сирéд'н'і син* [Громик; Кд; Об; Сид; Ск; Х]; *же́рний* [Корзонюк: 115], *хе́рний* – від іменника *хе́ра* ('хіра – хвороба), [Корзонюк: 249], *фанаба́рний* – від *фанаба́рія* 'чванькуватість' [Корзонюк: 247], *цва́ний*, [Корзонюк: 252], *пучо́тний* [Корзонюк: 204]; *'гонорний* [Г], *нех'люйний* [Г; Сл]; б) прикметники, які не зберігають наголос твірного іменника: *б'і́да* – *'б'ідни́й* (-і) [ГЗП: 28; Говори: 436; БдВ; Вз; Вс; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн; Кд; Об; Сид; Ск; Х; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр]; *вилéчний* [Корзонюк: 84], а також у прикметнику повноголосної форми, у якому наголос переноситься на середину слова: *хо́лод* – *хуло́дни* [Громик].

АК 2. Три-, чотирискладові прикметники із дво-, трискладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -ян-, зберігаючи наголос твірного іменника: *г'лина* – *г'лин'ан'і* [ГЗП: 202]; *ка'пуста* – *на ка'пуст'аному* (-их) [ГЗП: 111].

АК 3. Три-, чотирискладові прикметники із дво-, трискладовою основою, які утворилися за допомогою суфікса -ськ-, зберігають наголос твірного іменника: *в бу'галтирс'ку* [ГЗП: 144], *мос'ковс'ка* [ГЗП: 144], *прол'е'тарс'ка* [ГЗП: 144], *ча'найі́с'к'і* [Тексти: 450]; *'л'удс'кі* [Корзонюк]; до цього а. т. входять також прикметники, утворені від топонімів *'хар'к'ів* –

¹хар'к'івс'кий [ГЗП: 144]; в Комсо'мол'с'кому [ГЗП: 147], (на) Бир'д'анс'ком (-ому) [Пачева 2000], (на) Во'рон'іжиском(-ому) [Пачева 2000], (на) Дн'іпропит'роўс'ком(-ому) [Пачева 2000], (на) До'н'ецком(-ому) [Пачева 2000], (на) Рос'тоўс'кої (-ій) [Пачева 2000], (на) 'Тул'ської(-ій) [Пачева 2000]; 'боринс'кий [Б], 'Ільницький (від 'Ільник) [Свєнціцький 1913: 127], Ко'марницький (від Ко'марник) [Свєнціцький 1913: 127], Мат'ковський (від Мат'ків) [Свєнціцький 1913: 127], 'тисовиц'ки (Б); у говірках Західної Полтавщини, Чорнобильської зони зафіксовано також прикметники з суфіксом -ськ- з кореневим наголосом, які утворилися від іменників із рухомим наголосом: 'мужис'ка [ГЗП: 38]; 'с'іл'с'ка [ГЧЗ: 280; БДВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн]; у середньонаддніпрянських говірках спостережено варіантне наголошування прикметника ук'райінс'кій [ГЗП: 35] – укра'йінс'кий [ГЗП: 46], яке, на нашу думку, можна пояснити функціонуванням двох акцентних типів: давнього – на корені і новішого – на флексії.

АК 4. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовою основою, який утворився від іменників із нерухомим наголосом за допомогою суф. -ив, -ов- (-ав-, -ув-), зберігаючи наголос твірного слова: 'милостивий від 'мил'іс'т' [ГЗП: 151], б'е'резов'і від б'е'реза [ГЧЗ: 24; ОЛА вып. 3: к. 31], 'букови' від бук – [Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр; ОЛА вып. 3: к. 29], к'л'енаваго від к'л'ен [ГЧЗ: 83]; бирéзуви [Громик], ма́кув ц'в'іт [Громик]; 'дылавый від 'дилати 'крокувати, шкутильгати' [Корзонюк], 'дындавый від 'дында [Корзонюк]; 'дудлавий [Сабадош: 81], 'мургавый [Корзонюк], че'перавый від че'пера [Корзонюк], лемк. чепе'равий 'кульгавий'; дуп'лавий [Голянич: 440].

АК 5. Трискладові префіксально-суфіксальні прикметники з двоскладовою основою зберігають наголос твірного непохідного іменника: за'мужн'і – 'замуж – муж [ГЗП: 28], нимóвний [Г; Сх], нипулю́цький [Корзонюк: 174], нех'люйний [Г], не'чесний [Г; Сх].

АС – відносні прикметники із суфіксальним наголошуванням. Цей а. т. властивий трискладовим прикметникам із суф. -ев-, -ов-, -н- та три-, чотирискладовим прикметникам із суф. -ан-, -ян-, -ивн-, -ат-, -уват-.

АС 1. Трискладові прикметники із двоскладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -ев-, -ов-, не зберігають наголос твірного іменника: виш¹нева від вишн¹'а [Говориш: 448]; циг¹ловий від цегла [ГЗП: 191;], шкуд¹левий [Корзонюк: 261]; суфіксальний акцентний тип властивий також прикметникам із суф. -ов-, які утворилися від іменників із рухомим наголосом: одн. дуб – мн. ду¹би – ду¹бови¹ [ГЧЗ: 137; Кд; Об; Сид; Ск; Х; БдВ; ВЗ; Вс; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн], одн. сос¹на – мн. ¹сосни – сос¹нову [ГЧЗ: 87], sos¹nov¹'i l'iys [ОЛА вып. 3: к. 18]; цар – мн. ца¹р'і – ца¹рова [Говори: 115]; дуб¹ови [Громик; Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], шчавл¹'ів боршч [Громик], гус¹'ін':і плашч [Громик]; гумпл¹евий [Корзонюк], дубильт¹овий 'висококваліфікований' [Корзонюк: 112]; гоно¹ровий від ¹гон'ір [Б; Бр; Г; К; Оп; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр]; милос¹тивний від ¹мил'іст' [Свєнц.: 127]; але: ¹келавий [Корзонюк], ¹пкусливий [Корзонюк], ш¹кідливий [Корзонюк], ¹ядушливий [Корзонюк].

Карти ОЛА свідчать, що прикметники із суф. -ов- у східнослов'янському контексті також здебільшого представлені з наголосом на суфіксі: sos¹nov¹'i l'iys³⁵, p'ix¹tov¹'i l'iys, du¹bovyj – майже в усіх українських, російських, білоруських говірках [ОЛА вып. 3: кк. 18, 23, 27].

АС 2. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -ан-, -ян-, -альн-, переважна більшість яких не зберігає наголосу твірних іменників: г¹речка – гри¹чаний (-у, -им) [ГЗП: 188, 287], дириг¹йан'і (-ій) [ГЗП: 111, 146; К; Об; Сид; Ск; Х], коноп¹л'ана – з ко¹нопил' [ГЗП: 109], полот¹н'ана (-ому; -і; -іх) [ГЗП: 129, 149, 155, 199], чирип¹йана (-і) [ГЗП: 123, 285]; музи¹кал'ниї [Пачева 2000];

³⁵ Подасмо тільки один із варіантів фонетичної транскрипції.

д'ер'еу'йанийе [ГЧЗ: 81], п'еш'чан'и'йе [ГЧЗ: 24], салам'йанийе [ГЧЗ: 76]; наголос на суфіксові також має прикметник *в'ес'н'ана* [ГЧЗ: 87; Об; Сид; Ск; Х; Кд], який утворився від іменника з рухомою а. п.

АС 3. Чотири-, п'ятискладові прикметники з три-, чотирискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -ат-, -ет-: *балув'ятий* 'балуваний, розпещений' [Корзонюк: 69]; *калю'хатий* 'товстий, череватий' [ГЧЗ: 89]; *килю'хатий* [Сабадош 2008: 141], *к'ел'у'хатий* (кил'у'хатий) [КМ], *тулу'баті* [КМ]; *чепе'ратий* 'кривоногий' [Сабадош 2008: 414] від дієслова *чепе'рати* (чипи'р'ати, че'перати) [КМ].

АС 4. Чотири-, п'ятискладові прикметники з три-, чотирискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -уват- (-юват-), які надають прикметникам значення неповноти вияву ознаки або подібності, не зберігають наголос твірного іменника: *бамбулув'ятий* [Корзонюк: 70; Г; Сл; Тр], *галайкув'ятий* [Корзонюк: 94] – від *гал'ай* 'телепень', *гиплюв'ятий* [Корзонюк: 97], *кулув'ятий* – від *кулув'ай* 'дурень' [Корзонюк: 147], *лимахув'ятий* – від *лима'ха* 'нерішуча людина' [Корзонюк: 154], *кузінув'ятий* – від *ку'зен* [Корзонюк: 154], *панськув'ятий* [Корзонюк: 178], *пащикув'ятий* [Корзонюк: 181], *валюхо'ватий* 'лінивий' [Сабадош 2008: 35]. Але із кореневим наголосом зафіксовано прикметник *ж'елуватий* перен. 'меткий, спритний' [Корзонюк: 114].

АС 5. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -ест- (-єст-, -ист-): *дупад'єстий* 'настирливий, беручий до роботи' [Корзонюк: 113], *дуску'честий* [Корзонюк: 113], *шмагл'єстий* [Корзонюк: 261], *чваньб'єстий* [Корзонюк: 255], але: *смика'листий* 'кмітливий, розторопний' [Корзонюк: 223].

АС 6. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -анн- (-енн-), -ан-: *вищик'анний* 'хвалькуватий, задержуватий' [Корзонюк: 86], *вприкр'єнний* [Корзонюк: 88],

тирплáнний ‘терпеливий’ [Корзонюк: 238], піщáний ‘пещений, розбещений’ [Корзонюк: 185].

АС 7. Три-, чотирискладові прикметники з дво-, трискладовими основами, які утворилися за допомогою суф. -аин- (-иин-), які не зберігають наголос твірного слова: думáин’і сир [Громик], вчурáин’і боршч [Громик], рáни(-і)ин’е [Громик; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр; Кд; Об; Сид; Ск; Х].

АФ – відносні прикметники з флексійним наголошуванням. Цей а. т. властивий трискладовим прикметникам із суф. -ан-, -ян-, -ов-.

АФ 1. Трискладові прикметники з двоскладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -ан-, -ян-, -ов-, не зберігають наголос твірних іменників: вод’а¹ний від во¹да [Тексти: 445], дошча¹ний [ГЗП: 187], носо¹в’і [ГЗП: 48], паро¹ва [ГЗП: 149]; торхв’а¹не [Машеве 2: 16]; кіст’а¹ний [Б].

АФ 2. Дво-, трискладові прикметники із однокладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -н-, -івн-, -ськ-, не зберігають наголос твірного іменника: страш¹не (-а) [ГЗП: 27, 31, 39]; зем¹ний; їстувнѐй [Корзонюк: 132], прумитнѐй 1. ‘жвавий, меткий’ 2. зневажл. ‘пронирливий’ [Корзонюк: 193]; вар’їу¹ний [Б; Бр; Г; К; Он; Р], зем¹ний [Б, Сл], смач¹ний [Б; Бр; Г; К; Он; Р], шпар’їу¹ний [Б; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], царс’¹кий [Онишкевич І; Тексти: 244, 275, 277, 283, 306]; бід¹ний [Чучка: 60], спокуй¹ний [Чучка: 60], царс’¹кий [Чучка: 60].

Проаналізований матеріал засвідчив, що двоскладові відносні прикметники в українських говірках можуть мати наголос ініціальний або флексивний; три-, чотири-, п’ятискладові відносні прикметники мають наголос на другому складі з кінця слова; чотирискладові – зберігають наголос твірного слова. Наголос на закінченні властивий трискладовим прикметникам на -н (ий). Такий а. т. здебільшого наповнений прикметниками з карпатської групи говірок.

Прикметники з суфіксом *-ан-* (*-ян*), *-ов-* в українських говірках можуть належати до кореневого а. т., суфіксального а. т., флексійного а. т.

В українських пам'ятках XVI – поч. XVII століть у прикметниках із суф. *-ян-*, *-ов-* зафіксовано три а. т.: із наголошеним коренем, суфіксом та закінченням, але більшість прикметників мала наголос на суфіксальному голосному. Перенесення наголосу на суфіксальний голосний – явище давнє, його відбивають українські пам'ятки XVI – поч. XVII ст. [Веселовська 1970: 86–87, 89].

Суфіксальне наголошування прикметників підтверджує думку Л. Л. Васильєва про те, що наголос ніби тримає рівновагу слова в багатоскладових словах «неначе боячись порушити рівновагу слова, уникає кінцевих складів і намагається зайняти *серединний* склад» [Васильєв 1929: 143–144]. Цю думку підтверджують і префіксально-суфіксальні прикметники з наголосом не на префіксі (*пудухва́лий* ‘хвалькуватий’ [Корзонюк: 172], *ни́вст'ійний* ‘необережний’ [Корзонюк: 172], *ни́мобний*’ [Корзонюк: 173].

Характеристику наголосу як центра ваги слова підтверджують дослідження з історичної акцентології [Скляренко 1969: 102], сучасної української літературної мови [Винницький 2002: 25; Морфемна 1979: 66–153], а також дослідження щодо місця словесного наголосу за допомогою статистичного опису [Коптилов 1962: 74].

В українських говірках спостережено і варіантне наголошування прикметників, яке характерне одній чи групі мовно-територіальних одиниць. Таке явище можна пояснити функціонуванням двох а. т.: давнього – із наголосом на першому складі від початку слова і новішого – на флексії: *¹дус'кий* ‘людський громадський’ [ГЧЗ: 351] і *¹л'удз'ке* [ГЧЗ: 76], *¹низ'кий* і *низ'кий* [ЛАПП: к. 6], *¹нову* [ГЧЗ: 24; Кд; Об; Сид; Ск; Х] і *но'ву* [Говори: 114], *с'тарий* – *с'таре* [ГЧЗ: 82; Кд; Об; Сид; Ск; Х; БдВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн] – *с'тарийе* [ГЧЗ: 24, 335; БдВ; ВЗ; ВС; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн] і *ста'ру* [Говори: 114] – *сто^арийе* [ГЧЗ: 26, 124; 335] –

ста'р'ї'м [ГЧЗ: 335; БðВ; Вз; Вс; Д; Є; Кв; Л; М; Нар; НМ; Пр; С; Ст; Срн]; *т'вердиі – твер'ди* [ЛАНП: к. 43]. Передбачуваною є варіантність передусім у перехідних говірках. Зокрема, у перехідних від південно-західних до південно-східних говорів прикметники з односкладовою основою, які утворилися від іменників за допомогою суф. -н-, -ов-, функціонують із варіантним наголосом – кореневим і флексійним – без розмежування лексичного чи граматичного значень: *'кіниї – кі'ниї*, *т'рудниї – труд'ниї*, *'хатниї – хат'ниї*; *гру'шовиї – грушо'виї*, *ме'довиї – медо'виї*, *цук'ровиї – цукро'виї* [Омельяненко 1941: 165]. Очевидним є те, що такі акцентуаційні варіанти виникли внаслідок взаємодії двох акцентних типів, які властиві різним територіальним одиницям: південно-західним та південно-східним.

Наголошування присвійних прикметників. Присвійні прикметники в українських говірках зафіксовано з трьома а. т.: кореневим (АК), суфіксальним (АС), флексійним (АФ).

АК – кореневий а. т. утворюють трискладові з двоскладовою основою, які утворені від іменників II відміни за допомогою суфікса -ов-; від іменників I відміни та іменника III відміни *мати* за допомогою суфікса -ин-.

АК 1. Трискладові прикметники з двоскладовою основою, утворені від іменників II відміни за допомогою суфікса -ов-, зберігають наголос твірного іменника: *'бат 'ко – 'бат 'кова* [Говори: 431; Кð; Об; Сид; Ск; Х; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр].

АК 2. Трискладові прикметники з двоскладовою основою, утворені від іменників I відміни та іменника III відміни *мати* за допомогою суфікса -ин-, зберігають наголос твірного іменника: *'Вол 'жин*, *'мама – 'мамин* [ГЗП: 146], *'мати – 'материна* [Тексти: 431], *'матирина* [ГЗП: 151], *матрин* [Г; Сл; Тр; Т; СтС; Бр; К; Он; Сх; Б; С; Р].

Зауважимо, що кореневий а. т. зафіксовано в коротких і повних формах присвійних прикметників: *ба́бин – ба́биний*, *до́чкин – до́чкин* [Б; Бр; Г; К; Он;

P; C; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр], *т'ошч'ин – т'ошч'иний*; *з'ат' – з'ат'іу* [Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр\$ Кд; Об; Сид; Ск; Х;], *з'ат'овий* [Пачева 2000].

АС – суфіксальний а. т. утворюють короткі двоскладові прикметники з односкладовою основою, утворені від іменників І відміни за допомогою суфікса *-ин-*: *систрін* – у говірках Північного Приазов'я [Пачева 2000].

АФ – флексійний а. т. утворюють повні трискладові повні прикметники з двоскладовою основою, які утворені від іменників І відміни за допомогою суфікса *-ин-*: *систриний* – у говірках Північного Приазов'я [Пачева 2000].

Отже, присвійні прикметники, утворені від іменників І відміни можуть мати три а. т. – АК, АС, АФ. Припускаємо, що на а. т. прикметника може впливати а. т. іменника, від якого утворено присвійний прикметник, зокрема: АК – від іменників із наголосом на корені; АС – від іменників із наголосом на закінченні. АФ зафіксовано лише в повних прикметниках. Проаналізований матеріал свідчить, що а. т. може залежати від форми присвійного прикметника – повної чи короткої. Зокрема коротким формам властиво мати наголос на суфіксові; повним – на закінченні. Водночас не виключаємо, що ці а. т. можуть варіюватися.

Зберігати наголос твірного іменника властиво присвійним прикметникам, утворенх від іменників І та II відміни за допомогою суфікса *-ин-* (*мама – мамин*), *-ов-* (*бат'ко – бат'кова*).

Тенденції наголошування прикметників в українських говірках. В українських говірках у наголошуванні прикметників усталилися тенденції, які характерні для говірок усього українського обширу, і ті, які вирізняють діалект, наріччя з-поміж інших мовно-територіальних утворень. Диференційованим український діалектний простір є за наповненістю і репертуарною відмінністю.

Якісні прикметники.

1. Зберігати наголос форми наз. відм. одн. у словозмінній парадигмі. Цю тенденцію зафіксовано в якісних прикметниках: а) із односкладовою основою:

¹добри^ї – ¹доброго, ¹доброї (е), ¹добре (род. відм. одн., стягнена форма) [ЛАПП: кк. 59, 60, 61]; ¹жоўтий [Ткачук: 41] – ¹жоўтої [ЛАПП: к. 62], ¹жоўтом [ЛАПП: к. 62]; ¹мали^ї – ¹мали^їє [ГЧЗ: 125], ¹малим [ГЧЗ: 337]; ¹нови^ї – ¹нова [ГЧЗ: 352], ¹нове [ГЧЗ: 14], ¹нову [ГЧЗ: 24], ¹нового [ЛАПП: кк. 59, 60; Машеве 1: 34], ¹нов^їїє^ї [ГЧЗ: 24]; ^стари^ї – ^старого [К; С]; б) із двоскладовою основою: ве^л’ік’і – ве^л’ік’ім, ве^л’ік’їє [ГЧЗ: 25]. Зазначена тенденція діє на всьому діалектному просторі; найбільше вона проявляється в поліських говірках.

2. Зберігати наголос твірного слова. Ця тенденція властива таким якісним прикметникам: а) із суф. -еньк-: ^б’ели^ї – ^б’елен’ка [Ткачук: 41], ¹жоўти^ї – ¹жоўт’ін’ка [Ткачук: 41], м’йака [ГЧЗ: 87] – м’йакен’ке [ГЧЗ: 350], ¹нова [ГЧЗ: 24] – ¹новен’ке [Машеве 1: 30], ^т’іх’і [ЛАПП: к. 20] – ^тіхен’кої [ГЧЗ: 140], ^тонка [К; С] – ^тонен’ка [Говори: 116], ^чорн’ени^ї – ^чорнен’ка [Ткачук: 41] – у середньополіських говірках; б) із суф. -ш-, за допомогою якого утворено вищий ступінь порівняння: м’йака – м’йакшиї [ГЧЗ: 87]; в) із преф. най- та суф. -ш- у прикметниках найвищого ступеня порівняння: м’йаки – м’йакшиї – найм’йакшиї.

3. Диференціювати лексичне значення прикметників: шкуд’левий ‘який шкодує комусь щось дати; неохоче ділиться з іншими; жадібний’ [Корзонюк: 261] – ш’к’ідливий ‘той, що робить шкоду’ (про тварин) [Корзонюк: 261].

4. Вживати прикметники ¹нова [ГЧЗ: 24], ^старе [К; С], ^ціле з варіантним наголошуванням.

Відносні прикметники.

1. Зберігати наголос форми наз. в. одн. у словозмінній парадигмі. Цю тенденцію зафіксовано на всьому українському діалектному просторі в різних за структурою прикметниках: а) із однокладовою основою: ст¹рашни^ї – ст¹рашного; б) із двоскладовою основою: же^л’езни^ї – же^л’езнийє, жи^л’езни^їх, жи^л’ізним’і; в) із трискладовою основою у формі: д’ер’еу^їйани^ї – д’ер’еу^їйаного, д’ер’еу^їйаним’і.

2. Зберігати кореневий наголос твірного слова. Ця тенденція властива відносним прикметникам, утвореним за допомогою таких суфіксів:

а) суф. *-н-* від іменників із нерухомим наголосом: *ж¹итн¹'ій (-ого)* від *ж¹ито*, *хул¹одни* від *х¹олод* (переважна більшість прикметників зазнали дії цієї тенденції);

б) суф. *-ян-* від іменників із нерухомим наголосом: *г¹лин¹'ан¹'і* від *г¹лина*. Прикметники з суфіксом *-ян-*, утворені від іменників із рухомим наголосом, мають наголос на закінченні: *вод¹'а¹ний* від *во¹да* – *в¹оди*, однак ця тенденція в українських говірках діє спорадично;

в) суф. *-ськ-*, *-цьк-* від загальних, власних назв: *в бу¹галтирс¹'ку* від *в бу¹галтир*, *м¹'хайлоу¹ск¹'іє* від *М¹'хайло*, топонімів *Ко¹марницький* від *Ко¹марник*; від іменників, які позначають рід діяльності, спорідненість, свояцтво: *при¹мац¹'ка* від *при¹мак*, *чу¹мац¹'ка* від *чу¹мак*;

г) суф. *-ив-*, *-ов-* (*-ав-*, *-ув-*) від іменників: *б¹'е¹рез¹ов¹'і* від *б¹'е¹реза*.

3. Наголошувати суф., зокрема такі:

- *-ев-*, *-ов-*: *дубиль¹товий*, *ду¹бови*, *циг¹ловий*;
- *-ан-*, *-ян-*, *-альн-*: *д¹'ер¹'еу¹'йанийє*, *п¹'еш¹'чан¹'и¹'є*, *музи¹кал¹'ний*;
- *-ат-*, *-ет-*: *балу¹ветий*, *чепе¹ратий*;
- *-уват-* (*-юват-*): *бамбулу¹ватий*, *гиплю¹ватий*, *панс¹'ку¹ватий*;
- *-ест-* (*-єст-*, *-ист-*): *ду¹па¹дестий*, *дуску¹'ч¹'естий*;
- *-анн-* (*-енн-*), *-ан-*: *вищи¹канний*, *тирп¹ланний*;
- *-ашн-* (*-ишн-*): *вчу¹рашн¹'і*, *ра¹'н¹'ишн¹'є*.

4. Наголошувати закінчення прикметників із суф. *-івн-*: *вар¹'іу¹ний*, *шпар¹'іу¹ний*.

5. Додавання суф. до префіксального іменника провокує рух наголосу. Цю тенденцію спостережено в трискладових префіксально-суфіксальних прикметниках із двоскладовою основою, які не зберігають наголос твірного непохідного іменника: *за¹му¹жн¹'і* – *за¹му¹ж* – *му¹ж*. Цю тенденцію спостережено в південно-східних, північних говірках (у південно-західних

говірках у зазначених прикметниках наголос пересувається на закінчення *зам'іж'н'і*).

6. Додавання префікса до прикметника не впливає на його акцентуаційну характеристику: *нимóвний*, *нипул'уц'кий*.

7. У деяких трискладових прикметниках із двоскладовою основою, які утворилися за допомогою суф. -ев-, -ов-, -ув-, наголос залежить від типу наголосу – рухомого / нерухомого – твірного іменника: наголос на суфіксові в прикметниках, які утворилися від іменників із рухомим наголосом: *ца'рова* від *цар* – мн. *ца'р'і*; наголос не на суфіксові – у прикметниках, які утворилися від іменників із нерухомим наголосом *би'резуви*, *'макув ц'в'іт*, тобто наголос прикметника співвідноситься з наголосом іменника.

8. У складних трискладових прикметниках, які утворилися складанням основ, зберігається наголос другого слова: *тр'охл'т'ров'ій*.

3. 5. Рефлекси праслов'янських акцентних парадигм у сучасних українських акцентних типах іменних частин мови

Вивченню напрямів розвитку сучасних а. т. з увагою до історичних процесів присвячені праці І. І. Огієнка [*Огієнко 1952: 158–177*], Л. А. Булаховського [*Булаховський 1977, II: 366–433; 436*], а також З. М. Веселовської, яка досліджувала український наголос за акцентованими пам'ятками кінця XVI – XVIII століть [*Веселовська 1970*].

І. Акцентні типи непохідних іменників як рефлекси праслов'янських а. п. Співвіднесення сучасних а. т. іменників, виявлених у бойківських говірках, із рефлексамі праслов'янських а. п. було в центрі нашої уваги [*Кобирунка 2002*]. Репертуар виявлених а. т. У говірках південно-східного, північного, південно-західного наріччя не змінився, диференціація полягає в наповненості лексемами а. т.

Динамічні процеси в наголошуванні засвідчує проведений зіставний аналіз виявлених тенденції наголошування непохідних іменників в

українських говірках із праслов'янськими а. п.: баритонованої а. п., окситонованої а. п., рухомої а. п. У дослідженні спираємось на праслов'янські а. п., реконструйовані В. Г. Складенком [Складенко 1998]. Унаслідок проведеного дослідження з'ясовано такі процеси в наголошуванні непохідних іменників:

1. Непохідні іменники з нерухомим наголосом є рефlekсами баритонованої а. п., окситонованої а. п., рухомої а. п.

Нерухоитй наголос (кореневий і флексійний) в українських говірках проявляється тенденцією зберігати наголос вихідної форми. Іменники, які сьогодні вживаються з нерухомим кореневим наголосом, у праслов'янську добу могли належати до всіх трьох реконструйованих а. п., пор.:

– баритонована а. п.: іменники ѿ- / јѿ-основ чол. р. (внук, во'р'іх, го'рох); ѿ-основ середн. р. (ко'л'іно, ко'пито, ко'рито, по'л'іно, 'сито,); ā-/jā-основ ('йагода, 'йазва, 'йама, 'капл'а, 'каша, ко'била, 'кул'а); ѡв-основ ('буква); ї-основ жін. р. ('корист', миша, м'ід');

– окситонована а. п.: ѿ-основ середн. р. (вап'но, доб'ро, зло, пшо'но, те"п'ло, шкло); ā-/jā-основ (кол'а'да, кра'са, лобо'да, му'ка);

– рухома а. п.: іменники ѿ- / јѿ-основ чол. р. (вус, 'голод, го'род, дзв'ін, звук); ѿ-основ середн. р. (зеркало, 'золото, 'коло, 'пиво, п'росо, 'с'іно, 'сонце); ā-/jā-основ (ко'ра, смо'ла); ї-основ жін. р. (шерст', 'чил'уст', шчи'лепа, маз' (масц'), 'молод' ('молод'іж), 'ос'ін', с'іл').

Нерухомий наголос на закінченні мають іменники, які належали до праслов'янської окситонованої а. п. (вап'но, доб'ро, зло, пшо'но, сук'но, те"п'ло, шкло).

2. Непохідні іменники з рухомим наголосом є відображенням баритонованої а. п., окситонованої а. п., рухомої а. п. Рухомитй наголос досліджуваних іменників проявляється передусім у лексико-граматичній функції наголосу – тенденції диференціювати форми одн. і мн., яку

спостережено в іменниках, що належали до всіх трьох праслов'янських парадигм:

– баритонованої а. п.: ѓ- / јѓ-основ чол. р. (*брат*, *в'ите^р*, *д'д*, *ба^{ран}*); ѓ-основ середн. р. (*зе^рно*); ā-/jā-основ (*баба*, *мама*, *пара*, *хата*); ї-основ жін. р. (*н'існ'а*);

– окситонованої а. п.: ѓ- / јѓ-основ чол. р. (*к'ін'*, *к'ім*); ѓ-основ середн. р. (*ви^{но}*, *гн'іздо*, *полот^{но}*, *ре^{ше}т^о*, *се^ло*, *сте^гно*, *чис^{ло}*); ā-/jā-основ (*б'іда*, *бло^{ха}*, *вдо^{ва}*, *гро^{за}*, *д'іра*, *ду^{га}*, *іг^{ра}*, *кру^{на}*, *м'ім^{ла}*, *пи^{ла}*, *се^{ст}ра*, *со^{ва}*, *стр'і^{ла}*, *тра^{ва}*, *тру^{ба}*);

– рухомої а. п.: іменники ѓ- / јѓ-основ чол. р. (*бере^х*, *б'ік*, *веч'ір*, *вовк*, *ворог*, *голос*, *гриб*, *рот*); ѓ-основ середн. р. (*дере^{во}*, *озе^{ро}*, *слово*); ā-/jā-основ (*нчо^{ла}*, *в'івц'а*, *в'ійна*, *зо^ра*, *йіг^{ла}*, *ко^{за}*, *но^{ра}*, *о^{са}*, *ро^{са}*).

Поляризація форм одн. і мн. (зокрема, род. відм. одн. і наз. відм. мн.) охопила праслов'янську баритоновану а. п. (*баба*, *хата*), окситоновану а. п. (*б'іда*, *д'іра*, *труба*) і рухому а. п. (*нчо^{ла}*, *ст'іна*) [Скляренко 1998]. Дію цієї тенденції від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу простежив В. Г. Скляренко [Скляренко 2006]; на матеріалі сучасної української літературної мови – В. М. Винницький [Винницький 1984]; на матеріалі бойківських говірок – Г. С. Кобирино [Кобирино 2002].

Рухомий наголос відображений також у тенденції переносити наголос із закінчення на корінь в іменниках жін. р. на *-а*, *-я*; ця тенденція властива іменникам, які в праслов'янській мові належали до:

– рухомої а. п.: ā-/jā-основ (*боро^{да}*, *во^{да}*, *голо^{ва}*, *ду^{ша}*, *зе^мл'а*, *зи^{ма}* *но^{га}*, *рука*, *се^{ре}л^{да}*).

Очевидним є те, що переважна більшість іменників змінили своє наголошування.

II. Акцентні типи прикметників як рефлексії праслов'янських а. п.

Особливості наголошування прикметників в українській мові у зв'язку з

системою праслов'янських інтонацій представлено в праці О. І. Белича «Акценатске студије» [Белић 1914]. Спостереження й висновки О. І. Белича доповнив та вніс у них корективи Л. А. Булаховський [Булаховський 1977, II: 366–436]. Реконструкцію пізньопраслов'янських акцентних парадигм прикметників здійснив В. Г. Складенко, залучивши для цього давні слов'янські пам'ятки [Складенко 1998].

Свого часу Л. А. Булаховський, досліджуючи процеси наголошування в українській мові, зауважив, що обмежився даними зі *Словника української мови* за ред. Б. Грінченка, не залучивши до аналізу діалектні свідчення, оскільки такий матеріал був позбавлений потрібної повноти [Булаховський 1977, II: 366–436].

Питання генези акцентуаційних явищ, а також напрями змін наголосу (із кореня на префікс, суфікс, флексію чи навпаки), виявлених в українських говірках, і сьогодні залишаються відкритими. Для з'ясування історії виникнення акцентуаційних процесів ми зіставили сучасні а. т. прикметників із реконструйованими праслов'янськими а. п., свідченнями писемних пам'яток. На нашу думку, такий прийом уможливорює з'ясувати, як постали сучасні а. т. в українських говірках; який із а. т. – кореневий чи флексивний – є давнім; які причини зміни а. т. У цьому аспекті використано дослідження з історичної акцентології, зокрема це праці Л. А. Булаховського [Булаховський 1977, II], В. Г. Складенка [Складенко 1998], З. М. Веселовської [Веселовська 1970], В. М. Ілліча-Світича [Иллич-Свитыч 1963], В. В. Колесова [Колесов 1972], А. А. Залізняка [Зализняк 1985], В. А. Диббо [Дыбо 1981].

З'ясовано, що в українських говірках якісні непохідні прикметники поділяються на два а. т.: кореневий а. т. та флексивний а. т. Ті самі прикметники в українськомовному просторі можуть мати різну акцентуаційну поведінку.

Зокрема, деякі двоскладові прикметники з односкладовою основою в середньополіських говірках мають кореневий наголос: *¹важке* [ГЧЗ: 75, 348],

др'убни^ї [ГЧЗ: 346], 'ж'ив'и^ї [Машеве 1: 22], 'жи'в'и^їє [Машеве 1: 26], 'малим [ГЧЗ: 337], м'йака [ГЧЗ: 87], 'н'ізка [ГЧЗ: 86], 'нова [ГЧЗ: 24], п'лоски [К; С], п'рудк'е 'тверде (про жито)' [ГЧЗ: 353], 'раба [Ткачук: 41], 'р'асниї [ЛАПП: к. 35], с'машина [ГЧЗ: 83], с'тари [ГЧЗ: 140], с'таре [К; С], с'тар'и^їє [ГЧЗ: 140, 335; Машеве 2: 16], т'верда [ГЧЗ: 80], т'верде [К; С]; зазначеним прикметникам в інших українських говірках властивий флективний наголос. Вирізняються в загальноукраїнському контексті за ознакою наголошування прикметників і говірки карпатської групи південно-західного наріччя, зокрема флективним наголошуванням таких двоскладових прикметників: мерт'вий, гар'дий [Чучка: 60], йас'ний [Чучка: 60]; solot'kый [Панькевич 1938: 328–329], б'ід'ний, бут'ний 'зухвалий', нис'кий, туч'ный, царс'кий, ц'і'лий [Онишкевич І; Тексти: 244, 275, 277, 283, 306], зуйід'ный 'досадный' [Онишкевич І].

У пізньопраслов'янський період якісні прикметники могли належати до баритонованої а. п., окситонованої а. п. та рухомої а. п. [Скляренко 1998]. Зміни місця наголосу відбувалися в праслов'янській мові «внаслідок утрати колишніх інтонаційних і часокількісних відношень» [Веселовська 1970: 82]. Як зазначає Л. А. Булаховський, «при праслов'янському кінцевому наголосі в нечленній формі членна дістала наголос на корені з новоакутовою інтонацією. В цій категорії слов'янські мови подають досить згідні дані» [Булаховський 1977 II: 370]. Членні форми прикметників, які утворилися від нечленних форм із акутовою інтонацією (із баритонованою а. п.), зберігали місце наголосу, тобто мали кореневе наголошування [Веселовська 1970: 82].

Кореневий а. т. якісних прикметників, які зафіксовано в українських говірках, може бути рефлексом пізньопраслов'янської окситонованої а. п. та баритонованої а. п. Зокрема, якісні прикметники 'боси^ї, з'руби^ї, 'косі, с'в'етли, т'верди є рефлексом окситонованої акцентної парадигми коротких прикметників [Булаховський 1977, II: 369–371; Колесов 1978: 102, 105, 109; Скляренко 1998: 303–304]; прикметники 'б'ієли, 'голи, 'добри, к'ругли, 'мокри, 'мудри, 'остри, п'лоски, с'в'єжи, с'кори, 'чорни – баритонованої акцентної

парадигми повних прикметників [Булаховський 1977, II: 369–371, 418; Склярєнко 1998: 140, 297, 303; Иллич-Свитыч 1963: 141–143; Дыбо 1981: 108, 123, 21; Колесов 1978: 92–98, 209–210, 220; Зализняк 1985: 136].

У пізньопраслов'янській мові баритонована а. п. була властива також якісним прикметникам із двоскладовою основою, які в сучасних українських говірках вживаються з наголосом на другому складі від початку слова: ба¹гати^і [К; С], го¹тови [К; С], здо¹рови [К; С]; прикметник ви¹сели реконструйовано з окситонованою акцентною парадигмою [Булаховський 1977, II: 367, 418; Колесов 1978: 5, 11; Склярєнко 1998: 302].

Флексійний а. т. якісних непохідних прикметників із однокладовою основою та повноголосних форм є рефлексом пізньопраслов'янської окситонованої акцентної парадигми: глу¹хи^і [К; С], гус¹ти^і [К; С]; доро¹ги^і [К; С], моло¹ди^і [К; С; Булаховський 1977, II: 368, 418; Колесов 1978: 101–103, 106–107; Склярєнко 1998: 304]. У пам'ятках також зафіксовано прикметники з наголосом на закінченні, напр.: блѣ¹дый [Гал. Кл.: 88], жи¹вый [Бер.: 274], ру¹дый [Бер.: 224], ху¹дый [Бер.: 70].

Зауважимо, що в українських пам'ятках кінця XVI – поч. XVIII століть якісні прикметники представлено в нечленній та членній формах, із різними а. т. – кореневим, флексивним, а також із варіантним наголошуванням. Чинниками, унаслідок яких відбувалися зміни а. т. у прикметниках, були втрата колишніх інтонаційних і часокількісних відношень та зміна структури прикметника – нечленні форми ставали членними.

Нечленні форми прикметників із однокладовою основою: ¹мала [Рад.: 227], ¹живи [Т. З.: 118], ¹легки [Гал. Кл.: 195], ¹пусты [Бар.: 3], ¹тяжка [Бар.: 323]; а також прикметники із двоскладовою основою: ¹весель [Рад.: 80], ¹зелень [Рад.: 184], ¹молода [Кл.: 83] в українських пам'ятках зафіксовано з кореневим наголошуванням. На думку З. М. Веселовської, кореневий наголос нечленних форм прикметників «це результат узагальнення, відхід від давньої системи;

вирівнювання наголосу відбувалося за аналогією до форми чоловічого роду» [Веселовська 1970: 80–86].

Членним формам прикметників була властива баритонована а. п. та окситонована а. п.:

– баритоновану а. п. мали членні прикметники, які утворилися від нечленних форм із акутовою інтонацією (іншими словами – від коротких форм із кореневим наголосом);

– окситоновану а. п. мали членні прикметники, які утворилися від: а) нечленних форм із акутовою інтонацією; б) нечленних форм із циркумфлексовими довготами або мали короткості на кореновому наголошеному складі; у цій позиції наголос на флексії властивий членним прикметникам усіх східнослов'янських мов. Такий висновок робить З. М. Веселовська, зіставивши наголос у пам'ятках кінця XVI – XVIII століть української, російської, білоруської мов [Веселовська 1970: 82].

Чимало непохідних повних прикметників в українських говірках вживаються з варіантним наголосом, який диференціює український діалектний простір, зокрема: *ма'лий* – *'малий*, *но'виї* – *'новий*, *ста'рий* – *'старий*, *твер'дий* – *'твердий*, *т'існий* – *'т'існий*, *ц'ілий* – *'ц'ілий*. Із різними типами наголошування зафіксовано прикметники і в українських пам'ятках XVI – поч. XVII століть, напр.: *ма'лый* (Бер.: 70) – *'малый* (Бер.: 239), *но'вый* (Бер.: 145) – *'новый* (Бер.: 157), *с'тарый* (Бер.: 14, 250) – *ста'рое* (Бер.: 255), *твер'дый* (Волк.: 114) – *'твердый* (Бер.: 54, 311), *тѣс'ное* (Бер.: 290) – *'тѣсное* (Бер.: 321), *цѣ'лую* (Кл. Остр.: 205) – *'цѣлую* (Бер.: 224) [Докл. див.: Веселовська 1970: 80–92].

Для з'ясування походження типу наголосу: який є первинним, а який вторинним утворенням, дослідники аналізували кожне слово зокрема. Наприклад, у прикметнику *'тісний* Т. Лер-Сплавінський визначає кореневий наголос як первинний [Lehr-Splawinski 1957: 58]. Л. А. Булаховський, залучивши до аналізу сербські й словенські форми кваліфікує кореневий

наголос прикметника *цїлий* як вторинний [Булаховський 1977, II]. Із наголошеним закінченням в українських пам'ятках зафіксовано прикметник *мертвий*; це дає підстави вважати, що говірки карпатської групи, на відміну від інших, зберігають давнє наголошування цього слова. Слушно зауважує Л. Л. Васильєв, що вагання наголосу відбувається внаслідок змішування двох типів наголосу при утворенні членних форм прикметників від нечленних, зокрема, коли членні і нечленні форми прикметників мають різний наголос. При утворенні членних форм прикметників від нечленних відбувалася не тільки зміна структури слова, а й зміна інтонацій: спадний наголос у нечленній формі перетворювався у членній формі прикметників на висхідний – кореневий. Наголос прикметників *новий*, *простий* на корені дослідник пояснює аналогією до нечленної форми [Васильєв 1929: 44].

Водночас зміна наголосу може бути спровокована і семантичною близькістю прикметників. Наприклад, наголос на корені в прикметнику *лівий* можна пояснити асоціацією до прикметника *правий*; *старий* – до *молодий*; *босий* – до *голий* [Веселовська 1970: 84–85; Булаховський 1977, II].

Дослідники історичної акцентології зауважують, що членні прикметники, які в нечленних формах мали акутову інтонацію, у членних формах або зберігали наголос на корені, або наголос переходив на закінчення; наголос на корені членних форм прикметників, які утворені від нечленних, є давнім [Огієнко 1952: 159; Веселовська 1970: 80–86; Булаховський 1977, II: 367–368]. Більшість із них, як свідчать дослідження з історичної акцентології, у яких реконструйовано пізньопраслов'янську акцентну систему, належали до баритонованої а. п. [Скляренко 1998: 136–143; Иллич-Свитыч 1963: 154; Дыбо 1981: 107, 23, 107, 188; Колесов 1972: 205, 206, 209; Зализняк 1985: 133].

Отже, рефлексамі пізньопраслов'янських а. п. якісних прикметників є такі а. т., виявлені в сучасних українських говірках:

баритонованої а. п. – кореневий а. т. (*б'їели*, *голи*, *добри*, *кругли*, *мокри*, *мудри*, *остри*, *plosки*, *с'в'єжи*, *с'кори*, *чорни*; *багати*, *готови*, *здорови*);

окситонованої а. п. – кореневий а. т. (*'босиї*, *з'рубиї*, *'косі*, *с'в'етли*, *т'в'ерди*; *ви'сели*); флексійний а. т. (*глу'хиї*, *гус'тиї*, *доро'гиї*, *моло'диї*).

Як свідчить проаналізований матеріал, якісні прикметники в українських говірках зберігають давнє місце наголосу і водночас набули нового типу наголошування.

На наголошування прикметників впливали: утрата колишніх інтонаційних і часокількісних відношень; зміна інтонацій (спадний наголос у нечленній формі переходив на висхідний – кореневий – у членній формі); змішування двох типів наголосу при утворенні членних форм прикметників від нечленних; аналогічні зміни; семантична близькість прикметників.

III. Наголошування числівників у праслов'янський період було в центрі уваги відомих дослідників історичної акцентології Л. А. Булаховського, В. Г. Скляренка, В. А. Дибо та ін. Науковці реконструювали праслов'янські а. п. числівників. Звернемо увагу на наголошування складних числівників, оскільки саме в них в українських говірках спостережено різні варіанти.

За дослідженням В. Г. Скляренка, складні числівники від 11 до 19 могли мати два а. т.: із наголосом на першій складовій; та з наголосом на прийменнику. Перевагу в наголошуванні зазначених складних числівників віддавали або першому числівнику, або прийменнику, який сполучав дві основи, як таким, що знаходились в центрі тактової групи, а не на периферії [Скляренко 1998: 305]. Наголос на першій складовій мали числівники, утворені від простих баритонованої а. п. – *чотири*; та окситонованої а. п. – *один* (*одинадцять*, *чотирнадцять*). Наголос на прийменнику мали ті числівники, які утворилися від простих із рухомою а. п. [Скляренко 1998: 305; Дыбо 1981: 45].

Складні числівники з другою частиною *-десять* у пізньопраслов'янській мові могли мати три а. т.: із нерухомим наголосом на першій складовій; із нерухомим наголосом на другій складовій; із рухомим наголосом.

Нерухомий наголос на першій складовій мали числівники, утворені від простих із баритонованою а. п. (чотири), окситонованою а. п. (*сім, вісім*) та числівник дев'яносто; нерухомий наголос на другій складовій – *дев'яносто, п'ятдесят, шістдесят*; із рухоми наголосом – *двадцять, тридцять*.

Складні числівники з другою частиною *-сто* у пізньопраслов'янській мові мали два а. т.: із нерухомим наголосом на першій складовій; та з рухоми наголосом. Нерухомий а. т. мали числівники, утворені від простих числівників: баритонованої а. п. – *чотири*, окситонованої а. п. – *сім і вісім*. Рухомий наголос реконструйовано в числівниках *двісті, триста, шістсот, сімсот, п'ятсот, дев'ятсот* [Скляренко 1998: 305; Дыбо 1981: 45–47].

3. 6. Чинники, які впливають на зміну наголосу

Граматично однорідні слова можуть мати рухомий / нерухомий наголос, переносити / не переносити наголос із кореня / закінчення на різні морфеми; мати варіантний наголос навіть у мовленні одного носія. Довести, що ці процеси не є хаотичними, а мають наукове підґрунтя, допоможе аналіз чинників, які впливають на зміну наголошування в українському обширі.

Рухомість словесного наголошування, зміну місця наголосу мовознавці пояснюють дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників мовного розвитку. Сформулювати правила руху словесного наголосу в різних граматичних класах у багатьох випадках дуже важко. Ю. В. Шевельов зауважив, що «морфологічно вмотивованих наголосів багато, але не менш численними є й випадки та категорії, в яких ясної морфологічної мотивації бракує. Ці наголоси вживаються за традицією, їхню мотивацію слід шукати в характерній для праслов'янської мови фонетичній зумовленості, що її просто не існує з погляду сучасного мовця. Саме взаємна переплетеність цих двох засад, – підкреслює автор, – і є причиною складності сучасної української акцентуації та властивих їй численних хитань» [Шевельов 2002: 162].

Сьогодні закономірним є питання про системне вивчення сукупності чинників, які визначають напрями акцентних змін. Адже відомо, що універсальної причини зміни словесного наголосу немає. В. В. Колесов зазначає, що на кожному етапі розвитку мови ці зміни визначаються потребами конкретної системи, а фонетичні чинники перетворень обмежуються праслов'янською епохою [Колесов 1969: 30].

Зокрема, одним із важливих фонологічних явищ, яке суттєво вплинуло на формування акцентної системи української мови, є ослаблення, а згодом і занепад редукованих [ь], [ъ]. Наслідком цього процесу було переміщення наголосу: із непочаткового складу – на попередній склад або складотворчий сонорний; а із сонорного після втрати ним складотворчості – на вставний голосний (*ви^{e1}шен'*, *зе^{u1}мел'*, *се^{u1}с'тер*); із початкового – на наступний склад: «у двоскладових іменниках – на флексію (в переважній більшості відмінкових форм), у трискладових іменниках – на другий голосний кореня (в усіх відмінкових формах)» [Скляренко 1983: 220].

Утрата колишніх інтонаційних і часокількісних відношень, перебудова структури прикметників (нечленні форми ставали членими) призвели до зміни а. т. прикметників: «при праслов'янському кінцевому наголосі в нечленній формі членна дістала наголос на корені з новоакутовою інтонацією» [Булаховський 1977, II: 370]. Членні форми прикметників, які утворилися від нечленних форм із акутовою інтонацією (із баритонованою акцентною парадигмою), зберігали місце наголосу, тобто мали кореневе наголошування [Веселовська 1970: 82]. Саме цим історичним процесом можна пояснити і вагання наголосу, і функціонування різних акцентних типів прикметників в українських говірках: *вуз'киї*, *вох'киї*, *т'іс'ниї* – *'вуз'киї*, *'вохкиї*, *'т'іс'ниї* [АУМ 2: к. 131], *р'ас'ниї* – *'р'ас'ниї* [АУМ 1: к. 154], *ря'бий* – *'рябий* [АУМ 1: к. 50] та ін.

На рухомість наголосу може впливати фонетична структура слова (кількість складів у слові). Л. Л. Васильєв зазначив, що наголос у слов'янських

мовах є центром ваги слова: «У складному слові (2–5 складів, рідко більше) наголос може стояти на будь-якому складі, у багатоскладових словах наголос, неначе боячись порушити рівновагу слова, уникає кінцевих складів і намагається зайняти *серединний* склад» [Васильев 1929: 143–144]. Характеристику наголосу як центра ваги слова підтверджують дослідження з історичної акцентології В. Г. Скляренка [Скляренко 1969: 102], сучасної української літературної мови В. М. Винницького [Винницький 2002: 25], а також аналіз словесного наголошування за допомогою статистичного опису В. В. Коптілова [Коптилов 1962: 74]. На діалектному матеріалі такі спостереження не проводили. Результати дослідження щодо співвідношення довжини слова і місця наголосу є різними в діалектах. Адже в українських говірках лексико-граматичні класи мають своєрідні особливості наголошування, які диференціюють діалектний простір. Наприклад, прикметникам із суфіксом *-еньк-* характерні різні акцентні типи в українських говірках: *б'ілен'киї*, *то'нен'киї*, *ле'ген'киї* – *б'ілен'киї*, *тонен'киї*, *legen'киї* [АУМ I: кк. 155, 355].

Тезу про те, що наголос тяжіє до середини слова, спростовують факти про функціонування в українських говірках й інших а. т. – окситонного, пропарокситонного, які зумовлені дією різних чинників. Зокрема, у говірках околиці Ужгорода П. П. Чучка зафіксував окситонне наголошування (*новут'ний*, *спокуй'ний*, *голо'ден*), пропарокситонне наголошування, (*'година*, *'нич'атка*, *'шалений*, *'родити* та ін.), генеза якого однозначного обґрунтування немає. Зокрема, окситонне наголошування (*новут'ний*, *спокуй'ний*, *шікув'ний*; *голо'ден*; *слобо'да*, *реше'то*), зафіксоване в закарпатських говірках околиці Ужгорода (П. П. Чучка), словацько-українському пограниччі (І. Панькевич), зокрема, у сотацьких (О. Брох), П. П. Чучка припускає, зумовлене гіперизмом до парокситонного наголосу в східнославацьких говірках [Чучка 1958: 60].

Провокувати рух наголосу може і редуплікація. Зокрема, у формі кл. відм. одн. іменників при повторенні наголос може переходити з основи на

флексію (¹δ 'іду – δ 'іду, ¹мамо – ма¹мо, ¹бабко – баб¹ко, ¹δ 'ад 'ку – δ 'ад 'ку); таке явище зафіксовано в перехідних говірках від південно-східних до південно-західних (А. Д. Очеретний).

Виділяють також чинник аналогії, джерелом якої, зазначає В. М. Винницький, «можуть бути внутрішні явища самої літературної мови, наприклад, вплив продуктивного акцентного типу на непродуктивний» [Винницький 2002: 31]. Діалектний матеріал також свідчить про те, що наголос може змінювати своє місце: за аналогією до іншого акцентного типу чи внаслідок індукції одного відмінка на інший. Наприклад, наголос на корені прикметників ¹новий, ¹простий, який зафіксовано в українських говірках як варіантний до флексивного, можна пояснити аналогією до наголосу нечленної форми; саме так у свій час трактував кореневий наголос Л. Л. Васильєв [Васильєв 1929: 44]. Окситонний наголос у відмінкових формах одн. іменників *о-* / *ю-* основ чол. р. баритонованої а. п., який зафіксовано і в південно-західних говірках, пояснюють флексивним наголошуванням м. відм. одн. на *-у/-ю* (*рай* – *у ра'їу*, *у кра'їу*) [Булаховський 1978, III: 87–88; Булаховський 1980, IV: 285, 553; Скляренко 1983: 28–29].

Джерелом аналогії в українській акцентній системі можуть бути й інші мови, діалекти. Зокрема, виділяють тюркський вплив (у словах, запозичених із тюркських мов, наголос здебільшого на останньому складі), південнослов'янський (наголос на корені), польський (наголос на передостанньому складі), російський тощо; а внаслідок церковнослов'янської акцентної традиції відбувається вирівнювання, уніфікація наголошування іменників за формою називного відмінка однини [Огієнко 1952].

На зміну наголосу може впливати морфемна структура слова (наявність відповідних префіксів, суфіксів). Наприклад, унаслідок додавання префікса до заперечних займенників наголос переміщається: на попередній склад (*їа'кої* – *ни'їакої*, *ко'го* – *ни'кого*) – у південно-східних, північних говірках; на префікс (*їа'кої* – *'ниїакої*, *ко'го* – *'никого*) – у південно-західних говірках.

Одним із чинників, що провокує рух наголосу, є так звана граматикалізація наголосу. Граматичним чинником можна пояснити такі акцентуаційні процеси: а) перенесення наголосу іменників із кореня в одн. на флексію у відмінкових формах мн. (*хата* – *ха¹ти*) чи навпаки – із флексії в однині на корінь у мн. (*в¹ік¹но* – *в¹ікон*), що свідчить про формування нового а. т.: розрізняти форми називного відмінка множини і родового відмінка однини за допомогою наголосу, щоб уникнути омонімії (родовий однини *д¹ружки* – називний множини *друж¹ки*); б) перенесення наголосу на префікс у прикметниках найвищого ступеня порівняння для диференціації найвищого і вищого ступенів порівняння (*майбуш* ‘найбільше’ // *май¹буш* ‘більше’) [Сабодош 2008].

Крім фонетичних та морфологічних особливостей слова зміну місця наголосу може провокувати: а) семантика – потреба диференціювати лексичне значення слів (*з¹лагодити* ‘змайструвати; полатити, поправити’ – *зла¹годити* їсти ‘зварити, приготувати їжу’ [Піпаш]; *беседа* ‘компанія на весіллі’ // *бе¹седа* ‘розмова’; *ведро* – присл. ‘сонячно’ // *вед¹ро* – імен. ‘відро’ [Сизько 1990])³⁶; б) семантична близькість: наприклад, наголос на корені в прикметнику *лівий* пояснюють асоціацією до прикметника *п¹равий*; *ста¹рий* – до *моло¹дий*; *босий* – до *голий* [Веселовська 1970: 84–85; Булаховський 1977, II]; в) смислове навантаження: спостережено, що енклітичні займенникові форми вживаються з логічним акцентом на дії (*поло¹жи-го до^у сто^удоли*; *воха¹ри-му твар³⁷*), а повні займенникові форми – із логічним наголосом на суб’єкті (*ме^uне во^уз¹ми за-д¹рушку*; *те^uбе заме^uл¹ду¹ва^у*; *до^у крим¹ і¹налу йго заб¹рали*; *ме^uне до с¹писку да^oу*). Дослідники виділяють також стилістичну складову у формуванні наголошування [Винницький 2002; Воронцова 1979; Зализняк 1977]. Зокрема, у надсянських говірках ми зафіксували вживання парокситонного

³⁶ Наголос у таких словах є засобом розрізнення лексичного значення або і лексичного, і граматичного; саме так проявляється, за В. М. Винницьким, семантико-граматична функція наголосу [Винницький 2002: 9].

³⁷ Приклади наводимо з надсянської говірки с. Губичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.

наголошування власної назви ¹Мар'їа Мати Божа' (як жіноче ім'я – Ма¹р'їа), на ¹Петра – церковне свято (до Пет¹ра – як чоловіче ім'я); у зневажливому значенні (найш¹ли-ми с'ї ту профе¹сори; та¹к'ї ро¹б'їтники ду гу¹зиц'ї); у говірках околиці Ужгорода, за спостереженнями П. П. Чучки, у висловлюванні некатегоричного заперечення наголос може переходити на заперечну частку **не** (*незнам, де пуш¹дв; неїе го дома; неїди до н'ого; нетреба го рушити*); таке акцентуаційне явище пояснюють впливом словацької чи польської мов [Чучка 1958: 61].

Відомо, що не всі зміни, які «запрограмовані» системою мови, реалізуються в кожному слові. Здебільшого вони є явищами узуального характеру. Я. Грот зауважував: «...чи не залежить ступінь хисткості слова від частоти його вживання і народності?... Спостереження над словами усіх розрядів показують нам, що чим більше в них життєвості, чим більше вони засвоєні народом, тим легше вони піддаються переходу наголосу, якщо тільки такому переходові не перешкоджають інші, більш сильні і постійні закони мови» [Грот 1899: 328]. Отже, ще у XVIII ст. Я. Грот встановлював зв'язок зміни слова зі ступенем його лексичного засвоєння і частотою вживання.

Поняття «прагматичного фактора», який впливає на визначення акцентуації іменників, зокрема односкладових іменників чол. р., вводить А. А. Залізник. Вияв цього фактора полягає у протиставленні питомого і чужого. Оскільки протиставлення питомого й чужого, підкреслює дослідник, індивідуальне, його ефект також індивідуальний. Саме цим можна пояснити хитання в наголошуванні слів, уживаних у різних мовних сферах [Залізник 1985: 12].

Однією з причин, що впливала на зміну системи наголосу, І. І. Огієнко вважав побічний наголос, зауваживши, що «в людей з тягучим говором, ці побічні наголоси брешуть досить виразно, і тоді вони майже дорівнюють головному наголосові» [Огієнко 1952: 19].

Чинниками, які можуть впливати на систему діалектного наголосу, окрім зазначених вище, можуть бути також вплив літературної мови, вікова характеристика діалектоносіїв, яка є релевантною ознакою у виборі а. т. Зокрема, Я. О. Пура, досліджуючи похідні та непохідні іменники (географічні назви, власні назви, слова іншомовного походження, деякі прикметники, займенники, числівники, прислівники, дієприкметники, дієслова), звернув увагу на відмінності в наголошуванні відповідно до віку мовців у говірках Західної Дрогобиччини: наприклад, у мовленні молодшого покоління – *ˈrapstvo*, *ˈlʲuʦtvo*, у мовленні старшого – *rapstˈvo*, *lʲuʦtˈvo* [Пура 1961]. За нашими спостереженнями, вживання повних та енклітичних форм, парокситонного наголошування в говірках південно-західного наріччя також залежить від вікової характеристики мовців: енклітичні форми (*ˈдай-ми*) – ст. п.; і енклітичні, і повні форми (*ˈдай-ми* і *дай-меˈні*) – мол. п.; парокситонне наголошування (*gˈriba*, *ʲˈzika*, *nuˈmeˈra* – старше покоління // *griˈba*, *ʲaziˈka*, *ˈnomeˈra* – [мол. п.]. Лінгвогеографічні, лексикографічні, дескриптивні праці також ілюструють, як вікова характеристика мовців впливає на вибір акцентного типу. Зокрема, карти Atlasu gwar bojkowskich репрезентують збереження парокситонного наголошування (*poˈboiń*) діалектоносіями [ст. п.] [AGB]. Мовлення різних вікових груп – молодшої, середньої і старшої – зафіксовано в «Лексиконі львівському: поважно і на жарт», напр.: ст. покоління *adˈvokat* [Хобзей 2009: 49], *ˈbalkon* [Хобзей 2009: 64], *poˈkohati* [Хобзей 2009: 452].

Зміни в діалектній акцентній системі можуть бути наслідком дій різноманітних чинників: 1) зовнішніх (збереження у мовленні ст. п. давнішого наголошування; збереження церковнослов'янської традиції; вплив української літературної мови; вплив інших мов); 2) внутрішніх (фонетичні, морфологічні явища; граматичні, лексичні, стилістичні особливості слів; вплив аналогії).

Проаналізовані чинники, що провокують зміни наголосу, уможлиблюють встановити причинно-наслідкові зв'язки, адже вони свідчать

про формування певних тенденцій наголошування, які є явищами мовної еволюції і сьогодні проявляються на всьому українському обширі чи діють в окремих говірках, діалектах, наріччях. Визначені тенденції допоможуть зрозуміти і функціонування акцентуаційної норми (схематично це можна зобразити так: чинник – тенденція – норма).

3. 7. Наголошування як диференційна ознака в українському діалектному просторі

Наголошування є диференційною ознакою в українському діалектному обширі. У загальноукраїнському контексті спостережено просторові особливості іменників, прикметників, числівників, займенників. Найбільшою строкатістю в наголошуванні вирізняються іменники. Нижче наводимо іменники, наголошування яких є диференційною ознакою в українському діалектному просторі; водночас подаємо окреслення діалектних ареалів, у яких зафіксовано акцентуаційну рису. Протиставними в українському обширі є *парокситонне*, *пропарокситонне*, *окситонне* наголошування іменників. За цими акцентуаційними ознаками в українському обширі можуть бути здиференційованими наріччя, група говорів, говір.

1. Парокситонне наголошування:

– дво-, трискладові іменники жін. р.: *'болван* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *'вага* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *'вода* [Рабій-Карпинська 2011: 69; Чучка 1958: 59], *'верба* (з *'вêр'би*) [Онишкевич І; Тексти: 275, 282; Німчук 2007: 198; Торунь: *Кобирино*]; *'вуц'а* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *'ган'ба* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *'зерно* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода), середньонаддніпрянські [Чучка 1958: 59; Говори: 409]; *'зимл'а* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *'кіно* [Сабадош 2008]; *ков'баса* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; *ко'ч'(u)р'га*,

ко'ц'уба [АУМ 2: к. 134; Онишкевич І; ДЛАЗ І: к. 26; Чучка 1958: 59]; 'корч^мма; 'народ – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59], 'нар'ід – надсянські, бойківські, наддністрянські [Кобиринка]; 'сосна – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; 'соха – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 59]; т'руна – закарпатські, бойківські, надсянські говірки [АУМ 2: к. 134]. Водночас у закарпатських говірках (зокрема, околиць Ужгорода) зафіксовано варіантне наголошування: 'ви'но, 'гôp'н'а, 'на'мул, 'ос'лон [Чучка 1958: 59];

– трискладовий іменник жін. р. кропи'ва: кро'пива – говірки південно-західного, північного наріч кра'п'іва; кропи'ва – південно-східного [АУМ І: к. 316; АУМ 2: к. 129; АУМ 3 ч. 3: к. 51; ДЛАЗ І: к. 6; Варченко 1971: 49; Матвіяс 1990: 40, 43];

– двоскладовий іменник чол. р. фар'тух: 'фартух – бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [Кобиринка], а також східночернігівські, західнослобожанські, східнополтавські, північностепові, східні середньонаддніпрянські. Поширеність такого типу наголошування дала підстави І. О. Варченкові вважати, що парокситонне наголошування іменника 'фартух «має істотніші підстави бути нормою української літературної мови» [Варченко 1971: 47]. Щодо походження парокситонези 'фартух, то він є пізнішим утворенням, оскільки в давніх українських пам'ятках зафіксовано окситонеза – фар'тух; парокситонний тип наголошування в говірках, які межують із російськими, може підтримуватися російською мовою, а в південно-західних – польською;

– двоскладовий іменник чол. р. х'во'рост: за дослідженням І. О. Варченка, парокситонне наголошування х'ворост характерне говорам, скартографованим у 1 т. АУМ, такий тип наголошування трапляється як варіант у середньонаддніпрянських, східноволинських; рідко вживається в подільських, східнополтавських і західнослобожанських; ареал окситонного наголошування хво'рост переважає в подільських, східнополтавських,

середньонаддніпрянських, східноволинських і рідко – у східночернігівських, південночернігівських, середньополіських, північностепових говірках [Варченко 1971: 49–50];

– двоскладовий іменник чол. р. *шча'вел'*: парокситонне наголошування *ш'чавел'* властиве наддніпрянським, поліським говіркам, трапляється також у східноволинських, північностепових і спорадично зафіксовано в західнополтавських, східноподільських говірках [Варченко 1971: 50];

– двоскладові іменники чол. р. *Вас'ко*, *Дмит'ро*, *Ми'рон*, *Миш'ко*, *О'лег*, *О'лес'*, *Ро'ман*, *Слаў'ко*: *'Вас'ко*, *'Мирон*, *'Митро*, *'М'іс'ко*, *'Олег*, *'Олес'*, *'Роман*, *'Слаўко* – закарпатські, бойківські, надсянські, наддністріянські говірки [Сабадош 2008: 7; Кобиринока];

– трискладовий іменник жіночого роду *Ма'р'їа* Мати Божа: *'Мар'їа* Мати Божа (але як жіноче ім'я – *Ма'р'їа*) – бойківські, надсянські говірки [Кобиринока];

– прийменниково-іменниковій конструкції *на 'Петра* – назва церковного свята (до *Пет'ра* – як чоловіче ім'я) – надсянські, бойківські, наддністріянські, буковинські, покутські говірки [Кобиринока].

2. Пропарокситонне наголошування:

– трискладовий іменник жін. р. *мо'гилка* у формі називного відмінка множини: *'могилки* – правобережнополіські говірки [Бевзенко 1980: 149];

– трискладові іменники жін. р. та середн. р. *го'дина*, *ко'лилка*, *пô'лиц'а*, *ти'ч'атка*; *жил'ізо*, *колесо*, *кол'іно*, *корито*, *пôл'іно*, а також іменник подвійного роду *сиро'та*: *'година*, *'колилка*, *'пôлиц'а*, *'тич'атка*; *'жил'ізо*, *'колесо*, *'кол'іно*, *'корито*, *'пôл'іно*; *'сирота*; джерело походження цього явища не з'ясовано. П. П. Чучка зауважував, що це явище схоже на угорське та близьке до штокавського колишньої сербо-хорватської мови, але пояснити його угорським впливом неможливо, оскільки воно відсутнє в районах угорського впливу, зокрема на Виноградівщині; так само, на думку дослідника, не можна стверджувати, що це явище виникло внаслідок впливу

колишньої сербо-хорватської мови, бо місце і час взаємозв'язків цих говірок залишається нез'ясованим. Оскільки це акцентуаційне явище властиве українським говіркам, які межують зі словацькими, то можливий словацький вплив, який, стверджує П. Чучка, «мусив статися до XV – XVI ст., тобто до тих пір, поки східнославацькі говори не перейняли польського наголосу» [Чучка 1958: 60];

– трискладові іменники жін. р. *боро¹да, бороз¹да, боро¹на, голо¹ва, сере¹да, чере¹да*: *'борода, 'борозда, 'борона, 'голова, 'середа, 'череда* вирізняє закарпатські (зокрема, у Бараницях, Довгому Полі, Дравцях, Коритнянах, Підгорбі, Мирча, Ставне) [Чучка 1958: 60], *'борода, 'борозда, 'борона* – надсянські говірки [Верхратський 1900: 4, 34; Б; Бр; Г; К; Он; Р; С; Сл.; СтС; Сх; Т; Тр].

Пропарокситонне наголошування характерне також і фонетично новому слову – прийменниково-іменниковій конструкції. Попри те, що українській мові не властиво переносити наголос на прийменник, однак такий рух наголосу зафіксовано в правобережнополіських говірках: *бере за груд'і, уз'аў жіі за петл'і, за коси, об земл'у, на зору* [Бевзенко 1980: 148].

3. Окситонне наголошування:

– трискладовий іменник середн. р. *'решето: реше¹то* – говірки околиці Ужгорода, с. Сокирниця [Чучка 1958: 60; Сабадош 2008: 7], бойківських, надсянських, наддністрянських [Кобирино];

– двоскладовий іменник середн. р. *'шило: ши¹ло* – говірки околиці Ужгорода [Чучка 1958: 60];

– двоскладові іменники чол. р. *'килим, п'рапор, 'остріў: ки¹лим, пра¹пор, ост¹ріў* – південно-західні говірки [Бевзенко 1980: 148];

– двоскладовий іменник чол. р. *'бат'ко: бат¹'ко* – бойківські [Пура 1961; Кобирино];

– двоскладовий іменник середн. р. *'руно: ру¹но* – подільські; *'руно і ру¹но* – волинські говірки [АУМ 1: к. 147; Матвіяс 1990: 63], що є показовим у

проведенні ізоглоси між подільськими і волинськими говірками; флексивне наголошування *ру'но* властиве також північним середньонаддніпрянським говіркам [Гриценко 2007: 602; Мартинова 2013: 12];

– двоскладовий іменник середн. р. *с'м'і'т':а: см'і'т':а* – північним середньонаддніпрянським говіркам [Гриценко 2007: 602; Мартинова 2013: 12], бойківським, надсянським, наддністрянським [Кобирунка];

– двоскладовий іменник чол. р. південним *'вузол: ву'зол* – південні середньонаддніпрянські говірки [Гриценко 2007: 602; Мартинова 2013: 12];

– двоскладовий іменник *с'пина: окситонеза спи'на* – середньополіські, подільські, східночернігівські, північностепові [Варченко 1971: 48], а також бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [Кобирунка];

– двоскладовий іменник жін. р. *с'кирта: окситонеза скир'та (скир'да ск'ір'да)* – «переважає в північночернігівських, західнослобожанських і рідше виступає в південночернігівських, спорадично – у подільських, північностепових» [Варченко 1971: 48]; парокситонеза *с'кирта (с'к'ірта, с'кирда, с'тирта)* – функціонує в середньополіських, східноволинських [Варченко 1971: 48], а також у говірках південно-західного наріччя, зокрема бойківських, надсянських, наддністрянських [Кобирунка];

– двоскладовий іменник чол. р. *'горшчик: гор'шок* – правобережнополіські говірки [Бевзенко 1980: 148];

– двоскладовий іменник чол. р. *'ком'ір: ко'м'ір* – говірки північного, західнополіського говору; *'ком'ір* – говірки південно-східного, південно-західного наріччя, волинські говірки [Матвіяс 1990: 37];

– повноголосна форма трискладового іменника жін. р. *ко'рова* у формі наз. відм. мн.: *коро'ви* – правобережна, *ко'рови* – лівобережна [АУМ I: к. 389, 151];

– двоскладовий іменник середн. р.: *тер'но* – наддністрянські говірки [Шило 2008: 252];

– двоскладовий множинний іменник *д'рова*: окситонеза функціонує як варіант до парокситонного наголошування: *дры'ва* і *д'рыва* – закарпатські, бойківські [Онишкевич І; *Тексти*: 275, 282; Німчук 2007: 198; *Торунь: Кобиринка*], а також західні середньонаддніпрянські говірки – *дро'ва* і *д'рова* [Говори: 427; Гриценко 2007: 602; Мартинова 2013: 12].

Окситонне наголошування властиве також і власним назвам, зокрема:

– чотирискладовому іменнику чол. р. *Воло'димир*: *Володи'мир* – надсянські говірки; мабуть, за аналогією до *Л'убо'мир*.

Зауважимо, що в межах закарпатського говору протиставляються говірки північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини, Міжгірщини, чи Верховинські говірки, решти говорам Закарпатської області та іншим українським говіркам окситонним наголошуванням таких іменників:

– двоскладового іменника середн. р. *'мило*: *мы'ло* (*мы^о'ло*) – південна межа; *'мыло* (*'мы^оло*) – північна межа [ДЛАЗ: к. 7, 22–23];

– трискладового іменника середн. р. *ко'пито*: *копы'то* (*копи'то* коня) – *ко'пыто* (*ко'пито*) [ДЛАЗ: к. 314] та двоскладового іменника жіночого роду *ст'рийна*: *стрый'на* (*стрий'на* ‘дружина батькового брата’) – *ст'рыйна* (*ст'рийна*) диференціює закарпатські говірки: межа між окситонним та парокситонним наголошуванням пролягає вздовж р. Латориця [ДЛАЗ: к. 388].

Окситонний тип наголошування в закарпатських говірках П. П. Чучка вважає гіперичним явищем до парокситонного наголошування східнославацьких говірок, оскільки такий тип фіксували на словацько-українському пограниччі [Чучка 1958: 60].

Наголошування у словозмінній парадигмі та словотворенні в українському діалектному просторі також має свою специфіку. Зокрема, не усім говіркам властива тенденція диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу (род. відм. одн. *'хати* – наз. відм. мн. *ха'ти*). Це явище частково діє в говірках північного та частково в бойківських, надсянських говірках. За цією акцентуаційною ознакою зазначені говірки

протиставляються іншим українським говіркам південно-східного та переважній більшості південно-західного наріч, зокрема:

– двоскладові безсуфіксні іменники чол. р. у формі наз. відм. мн. ¹голуб, ¹хата: ¹голуби, ¹хати – надсянські, бойківські, наддністрянські [Бевзенко 1980: 148]; як варіант зафіксовано також голуби, ха¹ти [Кобиринка].

– двоскладові іменники жін. р. з суф. -к- у формі наз. відм. мн. ¹хустка, ¹к'істка: ¹к'істки, ¹хустки – північне та надсянські, бойківські, наддністрянські говірки; га¹лушки, ¹зирочки – правобережнополіські говірки [Бевзенко 1980: 149]; к'іст¹ки, хуст¹ки – південно-західне і південно-східне [Матвіяс 1990: 35; Кобиринка] (докл. про дію цієї тенденції див. 3. 1);

– трискладові іменники жін. р. у формі род. відм. мн.: ¹више^н – ви^ешен', че¹решень – че^ере^ншень, а також множинного іменника ¹грош^і: гро¹шей – грошей – за цією ознакою виділяли смугу перехідних від південно-західних до південно-східних говорів [Омельяненко 1941: 163–166]; ¹гроший – Золотоніський р-н [Говори: 412].

Український діалектний простір здиференційований і за наголошуванням власних назв у словозмінній парадигмі:

– нерухомий наголос, на тому самому сегменті спостережено в непрямих відмінках від чотирискладового іменника Володи¹мир, а також двоскладових іменників чол. р. ¹Вас'ко, ¹Мирон, ¹Митро, ¹М'іс'ко, ¹Олег, ¹Олес', ¹Роман, Сла¹ўко: Володи¹мира, Володи¹миру, Володи¹миром; ¹Вас'кови, ¹Мирону, ¹Митре, ¹М'іс'ку, ¹Олегом, ¹Олес'у, ¹Роману, Сла¹ўком – бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [Кобиринка];

– перенесення наголосу на закінчення у непрямих відмінках двоскладових іменників Бог¹дан, Та¹рас: Богда¹на, Богда¹ну, Богда¹нови; Тара¹са, Тара¹су, Тара¹сом – надсянські, бойківські, наддністрянські говірки [Бевзенко 1980: 148; Кобиринка].

В українських говірках мають свої особливості щодо наголошування також похідні іменники; преф., суф. можуть перетягувати наголос на себе; ця риса по-різному проявляється в українських говірках.

А. Суфіксальне наголошування:

– три-, чотирискладові іменники жі́н. р. з суф. *-ина-* на позначення м'яса тварин мають суфіксальний наголос: *кур'а'тина*, *сви'нина*, *тел'а'тина* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 61];

– двоскладові іменники чо́л. р. з суф. *-ар-* (*-яр-*): *л'і'кар*, *му'л'ер*, *пе'кар*; у словозміні наголос переноситься на флексію: *л'іка'ра*, *пека'ра* – наддністрянські говірки [Гринчишин 1977: 45–47; Бевзенко 1980: 148], *студ'няр* [Шило 2008: 247].

Б. Префіксальне наголошування:

– трискладові іменники жі́н. р. *пра'баба*, *по'в'ітка*: *п'рабаба*, *'пов'ітка* – правобережнополіські говірки [Бевзенко 1980: 148];

– двоскладові префіксальні віддієслівні іменники чо́л. р. *від'риў*, *на'род*, *про'їзд*, *роз'риў*: *'відриў*, *'нар'ід*, *п'ройїзд*, *'розриў* – надсянські, бойківські, наддністрянські [Бевзенко 1980; Кобирунка];

– три-, чотирискладові префіксальні віддієслівні іменники чо́л. р. та жі́н. р. *в'ід'гадка*, *в'ід'р'ізок*, *заро'б'іток*, *при'буток*, *при'моўка*, *роз'гадка*: *'в'ідгадка*, *'в'ідр'ізок*, *'зароб'іток*, *п'рибуток*, *'розгадка* – надсянські, бойківські, наддністрянські говірки [Бевзенко 1980: 148; Кобирунка], *п'римоўка* – правобережнополіські говірки [Бевзенко 1980: 148]; таке наголошування свідчить про функціонування тенденції, так само як і у двоскладових віддієслівних іменниках із парокситонним наголошуванням, відтягувати наголос на префікс, що водночас суперечить іншій тенденції – наголошувати корінь у віддієслівних іменниках, пор.: *ви'падок* від *'падати*, *недо'гарок* від *го'р'іти*.

Префікси, суфікси можуть провокувати рух наголосу на іншу морфему, склад; чи не впливати на його рухомість – при додаванні префіксів наголос залишається стояти на тому самому сегменті слова, зокрема:

А. Суфікси провокують рух наголосу на закінчення:

– двоскладові збірні іменники середн. р. із суф. *-ств-*: *рапст'во*, *л'уцт'во* – таке наголошування Я. О. Пура зафіксував у діалектоносіїв старшого покоління в говірках Західної Дрогобиччини [Пура 1961];

– трискладові збірні іменники жін. р. з суф. *-ина-*: *дич'ина*, *л'ишч'ина*, *роди'на* – закарпатські говірки (зокрема, околиць Ужгорода) [Чучка 1958: 61].

Б. Префікси, суфікси провокують рух наголосу на один склад назад:

– три-, чотирискладові віддієслівні іменники на *-ован'а* (*-ован'е*), *-ан'а*, (*-ан'е*): *ку'пован'а*, *ма'л'ован'а* (*-е*), *му'рован'а*, *по'л'ован'е*; *'копан'е*, *'ламан'а*, *'лежан'е*, *по'локан'а*, пор.: *ку'пован'а* – від *купу'вати*, *'копан'е* від *ко'пати*, *по'локан'а* від *поло'кати* – вирізняє закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода), надсянські, бойківські говірки [Чучка 1958: 61; Гринчишин 1977: 45–47; Бевзенко 1980: 148; Кобиринока].

Зауважимо, що у префіксальних іменниках на *-ован'а* (*-ован'е*) наголос стоїть на четвертому складі з кінця слова, тобто на корені, наголос виділяє основну морфему, що є носієм лексичного значення слова: *пе'ре'бр'іхо'ван'е*, *приб'р'іхован'а*, *п'ід'пал'уван'е*, *роз'дмухован'е*, *роз'думован'а* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода), надсянські, бойківські, наддністрянські говірки [Чучка 1958: 61; Кобиринока].

В. Префікси, суфікси не провокують рух наголосу:

– трискладові префіксальні іменники чол. р. *'випадок*, *п'рийател'*: *ви'падок*, *прий'ател'* – надсянські, бойківські, наддністрянські; що свідчить про тенденцію наголошувати корінь [Бевзенко 1980; Кобиринока];

– чотирискладові іменники жін. р. з суф. *-иц-*: *ро'б'ітниця'а* – надсянських, бойківських, наддністрянських говірок свідчить про тенденцію зберігати наголос на корені, пор.: *ро'б'ітниця'а* від *ро'бота*; про

функціонування зазначеної тенденції свідчить також іменник *'кам'яниц'а* від *'кам'ін'* [Бевзенко 1980: 148; *Кобирино*];

– чотирискладові іменники середн. р. з суф. *-ишч-*: *к'ладовишче* (на *к'ладовишч'і*) Корсунь-Шевченківський р-н [Говори: 414]; *-ат-* (*-іт-*) *'лошітко* [Шило 2008: 163].

Проаналізований матеріал свідчить, що наявність чи відсутність певної акцентуаційної ознаки є одним із критеріїв виокремлення говору, окреслення перехідних говірок чи розмежування говору на східну й західну частини. Акцентуаційні риси, які диференціюють український діалектний простір, є: парокситонеза, пропарокситонеза, окситонеза.

Очевидним є те, що парокситонне наголошування, на кшталт, *'вода*, *'коза*, *к'ро'п'ива* протиставляється окситонному *во'да*, *ко'за*, *к'роп'ива*, який є звичним для переважної більшості українських діалектоносіїв, саме такий тип наголошування є і нормативним у сучасній українській літературній мові; ця ознака є визначальною в проведенні демаркаційних меж в українському діалектному обширі. Водночас вирізняється своєю незвичністю не тільки парокситонний а. т., а й пропарокситонний (*'борода*, *'година*, *'колиска*), окситонний (*коп'ито*, *ми'ло*, *стри'на*), які функціонують у закарпатських говірках.

Про рух наголосу свідчить зміна одного а. т. на інший, зокрема, окситонний наголос змінюється на парокситонний. Таку динаміку в наголошуванні відповідно до віку мовців у говірках Західної Дрогобиччини спостеріг Я. О. Пура, досліджуючи похідні та непохідні іменники (географічні назви, власні назви, слова іншомовного походження, деякі прикметники, займенники, числівники, прислівники, дієприкметники, дієслова), напр., у мовленні молодшого покоління – *'рапство*, *'л'уцтво*, у мовленні старшого – *рапст'во*, *л'уц'во* [Пура 1961]; наші дослідження також підтверджують зміну а. т.

Диференціація українського простору за ознакою наголошуванням прикметників.

Якісні прикметники.

1. Ініціальне наголошування непохідних і похідних якісних прикметників із суф. *-н-*, *-к-*, *-еньк-* вирізняє поліські говірки в загальноукраїнському контексті: непохідні прикметники *'важке* [ГЧЗ: 75, 348], *др'убни'* [ГЧЗ: 346], *'жиув'ї'* [Машеве 1: 22], *'жи'в'ї'їе* [Машеве 1: 26], *'малим* [ГЧЗ: 337], *м'йака* [ГЧЗ: 87], *'н'ізка* [ГЧЗ: 86], *'нова* [ГЧЗ: 24], *п'лоски* [К; С], *п'рудк'е* 'тверде (про жито)' [ГЧЗ: 353], *'раба* [Ткачук: 41], *'р'асниї* [ЛАПП: к. 35], *с'машина* [ГЧЗ: 83], *с'тари* [ГЧЗ: 140], *с'таре* [К; С], *с'тар'ї'їе* [ГЧЗ: 140, 335; Машеве 2: 16], *т'в'ерда* [ГЧЗ: 80], *т'в'ерде* [К; С]; *г'ірк'і гур'ок* [Громик 2012], *г'іск'е пл'ат':е* [Громик 2012], *л'ехк'е* [Громик 2012], *мн'ак'і* (одн.) [Громик 2012], *с'іпк'е, г'ірк'е* [Громик 2012]. Але: *с'о вино' дуруг'єїе* [Громик 2012]; прикметники із суф. *-еньк-*, які утворилися від прикметників із наголосом на початковому складі: *м'йака* [ГЧЗ: 87] – *м'йак'ен'ке* [ГЧЗ: 350]. В інших українських говірках ці прикметники мають флективне наголошування, а прикметники із суф. *-еньк-* – суфіксальне.

Г. І. Мартинова, посилаючись на карти АУМ [АУМ I: к. 137; АУМ, т. 2: к. 123; АУМ, т. 3, I: к. 22; АУМ, т., 3 II: к. 32], зазначає, що непротезована форма прикметника *уз'киї* з наголосом на закінченні є одним із явищ, які відмежовують середньонаддніпрянський діалект від східно- і середньополіського говорів північного наріччя, яким властивий кореневий наголос *'уз'киї*; варіант *уз'киї*, зазначає дослідниця, «поширений окремими вкрапленнями в західнополіських та суміжних з ними брестських говірках білоруської мови, а також у гуцульському, закарпатському й лемківському діалектах південно-західного наріччя» [Мартинова 2003: 233].

2. Префіксальне наголошування якісних прикметників із префіксом *най-* (*май-*), *за-* властиве закарпатським, бойківським говіркам: *'наїб'іл'иїї*, *'завеликиї*.

3. Флексійне наголошування непохідних та похідних якісних прикметників із суф. *-н-, -к-, -ськ-*, а також префіксально-суфіксальних зафіксовано в закарпатських, бойківських говірках: *vese¹lyj, hru¹byj; solot¹kyj* [Панькевич 1938: 328–329], *новут¹ний, спокуй¹ний, шікув¹ний; голо¹ден* [Чучка: 60], *б¹ід¹ний, бут¹ний* ‘зухвалий’, *нис¹кий, туч¹ный, ц¹і¹лий* [Онишкевич 1; Говори: 244, 275, 277, 283, 306], *зуйід¹ный* ‘досадный’ [Онишкевич 1П], *вуз¹кий, т¹іс¹ний* (як свідчать карти АУМ, функціонують й акцентні варіанти з парокситонним наголошуванням: *¹вуз¹кий, ¹т¹існий*, які характерні для лемківського говору [АУМ 2: к. 131]).

4. Флексійне наголошування, яке вживають для підкреслення важливості поняття, характерне бойківським говіркам: *вели¹ка до¹рога, в вели¹ких днях, потрім¹на річ*; ця ознака, яку зафіксував І. Свенціцький більше як сто років тому [Свенціцький 1913: 126], функціонує і в сучасній бойківській говірці в мовленні діалектоносіїв старшого віку.

Отже, критеріями у визначенні діалектних особливостей у наголошуванні прикметника є:

1. Кореневий чи флексивний наголос непохідних якісних прикметників: *¹ж¹ив¹ї – ж¹и¹ві*.

2. Кореневий чи суфіксальний наголос якісних прикметників зі зменшено-пестливим суф. *-еньк-*: *¹леге^нкий – ле^нген¹кий, м¹йак^{ен}ке – м¹йа¹кен¹ке*.

3. Кореневий чи флексивний наголос якісних прикметників із суф. *-н-, -к-, -ськ-*: *ве^нселиї – ве^нсе¹лиї, др¹убниї – дру¹бниї, ¹ниский – нис¹кий*.

4. Префіксальне чи суфіксальне наголошування якісних прикметників найвищого ступеня порівняння *най-*: *¹наїб¹іл¹шиї – наї¹б¹іл¹шиї*.

5. Префіксальне чи кореневе наголошування якісних прикметників із преф. *за-*: *¹задобриї – за¹добриї*.

Установлено, що якісні прикметники в говірках трьох наріч функціонують із кореневим та флексійним а. т. Найчисельнішим є кореневий а. т. Похідні, здебільшого суфіксальні, якісні прикметники в українських говірках зафіксовано з префіксальним, кореневим, суфіксальним та флективним а. т.; за структурою – це три-, чотирискладові прикметники. За наповненістю, частотою вживання а. т. якісних прикметників у говірках мають різну характеристику: префіксальний а. т. переважає в говірках південно-західного наріччя, його утворюють передусім ступеньовані прикметники з префіксами, що передають значення міри, ознаки, зокрема з префіксом.

Проаналізований матеріал засвідчив, що в українському діалектному просторі протиставлення за наголосом може відбуватися так:

1. Для іменників:

а) між сегментами парадигми одн. і мн.: у відмінкових формах одн. наголос на основі, а у відмінкових формах мн. – на закінченні, або навпаки: у відмінкових формах одн. наголос на флексії, а у відмінкових формах мн. – на основі;

б) у межах числової парадигми – одн. або мн. чи і одн. та мн., що уможливило визначити особливість відмінкових форм, зокрема зн. відм. одн. іменників жін. р. I відміни (*зе^uм^l’а* – *’земл’у*), род. відм. мн. іменників жін. р. I відміни (*’вишн’а* – *ви^e’шен’*).

2. Для прикметників:

а) між коренем і закінченням непохідних якісних прикметників (*’ж’ив’і^u* – *ж’ив’і^l*); якісних прикметників із суф. -н-, -к-, -ськ- (*ве^uселиї* – *ве^uсе^lлиї*, *др’убниї* – *друб’ниї*, *’нискиї* – *нис’киї*);

б) між коренем і суфіксом якісних прикметників зі зменшено-пестливим суф. -еньк- (*’леге^uн’киї* – *ле^u’ген’киї*, *м’йакен’ке* – *м’йа^lкен’ке*);

в) між префіксом і коренем, суфіксом якісних прикметників найвищого ступеня порівняння *най-* (*’наїдобриї* – *наїдоб’р’ишиї*, *’наїб’іл’ишиї* – *наїб’іл’ишиї*);

г) між префіксом і коренем якісних прикметників із преф. *за-* (¹*задобриї* – *за*¹*добриї*);

г) між коренем і суфіксом відносних прикметників (¹*царс'киї* – *царс'*¹*киї*).

3. Для займенників:

а) між коренем і закінченням присвійних займенників чол. р., жін. р., середн. р. у всій словозмінній парадигмі (¹*моїа* – *мо*¹*їа*);

б) між коренем і закінченням особових займенників та зворотного займенника у формі род. відм. одн., дав. відм. одн. (*ме*¹¹*не* – ¹*мене*, *те*¹¹*бе* – ¹*тебе*);

в) між коренем і закінченням прийменниково-займенникових конструкцій особових, зворотного, вказівного займенників (*до ме*¹¹*не* – *до*¹*мене*, *до те*¹¹*бе* – *до*¹*тебе*, *до се*¹¹*бе* – *до*¹*себе*, *до то*¹*го* – *до*¹*того*);

г) між префіксом і коренем заперечних займенників (*н*¹*їкому* – ¹*никому*).

3. Для числівників: між першою і другою складовими. За характерними особливостями наголошування членних якісних прикметників в українських говірках простежуються три акцентні системи: південно-західна – із переважанням наголосу на закінченні в суфіксальних, префіксально-суфіксальних прикметниках; північна – із наголосом на корені в прикметниках із суф. *-еньк-*; південно-східна – із наголосом на суфіксі в прикметниках із суф. *-еньк-*; із наголосом на корені у дво-, трискладовими прикметниками з суфіксами *-н-*, *-к-*, *-ськ-*, *ств-*.

В українському діалектному континуумі спостережено такі тенденції та ареали їх дії:

Тенденція 1. Переносити наголос із закінчення на корінь у формі зн. відм. одн. іменників жін. р. з основою на *-а* (¹*воду*, ¹*гору*, ¹*душу*, ¹*земл'у*) – характерна особливість говірок української мови, на відміну від говірок білоруської мови [ДАБМ: к. 195]; ця інформація є показовою у визначенні генези берестейсько-пинських говірок.

Тенденція 2. Диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу і флексії чи лише флексії:

а) переносити наголос із закінчення на корінь у формі наз. відм. мн. іменників середн. р.; ця закономірність є загальноукраїнською;

б) переносити наголос із кореня на закінчення в іменника чол. р, жін. р.; ця тенденція функціонує в переважній більшості говірок української мови, а також властива сучасній українській літературній мові (*воу'ки, гри'би, холо'ди, бат'ки, бра'ти, свич'ки, свичеч'ки, сно'пи, стож'ки*).

Тенденція – переносити наголос на закінчення у формі наз. відм. мн. іменників чол. р., жін. р. – частково діє здебільшого в поліських говірках, у яких зберігається наголос форми наз. відм. одн. (*'хустк'і, 'р'ечк'і, 'жонк'і*); ця риса є спільною з говірками білоруської мови й може бути підтримуваною білоруською мовою; цю тенденцію спорадично зафіксовано в північностепових, східнополтавських, західнослобожанських говірках, що можна пояснити контактами з російською мовою.

Говірки, у яких частково діє зазначена тенденція:

– берестейсько-пинські (*'хустк'і, 'р'ечк'і, 'жонк'і, 'баби 'піжмурки, 'бан'ки 'глиняна посудина для води з вузьким горлом, 'барг'і 'бакенбарди, к'рес'з'бини, 'б'ібки 'послід зайця і лісової козулі*');

– західнополіські (*'хустк'і, 'р'ечк'і, 'жонк'і, 'баби 'піжмурки, 'бан'ки 'глиняна посудина для води з вузьким горлом, 'барг'і 'бакенбарди, к'рес'з'бини, 'б'ібки 'послід зайця і лісової козулі*');

– надсянські, бойківські, закарпатські, лемківські (*з'риби, 'воўк'і, 'воўци*); за ознакою парокситонного наголошування у формі наз. відм. мн. зазначених іменників вони утворюють лемківсько-закарпатсько-надсянський ареал [АУМ, т. 2: к. 135, 239].

За ознакою наголошування іменника *брат* у формі наз. відм. мн. утворюються ареали: у закарпатських, бойківських говірках – парокситонний наголос *б'рат'а(і)* і як варіант – *бра'ты (и)* [АУМ, т. 2: к. 191, к. 369]; за

ознакою парокситонного наголошування *б'рат'і* (-а), *т'руно* утворюється карпато-галицько-буковинський ареал; *бра'ти* – волинсько-подільсько-наддністрянський ареал [АУМ, т. 2: к. 191].

Тенденція 3. Переносити наголос на вставний голосний у формі род. відм. мн. (*ви'шен'*; *к'іс'ток*) – здебільшого функціонує в говірках південно-західного наріччя [АУМ, т. 1: к. 153].

Тенденція 4. Переносити наголос на закінчення у формі род. відм. мн. іменників (*л'уди*, *д'іти*, *с'вин'і*, *гуси* – *л'удеї*, *д'ітеї*, *сви'неї*, *гу'сеї*) – функціонує на всьому українському діалектному континуумі, окрім українських говірок на теренах Польщі та Словаччини [АУМ, т. 2: к. 197]; у берестейсько-пинських говірках зафіксовано спорадично *гостий* і *гост'іу* [АУМ, т. 1: к. 221; т. 2: к. 198].

Тенденція 5. Переносити наголос на закінчення у формі дав. відм. мн. іменників чол. р. (*брат*, *віл*, *син* – *бра'там*, *во'лам*, *ко'н'ам*, *си'нам*) – властива переважній більшості українських говірок [АУМ, т. 2: к. 203], окрім частини закарпатських та українських говірок на теренах Словаччини, Польщі з наголосом на основі: *волам*, *синам*; а також деяких говірок на теренах Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей та українських говірок в Польщі та Словаччині, у яких функціонує форма *брат* – *б'рат'ам* [АУМ, т. 2: к. 201; к. 202, к. 203].

Тенденція 6. Переносити наголос із кореня на закінчення у формі. ор. відм. мн. в іменниках чол. р. (*во'лами*, *ду'бами*, *кор'чами*) – спостережено в переважній більшості говірок, окрім частини закарпатських *волами* [АУМ, т. 2: к. 134; Говори: 275, 281; Кобирино 1998–2014] та острівних українських говірок на теренах Словаччини, Польщі, Румунії, у яких функціонує ініціальне наголошування *дубами*, *корчами* [АУМ, т. 2: к. 135].

Тенденція 7. Зберігати наголос форми наз. відм. одн. у словозмінній парадигмі якісних та відносних прикметників.

Тенденція 8. Зберігати наголос твірного слова в прикметниках а) із суф. *-еньк-* (*б'ели*^ї – *б'елен'ка*); б) із суф. *-ш-*, за допомогою якого утворено вищий ступінь порівняння (*м'йакий* – *м'йакший*); в) із преф. *най-* та суф. *-ш-* у прикметниках найвищого ступеня порівняння (*м'йакий* – *м'йакший* – *найм'йакший*) – здебільшого вирізняє середньополіські, східнополіські говірки.

За ознакою наголошування прикметників утворився дистантний волинсько-подільсько-лемківський ареал – за ознакою парокситонного та пропарокситонного наголошування прикметників *б'ілен'кий*, *вохкий*, *вуз'кий*, *т'існий*.

Тенденція 9. Парокситонне наголошування присвійних, вказівних займенників у словозмінній парадигмі (*моя*, *моє*) – вирізняє говірки південно-західного наріччя.

Тенденція 10. Переносити наголос на один склад назад у заперечних займенниках (*ко'му* – *н'і'кому*) – функціонує в говірках південно-східних та північних.

Тенденція 11. Перетягувати наголос у прийменниково-займенникових конструкціях у формі род. відм. одн. (*ме'не* – у *мене*, *се'бе* – до *себе*) – функціонує в переважній більшості українських говірок, окрім деяких поліських.

Тенденція 12. Перетягувати наголос із кінцевого складу на пенультим у формі м. відм. одн. зворотного займенника (*на'соб'і*) – функціонує в говірках південно-західного наріччя.

Тенденція 13. Наголошувати закінчення у формах род. відм. одн., дав. відм. одн., м. відм. одн. числівника *о'дин* (*одно'го*, *одно'му*) – властива здебільшого говіркам південно-східного наріччя.

Тенденція 14. Наголошувати першу складову частину складних числівників на *-сот* (*п'ятсот*, *с'імсот*) – функціонує в говірках південно-західного наріччя.

Тенденція 15. Наголошувати другий склад від кінця слова збірних числівників (*чет'веро, се'меро*) – спостережено в надсянських, наддністрянських, бойківських говірках.

Найбільше вирізняються за ознакою наголошування говірки південно-західного наріччя, які, як свідчать карти АУМ, також є неоднотайними щодо наголошування окремих слів та їх форм. Карти АУМ свідчать, що за ознакою наголошування в південно-західному обширі виділяються три групи: волинсько-подільська, карпатська і галицько-буковинська. Окрім лемківських говірок із парокситонним наголосом, у південно-західному мовному континуумі виділяються волинські та подільські говірки, зокрема флексійним наголосом таких словоформ:

– наз. відм. одн. іменників *кочер'га, коц'у'ба* [АУМ: к. 282, 406]; *тру'на* (АУМ: к. 369); *ве'с'іл':а* [АУМ, т. 2: к. 362];

– дієслова майб. часу 1 ос. одн. *п'і'ду* (водночас подільським говіркам властиві острівні ареали з наголосом на корені *'п'іду*).

Вузьколокальним у волинських та подільських говірках є окситонний наголос таких словоформ:

– дієслова 1 ос. одн. тепер. часу II дієвідміни *хо'жу, хо'жу* [АУМ: к. 133, 235, 397]; таке наголошування властиве лише волинським говіркам. Отже, за ознакою парокситонного наголошування зазначених вище словоформ утворюється подільсько-наддністрянсько-карпатський ареал;

– наголошування останнього складу іменника *цвин'тар* [АУМ, т. 2: к. 370]; такий наголос властивий лише західній частині волинських і наддністрянських говірок. Говірки волинські, подільські утворюють контактні і дистантні зони.

Контактні зони утворюються за ознакою наголошування таких словоформ:

– іменника *г'і'рок, ог'і'рок* (у всій словозмінній парадигмі) – волинські говірки; *оги'рок, воги'рок* – подільські; простежуємо волинсько-подільсько-

покутсько-буковинський ареал (таке явище є передбачуваним, оскільки подільські говірки межують із покутськими, буковинськими);

– іменника у формі наз. відм. мн. *бра'ти* [АУМ, 2 т: к. 191] (функціонують також острівні ареали з наголосом на корені – *б'рати*); утворюється волинсько-подільсько-наддністрянський ареал.

Дистантний – волинсько-подільсько-лемківський ареал утворюється за парокситонним наголосом прикметників *'вуз'кий*, *'т'існий*, *'вохкий*, *'б'ілен'кий* [АУМ, т 2: к. 131, 388]. Зауважимо, що таке наголошування вирізняє також поліський говір, тому, якщо аналізувати цей а. т. у загальноукраїнському контексті, то утворюється волинсько-подільсько-лемківсько-поліський ареал.

Карпатській групі говорів властиве таке наголошування:

– парокситонне: іменника *ко'черга* [АУМ, т. 2: к. 282, 406];

– ініціальне: префіксальних прикметників *'найстарий*, *'майстарий* [АУМ, т. 2: к. 165], *'задобрий*;

– парокситонне: у сполученні іменників із числівниками 2, 3, 4 *дв'і руки(ы)* [АУМ, т. 2: к. 257]; *дв'і 'в'ідра* [АУМ, т. 2: к. 258].

У карпатській групі, зокрема в закарпатських говірках, локальними а. т. є:

а) окситонний наголос: іменника рл. т. *воро'та*, інфінітивної формидієслова *да'ти*; числівників *два'йє*, *три'йє* – характерні закарпатським говіркам; іменника *бат'ко* (род. відм. одн. – *бат'ка*) – деякі бойківські говірки, зокрема зафіксовано в говірці с. Кульчиці Самбірського р-ну Львівської обл.;

б) парокситонний наголос числівників *д'воме*, *т'р'оме*, *чоты'р'оме* – західні закарпатські говірки;

в) пропарокситонний наголос у прикметниках найвищого ст. порівняння із преф. *май-* *'майвеликий*, *'майвисокий* – закарпатські говірки Іршавського та Тячівського р-нів.

окситонне наголошування іменника *жо'на* [АУМ, т. 2: к. 156], дієслова *да'ти*.

Говори карпатської групи тісно переплітаються з галицько-буковинськими діалектами, утворюючи контактні зони, зокрема:

- карпато-галицько-буковинські ізоглоси можна провести за ознакою окситонного наголосу іменника *кочер'га*, *коц'у'ба* [АУМ, т. 2: к. 282, 406];
- карпато-гуцульсько-буковинські – за ознакою парокситонного наголосу іменника *'зор'а* [АУМ, т. 2: к. 116];
- карпато-галицькі – за ознакою пропарокситонного наголосу іменника *'ог'ірок*, *'вогурок* [АУМ, т. 2: к. 126];
- карпато-гуцульсько-надсянські – за ознакою пропарокситонного наголосу префіксальних прикметників *'найстарший*, *'майстарший*;
- карпато-надсянські – за окситонним наголосом іменника сущєствительного *ка'чур* [АУМ, т. 2: к. 333];
- лемківсько-наддністрянсько-надсянські – за парокситонним наголосом іменника *б'лоха* АУМ, т. 2: к. 66];
- лемківсько-закарпатсько-надсянські – за парокситонним наголосом іменників у формі наз. відм. мн. *'воўки*, *г'риби* [АУМ, т. 2: к. 135, 329], що свідчить про те, що в цьому ареалі диференціація форм наз. відм. одн. і наз. відм. мн. відбувається лише за допомогою флексії;
- карпато-галицько-буковинські – за ознакою парокситонного наголосу іменника середн. р. *т'руно* (к. 369), наз. відм. мн. іменника *б'рат'і (-а)* [АУМ, т. 2: к. 191].

Зауважимо, що в галицько-буковинській групі виділяється гуцульський говір, у якому спостережено тенденцію до ініціального наголосу (*'тиўниц'а*, *'комар*) та надсянські говірки, у яких наголошування деяких словоформ таке саме, як і в закарпатських говірках (*'найстарший*).

Отже, між українськими південно-західними говорами на акцентуаційному рівні спостережено протиставлення трьох діалектних груп.

Діалектна диференціація південно-західних говорів на акцентуаційному рівні, як свідчать карти АУМ, не завжди збігається з діалектною диференціацією інших структурних рівнів мови. Говорам волинсько-подільської групи характерні інтегральні акцентуаційні ознаки. Підкреслимо, що, виявляючи специфічні для говорів південно-західного наріччя а. т., які мають вузьколокальний характер, ми усвідомлюємо, що локалізми можуть змінити статус ізольованості, якщо докладніше проаналізувати їх в українському діалектному просторі.

3. 8. Оприявлення функцій наголосу в українських говірках

Наголос – душа слова; заберіть у слова наголос, і його не стане; поставте неправильно наголос – зруйнується ціле слово [*Федянина 1982: 3*]. В українській мові та її діалектах наголос є індивідуальною ознакою слова, бере участь у його звуковій організації. Як зазначає І. І. Огієнко: «... це один із засобів зв'язувати звуки в склад, а склади в певну звукову одиницю, яку звемо словом. Без наголосу самі звуки не спосібні були б скласти окремого слова, – він їх єднає до купи, до певної норми, а вже логічний наголос єднає окремі слова в речення» [*Огієнко 1952: 13*].

Водночас, унаслідок того, що ознакою українського наголосу (за винятком лемківських говірок) є його рухомість, різномісність. Саме різномісність «робить наголос ... індивідуальною ознакою кожного окремо взятого слова», є своєрідним організатором звукової форми слова в єдність [*Аванесов 1958: 18, 39*]. Наголос сприяє ритмічній організації мовлення, є важливим засобом для конститутивної (словотвірної) функції – фонетично об'єднує склади в слові, без наголосу слово – набір складів, саме тому наголос – невід'ємна риса всієї фонетичної форми слова. Окрім фонетичного об'єднання слова, наголос виконує пізнавальну функцію – уможливорює впізнати слово; дистинктивну (сигніфікативну, диференційну) – служить засобом розрізнення слів, їх форм і стилістичних варіантів. Зазначені функції

словесного наголосу свідчать про те, що наголос є складовим елементом комунікативного процесу.

І. І. Огієнко диференційну функцію наголосу називає словотворчою, яка «сильно виявляється в законі розрізнення однакових слів – той чи інший наголос надає таким словам і різного значення» [Огієнко 1952: 15].

Докладніше зупинимось на дистинктивній функції словесного наголосу, яка зумовлена різномісністю і рухомістю українського наголосу. Наявність диференційної функції наголосу уможливорює зіставити його з фонемою. Зокрема, таку паралель провели Р. І. Аванесов [Аванесов 1958: 37], М. А. Жовтобрюх [Жовтобрюх 1987: 47–48].

За допомогою наголосу, який стоїть на різних складах в однакових за фонемним складом словах, розрізняють значення:

1. Лексичне значення – семантична (або смислова) функція; наголос служить для розрізнення семантики слів, які збігаються за звуковим складом, у різних морфологічних класах, зокрема:

а) іменників трьох граматичних родів, пор.: чол. рід *ва'лах* ‘тварина’ і *ва'лах* ‘мешканець Валахії’; *го'род* ‘місце кожної команди в різних масових іграх, яке позначено лініями на землі’ і *го'род* ‘ділянка землі для вирощування овочів’; *за'мір* ‘задум’ і *за'мір* ‘вимірювання’; *те'рен* ‘рослина’ і *те'рен* ‘місцевість, територія’; жін. р. *бро'ня* ‘закріплення; документ про закріплення’ і *бро'ня* ‘захисна нашивка’; *бід'нота* ‘бідні, убогі люди’ і *бідно'та* ‘бідність’; *ви'года* ‘користь’ і *ви'года* ‘зручність, комфортабельність’; середній рід *відк'ликання* ‘позбавлення повноважень’ і *відкли'кання* від дієслова ‘відкликати’; *за'дувка* ‘заметіль’ і *за'дувка* ‘задування’ [ВТС; ГС];

б) прикметників, пор.: *від'бірний* ‘добірний’ і *відбір'ний* ‘який відбирає’ [ВТС];

в) дієслів, пор.: *бу'рити* (недоконаний вид) ‘хвилювати’ і *бу'рити* (недоконаний вид) ‘свердли́ти’; *пла'чу* (1-а особа однини чол. р. від *плакати*) і *пла'чу* (1-а особа однини чол. р. від *платити*) [ВТС; ГС];

г) прислівників, пор.: *верхом* ‘по верхній частині, горою’ і *вер'хом* ‘на спині тварини; повністю, вщерт’; *вигідно* ‘корисно’ і *вигід'но* ‘зручно’; *за'раз* ‘за один раз’ і *зараз* ‘негайно’ [ВТС; ГС].

2. Граматичне значення – граматична функція; за допомогою наголосу диференціюють різні граматичні форми слів:

а) форми іменників род. відм. одн. жін. р. – та зн. відм. мн., пор.: *баби* (форма род. відм. одн. від *баба*) і *ба'би* (форма наз. відм. мн.); *міста* (форма род. відм. одн. від *місто*) і *міс'та* (форма наз. відм. мн.); *вік'на* (форма род. відм. одн. від *вік'но*) і *вікна* (форма наз. відм. мн.) [ВТС; ГС];

б) число іменників, пор.: *звіри'на* (іменник жін. р. від збірного *звірі*) і *зв'ірина* (іменник жін. р. одн. від *один звір*) [ВТС; ГС];

в) вид дієслова, пор.: *за'бігати* (доконаний вид ‘почати бігати’) і *забі'гати* (недоконаного вид ‘бігати куди-небудь’) [ВТС; ГС].

3. Лексичне і граматичне значення – семантико-граматична функція. За допомогою наголосу розрізняють і лексичне, і граматичне значення слів, зокрема:

а) слів одного граматичного класу, наприклад: іменник *білок* (форма род. відм. одн. від *білка*) і *бі'лок* (форми наз. відм. мн. від *білок* – частина яйця або ока); дієслова *виганяти* (доконаний вид від *вибігати* ‘вибігати’) і *вига'няти* (недоконаний вид від *вига'няти* ‘виганяти’); дієслова *викупати* (доконаного виду від ‘купати’) і *вику'пати* (недоконаного виду від ‘купити’); дієслова *за'сіяти* (доконаного виду ‘сіяти’) і *засі'яти* (недоконаного виду від ‘засяти’) [ВТС; ГС];

Слів різних граматичних класів, пор.: *до'рога* (іменник жіно. р. одн.) та *доро'га* (якісний прикметник жін. р. одн.); *недо'торканий*; -а; -е (дієприкметник чол.р. одн. ‘до якого ще не торкалися’) і *недотор'канний*; -а; -е (прикметник “о якого не можна торкатися”) [ВТС; ГС].

4. Стилiстичне значення – стилістична функція; за допомогою словесного наголосу розрізняють варіанти:

а) літературні та розмовні, пор.: літ. до¹буток, про¹міжок, ¹фольга та розм. ¹добуток, п¹роміжок, фоль¹га;

б) літературні і професійні, пор.: літ. ¹зона (іменник наз. відм. одн. жін. р. у значенні ‘район’) і проф. зо¹на (іменник жін. р. одн. ‘хвороба злаків’ [ВТС; ГС];

в) професіоналізми різних галузей, пор.: військ. ¹люфа (іменник наз. відм. одн. жін. р. ‘дуло, стовбур вогнепальної зброї’) і біол. лю¹фа (іменник наз. відм. одн. жін. р. одн. ‘рослина, рід трав’янистих ліан’) [ВТС; ГС];

г) зниженого і нейтрального стилів. У зниженому стилі зафіксовано вживання парокситонний нагол, пор.: на¹ш¹ли ми сі ту профе¹сори; ба му тре зо¹шетів? (замість нейтрального про¹фесори, ¹зошитів). Таке навмисне вживання незвичайного словесного наголосу надає висловлюванню виразне стилістичне забарвлення, яке здатне викликати в сприйнятті адресата стилістичний ефект.

Зауважимо, що лексико-семантичну функцію українського наголосу простежено в найдавніших акцентованих пам’ятках кін. XVI – поч. XVIII ст. [Винницький 1984: 60], зафіксовано у давніх і в сучасних лексикографічних працях, пор.: ¹береж¹ний // бе¹режний; ¹видати // ви¹дати; ¹важниця // важ¹ниця; ¹вивозити // ви¹возити; до¹ходитися // до¹ходитися; ¹жадний // жад¹ний; ¹жаління // жа¹ління; жа¹лоба // ¹жалоба; [Грінченко]; ¹ведро // вед¹ро; ¹видати // ви¹дати; ¹видний // вид¹ний; ¹жадний // жад¹ний; ¹обід // о¹бід; ¹обруч // об¹руч [Желехівський]. Лексико-семантична функція активно функціонує в сучасній українській мові, пор.: бід¹нота ‘бідні, убогі, незаможні люди’ // бідно¹та ‘бідність’; ¹город ‘місце кожної команди в різних масових іграх, яке звичайно окреслюється лініями на землі’ // го¹род ‘ділянка землі при садибі, здебільшого для вирощування овочів’: мука ‘страждання’ // му¹ка ‘борошно’; ¹образи ‘зовнішній вигляд кого-, чого-небудь’ // обра¹зи ‘ікони’ [ВТС].

У сучасній українській літературній мові кількісно більше слів, у яких наголос є засобом розрізнення лексичного значення або і лексичного, і

граматичного (В. М. Винницький таку функцію наголосу називає семантико-граматичною [Винницький 1984: 9]). Отже, кількісний показник певною мірою спростовує тезу про те, що український наголос тяжіє до нерухомості, бо тільки завдяки своїй рухомості, як про це вище вже було зазначено, наголос може виконувати диференційну функцію. Очевидним є те, що в мовах чи говірках із фіксованим місцем наголосу, наголос не може бути засобом розрізнення ні лексичних, ні граматичних форм.

Семантична диференціація за допомогою наголосу властива іменникам чол. р. (¹запал ‘внутрішнє збудження, піднесення, завзяття; найповніший прояв чогось’ // за¹пал ‘1. пристрій для запалювання вибухової речовини; 2. пошкодження зерна внаслідок посухи; 3. хвороба свійських тварин’; ¹захід ‘одна з чотирьох сторін світу’ // за¹хід ‘1. спуск небесного світила; 2. час, коли заходить сонце та ін.’, ¹ірис ‘1. квіти півники; 2. райдужна оболонка ока’ // і¹рис ‘цукерки’; к¹редит ‘1. бухгалтерський рахунок; 2. оцінка, залік’ // кре¹дит ‘надавати в борг цінності’ п¹ташник ‘той, хто доглядає свійську птицю’ // пташ¹ник ‘приміщення, будівля для утримання свійської птиці (курей, гусей, індиків, качок)’), жін. р. (¹вигода ‘те, що дає добрі наслідки в чому-небудь’ // ви¹года ‘зручність у чомусь, сприятливі умови; обладнання, речі, що створюють певні зручності для людини у побуті’, ¹музика ‘мистецтво, що відображає дійсність у художньо-звукових образах’ // му¹зика ‘музикант’), середн. р. (¹ікання ‘вимова ‘і’ на місці давніх ‘о’ та ‘е’ в ново закритих складах’ // і¹кання ‘дія за знач. ги¹кати, і¹кати’, об¹’єднання ‘1. ціле, що склалося на основі з’єднання, поєднання чого-небудь; 2. організація людей на основі спільності мети, завдань; спілка’ // об¹’єд¹нання ‘дія за значенням об’єднати і об’єднатися’); прикметникам (ви¹гідний ‘зручний, комфортабельний’ // ¹вигідний ‘корисний’, відпо¹відний ‘1. який відповідає чому-небудь; 2. який підходить, потрібний для даного випадку’ // відпо¹від¹ний ‘який дається у відповідь (лист, нота)’; ¹вітряний прикм. до ‘вітер’; перен. ‘легковажний, безтурботний’ // ві¹тря¹ний ‘який діє за допомогою вітру (млин)’; доз¹вільний

‘час вільний, не зайнятий якою-небудь працею’, стос. *доз'вілля* // *'дозвільний* ‘від дозвіл’; *'людський* ‘людяний’ // *'людсь'кий* ‘властивий людині’); дієсловам (*пос'вататися* ‘заслати старостів до когось’ // *посва'татися* ‘1. стати сватами; 2. заприятелювати з кимось’; *'сапати* ‘видавати носом свистячі звуки (важко дихати)’ // *са'пати* ‘підпушувати ґрунт, користуючись сапою’ *т'вердити* ‘запевняти’ // *твер'дити* ‘повторювати’); також розрізнення за допомогою наголосу частин мови (*'печений* – дієприкметник // *пе'чений* – прикметник; *лежа'чи* – дієприслівник // *'лежачи* – прислівник тощо) [ВТС].

Цю давню функцію наголосу зафіксовано і в сучасних українських діалектах усіх трьох наріч – південно-західного, південно-східного та північного.

Північне наріччя:

- *бер'лога* ‘берло́га то медве́же логові́ло’ // *берло'га* ‘місце для ночівлі домашніх свиней’;
- *'бидл'а* ‘вередун’ // *бид'л'а* ‘велика рогата худоба’;
- *бит'ки* ‘зелене листя цибулі’ // *'битки* ‘гра великодніми крашанками (випробування на міцність)’;
- *би'чок* ‘самець корови’ // *'бичок* ‘щиголь; удар зігнутих пальцем по лобі’;
- *б'їбл'ах* ‘зелений плід на стеблах картоплі після цвітіння’ // *'б'їбл'ах* ‘перен. послід зайця і лісової козулі’;
- *бо'рок* ‘молодий сосняк’ // *'борок* ‘орчик, до якого кріпляться посторонки кінської упряжі’;
- *бру'сок* зменш. до *брус* ‘обтесана чотиригранна колода, яка використовується в будівництві’ // *б'русок* ‘скатертина’ [Аркушин].

Південно-східне наріччя:

- *'беседа* ‘компанія на весіллі’ // *бе'седа* ‘розмова’ [Чабаненко];

Південно-західне наріччя:

- *ву^дзоли^{те}* ‘відшмагати’ // *вудзу^лете* ‘залити окропом пересипане попелом домоткане полотно для кращого відбілювання’ [Корзонюк];
- *ту^ман* переважно ‘дуже густий туман у горах’; ‘той, що швидко не може чогось збагнути, про щось догадатися’ // *ту^ман* ‘непрозорий стан повітря через нагромадження в ньому водяної пари’ [ДЛАЗ: к. 124];
- *го^род* ‘місто’ // *го^род* ‘присадибна ділянка’;
- *до^ті^гати^{ся}* ‘притягуватися до відповідальності’; ‘дотягуватися’ // *до^ті^гати^{ся}* ‘допрацюватися до небажаного результату, волочачи, тягаючи що-небудь’;
- *жа^дний* ‘жадібний; зажерливий; заздрісний’ // *жа^дний* ‘спраглий; такий, якому мінімального не вистачає’;
- *зя^бко* ‘холоднувато’ // *зя^бко* ‘мерзляк’;
- *ма^дярка* ‘угорка’ // *ма^дярка* ‘прізвисько (українки)’;
- *ма^дярочка* ‘зменш.-пестл. до *ма^дярка*’ // *ма^дярочка* ‘зменш.-пестл. до *ма^дярка*’;
- *ма^йбуш* ‘найбільше’ // *ма^йбуш* ‘більше’;
- *мы^лити* ‘зумовлювати чию-небудь помилку’ // *мы^лити* ‘намилювати кого-небудь або що-небудь’; *мы^литися* ‘помилятися’ // *мы^литися* ‘намилюватися’ [Сабадош];
- *гре^да* ‘острівок між розгалуженням річки; смуга каміння і піску біля річки; місце в річці, де хлюпочуться хвилі’ // *гре^да* ‘горизонтально підвішена жердка чи перекладина для одягу’ [ГЗ];
- *гур^кати* ‘грюкати’, ‘штовхати’ // *гур^кати* ‘доїти (видоювати) вівцю, козу’ [ГЗ];
- *ва^дро* ‘дійниця’ // *ва^дро* ‘1. дерев’яне відро біля криниці з журавлем; 2. бляшане відро’;
- *ві^книна* ‘криниця без цямриння, копанка’ // *ві^книна* ‘трясовина, провалля; коловорот’;
- *га^ман* ‘дурень’ // *га^ман* ‘багато’;

- *¹город* ‘ореол місяця’ // *го¹род* ‘садиба, місце для будування хати та господарських приміщень’;
- *¹жадний* ‘1. жоден, ніхто, ні один; 2. скупий, ненаситний’ // *жад¹ний* ‘з ностальгійним прагненням чогось’;
- *ка¹ракати* ‘квакати’ // *кара¹кати* ‘1. черевики; 2. старі чоботи, від яких відрізали халяви’;
- *к¹ремсати* ‘грубо, нерівно рубати, розрізати’ // *крем¹сати* ‘бити’;
- *¹марот* ‘третій календарний місяць року, березень’ // *ма¹рот* ‘поранений’ [СБГ];
- *мер¹віти* ‘дрімати’ // *¹мервіти* ‘гнити, пріти, втрачати кормові якості’ [СБГ].

Диференційну функцію спостережено в різних граматичних класах, у яких семантичне значення в українських говірках розрізняють за допомогою наголосу: а) іменників: *бер¹лога* ‘бер¹лога то мед¹веже лого¹вило’ // *берло¹га* ‘місце для ночівлі домашніх свиней’ [Аркушин]; *¹беседа* ‘компанія на весіллі’ і *бе¹седа* ‘розмова’ [Чабаненко]; *¹бидл¹а* ‘вередун’ // *бид¹л¹а* ‘велика рогата худоба’ [Аркушин]; *бит¹ки* ‘зелене листя цибулі’ // *¹битки* ‘гра великодніми крашанками (випробування на міцність)’ [Аркушин]; *би¹чок* ‘самець корови’ // *¹бичок* ‘щиголь; удар зігнутим пальцем по лобі’ [Аркушин]; *б¹ібл¹ах* ‘зелений плід на стеблах картоплі після цвітіння’ // *¹б¹ібл¹ах* ‘перен. слід зайця і лісової козулі’; *бо¹рок* ‘молодий сосняк’ [Аркушин]; *¹борок* ‘орчик, до якого кріпляться посторонки кінської упряжі’ [Аркушин]; *бру¹сок* зменш. до *брус* ‘обтесана чотиригранна колода, яка використовується в будівництві’ // *б¹русок* ‘скатертина’ [Аркушин]; *¹вадро* ‘дійниця’ і *вад¹ро* ‘дерев’яне відро біля криниці з журавлем; бляшане відро’ [СБГ]; *вік¹нина* ‘криниця без цямриння’ // *вікни¹на* ‘трясовина, провалля; коловорот’ [СБГ]; *¹город* ‘ореол місяця; місто’ // *го¹род* ‘садиба, місце для будування хати та господарських приміщень’ [СБГ]; *¹город* ‘місто’ // *го¹род* ‘присадибна діляниця’ [СБГ]; *грє¹да* ‘острівок між розгалуженням річки; смуга каміння і піску біля річки; місце в річці, де

хлюпочуться хвилі' // *г'ре'да* 'горизонтально підвішена жердка чи перекладина для одягу' [ГГЗ]; *гуцул* 'мешканець північно-східних Карпат' і *гу'цул* 'злочий, бешкетник (рум.)' [Піпаши]; *заруб* 'зруб стіни хати' // *за'руб* 'зарубка; помітка' [Піпаши]; *ко'машини* 'обід по померлому в день поминок' // *комашини* 'комарі' [Піпаши]; *ма'дярка* 'венгерка' и *мадярка* 'прізвище (українки)' [Сабадош]; *намітка* 'ткацький візерунок' // *на'мітка* 'хустина нареченої' [Піпаши]; *об'луда* 'лицемір; негідник; перевертень; фарисей' // *облу'да* 'марево, обман' [Піпаши]; *папірок* 'копито' // *па'пірок* 'папірусний папір' [Лесюк; Піпаши]; б) прикметників: *жадібний* 'жадібний; жадібний; заздрісний' // *жадіб'ний* 'спраглий; такий, яким мінімального бракує' [Сабадош]; в) дієслів: *вудзоліте* 'відшмагати' // *вудзулете* 'залити окропом пересипане попелом домоткане полотно для кращого відбілювання' [Піпаши]; *к'ремсати* 'нерівно різати, розрізати' // *крем'сати* 'бити' [СБГ].

Семантико-граматична функція — за допомогою наголосу в досліджуваних говірках розрізняють і лексичне, і граматичне значення³⁸, зокрема:

а) форму род. відм. одн. та наз. відм. мн.: *во'лошк'и*, род. відм. одн. від *во'лошка* 'румунка, молдаванка; порода курей; груша' — *волош'к'и* 'волошки'; *'дичк'и*, род. відм. одн. від *'дичка* 'дике фруктове дерево' — *дич'к'и* 'лісові фрукти'; *'лишк'и*, род. відм. одн. від *'лишка* 'ложка', 'залишок, остача' — *лиш'к'и* 'конюшина повзуча'; *ло'патк'и*, род. відм. одн. від *ло'патка* 'мала лопата; деталь млина, ступи тощо' — *лопат'к'и* 'стручкова рання квасоля'; *па'тик'и*, род. відм. одн. від *па'тика* 'аптека' — *пати'к'и* 'уламки дров; патики, патиччя'; *поло'нинки*, род. відм. одн. від *поло'нинка* 'мала полонина' — *полонин'ки* 'полонинські коломийки (обрядові пісні)'; б) род. відм. одн. та збірною іменника чи конкретні та абстрактні назви: *дра'ч'и*, род. відм. одн. від *дра'ч'и* 'пила для пиляння дощок' — *д'рач'и* 'здирство; високі податки';

³⁸ Приклади семантико-граматичної та форморозрізнявальної (граматичної) функцій наголосу наводимо з гуцульських говірок [Піпаши].

кату'ни, род. відм. одн. від *кату'на* ‘вояка; солдат’ – *ка'туни* ‘військо; армія’;
облуда, род. відм. одн. від *'облуд* ‘місце, де можна заблудитися’ – *об'луда*
 ‘лицемір; негідник; перевертень; фарисей’ – *облу'да* ‘марево, обман’; *о'пари*,
 род. відм. одн. від *о'пара* ‘зашпори (біль у пальцях від морозу)’ – *'опари*
 ‘випари’; *'хаці*, род. відм. одн. від *'хац'и* ‘ліс; окраїна лісу; чагарник; хмиз’ –
ха'ці ‘лісові зруби; пасовиська’;

в) різні морфологічні класи та категорії (іменника і прикметника; іменника і дієслова, вид дієслова): *дрим'бати* ‘грати на дримбі’ – *д'римбати* ‘здійснювати статевий акт’; *'сама* ‘свідомість; гадка, думка; увага’ – *са'ма* займ.; *'сил'инк'и*, род. відм. одн. від *'сил'инка* ‘вервечка; шнурок для нанизування’ – *сил'ин'к'и* ‘нанизані гриби, ягоди, намистинки, прикраси’; *та'лапкан'и* ‘імен. до талапкати’ – *талап'кан'и* ‘жінка, яка талапкає’; *у'теч'и* ‘втеча; втікання’ – *уте'ч'и* ‘втекти; вибігти’; *зак'ликати* ‘запросити, покликати’ – *закли'кати* ‘викликати, зазивати (в армію)’; *з'бігати* до когось ‘відвідати когось’ – *збі'гати* ‘википати; виливатися (про молоко, суп)’; *переси'пати* ‘переливати’ – *пере'сипати* (хату) ‘розвалити; перебудувати’ [Пінаш].

Диференціацію семантики за допомогою наголосу спостережено і між системами діалектної та літературної мов, пор.: діал. *захо'дити* ‘заходитися, доглядати, обслуговувати’ – літ. *за'ходити*; діал. *'ковтати* ‘стукати, стукотіти’ – літ. *ков'тати*; діал. *нови'на* ‘рілля-цілина’ – літ. *но'вина*; діал. *оп'тика* ‘аптека’ – літ. *'оптика*; діал. *під'мет* ‘квітник; підмітання’ – літ. *'підмет* ‘головний член речення’; діал. *пра'вила* ‘перила, поруччя’ – літ. *п'равила* наз. відм. мн. від *п'равило*; діал. *'роман* ‘румун’ – літ. *ро'ман* ‘великий за розміром і складний за побудовою прозовий твір художньої літератури; 2. любовні стосунки між чоловіком і жінкою’; діал. *сково'рода* ‘борона; диски’ – літ. *сковоро'да* ‘неглибокий круглий посуд, у якому смажать їжу’.

Наголос виконує також форморозрізнявальну функцію (за І. І. Огієнком – закон функційного розрізнення форм [Огієнко: 1952: 16]), що переплітається

з тенденцією диференціювати форми одн. і мн. – за допомогою наголосу в українській мові диференціюють граматичні форми, зокрема форми род. відм. одн. та наз. відм. мн. Наголос переноситься на флексію у формі наз. відм. мн. і таким чином разом з афіксами розрізняє форми одн. і мн., пор.: *гуцул* – *гуцу'ли*, *друшка* – *друш'к'е"*, *в'їнок* – *в'ін'к'е"*, *кельбух* – *кельбу'х'и*, *пампушок* – *пампуш'к'и*, *пліт* – *пло'ти*, *пукач* – *пука'чі*); або граматичні форми розрізняють лише за допомогою наголосу, пор.: *баби* – *ба'би*³⁹, *д'івки* – *д'ів'ки*, *одежі* – *оде'жі*, *фалатки* ‘ганчірка; лахміття’ – *фалат'к'и*.

Зазначені приклади свідчать про те, що смислорозрізнювальна функція українського наголосу жива, адже наголос є засобом вираження лексичного значення в говірках південно-східного, північного та південно-західного наріч, окрім лемківських говірок, яким властивий сталий наголос на пенультимі – на другому від кінця слова складі. Отже, явище семантичної диференціації слів за допомогою наголосу загальноукраїнське. Водночас недослідженим залишається питання щодо частоти проявлення лексико-семантичної функції наголосу в українських діалектах. Відповідь на це питання частково допоможе дати Словник українських говорів, над укладанням якого сьогодні працюють українські діалектологи.

Отже, наголос сприяє забезпеченню однією з основних функцій мови – комунікативної. За допомогою словесного наголосу відкриваються нові грані слова, його смислові значення. Неправильно поставлений наголос може бути причиною незрозумілості висловлювання і в усній, і в письмовій формі; зміна місця наголосу може повністю зруйнувати слово. За допомогою наголосу, без докладного опису, лаконічно можна висловити думку, створити стилістичний образ, надати слову (або висловлюванню) експресивного забарвлення, визначити територіальне походження діалектоносія.

³⁹ Першою подаємо форму род. відм. одн., другою – наз. відм. мн.

Висновки до розділу 3

Аналіз акцентуації в говірках засвідчив, що наголошування є яскравою рисою, яка інтегрує і водночас диференціює, вирізняє окремі говірки в загальноукраїнському контексті. Кожна говірка є системою з набором явищ, які ідентифікують її в межах говору, наріччя чи національного простору загалом і водночас вирізняють як лінгвокультурну спільноту; це уможливлює визначення акцентуаційних маркерів мовно-територіальних утворень та укладення кадастру релевантних акцентуаційних ознак.

Критерієм у визначенні а. т. іменників і прикметників була дихотомія – наголос на основі чи на закінченні, у межах основи – наголос на префіксі чи корені або суфіксі; для займенників – перенесення / не перенесення наголосу в прийменниково-займенникових конструкціях. Нерухомий наголос непохідних та похідних іменників представлений чотирма а. т.: для непохідних – наголос може бути кореневим чи флексивним; для похідних – кореневим, префіксальним, суфіксальним, флексивним. Переважній більшості непохідних іменників, які розподілені між п'ятьма а. т., властивий рухомий наголос у словозмінній парадигмі іменника.

В українському діалектному континуумі з різною інтенсивністю оприявлені кілька тенденцій, основними є:

1. Зберігати наголос вихідної форми у словозмінній парадигмі – наз. відм. одн.

Розподіл іменників за схемами наголосу засвідчив, що в українських говірках функціонує чимала кількість різних за структурою іменників, які мають нерухомий наголос на основі. Ця тенденція найширше виявлена в говірках північного наріччя.

2. Диференціювати відмінкові форми одн. і мн.: наголос із кореня в одн. перенесений на закінчення в мн.; така акцентуаційна ознака властива іменникам жін. р., чол. р., середн. р.

Тенденція переносити наголос із кореня на закінчення у формі наз. відм. мн. поширена в українських говірках (за винятком лемківських) усіх трьох наріч. Ця тенденція має обмежену дію здебільшого в поліських (*к'в'етка* – *к'в'етки*, *'паска* – *'паск'і*), а також у деяких надсянських (*ко'n'ійка* – *ко'n'ійки*), бойківських (*'хата* – *'хати*) говірках, оскільки в них інтенсивніше діє тенденція зберігати наголос форми наз. відм. одн. Іменники, у яких не переноситься наголос на закінчення у формі наз. відм. мн., кількісно поступаються тим, у яких діє тенденція диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу чи наголосу і закінчення.

У процесі входження в українськомовне середовище з акцентною системою вільного рухомого наголосу, на відміну від польської мови з фіксованим парокситонним наголосом, деякі іменники внаслідок дії тенденції до поляризації одн. і мн. змінили а. т. (*ба'n'ек* – *бан'е'ки*, *лан* – *ла'ни*, *'торба* – *тор'би*), що свідчить про втягування до цього а. т. запозичених іменників. На підставі цього зроблено висновок, що для а. т. – перенесення наголосу з кореня на закінчення в множині – характерна внутрішня і зовнішня наповненість.

4. Наголошувати / ненаголошувати суф. *-еньк-* у якісних прикметниках (*ле'ген'киї*).

За ознакою наголошування прикметників із суфіксом *-еньк-* (*'роїн'ен'киї* і *р'іїн'ен'киї*) український діалектний простір здиференційований; ця риса активно функціонує, вирізняючи в загальноукраїнському контексті середньополіські і східнополіські говірки.

5. Наголошувати / ненаголошувати закінчення в непокідних якісних прикметниках (*'живий* – *жи'виї*), у якісних прикметниках із суфіксами

6. Наголошувати / ненаголошувати суф. у прикметниках вищого та найвищого ступеня порівняння простої форми (*най-*, *май-*) (*найдоб'р'іший*).

Префіксальний а. т. утворюють прикметники найвищого ступеня порівняння простої форми, у яких наголос переноситься на префікс (*'найстарий*, *'найліпшій*; *'майдобрий*, *'маївеликий*, *'маївисокий*); наголос на

першому складі об'єднує закарпатські говірки з лемківськими та говірками закарпатського типу пізнішої формації в межиріччі Дністра і Дунаю.

За характерними особливостями наголошування членних якісних прикметників в українських говірках простежуються три акцентні системи: південно-західна – із переважанням наголосу на закінченні в суфіксальних, префіксально-суфіксальних прикметників; північна – із наголосом на корені в прикметниках із суф. *-еньк-*; південно-східна – із наголосом на суфіксі в прикметниках із суф. *-еньк-*; із наголосом на корені у дво-, трискладових прикметників з суфіксами *-н-*, *-к-*, *-ськ-*, *ств-*.

7. Наголошувати / ненаголошувати закінчення у словозмінній парадигмі присвійних займенників (*мо'йа, мо'йми, на мо'йї*).

8. Наголошувати / ненаголошувати закінчення у формах род. відм. одн., дав. відм. одн. в особових та зворотному займенниках (*ме'не, ме'н'і*).

9. Переносити / не переносити наголос із закінчення на корінь у формі род. відм. одн., зн. відм. одн. у прийменниково-займенникових конструкціях особових та зворотного займенників (*ме'не* – у *'мене*; *те'бе* – до *'тебе, до 'н'ого*). Тенденція пересувати наголос із флексії на корінь у формі род. відм. одн. та зн. відм. одн. особових, зворотного займенників є давньою, яка частково діє в поліських говірках (*до йе'го, йа'го, н'е'го; в се'бе, у ме'не, за йо'го, за йе'ї*).

10. Наголошувати / ненаголошувати закінчення у формі м. відм. одн. у прийменникових конструкціях особових, присвійних, зворотного займенників (*на ме'н'і, на тво'йму, на со'б'і*), окрім говірок південно-західного наріччя.

11. Диференціювати лексичне значення за наголошуванням заперечних займенників (*н'і'чого* 'ніскільки' і *'н'і'чого* – вживається для заперечення), окрім говірок південно-західного наріччя.

У наголошуванні займенників вирізняються говірки північного наріччя, у яких функціонують форми особових та зворотного займенників із кореневим наголошуванням (*'мене*) та флексійним у прийменниково-займенникових

конструкціях (у ме^uне, за йо^oго, до се^uбе); та говірки південно-західного наріччя, яким властиве кореневе наголошування у формі м. відм. одн. у прийменникових конструкціях особових, зворотного займенників (на ^lмен'і, на ^lсоб'і); префіксальне наголошування у заперечних займенниках (^lникому, ^lничим); а також збережені енклітичні займенникові форми; з'ясовано, що вживання повних чи енклітичних форм здиференційовано: а) за віковою ознакою діалектоносіїв; б) за смисловим навантаженням.

12. Наголошувати корінь у збірних числівниках (^lсемеро, ^oдвац'атеро).

13. Наголошувати першу складову складних числівників на -десять (че^lтырdes'ат (чо^lтирdes'ат), ^lвус'імdes'ат); складні числівники на -сот, -сто (д^oвомсот, ити^lромсот, п'йет'сто, ^lи'істсот, ^lс'імсто, ^lв'іс'імсот).

14. Наголошувати сполучну літеру в числівникові 90 (д'еўйа^lносто). За цією ознакою наголошування вирізняються говірки південно-західного наріччя, яким властиве варіантне наголошування (^lдиўйаддис'ат, див'іди^lс'ет).

15. Наголошувати другу складову складних числівників на -надцять (ити^lрацет). Числівники оди^lнац'ат', чотир^lнац'ат' вирізняються варіантним наголошуванням (оди^lнац'ат', чотир^lнац'ат' і о^lдинац'ат', чо^lтирнац'ат') у говірках південно-західного, південно-східного, північного наріччя.

16. Наголошувати корінь у порядкових числівниках (^lперша, ^lпершиї); ця тенденція не властива говіркам південно-західного наріччя, у яких діє тенденція наголошувати закінчення в цих числівниках (пер^lша, пер^lшиї).

В українському діалектному просторі кожне з наріччя має свої риси, особливості в наголошуванні. З'ясовано, що дуже часто говірки акумулюють давні риси наголошування, найбільше таких рис відзначено в говірках південно-західного та північного наріччя.

Акцентуаційними маркерами говірок південно-західного наріччя є такі.

У наголошуванні іменників:

– кореневе наголошування віддієслівних іменників на *-ован'а* (*-ован'е*), *-ан'а*, (*-ан'е*) (*ку'пован'а*, *ма'л'ован'а* (*-е*), *му'рован'а*);

– наголошування вставного голосного в іменниках жіноч. р. у формі род. відм. мн. (*ви^eшен'*, *че^uре^uшень*);

– нерухомий наголос, на тому самому сегменті в непрямих відмінках власної назви *Володи'мир*, а також двоскладових іменників чоловіч. р. *'Вас'ко*, *'Мирон*, *'Митро*, *'М'іс'ко*, *'Олег*, *'Олес'*, *'Роман*, *С'лаўко* (*Володи'мира*, *Володи'миру*, *Володи'миром*; *'Вас'кови*, *'Мирону*, *'Митре*, *'М'іс'ку*, *'Олегом*, *'Олес'у*, *'Роману*, *С'лаўком*);

– перенесення наголосу на закінчення у непрямих відмінках двоскладових іменників *Бог'дан*, *Та'рас*: *Богда'на*, *Богда'ну*, *Богда'нови*; *Тара'са*, *Тара'су*, *Тара'сом*.

У наголошуванні *прикметників*:

– флексійне наголошування якісних прикметників; за цією ознакою в межах наріччя вирізняються говірки карпатської групи (*hru'бий*, *гар'дий*, *йас'ний*, *лад'ний*);

– префіксальне наголошування якісних прикметників із префіксами *най*, *за-* (*'найменший*, *'задобрий*); такий а. т. прикметників поширений у надсянських, наддністрянських, бойківських, закарпатських говірках.

У наголошуванні *займенників*:

– кореневе наголошування у словозмінній парадигмі присвійних займенників (*'моя*, *'моїми*, *на м'моїї*);

– кореневе наголошування прийменникових конструкцій зворотного займенника (*на 'соб'і*).

У наголошуванні *числівників*:

– прості *'йеден*; *о'бидва* і *обид'ва*; форма ор. відм. (*о'вома*, *т'р'ома*); збірні числівники (*чет'веро*, *се'меро*, *двац'а'теро*, *д'еў'йатеро*); складні числівники на *-десять* (*че'тырdes'ат* (*чо'тирdes'ат*), *шти'рацет*, *'вус'імдес'ат*, *'диў'йаддис'ат*, *див'ідис'ет*); складні числівники на *-сот*, *-сто*

(*д'вомсот, шти'ромсот, п'ьет'сто, 'ш'істсот, 'с'імсто, 'в'іс'імсот*); форми дав. відм. (*д'вомсот, шти'ромсот*); дробові числівники (*'п'іўдруга, 'пуўтрит'а, 'п'іўшеста*); порядкові числівники (*пер'ша, дру'гий; д'вац'ітиї*; складні числівники з другою частиною *-надц'ат'*, яким у більшості українських говірок властиві варіанти (*оди'надц'ат', чотир'надц'ат'* і *о'динадц'ат', чо'тирнадц'ат'*); до кожної із зазначених акцентуаційних форм у розділі наведено ареали її функціонування. Локалізмом карпатської групи говірок є наголошування закінчення у порядкових числівників (*два'йе, три'йе, чоти'ре*), які вживаються при іменниках, що означають назви осіб чоловічої статі.

Акцентуаційними маркерами говірок північного наріччя є такі.

У наголошування *прикметників*:

- кореневе наголошування прикметників (*'малим, м'йака, т'верда, 'р'асниї*);
- кореневе наголошування прикметників із суф. *-еньк-* (*'б'ілен'киї*);
- кореневе наголошування відносних прикметників із суфіксом *-ськ-* (*'с'іл'с'киї*).

У наголошуванні *займенників*:

- кореневе наголошування у формах особових та зворотного займенників (*'мене, 'себе*);
- флексійне наголошування у прийменниково-займенникових конструкціях (*у ме^uне, за йо^oго, до се^uбе*).

Рефлексами пізньопраслов'янських а. п. якісних прикметників є такі а. т., що виявлені в сучасних українських говірках: баритонованої а. п. – кореневий а. т. (*'б'іели, 'добри, к'ругли, 'мудри*); окситонованої а. п. – кореневий а. т. (*ви^eсели, 'косі, с'в'етли, т'верди*); флексійний а. т. (*глу'хиї, гус'тиї, доро'гий, моло'диї*). Матеріал засвідчив, що деякі прикметники в українських говірках зберігають давнє місце наголосу і водночас набули нового типу наголошування.

Діалектні відмінності в наголошуванні можуть стосуватися самої акцентної системи, її основ, зокрема вільного, рухомого та сталого парокситонного наголосу. Такі акцентні відмінності є дуже істотними, показовими, адже визначають систему певного діалекту, є основною рисою в окресленні говору, диференціації українськомовного простору загалом.

Різноманітні риси, тенденції в наголошуванні, які не стосуються основ акцентної системи, можна пояснити історичними змінами, збереженням давнього чи виникнення нового а. т. унаслідок різноманітних чинників.

Важливими фонологічними явищами, які вплинули на формування акцентної системи української мови, є: занепад редукованих [ь], [ъ]; утрата колишніх інтонаційних і часокількісних характеристик.

На місце словесного наголосу можуть впливати: 1) фонетична структура слова (кількість складів); 2) редуплікація у формі кл. відм. одн. іменників (*¹d'ídu – d'í'du, ¹ma-mo – ma¹mo*); 3) морфемна структура слова (*¹ya¹koï – ¹nui¹akoï, ko¹go – ¹niko¹go*) – у південно-західних говірках; чи на попередній склад (*¹ya¹koï – n'í(nu)¹ya¹koï, ko¹go – n'í(nu)¹ko¹go*) – у південно-східних, північних говірках.; 4) прояви гіперичності зокрема, окситонне наголошування (*новут¹ний, спокуй¹ний, шікув¹ний; голо¹ден; слобо¹да, реше¹то*) припускають, що такі зміни зумовлені впливом парокситонного наголосу східнославацьких говірок; 5) аналогія: а) до іншого а. т. чи внаслідок індукції одного відмінка на інший (наголос на корені прикметників *¹новий, n¹ростий* можна пояснити аналогією до наголосу нечленної форми); б) до іншого відмінка, зокрема окситонний наголос у відмінкових формах одн. іменників *й- / jй-основ* чол. р. баритонованої а. п. який зафіксовано і в південно-західних говірках, пояснюють флективним наголошуванням м. відм. одн. на *-у / -ю* (*рай – у ра¹йу, край – у кра¹йу*); в) до іншого слова за семантичною близькістю (наголос на корені в прикметнику *¹лівий* за асоціацією до прикметника *n¹равий; ста¹рий* – до *моло¹диї; ¹босиї* – до *¹голиї*).

Джерелом аналогії можуть бути: а) вплив продуктивного а. т. на непродуктивний; прикладом перенесення наголосу на закінчення у формі наз. відм. мн. іменників (*ведме¹д'і, коро¹ви, вули¹ц'і, пали¹ц'і*) у деяких поліських, перехідних говірках від південно-східних до південно-західних; б) вплив інших мов, діалектів, літературної мови.

Наголос у діалектній системі тісно пов'язаний із граматикою, семантикою, стилістикою. Зокрема, граматикалізацією наголосу можна пояснити такі акцентуаційні процеси: а) перенесення наголосу іменників із кореня в однині на флексію у відмінкових формах множини (*хата* – *ха¹ти*) чи навпаки – із флексії в однині на корінь у множині (*в'ік¹но* – *в'ікон¹*), що свідчить про формування нового, порівняно із праслов'янською мовою, а. т.: розрізняти форми наз. відм. мн. і род. відм. одн. за допомогою наголосу, щоб уникнути омонімії (род. відм. одн. *друж¹ки* – наз. відм. мн. *друж¹ки*); б) виконує функцію порівняння, вищого і найвищого ступенів порівняння (*май¹добрий* – компаратив; *майдобрий* – суперлятив) бойківських, закарпатських та говірок межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу, підкреслюють важливість поняття (*вели¹ка до¹рога, потрім¹на річ*) – у бойківських говірках.

Структурна особливість наголосу – його рухомість – спричинила пов'язання наголосу із семантикою словоформ. Реалізація цієї давньої функції наголосу – розрізнення значення словоформ – оприявлена в сучасних говірках трьох наріч (північне: *бидл'а* ‘вередун’ і *бид¹л'а* ‘велика рогата худоба’; південно-східне: *беседа* ‘компанія на весіллі’ і *бе¹седа* ‘розмова’; південно-західне: *марот* ‘третій календарний місяць року, березень’ і *ма¹рот* ‘поранений’). Закономірно, що розрізнення семантики словоформ за наголосом притаманне й українському літературному стандарту.

РОЗДІЛ 4

ПАРОКСИТОНЕЗА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ

4. 1. Парокситонний наголос на тлі вільного рухомого наголосу

В українській діалектології до питань, які вимагають ґрунтовного вивчення й наукової інтерпретації, належить фіксований наголос на другому складі з кінця слова на тлі вільного рухомого наголосу – парокситонний, інша назва – наголос на пенультимі.

В українських говірках, як і в українській літературній мові та інших східнослов'янських мовах, словесний наголос вільний, рухомий, нефіксований, не закріплений за певним складом у словах, де наголошеним у слові може бути різний склад: перший (*'бат'ар* ‘бешкетник’, *'вел'он* ‘фата’, *ру'бцак* ‘рюкзак’, *'мама*), другий (*зат'вірка* ‘клямка, засувка’, *роз'бола* ‘хвороба’), третій (*зарі'ка* ‘угіддя поза річкою’, *піціг'орний* ‘цікавий, симпатичний’, *халайст'ра* ‘натовп’) і різна морфема: префікс (*'защіпка* ‘гачок замка на воротах, дверях’, *'посестра* ‘подруга, кохана’), корінь (*'гуцанка* ‘колиска’, *за'фукнути* ‘задути, загасити полум'я’, *пос'лідок* ‘кінець’), суфікс (*зати'рач* ‘спеціальний рубанок (у столярів)’, *хаб'ник* ‘чагарник, смітник’) тощо.

Фіксований наголос на другому складі з кінця є особливою ознакою лемківських, чи західнокарпатських, говірок української мови (за винятком східних говірок з рухомим динамічним наголосом), які функціонують у західних районах Закарпатської області, Східнославацькому краї (Словаччина), Жешувському воєводстві (Польща).

Оскільки фіксований наголос вирізнявся з-поміж вільного, рухомого наголосу, то закономірно, що парокситонний наголос здавна був об'єктом дослідження мовознавців. Окремі питання парокситонного наголошення в Україні та за її межами розглядали К. М. Ганкевич, І. Г. Верхратський, І. І. Огієнко, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер, І. А. Панькевич, П. П. Чучка,

В. П. Латта, Л. М. Коць-Григорчук, В. М. Винницький. Завданнями, які ставили перед собою дослідники, були:

- фіксація парокситонези;
- окреслення меж парокситонези;
- з'ясування генези парокситонези.

Парокситонезу в українських говірках зафіксовано в дескриптивних, лексикографічних, текстграфічних працях. Ареали виявів парокситонного наголошування граматичних форм іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів засвідчують лінгвогеографічні дослідження АУМ, регіональні атласи; цьому явищеві присвячені окремі карти в АУМ [АУМ 2: кк. 134, 135]. Наголос на пенультимі скартографовано й у формах род. відм. одн. присвійних займенників *'мого, т'вого* [АУМ 2: к. 134]; 1-ої ос. одн. теп. ч. дієслів II дієвідміни *'кошу, 'ношу, п'рошу* і *'кос'у, 'нос'у, п'рос'у* [АУМ 2: кк. 134, 235]; наз. відм. одн. окремих іменників *ко'ч(')ерга, ко'ц'уба* [АУМ 2: кк. 134, 282]; *т'руна, т'румна, т'румла* [АУМ 2: к. 134]; *'зор'а, 'зор'я* [АУМ : к. 116]; *пу'л'арес, бр'іф'ташка, мо'шонка* [АУМ: к. 297]; дієслів *'лигати, гли'гати* [АУМ: к. 383]; прикметників *'вуз'киї, 'вохкиї, 'т'існиї* [АУМ: к. 131]. Парокситонезу проілюстровано й у парадигмі відмінювання деяких іменників *'тел'а, 'тел'ім...*; *'лоша, 'лош'ім...* [АУМ: к. 134, 135]; у наз. відм. мн. іменника *брат* – *б'рат'і* [АУМ: к. 191]; у род. відм. мн. іменника *гість* – *'гостий, і'гост'і'ю* [АУМ: к. 198]; дав. відм. мн. іменника *брат* – *б'рат'ам* [АУМ: к. 202].

Парокситонезу як специфічне явище в наголошуванні дослідники здебільшого виявляли в говірках південно-західного наріччя. Проте в українському діалектному просторі на тлі вільного рухомого експіраторного словесного наголосу парокситонний (*'вода, 'зерно*), пропарокситонний (*'година, 'корито*) наголос функціонує не тільки в говірках південно-західного наріччя: *'берут', 'несут'* – волинських; *ко'черга, т'руна* – наддністрянських; *'бакір* ‘ледар, гультяй’, *барх'ітовий* ‘байковий’, *профе'сори, фля'кавка* ‘негода (зі снігом і дощем водночас)’, *шали'новий* ‘шерстяний’ – буковинських

(буковин.); *в'хопити*, *зач'иї*, *родиї* – гуцульських [ГГЗ]; *гора*, *робїу*, *терпїу* – надсянських; *бал'он* ‘м’яч’, *бат'ар* ‘бешкетник’, *вел'он* ‘фата’ – бойківських; *вода*, *зерно*, *година*, *корито* – закарпатських, а також в окремих словах північного, південно-східного наріччя, у перехідних говірках від південно-східного до південно-західного наріччя: *жайво'ронок*, *цебер*, *злїд'нота*, *несла*, *несу*, *во'їаки*, *нести*, *везти*, *за'везти*.

Методом лінгвогеографії з'ясовано, що парокситонний наголос лексеми *фартух*, окрім говірок південно-західного наріччя, характерний для східночернігівських, західнослобожанських, східнополтавських, північностепових, східних середньонаддніпрянських говірок; ареал наголосу на пенультимі *кро'пива* властивий подільським і східноволинським, здебільшого – поліським та зрідка – північностеповим говіркам; парокситонний наголос у слові *с'кирта* – середньополіським, східноволинським та іншим говорам; парокситонний варіант *гре'чище* є рисою східнополтавських, південночернігівських і зрідка – середньонаддніпрянських та північностепових діалектів [Варченко 1971: 46–59].

За нашими спостереженнями, парокситонний наголос властивий не тільки окремим словам у вихідній формі, а й наз. відм. мн.: *хустк'ї*, *р'ечк'ї*, *жонк'ї*, *баби*, *бан'ки*, *барг'ї* ‘бакенбарди’, *к'рес'з'бини*, *б'їбки*, що характерно здебільшого для поліських говірок [Кобиринка 2007: 115–120]. Такий тип наголошення можна пояснити, на нашу думку, відсутністю дії тенденції в цих іменниках переносити наголос на закінчення у відмінкових формах множини. Адже в українській мові та її говірках діє тенденція переносити наголос на закінчення у формі наз. відм. мн. і таким чином диференціювати форми одн. і мн. не тільки за допомогою флексії, а й наголосу або тільки за допомогою наголосу форми род. відм. одн. та наз. відм. мн.

Парокситонний наголос функціонує також у словах-компонентах фразеологізмів південно-західного, південно-східного та північного обширу. Цікавим є той факт, що функціонуючи у вільних синтаксичних сполуках, ті

слова мають інший акцентний тип, пор.: жи'ве 'к'іно ‘щось дуже смішне’ [Аркушин: 96], ба'лакать через 'зубу ‘говорити нехотя, показуючи явну неповагу до співрозмовника’ [Чабаненко: 11], ні'де й не світ'нет'ся ‘ніде й вогник не блимне’ [Чабаненко: 93], 'бука зро'бити ‘схибити, зробити дурницю’ [Хобзей: 77], південно-західне 'атак 'серця ‘серцевий напад’ [Хобзей: 56], за'бути на 'амен ‘цілковито забути’ [Хобзей: 52], б'рати до м'лина ‘видати спільника; втягнути у слідство’ [Хобзей: 364], схо'вати с'вої го'нори [Хобзей: 552], три'мати 'фасун [Хобзей: 579], /гада с'воим нага'вицям ‘тютьтій’ [Яким: 92], ма'йовий ро'бітник ‘людина, що несумлінно виконує свою роботу, не відповідає своєму призначенню’ [Яким: 92], квадра'товий 'дурень ‘нерозумна, нетямуща людина’ [Яким: 93], кість від 'мої 'кості ‘рідна дитина’ [Яким: 94], /божа 'іскра ‘обдарування, талант’ [Яким: 97], 'мати 'номер на 'вербі ‘нічого не мати’ [Онишкевич 1: 495]; південн-східне та північне наріччя: не 'найдеши і з с'вічкою ‘щось дуже важко знайти’ [Чабаненко: 90], не з-під п'ростих ‘знатний, іменитий, не з простого роду’ [Чабаненко: 88], нагоду'вать бебе'хами ‘відлупцювати’ [Чабаненко: 79], 'зубу розкатать ‘забажати більшого’ [Чабаненко: 31], ба'лакать через 'зубу ‘говорити нехотя, показуючи явну неповагу до співрозмовника’ [Чабаненко: 11], ні'де й не світ'нет'ся ‘ніде й вогник не блимне’ [Чабаненко: 93], зако'тити 'зубу ‘рюмсати’ [Аркушин: 87], не лаз' 'поверх /дерева ‘не лізь, куди не треба’ [Аркушин: 88], с'тати на 'диби ‘стати на задні ноги, піднявши передні вгору (про тварин)’ [Аркушин: 88], в 'диби с'тати ‘вперто доводити своє’ [Аркушин: 88], дур'ний, йак сто 'пуд'ів 'диму ‘дуже дурний’ [Аркушин: 91], зло'диска 'жила ‘той, хто не може, щоб чого-небудь не вкрати’ [Аркушин: 88], жи'ве 'к'іно ‘щось дуже смішне’ [Аркушин: 96], з'нути ко'жушка ‘бігати по тонкому льоду озера, щоб він прогинався’ [Аркушин: 97].

Підкреслимо, що фразеологізми, до складу яких входять компоненти з парокситонним наголошуванням, представлені й у «Фразеологічному словнику української мови»: сма'лити 'литки (ФСМ), на'бити 'ціну

(ФСУМ), та'кого що на 'вербі з'руші, а на сос'ні 'яблука рос'туть (ФСУМ). Отже, входження лексеми у фразеологізм спровокувало зміну наголосу, і в межах фразеологізму вона функціонує з іншим а. т. або лексема законсервувала давній а. т.

Проаналізований матеріал свідчить, що наявність чи відсутність парокситонного наголошування є одним із критеріїв:

а) Виокремлення говору як одиниці територіальної диференціації діалектної мови з-поміж інших українських говорів, адже саме цю рису покладено в основу окреслення границь лемківського говору.

б) Розмежування окремого говору на східну й західну частини, зокрема:

– надсянського; згідно з картами AGB в західній частині надсянського говору акцент парокситонний, а в східній – ініціальний;

– говорів Закарпатської області; карти ДЛАЗ також ілюструють розмежування досліджуваної території за допомогою наголосу [ДЛАЗ: к. 7, 22, 23]. На картах представлено пучок ізоглос, який відокремлює говори північної частини досліджуваної території (говори північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини, Міжгірщини, чи так звані Верховинські говори) від решти говорів Закарпатської області за допомогою наголосу лексеми 'мило, пор.: південна межа *мы'ло*, *мы^o'ло* і північна межа *'мыло*, *'мы_oло*. За картами цього атласу можна провести межу парокситонного та окситонного наголосу, яка пролягає вздовж р. Латориця (*копы'то*, *ко'пито* 'копы'то, *коти'то* (коня); *ст'рыйна*, *ст'рийна* / *стрый'на*, *стрий'на* 'дружина батькового брата') [ДЛАЗ: кк. 314, 388];

– українських говірок Східної Словаччини; поширення парокситонного наголосу замість окситонного (*с'лыза*, *с'вин'а*, на 'кон'у) поділяє українські говірки Східної Словаччини на дві частини: східну й західну [Латта 1967: 122]. Для східної частини характерний вільний рухомий східнослов'янський наголос, для західної – постійний нерухомий наголос з фіксацією на другому прикінцевому складі (парокситон). Тому «західна частина українських говірок

Словаччини з прилеглими до неї колишніми лемківськими говірками в Польщі поряд із західноволинськими українськими говірками виступає як специфічний в акцентологічному плані діалектний масив на території східнослов'янських мов»: *зім'л'а* – *'земл'а*, *по'вала* – *'пôвала*, *'колок* – *ку'лок*, *'забрадл'а* – *заб'радл'а*, *маш'терніца* – *маштер'ніца*, *за'вісы* – *'завісы*, *е'терник* – *'етерник*, *ко'ліба* – *'коліба*, *ва'л'ок* – *'вал'ок*, *сы'панец* – *'сыпанец*, *'курнік* – *кур'ник*, *'царок* – *ца'рок* [Ганудель: кк. 4, 7, 13, 16, 18, 26, 39, 54, 58, 62, 65].

Парокситонний наголос на тлі вільного рухомого є ознакою, яка протиставляє наріччя, зокрема південно-західне і частково північне південно-східному: за місцем наголосу форми 1-ої ос. одн. дієслів теп. ч.: *'пишу*, *'люблю* – *пи'шу*, *люб'лю*, мин. ч.: двоскладових інфінітивних форм: *'везти*, *'нести* – *вез'ти*, *нес'ти*, форми род. відм. одн. присвійних займенників: *'мого*, *т'вого* – *мо'го*, *тво'го*; за наголосом іменника *кро'пива* чи *кروط'ва* [Матвіяс 1990: 43]; подільських і волинських говірок за наголосом іменника *руно*: *'руно* і *ру'но* – *'руно* [Матвіяс 1990: 63].

Найширше парокситонне наголошування представлено в закарпатських говірках, які межують зі слов'янськими та не слов'янськими мовами, що могло позначитися на їхній наголосовій системі.

Нижче подаємо слова та їхні форми, які функціонують в українському діалектному просторі з парокситонним, пропарокситонним та окситонним наголошуванням.

1. Парокситонне наголошування:

а) форма наз. відм. одн.: *б'лоха* – лемківсько-наддніпрянсько-надсянська паралель) [АУМ, т. 2: к. 66]; *'зор'а* – у закарпатських; спостережено карпато-гуцульсько-буковинську паралель) [АУМ, т. 2: к. 116]; *ко'ч'ерга* – у закарпатських, бойківських говірках; спостережено карпато-галицько-буковинські ізоглови за окситонним наголошуванням іменника *кочер'га* та *коц'уба*) [АУМ, т. 2: к. 134, 282, 406; Онишкевич, ч. 1; ДЛАЗ: ч. 1: к. 26]; *кро'пива* – у закарпатських, бойківських говірках; ареал наголосу на

пенультимі *кро¹пи́ва* охоплює не тільки говірки південно-західні, таке наголошування також властиве подільським і східноволинським, здебільшого – поліським та зрідка – північностеповим говіркам [АУМ, т. 1: к. 316; т. 2: к. 129; т. 3, ч. 3: к. 51; ДЛАЗ: ч. 1: к. 6; Варченко; Матвіяс 1990: 40, 43; Кобиринка]; *пи¹ўниц’а* – гуцульські говірки виділяються в галицько-буковинській групі; *po¹t’ik* – у закарпатських, бойківських говірках [Панькевич 1938: 389]; *c’кирта* – у середньополіських, східноволинських говірках [Варченко: 48–49]; *m’руна* – у закарпатських, бойківських говірках) [АУМ, т. 1: к. 347; т. 2: к. 134, к. 369]; *фа¹ртух* – у східночернігівських, західнослобожанських, східнополтавських, північностепових, східних середньонаддніпрянських говірках [Варченко; АУМ, т. 1: к. 99]; *x’ворост* – у говірках південно-східного наріччя; за дослідженням І. О. Варченка, серед них – рідше в середньонаддніпрянських і східноволинських та рідко – у подільських, східнополтавських і західнослобожанських [Варченко: 49–50] [АУМ, т. 3, ч. 1: к. 28]; *Ва¹с’ко*, *Ми¹рон*, *Ми¹тро*, *М’іс’ко*, *Оле¹г*, *Оле¹с’*, *Ро¹ман*, *Сла¹ўко* – закарпатські, бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [Сабадош 2008: 7; Кобиринка 1996–2014]; *Ма¹p’ї́а* : *Ма¹p’ї́а* ‘Мати Божа’ (але як жіноче ім’я – *Ма¹p’ї́а*) – бойківські, надсянські говірки [Кобиринка]; прийменниково-іменникова конструкція *на Пе¹тра* – назва церковного свята (до *Пет¹ра* – як чоловіче ім’я) – надсянські, бойківські, наддністрянські, буковинські, покутські говірки;

б) форма кл. відм. одн. власних чоловічих назв на *-ко*: *Ва¹с’ку*, *Сла¹ўку* – говірки південно-західного наріччя;

в) форма наз. відм. мн.: *є¹риби* – у надсянських, бойківських, закарпатських, лемківських говірках) [АУМ, т. 2: к. 135, к. 329; Торунь].

2. Пропарокситонне наголошування: форма наз. відм. одн.: *на¹перс(т)ник* – *на¹перс(т)ник* (*на¹перс(т)ник* – говірки Закарпатської обл., які межують зі словацькими говорами [ДЛАЗ, ч. 1: к. 97]; *ог’ірок* (парокситонний наголос зафіксовано в закарпатських, бойківських говірках); карпато-

галицький ареал за наголошуванням іменника *ʼогʼірок*, *ʼвогурок* [АУМ: к. 126]; *куʼпованʼа (-е)*, *маʼлʼованʼа(-е)* [Бевзенко 1980: 148; Кобирино 2020]; *моучанʼа (-е)* [Бевзенко 1980: 148; Кобирино 2020]; *опоʼвіданʼа (-е)* [Бевзенко 1980: 148; Кобирино 2020]; *переʼконанʼа (-е)* [Бевзенко 1980: 148; Кобирино 2020].

3. Окситонне наголошування:

а) форма наз. відм. одн.: *батʼко* – у бойківських, окрім східнобойківських, у яких зафіксовано *ʼбатʼко*) [Торунь; Кобирино 2002, 1996–2014]; *каʼчур* – спостережено карпатсько-надсянську паралель) [АУМ, т. 2: к. 333]; *коʼмʼір* (за наголосом цієї лексеми визначено поліські ареали) [АУМ, т. 1: к. 355; див ще т. 1: к. 95, к. 137; т. 2: к. 388–389]; *мыʼло*, *мыʼло* – південна межа в закарпатських говірках, *ʼмыло*, *ʼмыло* – північна межа; за картами атласу Й. О. Дзендзелівського можна провести межу парокситонного та окситонного наголосу, яка пролягає вздовж р. Латориця [ДЛАЗ, ч. 1: к. 102]; *гʼірок*, *огʼірок* – у волинських говірках, *огиʼрок*, *вогиʼрок* – у подільських говірках; спостережено волинсько-подільсько-покутсько-буковинський ареал (це закономірне явище, адже подільські говірки межують із покутськими, буковинськими говірками); *праʼник*, *цеʼбер* – подільсько-західностепові [АУМ, т. 3, ч. 2: к. 146]; *руʼно* – невеликі ареали окситонного наголосу в покутсько-буковинських і волинських говірках [АУМ, т. 1: к. 147; т. 2: к. 292];

б) форма наз. відм. мн.: *вороʼта* – у закарпатських говірках [АУМ, т. 2: к. 130]; *долоʼта* – як акцентуаційний варіант у закарпатських говірках; таке наголошування обʼєднує їх із говірками галицько-буковинської та волинсько-подільської груп [АУМ, т. 2: к. 130]; *свичʼки*, *свичечʼки* – у берестейсько-пинських говірках [Скопненко 2001: 156]; *стожʼки* – у берестейсько-пинських говірках [Скопненко 2001: 157]; *коʼрова*: *короʼви* – правобережна, *коʼрови* – лівобережна [АУМ 1: к. 389, 151]; *solotkʼый*, *hrubʼый*, *veselʼый* [Панькевич 1938: 328–329], *бʼідний*, *бутʼний* ‘зухвалий’, *замʼіжний*, *нисʼкий*, *тучʼный*, *царсʼкий*, *цʼілий* [Онишкевич, ч. 1; Говори: 244, 275, 277, 283, 306], *зуйідний* ‘досадний’ [Онишкевич, ч. 1].

Зауважимо, що і сьогодні актуальним у дослідженні парокситонного наголосу залишається з'ясування просторових та функціональних меж парокситонези попри те, що Л. М. Коць-Григорчук, зіставивши карти АУМ, на яких зображено ареали діалектного парокситонного наголосу, визначила зону українського діалектного парокситонного наголошення, «яка з північного сходу та сходу сягає середньополіських говірок і східної частини волинсько-поліських, північних околиць Новгород-Волинського, Житомира, Білої Церкви – по р. Синюху. Межею з заходу та півдня є межа української етнічної території. До складу зони входять ареали, які доєднуються один до одного в південно-західному напрямі, ...територія постійного наголосу збігається на заході з українською етнічною територією, а на сході сягає в основному до східної частини долини р. Лаборець» [Коць-Григорчук 1993: 92].

Очевидним є також і те, що необхідно розрізняти ареали інтенсивності прояву цього явища: а) лемківські говірки з постійною парокситонезою, б) українські говірки з обмеженим виявом парокситонези, яка функціонує на тлі вільного словесного наголосу.

Докладнішої уваги потребує й вивчення парокситонези в зоні вільного динамічного наголосу як літературного стандарту. Адже парокситонний наголос в окремих лексемах чи граматичних формах є не тільки діалектною, а й літературною нормою: *г'лина*, *с'лина*, *с'пина*, *спід'ниця*. Такий тип наголосу для низки лексем є давнім, його зафіксовано в українських пам'ятках: *г'лина*, *с'лина* [Беринда: 83, 12], *с'пина* [Беринда: 185, 203], *пок'рива* [Беринда: 121] тощо.

Постає питання і щодо тенденцій цього явища – усталення чи відступу. Дослідники стверджують про відступ цього явища: «Монотонічний динамічний наголос на пенультимі був властивий у минулому значній частині українського діалектного простору, що сягала на півночі майже по Прип'ять, а на сході охоплювала Поділля. Ареали його сучасних виявів у граматичних формах та в окремих лексемах і словосполучах засвідчують його поступовий

занепад» [Коць-Григорчук 2002: 50–51]. Справді, матеріали зіставлення «Словаря української мови» за ред. Б. Д. Грінченка, у якому зафіксовано чимало форм із парокситонним наголосом, із літературним джерелом – Словник наголосів за ред. А. Погрібного – свідчать, що парокситонний наголос змінився на окситонний, пор.: *'борсук* (Грінченко) / *бор'сук*; *'вапно* (Грінченко) / *ван'но*; *пе'рекрій* (Грінченко) / *перек'рій* тощо.

Відповідь на питання: «Чи викорінилося парокситонне наголошування?» – неоднозначне, бо певні слова змінили а. т., а в деяких парокситонний наголос властивий тільки діалектоносіям старшого покоління (*зо'шети, профе'сори*).

Сьогодні парокситонний наголос у цих словах виконує також функцію стилістичного маркера в мовленні діалектоносіїв середнього та молодшого покоління, оскільки саме так наголошують слова, коли дають негативну оцінку, що є свідченням функціонального обмеження такого типу наголошування.

З іншого боку, парокситонний тип наголошування дієслів 1-ої ос. одн. теп. ч. (*'кажу, 'люблю, 'пишу*), двоскладових інфінітивних форм (*'везти, 'нести*), форми род. відм. одн. особових займенників (*'мого, т'вого, с'вого*) не уніфікований до літературного варіанту – флексійного. Такий тип наголосу є своєрідною ознакою південно-західного обширу. Ідею доцільності літературного унормування зазначених форм висловлювали В. М. Винницький [Винницький 2008: 4–5], Г. С. Кобиринка [Кобиринка 2010: 129–138].

Підтвердженням того, що такий а. т. зазначених форм є стійким, що він не зникає, а навпаки поширюється далі на Схід є сучасні спостереження над монологічним мовленням інтелігенції, студентів. За нашим дослідженням літературний флексійний зазнає впливу парокситонези в зазначених вище словах. По-перше, такий тип наголосу характерний не тільки мовленню інтелігенції південно-західного обширу, а й спорадично трапляється у

представників тих говірок, де наголос у зазначених вище дієслівних формах та формі родового відмінка однини присвійних займенників, зазвичай, на кінцевому складі; по-друге, нині цей а. т. завойовує молодіжне середовище (провівши анкетування серед студентів-філологів Національного університету «Києво-Могилянська академія», які не є вихідцями з південно-західних теренів, ми виявили, що наголос на пенультимі в досліджуваних словоформах властивий 30 % студентів).

На синхронному зрізі докладного вивчення потребує генеза парокситонези в українських говірках: чи це явище запозичене, чи власнеукраїнське.

Заміну рухомого наголосу нерухомим, різномісного – фіксованим розглядають як спільний для балтійських і слов'янських мов процес, хоча кожна з мов по-своєму піддається цій тенденції. Зокрема, Т. В. Назарова зауважувала, що факти обмеження вільного наголосу в ареалі, співвідносному з сучасними південно-західними говорами, «вказують на можливість існування (на певному історичному етапі) деяких спільних ізоглос акцентологічних обмежень з сусідніми західнослов'янськими говорами, які переживали стадію різноспрямованих акцентних обмежень на шляху до стабілізації наголосу (напр., кашубські говори). Цей процес, – як зазначила дослідниця, – у південноукраїнських говорах не розвинувся, через те, що був затриманий і спрямований в річище сильнішої східнослов'янської тенденції до становлення й фонологізації вільного рухомого наголосу, сліди колишньої тенденції були підтримані, можливо, пізнішими контактами із західнослов'янськими мовами» [Назарова 1977: 4–5].

4. 2. Походження парокситонези в українських говірках

Походження парокситонези в українських говірках є дискусійним питанням, оскільки існують різні думки про шляхи виникнення цього явища в українському діалектному просторі. Поширеною є думка, що парокситонний

наголос в українських говірках це результат іншомовних впливів, запозичень, оскільки такий наголос властивий суміжним словацьким говіркам і є визначальним для більшості говірок польського мовного простору. Так вважали І. А. Панькевич, Ю. В. Шевельов, В. П. Латта, П. П. Чучка, З. Штібер, К. Дейна, Я. Рігер.

Водночас існує й інше пояснення цього явища – постання наголосу на пенультимі самостійним шляхом. Таку думку висловлювали І. І. Огієнко, Л. М. Коць-Григорчук, В. М. Винницький.

Вплив польської мови на виникнення української парокситонези заперечує І. І. Огієнко, пояснюючи тим, що, по-перше, такий наголос фіксують українські пам'ятки XV ст., час, коли польський вплив на нашу вимову не був ще сильний (однак учений не наводить приклади з пам'яток XV ст.); по-друге, вимова *zákon*, *národ*, як зазначає дослідник, поширена по всіх західноукраїнських землях; по-третє, такий наголос функціонує в мовленні простого люду, а «польський вплив на нашу мову не був такий сильний, щоб так міцно захопити величезні простори нашого селянства, – вплив цей захоплював переважно інтелігентські верстви українського народу, а до наших сіл доходив у дуже обмеженому розмірі» [Огієнко 1952: 23, 39–40].

Ще один аргумент на користь власнеукраїнського походження українського парокситонного наголошення наводить Л. М. Коць-Григорчук – велика зона поширення наголосу на пенультимі в українському мовному просторі. Оскільки український ареал з наголосом на другому складі від кінця слова «входить у єдину смугу постійного парокситонічного наголосу поряд з відповідними словацькими і чеськими ареалами», то дослідниця ставить український парокситонний наголос у рівнорядне становище з наголосом словацьких і чеських говірок [Коць-Григорчук 2002: 93].

Водночас вважаємо, що часові паралелі щодо процесу перетворення польської акцентної системи: від рухомого наголосу – до фіксованого й утворення лемківських говірок також можуть бути аргументом для

підтвердження думки про те, що парокситонне наголошення в українських говірках не запозичене, а самобутнє явище, оскільки процес зміни акцентної системи в польській мові розпочався в XIV ст.: рухомий наголос перетворився на фіксований, спершу ініціальний, а з XV ст. – ініціальний у парокситонний, який усталився в польській мові в XVI ст. Лемківські говірки утворилися впродовж XI – XV ст. [Огієнко 1952; Коць-Григорчук 2002; Topolińska 1961], тобто формувалися (або й були вже сформовані) практично в той самий період, коли відбувалося перетворення акцентної системи в польській мові.

Про давню історію української парокситонези свідчить той факт, що такий наголос в окремих словах і їхніх граматичних формах зафіксовано в українських пам'ятках (*моє́го, своє́го, твоє́го; ка́жу, люблю́, но́шу, понéсу; глі́на, слі́на, спі́на; а́мінь, Го́сподь – Господéви, грі́ха, да́ры, да́ровъ, за́конъ, на́родъ, о́лтаръ, похва́ла, прѣ́стый, твѣ́рецъ – твѣ́рця* [Огієнко 1952; 1925]; лексикографічних джерелах, які у свій час відіграли нормотворчу функцію, зокрема в «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського, С. Недільського, у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка (*байду́же, досту́пний, дрига́ти, зѣ́рно* [Желехівський]; *бо́рсук, га́зда, перѣ́крій* [Грінченко]); а також у «Русалці Дністровій», у творах С. Руданського, Ю. Федьковича, у поезії О. Маковея, Б. Лепкого, І. Франка, хоча наголос може порушуватися й унаслідок римування [Винницький 2008].

Із наголосом на передостанньому складі функціонують і церковнослов'янізми, зокрема у мовленні греко-католицьких священнослужителів⁴⁰ (*гла́ва, да́ри, жи́вий, за́кон, на́рід, твѣ́рецъ* та ін.). Існує думка, що в таких словах парокситонний наголос міг постати під південнослов'янським впливом, зокрема сербської мови, на український церковний наголос. Але, як зазначає І. І. Огієнко, факт існування такого наголосу в живому українському мовленні свідчить про те, що це міг бути не

⁴⁰ Зокрема, ми проаналізували на акцентуаційному рівні мовлення Любомира Гузара.

тільки південнослов'янський вплив, а «грунт до накорінного наголосу (у деяких словах це і парокситонне наголошування – Г. К.) в нашій мові повстав іще в доісторичну добу, разом з таким же наголосом у мові сербській, а пізніші його підтримали в нас, особливо в західньоукраїнських говорах, і південнослов'янський вплив, і вплив польської мови» [Огієнко 1952: 40].

Зауважимо, що на сучасному етапі дослідники, фіксуючи парокситонне наголошування на тлі вільного динамічного наголосу, трактують це явище як специфічне і сприймають як відхилення від літературного чи діалектного стандарту. Саме тому в з'ясуванні питання: «У яких морфологічних класах, формах слів функціонує парокситонеза в українському діалектному просторі?» доводиться спиратися на неповні й незіставні реєстри одиниць, на принагідні свідчення описових праць.

Мовознавці здебільшого звертали увагу на парокситонне наголошування дієслів 1-ої особи одн. теп. ч. (*ка́жу, люблю, пі́шу*), двоскладових інфінітивних форм (*ве́зти, не́сти*), форми род. відм. одн. особових займенників (*мо́го, тво́го, сво́го*), окремих іменників (*коцю́ба, коче́рга, кропи́ва*), оскільки такий тип наголосу є своєрідним маркером південно-західного обширу й диференціює український діалектний простір.

На матеріалі української літературної мови І. І. Огієнко виділив слова з суфіксами, у яких наголос на передостанньому складі: *-а́да, -а́ка, -я́ка, -а́ля, -а́нець, -а́нин, -я́нин, -а́ня, -а́тель, -а́тор, -а́ха, -я́ха, -е́нко, -е́ня, -е́та, -е́ча, -не́ча, -и́ба, -и́ва, -и́га, -и́зна, -и́лно, -и́льник, -и́ло, -и́на, -и́нець, -и́ння, -и́ня, -и́сько, -и́ще, -и́тель, -и́ця, -и́вля, -и́вна, -и́льник, -и́я, -и́яна, -о́ба, -о́га, -о́да, о́та, -у́га, ю́га, -у́ля, -у́нок, -у́ра, -ю́ра, -у́ха, -ю́ка, -ю́ха, -я́га* [Огієнко 1952: 60].

Наше дослідження свідчить, що сьогодні функціонує чимало слів із наголосом на передостанньому складі (на корені, суфіксові) як у літературній, так і в діалектній мовах, пор.: *дру́жба, дру́жка, зі́лля, ка́мінь, ка́чур, сва́шка, сти́на, пі́во, ши́ло; ви́даў, дрі́мба, за́йшоў, не́руш* та багато ін.

Найбільше таких слів зафіксовано в закарпатських говірках, які межують зі слов'янськими та не слов'янськими мовами, що могло позначитися на їхній наголосовій системі. Унаслідок історичних причин закарпатський говір не є однорідним, для нього характерна діалектна строкатість, яка, за дослідженням Й. О. Дзендзелівського, на лексичному рівні проявляється більшою мірою в південній частині ареалу, ніж у говорах північних районів (верховинських), оскільки «говори південних районів зазнали порівняно більшого іншомовного впливу» [Дзендзелівський 1958: 12].

Нижче наводимо приклади іменників різної фонетичної, морфологічної будови з парокситонним наголошуванням, зафіксовані в марамороських говірках:

– наз. відм. одн.: 'август [Сабадош: 16], 'агош [Сабадош: 16], 'ад'а [Сабадош: 17], 'адрес [Сабадош: 16], 'ал:аш [Сабадош: 17, до реєстрового слова ('аллаш)], амери'кантош [Сабадош: 17], 'анцуг [Сабадош: 18], 'апр'іл' [Сабадош: 16], ар't'іста [Сабадош: 18], 'ат'ку [Сабадош: 16 до реєстрового слова (ад'сюлько)], 'атрец [Сабадош: 18], ба'беха [Сабадош: 18], 'бабин [Сабадош: 18], ба'бища [Сабадош: 168, ба'бовка [Сабадош: 18], б'рама [УЗГ: 151], 'голуп [УЗГ: 16], 'гонор [Сабадош: 18 до реєстрового слова ('анцин)], 'д'ідо [УЗГ: 152], д'ружба [УЗГ: 152], 'жунка [УЗГ: 16], ку'ж'ілка [УЗГ: 16], М'итро [Сабадош: 7], 'нива [Сабадош: 18 до реєстрового слова ар'иованый], п'лита [Говори: 284], 'р'іпа [Сабадош: 17 до реєстрового слова амери'канка, айноко'ли], с'вад'ба [УЗГ: 152], 'таниц' [УЗГ: 16], ў'нука [УЗГ: 47], 'хыжа [УЗГ: 148], Ш'тефан [Говори: 298];

– род. відм. одн.: 'зад'і [Сабадош: 16], 'ат'ку [Сабадош: 17], 'ат'ку [Сабадош: 16 до реєстрового слова ад'сюлько], до б'рамы [УЗГ: 151], вое'води [УЗГ: 148], гры'зоты [УЗГ: 152], до 'д'іўки [УЗГ: 16], 'коний [Говори: 302], до кри'ниц'і [УЗГ: 153], у моло'диц'і [УЗГ: 152], до 'н'ан'ка [УЗГ: 152], 'раба [Говори: 303], 'ружу [УЗГ: 151], с'вад'ба [УЗГ: 152], св'іт'лиц'і [УЗГ: 152], 'ф'іры [УЗГ: 151], 'хыж'і [УЗГ: 154], 'цар'а [Говори: 300];

- дав. відм. одн.: *ʼd ʼiʼuʼi* [УЗГ: 152], *уʼнуʼi* [Сабадош: 18];
- зн. відм. одн.: *ʼy ʼбубеʼн* [УЗГ: 152], *ʼвойну* [УЗГ: 152], *на ʼґриби* [Сабадош: 17 до реєстр. сл. *ажʼбы*], *в ʼкіно* [Сабадош: 16 до реєстр. сл. *аʼбы*], *у сто ʼгоду*, *кырʼниʼу* [УЗГ: 153], *коʼрыто* [Говори: 296], *куʼж ʼілку* [УЗГ: 154], *ʼмарґу* [УЗГ: 150], *на ʼмежу* [Говори: 302], *молоʼдиʼу* [УЗГ: 153], *на ʼПетра* [УЗГ: 150], *на пʼлиту* [Говори: 284], *на поле* [УЗГ: 148] *сʼвалʼбу* [УЗГ: 152], *сʼвадʼбу* [УЗГ: 152], *ʼхаʼу* [УЗГ: 152], *ʼхыжу* [УЗГ: 150, 153];
- ор. відм. одн.: *за бʼрамоʼу* [УЗГ: 151], *ʼвôððû* [Говори: 284], *з ʼвозом* [УЗГ: 152], *ʼмовоʼу* [УЗГ: 152], *пʼіс ʼнʼами* [УЗГ: 152];
- м. відм. одн.: *на ґарʼмос ʼуʼi* [УЗГ: 152], *ʼy ʼґробʼ* [УЗГ: 150]i, *по ʼземли* [Говори: 282], *на куʼфиртʼi* [Сабадош: 18 до реєстр. сл. *ʼатреʼц*], *сиʼлови* [УЗГ: 148], *на ʼмʼіс ʼуʼi* [УЗГ: 148], *на сʼвалʼбах* [УЗГ: 149], *на окʼнови* [УЗГ: 152];
- кл. відм. одн.: *ʼгаздо* (але *газʼда*) [УЗГ: 151], *ʼдонʼко* [УЗГ: 151], *дуʼраку* [УЗГ: 150], *ʼнʼанʼку* [УЗГ: 151];
- наз. відм. мн.: *веʼреты* [УЗГ: 152, 154], *ʼгос ʼуʼi* [УЗГ: 152], *ʼґрошʼi* [УЗГ: 152], *ʼжоны* [Говори: 302; УЗГ: 153], *ʼкони* [УЗГ: 149], *ʼлʼуди* [УЗГ: 149], *поʼдаркы* [УЗГ: 151], *посʼтолы* [УЗГ: 152], *ʼрʼіны* [УЗГ: 150], *ʼружʼi* [УЗГ: 151], *ʼсестры* [УЗГ: 152], *хʼмары* [УЗГ: 152];
- род. відм. мн.: *з вичʼірок* [Говори: 283], *ʼгодин* [Говори: 282], *ʼґрошеʼi* [УЗГ: 167], *д ʼівок* [УЗГ: 147];
- зн. відм. мн.: *за сʼтолы* [УЗГ: 152];
- кл. відм. мн.: *дружʼбове* [УЗГ: 152].

4. 3. Прийоми аналізу явища парокситонези на тлі вільного і рухомого українського наголосу

Українське парокситонне наголошування на тлі вільного українського наголосу системно не вивчали (дослідники обмежувалися констатацією факту функціонування парокситонези в словах, граматичних формах у досліджуваних говірках), то не вироблено й не усталено прийомів і методів

аналізу явища парокситонези. Саме тому виникає трудність методологічного характеру, попри те, що значний внесок в опис методики характеристики наголосу як системи зробили Є. Курилович, Л. А. Булаховський, В. Г. Складенко, А. А. Залізник, В. М. Винницький та ін.

Перед дослідником постає низка питань.

По-перше, наскільки український наголос є рухомий? Показовими в цьому аспекті й не очікуваними, на нашу думку, є результати дослідження І. І. Огієнка, який, здійснивши аналіз наголошення на матеріалі української літературної мови, зауважив, що, по-перше, більшість слів української мови має наголос нерухомий; по-друге, у 97 % слів наголос стоїть на трьох останніх складах; найчастіше на другому складі від кінця слова, таких слів близько 50 %; друге місце посідають слова з наголосом на останньому складі, їх приблизно 30 %; на третьому – слова з наголосом на третьому складі з кінця слова, тобто з пропарокситонним наголосом, приблизно 17 %. Наголос на 4–6 складах від кінця слова трапляється дуже рідко [Огієнко 1952: 11]. Ми також провели подібне дослідження: підраховали слова на літеру «П» (оскільки вона є найчисельнішою) у діалектних словниках із різних регіонів і виявили, що 50 % слів – це слова з наголосом на пенультимі.

По-друге, що вважати парокситонезою? Чи будь-яка реалізація наголосу на другому складі з кінця слова – це парокситонеза? Адже можуть бути різні причини такого наголошення: а) пересунення наголосу внаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників як процес дефіналізації наголосу; б) збереження давнього наголосу. Наприклад, дієслова *бра́ти, робі́ти, хвалі́ти, ході́ти* у формі наказового способу 1-ї і 2-ї ос. одн. у карпатських говірках можуть мати такі форми: *бе́р'ме, ро́бме, бер'і́те*. За місцем у слові – наголос стоїть на другому складі з кінця слова; але такий наголос має різне походження, пор.: форми *бе́р'ме, ход'́ме, бе́р'те* виникли внаслідок редукції голосного в карпатських говірках. Більше того, якщо аналізувати причинно-наслідкові зв'язки, то саме парокситонне наголошування могло спровокувати зміну в структурі

дієслівних форм нак. сп., пор.: *берь, ходь* [Панькевич 1938: 64]; парокситонеза у сполуках *да́уєм, зробі́уєм, сказа́уєм* зумовлена збереженням виділенням логічно виокремленої граматичної форми, що увійшла до складу нового фонетичного слова і нової граматичної словоформи.

Звичайно, що в аналізі парокситонези доцільно було б розрізняти такі процеси. Для цього необхідно проаналізувати чимало акцентованих пам'яток, щоб стверджувати, що це або дефіналізація, або збереження давнього наголосу. Реалізація цього завдання ускладнюється тим, що існує обмежена кількість пам'яток із позначенням наголосу в словах, адже до XVI ст. в українських пам'ятках місце наголосу не позначали. Тому основні етапи еволюції просодичної системи дослідники історичної акцентології відтворюють як реконструкцію на підставі зіставлення з пам'ятками інших слов'янських, частково – з пам'ятками суміжних неслов'янських мов, у яких уже існувала практика позначати наголос і які можна використати для подальшого вивчення української акцентної системи. Водночас треба взяти до уваги, що не виключено й помилкове позначення місця наголосу писарями.

По-третє, чи брати до уваги парокситонне наголошування в окремій словоформі (словоформах), чи тільки у всій словозмінній парадигмі? Зазначимо, що в монологічному діалектному мовленні представлено не всю словозмінну парадигму Л. М. Коць-Григорчук зауважує повну парокситонезу (дво, -три- і більшескладових слів); парокситонезу двоскладових слів; постійну парокситонезу в деяких парадигмах; парокситонезу дієслівних форм; парокситонезу займенників; парокситонезу займенникових сполук [Григорчук 2002: 53].

Вважаємо, що доцільно аналізувати парокситонне наголошування, виражене в усій словозмінній парадигмі та в окремій словоформі.

По-четверте, який аспект аналізу брати до уваги – фонетичний чи морфологічний?

Наголос у таких словах як *¹робме / ро¹б¹мо* і под. з фонетичного погляду однаковий, бо стоїть на другому складі від кінця слова, а з морфологічного – різний, оскільки стоїть на різних морфемах – корені і суфіксі.

Що провокує такий наголос: морфеми, кількість складів? Адже, як стверджують науковці, кількість складів у слові, наявність афікса в ньому може впливати на місце наголосу [Васильев 1929: 143–144]. Характеристику наголосу як центра ваги слова підтверджують дослідження з історичної акцентології В. Г. Складенка [Складенко 1969: 102], сучасної української літературної мови В. М. Винницького [Винницький 2002: 25], а також В. Коптілова, який проаналізував словесний наголос за допомогою статистичного опису [Коптилов 1962: 74]. Оскільки наголос – складне явище, яке може стосуватися і складу, і морфеми, тому характеристику парокситонного наголосу в українському просторі доцільно проводити шляхом поєднання фонетичного і морфологічного аспектів.

Характеристику парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українському мовному просторі доцільно проводити шляхом поєднання фонетичного і морфологічного аспектів. Вважаємо, що в трактуванні парокситонного типу наголошування треба брати до уваги фонетичний і морфологічний аспекти, тому доцільно виділяти парокситонезу у дво-, три- і більшескладових словах; а також парокситонне наголошення різних морфем – префікса, кореня, суфікса, закінчення.

Будь-яку реалізацію наголосу на другому складі з кінця слова пропонуємо вважати парокситонезою, при цьому розрізняти види парокситонези за наповненістю в парадигмі: а) повна парокситонеза – це та, яка виявлена у всій словозмінній парадигмі, напр.: одн. *¹вода –¹води –¹вод¹і –¹воду –¹водоў –¹в:од¹і*, мн. *¹води –¹вод¹іў –¹водам –¹води –¹водами –¹в:одах*; одн. *¹коза –¹кози –¹коз¹і –¹козу –¹козоў –на¹коз¹і*, мн. *¹кози –¹коз¹іў –¹козам –¹кози –¹козами –на¹козах*; б) неповна, чи часткова, – виявлена тільки в окремих формах (чи формі), напр.: парокситонне наголошування у формі зн. відм. одн.

¹руку, ¹ногу; у новому фонетичному слові *ме"не́* – до *ме́не*, *н'іч* – ¹нан'іч, *хрест* – ¹наўхре"ст (скласти руки), *Пе"т'ра* – на ¹Петра ‘релігійне свято’.

Умовно можна вважати повною парокситонезу із нерухомим і рухомим наголосом у словозмінній парадигмі в таких словах: а) із двоскладовим закінченням у формах дав. відм. одн., ор. відм. мн., напр.: *х'лопе"ц* – *х'лопц'ови*, *'води* – *'водами*, *'рове"р* – *ро'верови* – *ро'верами*; б) односкладових іменників, займенників у формі наз. відм. одн, напр.: одн. *в'іл* – *'вола...*, *хлоп* – *х'лопа ...*; *мій* – *'мого ...*; в) дієслів у формі наказ. сп., пор.: *под'* – *'под'те* тощо.

Вважаємо, що доцільно розрізняти парокситонезу нерухому і рухому:

– нерухома парокситонеза – наголос завжди на тому самому сегменті слова і з погляду фонетичного, і морфологічного аспектів, напр.: *'вода*, *'коза* (із фонетичного аспекту – наголос на другому складі з кінця слова, із морфологічного – на корені);

– рухома парокситонеза, яка виникла внаслідок морфологічної рухомості – наголос у відмінюванні стоїть на другому складі від кінця слова, але на різних морфемах, пор.: *'палиц* – *пал'цима*, *'пот'ік* – *по'току*, *зла'дити* – *з'ладиў*.

Оскільки парокситонеза може функціонувати як у непохідних, так і в похідних словах, то очевидним є те, що дослідження парокситонези для непохідних і похідних слів треба здійснювати окремо, оскільки для непохідних слів схема наголосу і місце наголосу в межах основи є особливою ознакою окремого слова, яка з формального погляду не зумовлена іншими його характеристиками.

Парокситонеза може виконувати функцію стилістичного маркера, напр.: *зоше́ти*, *професóри* (такий наголос навмисне вживають для виділення заниженої оцінки).

Висновки до розділу 4

Аналіз функціонування парокситонного наголошування на тлі вільного рухомого наголосу засвідчив, що:

В українському діалектному просторі парокситонеза проявляється як система і як окремий тип наголошування на тлі вільного рухомого наголосу, не закріпленого за складом чи морфемою.

Парокситонеза як система є релевантною ознакою лемківських (західнокарпатських) говірок української мови (за винятком східних говірок цього діалекту, яким притаманний рухомий динамічний наголос); ареал явища – західні райони Закарпатської області, Східнославацький край (Словаччина), Жешувське воєводство (Польща). За цією акцентуаційною ознакою дослідники проводили межу між західною і східною частиною українських говірок Східної Словаччини: парокситонне наголошування (*с'лыза*, *с'вин'а*, *на 'кон'у*) властиве західній частині говірок, а вільний, рухомий наголос – східній частині; парокситонне наголошування властиве також західній частині надсянських говірок.

Парокситонеза як система є релевантною ознакою лемківських (західнокарпатських) говірок української мови (за винятком східних говірок цього діалекту, яким притаманний рухомий динамічний наголос); ареал явища – західні райони Закарпатської області, Східнославацький край (Словаччина), Жешувське воєводство (Польща).

За цією акцентуаційною ознакою дослідники проводили межу між західною і східною частиною українських говірок Східної Словаччини: парокситонне наголошування (*с'лыза*, *с'вин'а*, *на 'кон'у*) властиве західній частині говірок, а вільний, рухомий наголос – східній частині (В. П. Латта); парокситонне наголошування властиве також західній частині надсянських говірок (AGB).

Парокситонезу в українських говірках зафіксовано в дескриптивних, лексикографічних, текстграфічних працях. Ареали парокситонного

наголошування граматичних форм іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів засвідчено на картах АУМ [АУМ, т. 2: 134, 135]. Поза вказаним ареалом в українському діалектному просторі на тлі вільного рухомого експіраторного словесного наголосу зафіксовано парокситонний ('вода, 'зерно) та пропарокситонний ('година, 'корито) наголос, що функціонує в говірках південно-західного наріччя ('берут', 'несут', ко'черга, профе'сори, бархi'товий, шали'новий), а також в окремих словоформах у говірках північного та південно-східного наріччя, у перехідних говірках від південно-східного до південно-західного наріччя (жаїво'ронок, 'цебер, злид'нота, 'несла, 'несу, 'нести, 'везти, за'везти).

Причини парокситонного наголошування можуть бути різними:

а) пересунення наголосу внаслідок зовнішніх і внутрішніх чинників як дефіналізація наголосу;

б) збереження давнього наголосу.

Щодо походження парокситонези в українських говірках існують різні думки:

1) парокситонний наголос розглядають як результат іншомовних впливів, запозичень, оскільки такий наголос властивий територіально суміжним словацьким говіркам і є визначальним для більшості говірок польського мовного простору;

2) парокситонне наголошування в українських говірках постало самостійним шляхом. На нашу думку, що парокситонне наголошування в українських говірках явище самобутнє.

Пропонуємо удокладнене визначення парокситонного наголошування: *фіксоване наголошування на другому складі з кінця слова, що може бути постійною ознакою, та парокситонеза на тлі вільного рухомого наголосу.*

Ми свідомі того, що певні пропоновані шляхи, методи дослідження парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу можуть бути дискусійними.

Отже, мова загалом і акцентний рівень зокрема – це система, у якій відбуваються зміни. Критеріями для з'ясування питання щодо стабільності чи відступу явища парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу в українському мовному просторі може слугувати вікова характеристика мовців; функціонування парокситонного наголошування в нових словах. Не менш важливим також є з'ясування функціонування парокситонези у словах різних за походженням – питомих і запозичених.

РОЗДІЛ 5.

АКЦЕНТУАЦІЯ В ПОРТРЕТУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

Відсутність діалектних свідчень про акцентуацію різних груп говірок, діалектів та діалектних зон спонукає до дослідження наголошування окремих говірок діалекту з подальшим з'ясуванням релевантних рис і процесів, які репрезентують діалект як цілість.

Для аналізу наголошування пропонуємо матрицю, яка може бути доповнена й іншими релевантними лексемами, їхніми формами; чи навпаки – деякі із зазначених форм можуть бути і не представлені в говірках, якщо в дослідженні акцентної системи спиратися лише на текстографічні та дескриптивні праці.

Зокрема, показовими щодо наголошування виявилися такі лексеми і їхні граматичних форм:

- наз. відм. одн. окремих іменників (¹зор'а / зо¹р'а, кро¹пива / кропи¹ва, ¹фартух / фар¹тух, ко¹ч(¹)ерга / коч(¹)ер¹га, ко¹ц'уба чи коц'уба, ¹зерно / зер¹но, вер¹ба / верба та ін.);
- іменників середн. р. на -овання (пол'у¹ван':а / по¹л'уван':а), -ання, -ення (ко¹пан':а / копан':а);
- іменників чол. р. із суфіксами -ар-, -яр- (¹некар / не¹кар);
- род. відм. одн. іменників (ба¹зару – база¹ру);
- зн. відм. одн. іменників жін. р. І відміни з наголосом на закінченні у формі наз. відм. одн. (¹ногу / но(а)¹гу, ¹руку / ру¹ку, ¹воду / во(а)¹ду);
- ор. відм. одн. іменників (ба¹заром / база¹ром);
- наз. відм. мн. іменників (¹нісні / ніс¹ні);
- род. відм. мн. іменників із суф. -к- (а) (¹д'івок / д'і¹вок);
- м. відм. одн., кл. відм. одн., дав. відм. мн., ор. відм. мн., м. відм. мн., зокрема щодо наголошування чи не наголошування закінчення в цих формах;

- наголошування іменника в словосполученні з числівниками *два, три, чотири* (*три б'рати / три бра'ти*);
- присвійних займенників жін. р. та середн. р. у словозмінній парадигмі одн. і мн. (*мо'йа / 'моја, тво'йа / т'воја, сво'йа / с'воја, мо'їе / 'моїе, тво'їе / т'воїе, сво'їе / с'воїе*);
- род. відм. одн. присвійних займенників чол. р. (*мо'го / 'мого, 'мoyого, мо'його, тво'го / т'вого, т'воyого*);
- род. відм. одн. особових займенників 1 ос. одн., 2 ос. одн.; зворотного займенника (*ме'не / 'мене, те'бе / 'тебе, се'бе / 'себе*);
- заперечних займенників у словозмінній парадигмі (*н'їх'то, н'ї'який чи 'нихто, 'нийкий*);
- прийменниково-займенникових конструкцій (*до 'мене / до ме''не; до 'себе / до се''бе, до с'вого / до сво'го*);
- якісних прикметників (*вуз 'кий / 'вуз'кий, вох'кий / 'вохкий, т'їс'ний, 'т'їсний*);
- якісних прикметників із суф. -еньк- (*б'їлен'кий / б'їлен'кий, жоу'тен'ка / 'жоут'ін'ка*);
- прикметників вищого ступеня порівняння простої форми, які утворилися за допомогою суфікса -їш- (*доб'р'ї'шиї / 'добр'ї'шиї, шчасли'ви'ш'е / шчас'ливи'ш'е*);
- прикметників найвищого ступеня порівняння простої форми (*наїдоб'р'ї'шиї / 'наїдобр'ї'шиї*);
- відносних прикметників із суф. -ан-, -ян- (*капус 'т'аний / ка'пус'т'аний, вес'н'ана /, весн'а'на, салам'ї'анї'їе \ солоамї'а'н'ї*);
- відносних прикметників із суф. -ов- (-ав-) (*б'е'резов'ї / б'ере'зов'ї, 'буковиї / бу'ковиї*);
- кількісного числівника у формі род. відм. одн. *один*;
- порядкового числівника *соро'ковий*;

- складних кількісних числівників із другою частиною *-надцять* (*о'динадцять / оди'надцять*);
- складних кількісних числівників із другою частиною *-десять* (*'вісімдесят / вісімде'сят*);
- складних кількісних числівників із другою частиною *-сто* (*'вісімсот / вісімде'сят*);
- збірних числівників (*'семеро / се'меро*);
- дробових числівників (*'п'їўдруга, 'пуўтрит'а, 'п'їўшеста*);
- прислівників (*'високо / ви'соко, 'мабут' / ма'бут'*);
- дво-, трискладових інфінітивних форм (*вез'ти / 'везти, нес'ти / 'нести, вхо'пити / в'хопити, жев'ріти / 'жевріти, 'лигати / ли'гати, г'лигати / гли'гати*);
- 1-ої ос. одн. теп. ч. дієслів II дієвідміни (*ко'шу / 'кошу, но'шу / 'ношу, про'шу / п'рошу*);
- 3-ої ос. одн. мин. ч. дієслів I, II дієвідміни (*ро'диў / 'родиў*);
- 3-ої ос. мн. теп. ч. дієслів I дієвідміни (*бе'рут' / 'берут', не'сут' / 'несут'*);
- особові форми дієслів теп. ч., мин. ч., майб. ч. від дво-, трискладових інфінітивних форм *вез'ти, нес'ти, завез'ти* (*ве'зу / 'везу, ве'зеш / 'везеш, ве'зе / 'везе, везе'мо / ве'земо, везе'те / ве'зете, ве'зуть / 'везуть*);
- особових форм від дієслова *'бути* (*бу'ла / 'була, було / 'було, бу'ли / 'були*);
- сполучників (*'або / а'бо, 'але / а'ле*).

Показовим є аналіз наголошування українських говірок, які у просторі і часі мають різну характеристику. Увагу зосереджено на редуktivних говірках Чорнобильської зони; слобожанських, які межують і взаємодіють із російськими говірками; берестейсько-пинських – із ареалу активної українсько-білоруської взаємодії; українських говірок у Башкортостані (с. Золотоношка Стерлітамацького р-ну, с. Степанівка Аургазинського р-ну), які понад століття функціонують поза межами основного українського мовного

материка; українській наддунайській говірці с. Шевченкового Кілійського району Одеської обл., яка функціонує в полімовному ареалі (М. С. Делюсто).

Під час акцентуаційного аналізу мовлення враховано тенденції, риси наголошування відповідно до їхньої актуальності для кожної говірки (чи говірок) зокрема.

5. 1. Наголос як засіб визначення материнської основи говірки

Чимало українців живуть, творять поза своєю етнічною територією. Упродовж століть вони добровільно чи примусово пліч-о-пліч проживають із різними народами слов'янськими – росіянами, білорусами, поляками, чехами, словаками та неслов'янськими – башкирами, татарами, мордвинами, чувашами, гагаузами, німцями, румунами, молдаванами, канадійцями, австралійцями та ін.

Плідно працюють на науковій, освітянській, культурній нивах, паливно-енергетичних комплексах, медичній галузі, впроваджують нові технології у виробництво, сільське господарство, плекають молоде покоління українці і в Башкортостані. З історії відомо про різночасові поселення українців у Південному Приураллі: на поч. XVII ст.; 1-а пол. XVIII ст.; наприкін. XIX ст. – найпотужніша хвиля. Переселення було не поодиноким, а масовим, оскільки переїжджали не тільки сім'ями, а цілими родинами, групами односельців. Різні чинники змушували українців – здебільшого з Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Таврійської та ін. губерній – покидати рідні домівки, сім'ї й у пошуках кращого життя емігрувати до Башкортостану [докл. див.: *Бабенко 1992; 2011: 10–11; Чернієнко 2010: 68–73; Дзюба; Кобирино, Ткачук 2013*].

За дослідженнями Д. А. Чернієнка, «найбільша кількість переселенців прибувала з Полтавщини⁴¹ (13 %). Вихідці з цього регіону України заснували

⁴¹ Зауважимо, що з 1954 р. з Полтавської до Черкаської обл. увійшли Драбівський, Золотоніський та Чорнобаївський райони.

кілька десятків лише «полтавських» сіл, а також селилися разом із представниками інших губерній. Прикладами подібних історичних зв'язків із Полтавщиною є такі населені пункти Башкирії, як *Костянтиноградівка*, *Нехворощанка*, *Ключі* (*Костянтиноградівський повіт*), *Кахновка*, *Боголюбовка* (*Кременчуцький повіт*), *Рубльовка*, *Софіївка*, *Ляшківка*, *Царичанка* (*Кобеляцький повіт*), *Мар'яновка*, *Каравайка* (*Пирятинський повіт*), *Золотоношка* (*Золотоніський повіт*), *Санжаровка*, *Полтавка* і багато інших» [Чернієнко 2011].

Національну ідентичність переселенців у Башкортостані можна визначити за кількома чинниками:

1. *За назвою локусу*. Щоб не розгубити свої корені по світу, українські переселенці зберігали назву рідного села – назви українських сіл у Башкортостані співзвучні з назвами малої Батьківщини. Башкирські золотоношці (с. Золотоношка Стерлітамацького району), степанівці (с. Степанівка Аургазінського району), софіївці (с. Софіївка Миякинського району) родом із Черкащини, та мар'янівці (с. Мар'янівка Аургазінського району) – з однойменних сіл на Полтавщині, терешківці (с. Терешківка Аургазінського району) – із Чернігівщини, шарівці (с. Шарівка Белебеївського району) – із Харківщини тощо.

Сьогодні діалектоносії не так яскраво пам'ятають, звідки їхні пращури. Зі спогадів діалектоносіїв⁴²:

– «св'єк'руха мо'йа / ў'вос'ім год йі'йі с'уди привез'ли / іс Пол'тави // і о'тож наз'вали Пол'таўка // о'це о'там Золото'ноша / то кат' із

⁴² Приклади наводимо з матеріалів, записаних у спільній діалектологічній експедиції співробітників Уфимської філії Московського державного гуманітарного університету ім. М. О. Шолохова (Ю. Сіренко, М. Пилипак) та Інституту української мови НАН України – (Г. Кобирина, М. Ткачук) в українські села Приуралля – Золотоношку Стерлітамацького району та Степанівку Аургазінського району Уфимської області в жовтні 2012 р.; діалектні тексти затранскрибувала М. М. Ткачук.

Золото'нож^тки де_то // а о'це Д'ейе'йс'ка / йа не_знайу //...Там Мала
Д'ейе'йка // Ма'к'ейе'йка була // по'том шо і'ш'е тут? // ну Мала'д'ейе'йка це
'кийі'с'к'і / бу'ли //;

– свик'руха мо'йа 'каже / йа с_Пол'тави во'на // і о'то йі'йі 'перви' /
'бат'ко о'там орган'ізу'ва'у // о'то 'тамач'ка і наз'вали Пол'тава // о'тутеч'ка
йа'к'іс' Падал'к'і були кат' при'їхали із_Золото'нош'і // ч'і Чернен'к'и ч'і
Па... Падал'к'и // о'то во'ни там орган'ізу'вали // а то з_Моло'д'ейе'йки / там
йа'кис' і'нач'і // ну ми на... / од'на ў_нас 'мова була / од'на // от у_нас не_бу'ло
/ а те'пер у'же ми' не_знайем хто ми та'к'і // йак у нас у'же 'поўно і баш'к'ір'іў
/ і ч'у'ва'ш'і' / і морд'в'і / і 'т'іки ко'го тут не'ма //;

– 'бат'ко м'ї' На'таленко Іван Іванич' 'тоже / во'ни при'їхали с_
Пол'тави / і_жи'ли во'ни на_Пол'та'к'і //;

– м'ї' о'це рот Греч'к'і'с'к'і' з_Ва'з'н'е'с'ено'їк'і / ш'ас' во'на
суш'іст'вує на_Укра'їн'е 'тоже і'ше до_с'іх пор // вот / і о'ц'у де'ре'ўн'у
с'разу Ваз'н'е'с'ено'їко'ї наз'вали / п'і'уде'ре'ўн'і // там Золото'ношка на ту
с'торону на_ц'у Ваз'н'е'с'ено'їка // ш'ас... / ну ш'ас во'на ўс'а ўже
Золото'ношка а_ран'ше так бу'ло //

Очевидним є те, що сьогодні ситуація змінилася: у цих селах разом із
українцями проживають росіяни, башкири, татари, чуваші, мордвини:

– Тут в_осно'ўном од'н'і укра'їн'ц'і // вот йа ко'ли ма'ли'ї бу'у у нас тут
ни'кого ни_бу'ло не... / 'т'і'л'ки укра'їн'ц'і // укра'їн'ц'і бу'ли //;

- *Ни та'тар'іу не_бу'ло / не_башикир'іу / ад'н'і укра'їнц'і //*
- *У'же ш'ас пос'мішан'і / у'же 'руск'і" ї та'тари //*
- *А ў_нас жи'ве ад'на 'хата та'тарка / д'руга 'руска / т'рет'а см'ес' /*
'мати та'тарка 'бат'ко ха'хол //
- *'М'ішан'і м'ного_ж // ра'д'іт'ел'і хах'ли / а 'д'іти ўже 'м'ішан'і //*

2. *За прізвищами.* Поширеними серед українських переселенців є прізвища, які виникли в часи козаччини, зокрема: із суфіксами -енк- (Дем'яненко, Єременко, Карпенко, Карнаушченко, Кравченко, Кузьменко, Майстренко, Наталенко, Сахненко, Тимченко, Харченко, Хіжніченко, Черненко, Шевченко, Яценко); -ик- (Волик, Михлик), -ак- (Юнак), -ан- (Прочухан), а також такі, як Бойко, Гречко, Калитай, Осадчий; імена (Василь, Іван, Марко, Михайло, Петро; Марія, Христя).

3. *За ергонімами.* У Башкортостані відомі такі назви самодіяльних колективів: «Кобзар», «Дніпро», «Барвінок», «Червона калина»; громадських організацій: Наукове товариство українців ім. Т.Г. Шевченка, Союз українок Башкортостану «Берегиня», Союз української молоді Республіки Башкортостан «Беркут».

4. *За сприйняттям національних цінностей.* Збереження свого «Я» в поліетнічному просторі відбувається і через усвідомлене сприйняття національних цінностей. Ототожнення себе з мовно-культурним символом України в Башкортостані, яким є, звичайно, образ Т. Г. Шевченка, формує та закріплює етнічну ідентифікацію. На шпальтах газет, журналів, лекційних курсах неодноразово підкреслювали «особливу роль творчості й особистості Тараса Шевченка в національному ментальному коді українців, в інтернаціональному єднанні народів, ... актуальність і сучасний характер його поетичної та духовної спадщини» [Гриценко 2011: 88]. Твори Кобзаря

перекладали башкирською мовою, видавали, його іменем називали і називають громадські, самодіяльні організації.

5. *За мовою.* Одним із основних засобів ідентифікації етносу, його формування є мова.

Багату традиціями духовну і матеріальну культуру українців у Башкортостані дослідники вивчали від 18 ст. і до сьогодні (В. П. Перетятко, М. В. Ремезова, В. М. Гнатюк, М. М. Плісецький, П. М. Попов, В. Я. Бабенко, Ф. Г. Ахатова, Д. А. Чернієнко, М. А. Пилипак, Ю. Сіренко, М. М. Ткачук, Г. С. Кобирино та ін.). Неодноразово до одного з найбільших анклавів українського населення в Башкортостані організовували різногалузеві експедиції [докл. див.: *Бабенко, Пилипак, Чернієнко 2019*: 26–43; *Чернієнко 2010*: 68–73]. Записані матеріали є дуже цінними для історії, етнографії, фольклористики, соціології, однак системний аналіз без лінгвістичних свідчень є неповним.

Цю лакуну частково заповнюють дослідження, у яких проаналізовано мовлення українських переселенців у Башкортостані та окреслено діалектні риси говірок, зокрема, це праці П. С. Лисенка про говірку с. Івангород Давлеканівського району [*Лисенко 2011*], В. С. Ільїна – говірки с. Рублівка, с. Софіївка і с. Ляшівка Давлеканівського району [*Ільїн 2011*]. Зазначені дослідження, здійснені у вересні 1941 – березні 1943 р.⁴³, як зауважує

⁴³ У роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) башкирська земля прихистила українських науковців, художників, письменників, акторів, співаків. До Уфи було евакуйовано Академію наук УРСР, її Президію, вивезено національні реліквії: рукописні фонди, картини, бібліотеки, зокрема і духовний оберіг, політичний символ нації – Пересопницьке Євангеліє [докл. див.: *Загородній 2011*: 83 – 86; *Чернієнко 2010*: 68–73]. Уфимський період увійшов в історію української науки значним доробком. Про здобутки гуманітаріїв в роки евакуації доповідав директор Інституту української мови НАН України, д. ф. н., проф. П.Ю. Гриценко на Міжнародній науковій конференції «Башкортостан – Україна: наука, освіта, культура в роки Великої Вітчизняної війни», присвяченій 70-й річниці евакуації Академії наук Української РСР у роки Другої світової війни до Уфи (Уфа, вересень 2011 р.). Підкресливши багатоаспектність теоретичних і прикладних досліджень того періоду, відомий діалектолог зацентрував на проблематиці острівних українських говірок, що побутують у башкирському і російському оточенні [докл. див.: *Гриценко 2011*: 87 – 93].

П. Ю. Гриценко, «заклали базу для їх нового (через 70 років) порівняльного обстеження» [Гриценко 2011: 91].

Нові обстеження українських говірок Башкортостану (жовтень 2012 р.) відображено в монографічному дослідженні М. М. Ткачук, а також представлено як затранскрибовані діалектні тексти з двох українських говірок – с. Золотоношка Стерлітамакського району та с. Степанівка Аургазинського району Уфимської області, де сьогодні компактно проживають українці, нащадки яких вихідці з сучасного Драбівського та Гельмязівського р-нів Черкаської області, а також – із колишніх Полтавської та Харківської губерній⁴⁴. Сьогодні ця праця є надійним джерелом вивчення мовно-культурного українського феномену, адже відтворюють реальний ступінь володіння говіркою мовцями різних вікових та соціальних груп. Діалектні тексти можуть слугувати підґрунтям різноаспектних комплексних досліджень.

Зокрема, на підставі діалектних свідчень українські науковці з'ясували, чи збережені мовні особливості материнських говірок, адже передбачуваним є те, що тісний контакт із іншими народами – у культурному, побутовому, мовному аспектах – позначився на мовній системі; зафіксували інтерферентні риси на різних структурних рівнях, описали самоусвідомлення українців поза межами Батьківщини, змоделювали ступінь збереження української мови в етнокультурному просторі [докл. див.: Кобирино, Ткачук 2013: 173–181; Кобирино, Ткачук 2014: 79–90; Ткачук 2013: 234–242].

Очевидним є те, що діалектною основою українських переселенських говірок у Башкортостані є говірки південно-східного наріччя української мови, а точніше – середньонаддніпрянського говору. Про це яскраво свідчать

⁴⁴ Співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України – к.ф.н., ст.н.с. Г.С. Кобирино та к.ф.н., н.с М.М. Ткачук – записали понад 50 год. звучання діалектного мовлення про історію переселення, традиції, побут, колективізацію, голодомор, міжнаціональні стосунки, про народні традиції: Різдво, Великдень, весілля, хрестини, характеристику свого мовлення тощо.

передусім наведені вище розповіді діалектоносіїв, а також історичні, фольклорні, етнографічні, соціологічні, філологічні розвідки.

Проте середньонаддніпрянський мовно-територіальний континуум – неоднорідний, зокрема, Г. І. Мартинова, здійснивши системний аналіз фонології і фонетики середньонаддніпрянських говірок, виділила такі групи говірок: *«центральні, або наддніпрянські; північні середньонаддніпрянські з окремими рисами східно- і середньополіського діалектів; західні середньонаддніпрянські з елементами волинського й подільського говорів південно-західного наріччя; східні середньонаддніпрянські, що є говірками мішаного типу з окремими рисами північного й південно-західного наріччя; південні середньонаддніпрянські ...як говірки мішано-перехідного типу»* [Мартинова 2003: 252, к. 31].

Закономірно постає питання про співвідношення визначених груп говірок і українських говірок у Башкортостані (далі – УГБ).

Визначити материнську основу УГБ допоможе, зокрема, аналіз акцентного рівня, адже наголос є однією з мовних рис, яку беруть до уваги при членуванні українського діалектного простору⁴⁵. Середньонаддніпрянські говірки також здиференційовані за наголошуванням: західним говіркам властивий парокситонний наголос займенників (*¹мого, т¹вого*), числівника (*од¹ного*), дієслів 1 ос. одн. (*¹воз 'у, п¹рос 'у, ¹ход 'у*), наголошування закінчення дієслів (*п¹іде, п¹ідем*), варіантне наголошування іменника *дрова* (*д¹рова і дро¹ва*); північним говіркам – пересунення наголосу в іменнику *ру¹но, см¹т¹а*; південним – *ву¹зол* [Гриценко 2007: 602; Мартинова 2013: 12].

Докладний аналіз акцентного рівня УГБ було здійснено на ґрунті сучасних діалектних текстів як цілості (записаних під час експедиції 2012 р.). Результати їх опрацювання було зіставлено зі свідченнями діалектоносіїв із

⁴⁵ Про те, що наголос є диференційною ознакою в мовному просторі свідчить і той факт, що особливості наголошування слугували засобом, за допомогою якого визначали мовну належність історичних пам'яток та місця їх друку [Огієнко 1925: 197–224].

середньонаддніпрянських говірок, які представлені в збірниках діалектних текстів: «Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів», «Говірки Південної Київщини. Збірник діалектних текстів», «Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів».

Стан збереження материнської діалектної основи в УГБ на акцентуаційному рівні, так само як і в середньонаддніпрянських говірках, можна визначити і внаслідок зіставлення кількох часових зрізів: 1) кін. ХІХ ст. – матеріали «Программы для указания особенностей местных народных говоров в Южной России» І. П. Новицького [*Програма*], за якою було обстежено три говірки Черкащини (с. Піщане Золотоніського р-ну, м. Корсунь, с. Дударі Канівського р-ну)». Зокрема, у Програмі зафіксовано флексивне наголошування дієслівних форм 1-ї особи одн. (хо¹жу, си¹жу) у с. Піщане Золотоніського р-ну [*Програма*: 580]; 2) 40–70 рр. ХХ ст. – лінгвістичні карти національного Атласу української мови, т. 1, де проілюстровано межі поширення діалектних особливостей наголошування слів та окремих іменникових, займенникових, дієслівних парадигм, а також діалектну основу літературно-нормативного наголошування; 3) 60–70 рр. ХХ ст. – діалектні тексти «Говори української мови (збірник текстів)» [*Тексти*], у якому представлено зразки затранскрибованого монологічного мовлення майже з усієї українськомовної території. Водночас усвідомлюємо, що порівняння мовних особливостей та стану їх збереження за зазначеними джерелами є певною мірою гіпотетичним, оскільки зіставляємо в часовому просторі не окрему говірку, а локус – у межах району, області; а також можливе порівняння лише окремих акцентних рис.

Унаслідок аналізу наголошування УГБ і середньонаддніпрянських говірок з'ясовано таке:

1. УГБ властиві акцентуаційні риси типові для середньонаддніпрянського діалекту загалом; більшість із них притаманна новій українській літературній мові, адже середньонаддніпрянський говір

структурно близький до найвищої форми загальнонародної мови. Зокрема, це основні тенденції наголошування, які водночас є диференційними в українському діалектному просторі:

– наголошувати закінчення в іменниках: *вир'ба*⁴⁶, *доч'ка*, *ко'за* – *вир'ба* [ГЧ: 504; ГЗП: 288], *доч'ка* [ГЧ: 502, 558; ГЗП: 149, 165; Тексти: 412], *ко'за(-у)* [ГЧ: 504; 522];

– наголошувати корінь іменника *борошно*, пор.: *'борошн'у* – *'борошно* [ГЧ: 79, 145, 149, 504–505, 565; ГЗП: 122, 155, 200, 289; ГПК: 32, 45; Тексти: 412];

– наголошувати суфікс іменника *спідниц'а*, пор.: *спід'ниц'а* – *спід'ниц'а(-у)* [ГЧ: 129; ГЗП: 130; Ткачук];

– у формі кл. відм. одн. зберігати наголос на тому самому сегменті, що і в називному відмінку одн., пор.: *ба'бус'у*, *'Боже*, *'д'іду*, *Ма'р'ійко*, *'Тан'а*, а також усічені форми: *Тан'*, *бап* – *'бабо* [ГЧ: 563], *'бабко* [ГЧ: 137], *'Боже* [ГЧ: 89, 93, 860; ГЗП: 197], *Га'линко* [ГЗП: 198], *Гор'д'ійе* [ГЧ: 559], *'д'іду* [ГЧ: 93, 559], *ди'тино* [ГЧ: 518, 529], *'дон'у* [ГЧ: 528], *'доц'у* [ГЧ: 502], *'дочичко* [ГЧ: 509, 514], *крашан'ки* [ГЗП: 201], *'мамо* [ГЧ: 140; ГЗП: 198], *'мамочко* [ГЧ: 539], *Ма'рус'у* [ГЗП: 153], *'Марфо* [ГЧ: 537], *'Насте* [ГЧ: 507; ГЗП: 147], *На'талочко* [ГЧ: 518], *'нен'ко* [ГЧ: 562], *'Ол'ко* [ГЗП: 149], *Ул'ано* [ГЧ: 138], але *доч'ка / 'дочко* [ГЧ: 508];

– у непохідних та похідних іменниках чол. р. та жін. р. переносити наголос на закінчення:

а) у формі наз. відм. мн., пор.: *д'ад'ки*, *к'іст'ки*, *кох'ти*, *свай'би*, *сороч'ки*, прізвища *Греч'ки* *Ч'ернен'к'и* – *бри'л'і* [ГЧ: 502], *д'іж'ки* [ГЗП: 101, 196], *жін'ки* [ГЧ: 869], *капус'ти* [ГЗП: 101], *китич'ки* [ГЧ: 873, 502], *косин'ки* [ГЧ: 502], *куфай'ки* [ГЧ: 501], *свай'би* [ГПК: 40], *свит'ки* [ГЧ: 868], *с'іра'ки* [ГЧ: 501], *сороч'ки* [ГЧ: 80; ГЗП: 199], *спідни'ц'і* [ГЧ: 539; ГЗП: 300], *фарту'хи*

⁴⁶ Приклади подаємо в такій послідовності: із УГБ; через тире – із середньонадніпрянських говірок.

[ГЧ: 851], *шап'ки* [ГЧ: 502], прізвища *Ки́йа'ш'і* [ГЧ: 89], *Кравче'н'ки* [ГЧ: 89]; *д'ад'ки* [Говори: 413], *мли'ни* [Говори: 413], *хаз'айі'ни* [Говори: 409, 412]; див. також АУМ [АУМ I: к. 153];

б) у формі ор. відм. мн., пор.: *пойа'сами, старос'тами* – з *війаз'ками* [ГЗП: 222], *пойа'сами* [ГЧ: 551], *с старос'тами* [Говори: 423], *с тор'бами* [ГЧ: 654], *шч'іт'ками* [ГЗП: 174]; *ц'і'нами* [Говори: 417]; а також множинних іменників, пор.: *д'вер'і, д'іти: две'рима, д'іт'ми* – з *д'іт'ми* [ГЧ: 81; ГЗП: 154; ГПК: 38], *луд'ми* [ГЧ: 519];

в) у формі м. відм. мн., пор.: *у гори'ках, на сороч'ках* – *у гори'ках* [ГЗП: 153], *у д'іж'ках* [ГЗП: 127, 146, 223], *у д'іжич'ках* [ГЗП: 198], *у колис'ках* [ГЗП: 294], *у кох'тах* [ГЗП: 129], *у кур'а'ках* [ГЗП: 176], *у сач'ках* [ГЧ: 563], *на свай'бах* [ГЧ: 550], *на св'ат'ках* [ГЗП: 126], *на сороч'ках* [ГЧ: 540];

– наголошувати суфікс *-енк* у прізвищах: *Доро'шенко, Куз'менко, Майст'ренко, Х'іж'н'і'ч'енко*, але *'Шевченко – Ру'денко* [ГЧ: 89], *Шев'ченко* [ГЗП: 159];

– у займенниках наголошувати закінчення:

а) у відмінкових формах одн. і мн. присвійних займенників, пор.: *мо'го, мо(а)'йа, мо'йейі, с_тво'йейі; мо'йе, мо'йі, мо'йіх*, – *мо'го* [ГЧ: 81; 677], *(у) сво'го* [ГЗП: 55; ГПК: 36; 848], *мо'йа* [ГЧ: 501, 509; ГЗП: 41, 147; Говори: 415], *мо'йе* [ГЧ: 508; ГЗП: 163], *(з) мо'йейі* [ГЧ: 79, 81, 508], *мо'йу* [ГЧ: 82; ГЗП: 127], *на мо'йі* [ГЧ: 782], *сво'йа* [ГПК: 43], *(до) сво'йейі* [ГЧ: 82; ГЗП: 162190], *сво'йу* [ГЧ: 82; ГЗП: 199; ГПК: 31, 36, 40], *у сво'йій* [ГЧ: 82]; сер. р. *(у) сво'йе* [ГЧ: 82; ГЗП: 42; ГПК: 31]; *сво'йі* [ГЧ: 82; ГПК: 31, 36, 40], *(до) сво'йіх* [ГЗП: 146; ГПК: 36]; див. також АУМ [АУМ I: к. 156];

б) у відмінкових формах одн. займенників 1-ї та 2-ї особи, зворотного займенника, пор.: *ме'не, те'бе, йо'го, се'бе; ми'н'і, со'б'і; то'бойу* – *ми(е') не* [ГЧ: 81, 679, 783, 874; ГПК: 31; Ткачук], *ме'н'і* [ГЧ: 677], *при ми'н'і* [ГЧ: 502], *то'б'і* [ГЗП: 176; Ткачук];

в) у формах род. відм. одн., дав. відм. одн. питально-відносних займенників, пор.: *ко'го, ко'му, чо'го – ко'му* [ГЧ: 846, 852], *чо'го* [ГЧ: 514];

– у займенниках відтягувати наголос:

а) на перший склад у прийменниково-займенникових конструкціях у формі род. відм. одн. (ця тенденція властива особовим, зворотному, питально-відносним займенникам), пор.: *ме'не / ї'мене, про'себе – в (у, до, од, п'ісл'а) мене* [ГЧ: 82, 502, 509, 679; ГЗП: 34, 37, 193; ГПК: 29], *у тебе* [ГЧ: 501], *до н'ого* [ГЧ: 873], *за себе* [ГЗП: 35], *до себе* [ГЧ: 78, 865], *в(од) кого* [ГЧ: 677, 839; ГЗП: 32], *биз того* [ГЧ: 528], *дл'а чого* [ГЧ: 528]; див. також АУМ [АУМ 1: кк. 226, 280];

б) на попередній склад у заперечних займенниках, пор.: *ни'якої, ни'кого, н'іч'ого – ни'яка (-их)* [ГПК: 30, 40, 45, 46], *н'ікого* [ГЗП: 101], *ни(і)чого* [ГЧ: 507, 528, 680; ГПК: 32–33, 35, 39, 42, 46], *н'ікуди* [ГЧ: 505]; *н'ічого* [Говори: 412];

– у прикметниках наголошувати суфікс *-іш-* (*-иш-*) у формах вищого та найвищого ступінів порівняння, пор.: *р'ідн'іша, тип'л'іша – др'ібн'іше* [ГЗП: 146], *жир'н'іше* [ГЧ: 515], *нигод'н'іша* [ГЧ: 92], *р'ідн'іший* [ГЧ: 531], *спокой'н'іш'і* [ГЗП: 179], *холод'н'іша(-е)* [ГЧ: 514, 518; Ткачук]; *найста'р'іша* [ГЧ: 537];

– не наголошувати префікс *най-* у простій формі найвищого ступеня порівняння, пор.: *най'біл'ше, най'менша – най'біл'ше* [ГЧ: 505, 863], *най'менша(-ому)* [ГЧ: 523, 859];

в) *-еньк-* у якісних прикметниках, пор.: *глибо'ч'ен'ка, гр'аз'нен'ка, но'вен'кий, пожи'лен'ка, сил'нен'кий, теп'лен'ку, то'нен'к'і – бага'тен'ко* [ГЧ: 505], *біл'ен'ке* [ГЧ: 80, 846], *вили'чен'к'і* [ГЧ: 512], *дов'ген'к'і(-е)* [ГЧ: 79, 512], *ду'жен'ка* [ГЧ: 508], *мал'ен'к'і(-а)* [ГЧ: 80, 502, 839, 846; ГПК: 31–32, 42, 45; 80], *ма'нен'ку* [ГЧ: 505], *ни'зе'нка* [ГЧ: 68], *но'вен'кий* [ГЗП: 300], *ста'рен'ка(-ий, -е, -ого)* [ГЧ: 81, 502, 509–510; ГЗП: 103], *на тип'лен'кому* [ГЧ: 509],

то¹нен'ка [ГПК: 32], чис¹тен'кого [ГЧ: 512], широ¹чен'кий [ГЧ: 867]; див. також АУМ [АУМ I: кк. 137, 155, 355]; водночас в УГБ зафіксовано поодинокі випадки з наголосом на корені, пор.: ¹мал'ен'ка, ¹тонин'ку;

г) -ан- у відносних прикметниках, пор.: гре¹чана, коноп¹л'ан'і, полот¹н'ана – гри¹чаний(-у, -им) [ГЧ: 565; ГЗП: 188, 287], полот¹н'ана(-ому, -і) [ГЧ: 80, 509, 595; ГЗП: 129, 155, 199], шио¹н'ану [ГЧ: 565], чирип¹йана(-і) [ГЗП: 123, 285], шорс¹т'ан'і(-а) [ГЧ: 510, 539];

– у збірних числівниках наголошувати корінь, пор.: ¹ч'етверо, ¹п'атеро, ¹вос'міро – ¹четви(е¹)ро [ГЧ: 78, 136, 145, 534, 857], п'йате¹(и)ро [ГЧ: 780, 852; ГЗП: 40; ГПК: 29, 35], ¹шестиро [ГЗП: 154; Ткачук], ¹семиро [ГЗП: 167], ¹дев'ятиро [ГЧ: 534]; ¹четви(ро) [Говори: 411–412], ¹дес'ате¹ро [Говори: 410], ¹семери [Говори: 410];

– варіантне наголошування форми родового відмінка одн. кількісного числівника один, пор.: одно¹го / од¹ного – одно¹го [ГЗП: 33], (в) од¹ного(-ому) [ГЧ: 84, 537, 861, 864; ГЗП: 102, 106; ГПК: 35, 36] / в одно¹му [ГПК: 32]; див. також АУМ [АУМ I: к. 158];

– у дієсловах наголошувати суфікс двоскладових інфінітивних форм та похідних від них, пор.: не¹сти – пли¹сти [ГЧ: 502];

– наголошувати закінчення таких дієслівних форм:

а) 1 ос. одн. тепер., майб. часів, пор.: в'із'му, (с)ка¹жу, хо¹жу – заве¹зу [ГЧ: 845], зроб¹л'у [ГЧ: 505], (с, до)ка¹жу [ГЧ: 514, 849; ГЗП: 101, 191; ГПК: 31, 33, 44], п'і¹ду [ГЧ: 82; ГПК: 33], по¹йду [ГПК: 44], хо¹жу [ГПК: 44]; не¹су [Говори: 410]; див. також АУМ [АУМ I: к. 255];

б) 3 особи одн. тепер. та майб. ч., пор.: ве¹зе – приви¹зе [ГЧ: 504];

в) особових форм мин. ч., пор.: да¹ла(-и), (про-)жи¹ла(-и), (од-, при-)вез¹ла(-и), не¹кли, ўз'а¹ли – вз'а¹ла(-и) [ГЧ: 81, 522, 525; ГЗП: 103, 189], (не¹)да¹ли(-а) [ГЧ: 522; ГПК: 30, 36], (по-)жи¹ла(-и) [ГЧ: 78, 80–81, 508, 679; ГЗП: 193; ГПК: 30–31, 36], пл'е¹ли [ГПК: 30; ГЧ: 507], приве¹з'ла [ГЧ: 85]; ўз'а¹ли [Говори: 409, 413];

г) особових форм минулого часу дієслова *бути*: *бу¹ла, бу¹ло, бу¹ли – бу¹ла* [ГЧ: 501, 679; ГЗП: 285; ГПК: 29–31], *бу¹ло* [ГЧ: 501; ГЗП: 309; ГПК: 29–34], *бу¹ли* [ГПК: 29–32, 36; ГЧ: 78, 502]; *бу¹ло (-а, -и)* [Говори: 410–411, 421];

– наголошувати корінь особових форм майб. ч. від дієслова *бути*, пор.: *'буде, 'будемо – 'буде* [ГПК: 30, 33, 42; ГЧ: 508], *'будите* [ГПК: 45].

2. В УГБ не зафіксовано парокситонне наголошування відмінкових форм присвійних займенників (*до 'мої* [ГЧ: 850], *с'воїх* [ГЧ: 842], *на с'вому* [ГЧ: 859]), інфінітивної форми (*'вез^сти* [ГЧ: 843], *'нести* [ГЧ: 873], *при'вез^сти* [ГЧ: 862]), 1 особи одн. дієслів (*'кажу* [ГЧ: 842–843], *рос'кажу* [ГЧ: 843], *по'робл'у* [ГЧ: 859]), а також флексивне наголошування форми ор. відм. одн. іменника *коні* (*к'і(о)н'ми* [ГЧ: 677, 863]), варіантне наголошування дієслівних форм минулого часу – флексивне чи парокситонне (*бу¹ло(-а, -и)* [ГЧ: 687, 857] / *'було(-а, -и)* [ГЧ: 783, 845, 847, 856–857], *жи'ли* [ГЧ: 679, 839] / *'жили* [ГЧ: 839], *про'жили* [ГЧ: 865], *за'вели* [ГЧ: 842], *при'вели* [ГЧ: 843], *при'несла(-и)* [ГЧ: 847, 859], *'везла* [ГЧ: 845]), наз. відм. мн. іменника *корова* (*коро'ви* [ГЧ: 863]), яке властиве західним середньонаддніпрянським говіркам; на цій підставі можна зробити висновок, що досліджувані говірки не належать до середньонаддніпрянських західних говірок. Водночас в УГБ функціонує наголос на пенультімі як варіант лише в деяких іменниках (*х'вартух, ъ_х'вартус'і, 'шохвер, 'шохвером*), присвійних займенниках (*'моїї, с'воїї*), що характерно для південно-західної локалізації; та в особових займенниках (*ъ_його 'матер'і*), прикметниках (*'жив'і, 'м'ахке, с'тарий, 'тонке*; із суфіксом -еньк-: *к'руглен'к'і, 'мал'ен'ка, 'н'ежнин'к'і, 'тонин'ку, 'ч'орнен'ка*), що є особливістю поліської акцентної системи. Навантаження, частота вживання поліських акцентних рис у мовленні діалектоносіїв УГБ є різною: більшою частотністю відзначається говірка с. Степанівка Аургазинського району Уфимської області.

Отже, функціонуючи в полімовному, поліетнічному регіоні, українські говірки в Башкортостані зуміли зберегти свою мовно-культурну ідентичність.

У визначенні діалектної основи та ступеня її збереження в українських переселенських говірках у Башкортостані можуть слугувати й особливості, тенденції наголошування.

Зіставний аналіз УГБ і середньонаддніпрянських говірок на акцентному рівні засвідчив, що діалектною основою УГБ є середньонаддніпрянські говірки з окремими вкрапленнями особливостей південно-західної та північної діалектних систем; у досліджуваних говірках добре збережено акцентні риси материнських говірок. Водночас можна стверджувати, що з часу переселення не зазнала значних змін і акцентна система середньонаддніпрянських говірок.

5. 2. Акцентна система редуктивної говірки

Дослідження традиційної культури, мовної системи діалектоносіїв говірок Чорнобильської зони є актуальним, оскільки «Полісся, зокрема його центральну частину (у давнину – територія слов'янського племені *деревлян*), справедливо оцінюється як одна з архаїчних зон слов'янського світу. Саме поліські свідчення про мову, археологію, традиційну матеріальну й духовну культуру часто служать для славістів відправною точкою у реконструкції найдавніших етапів історії слов'ян» [Гриценко 1996: 3]. Водночас дослідити мовну систему загалом та акцентний рівень зокрема в говірках Чорнобильської зони складно, адже після Чорнобильської катастрофи 1986 р. поліщуків було переселено, почалося змішування, контактування носіїв різних говірок. З метою збереження мовного образу, етнокультурної спадщини Українського Полісся науковці вивчали цей мовний простір у лінгвогеографічному, дескриптивному, текстографічному аспектах (зокрема це праці Т. В. Назарової, М. В. Никончука, А. М. Залеського, П. Ю. Гриценка, О. А. Малахівської, Л. В. Дикої, Ю.І. Бідношії, Л. А. Москаленко,

М. М. Ткачук). Індивідуальне обличчя говірки увиразнюють і відомості про акцентну систему, функціонування якої яскраво демонструють діалектні праці.

Просторову варіативність говірок відтворено в АУМ, Т. 1, «Лексичному атласі Правобережного Полісся» М. В. Никончука, «Атласі нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової, у якому представлено і карти, присвячені наголошенню – кк. 41 – 43. Попри незаперечну інформативність атласів, вони мають обмеження щодо обсягу акцентної інформації, оскільки не відображають акцентні особливості в живому мовленні. Цю прогалину компенсують текстографічні праці – «Говори української мови (збірник текстів)», «Говірки Чорнобильської зони. Тексти», «Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну», а також власні записи, здійснені разом із М. М. Ткачук в с. Корогод Чорнобильського р-ну Київської обл. (Після катастрофи мешканців села було евакуйовано в Бородянський район Київської області й побудовано для переселенців новий населений пункт – с. Новий Корогод).

У визначенні а. т. у словозміні іменника диференційною ознакою є рухомість чи нерухомість наголосу, зміна місця наголосу: із основи на закінчення чи навпаки. У словозмінній парадигмі іменника спостережено такі особливості наголошення:

1. Зберігати наголос форми наз. відм. одн. і таким чином не наголошувати флексію у формі наз. відм. мн. Ця тенденція діє в різних за структурою непохідних та похідних іменниках здебільшого І відміни жін. р.:

а) двоскладові у формі наз. відм. одн.: одн. ¹баба – мн. ¹баб'і [ГЧЗ: 121]; одн. ¹бабка – мн. ¹бабк'і [ГЧЗ: 76], ¹бабкам [ГЧЗ: 75]; одн. б¹л'ашка – мн. б¹л'ашк'і [ГЧЗ: 83]; одн. г'ек'тар – мн. г'ек'тар'и [ГЧЗ: 25]; одн. ¹дошка, ¹дошкам'и [ГЧЗ: 345]; одн. ¹качка – мн. ¹качк'і [ГЧЗ: 77]; одн. к'в'етка⁴⁷ – мн. к'в'етки [Ткачук], к'в'еток [ГЧЗ: 25]; одн. ¹корч'ма – мн. ¹корч'м'и [ГЧЗ: 25];

⁴⁷ Зауважимо, що в монологічному мовленні представлені не всі відмінкові форми; ілюструємо тільки ті, які зафіксовані в джерелах.

одн. *к'риша* – мн. *к'риши* [ГЧЗ: 76]; одн. *л'іст'ік* [ГЧЗ: 83], *л'іст'іка* [ГЧЗ: 83], *на л'іст'іку* [ГЧЗ: 83] – мн. *л'іст'іку*^{оу} [ГЧЗ: 83]; одн. *матка*, *у матк'і* [ГЧЗ: 120], *матци* [ГЧЗ: 77], *за матку* [ЧРЧ: 120] – мн. *маток* [ЧРЧ: 120]; одн. *ол'ен'* – мн. *ол'ен'і* [ГЧЗ: 77]; одн. *паска* – мн. *паск'і* [ГЧЗ: 279]; одн. *речк'і* – мн. *речк'і* [ГЧЗ: 25]; одн. *соша* [ГЧЗ: 23], *сошу* [ГЧЗ: 23], *сошею* [ГЧЗ: 23]; одн. *с'пиша*, *с'пишу* [ГЧЗ: 76]; одн. *хата* [ГЧЗ: 124], *хату* [ГЧЗ: 124], *у хат'і* [Ткачук], *(на) хат'і* [ЛАНП: к. 49] – мн. *хати* [ГЧЗ: 279], *по хатах* [ГЧЗ: 124]; одн. *ц'ерква* [ГЧЗ: 25], *ц'еркв'у* [ГЧЗ: 25], *ц'еркву* [ГЧЗ: 25], *у ц'еркв'і* [ГЧЗ: 25]; одн. *чолов'ік* – мн. *чолов'іки* [Ткачук];

б) трискладові у формі наз. відм. одн. (множинні іменники у формі наз. відм. мн.): одн. *б'лашечка* – мн. *б'лашечк'і* [ГЧЗ: 83]; одн. *дирачка* – мн. *дирачк'і* [ГЧЗ: 82]; одн. *зем'л'анка* – мн. *зем'л'анк'і*^у [ГЧЗ: 24]; одн. *з'нахар'ка* – мн. *з'нахар'к'і* [ГЧЗ: 76]; одн. *карова* [ЛАНП: к. 7], *карову* [ГЧЗ: 76] – мн. *карови* [ГЧЗ: 76]; одн. *ко'роўка*, *ко'роўц'і* [Ткачук]; одн. *кар'топл'а* [ЛАНП: к. 5] – мн. *кар'топл'і* [Ткачук]; одн. *крап'іва* – *крап'іви* [ГЧЗ: 76]; одн. *мал'ітва* – мн. *мал'ітви* [ГЧЗ: 121]; одн. *могилка* – мн. *могилк'і* [ГЧЗ: 24]; одн. *ма'ш'іна*, *ма'ш'інам'і* [ГЧЗ: 78]; одн. *мого'з'ін* [ГЧЗ: 25] – мн. *мого'з'і'н'и* [ГЧЗ: 25], *мого'з'іноу* [ГЧЗ: 25]; одн. *пос'тол'ем* – мн. *у пос'тол'ех* [ЛАНП: к. 57]; одн. *со'рочка* – мн. *со'рочки* [Ткачук]; одн. *спод'н'іца* [ГЧЗ: 344], *спод'н'іцоу* [ЛАНП: к. 50, 91; Ткачук]; одн. *циганка*, *циганци* [ГЧЗ: 123] – мн. *циганк'і* [ГЧЗ: 123]; мн. *во'рот'ем*, *на во'рот'ех* [ЛАНП: к. 57]; мн. *коп'ійки* (К–Т), *коп'ійок* [Ткачук];

в) чотирискладові у формі наз. відм. одн.: одн. *к'личан'іца* [ГЧЗ: 87], *к'личан'іцайу* [ГЧЗ: 87].

Тенденція зберігати наголос форми наз. відм. одн. властива також іменникам іншомовного походження: одн. *аў'тобус* – мн. *аў'тобусами* [ГЧЗ: 78]; одн. *г'ек'тар* – мн. *г'ек'тар'и* [ГЧЗ: 25]; одн. *квортал* – мн. *квортали* [ГЧЗ: 26]; одн. *к'ілометр*, *поўк'ілометра* [ГЧЗ: 77] – мн. *к'ілометри* [ГЧЗ:

280], *к'ілометроў* [ГЧЗ: 24, 25; ЧР: 79; ЧС: 279]; одн. *кубо¹м'етр* – мн. *кубо¹м'етроў* [ГЧЗ: 24]; одн. *ос¹вал'т* [ГЧЗ: 23], *ос¹вал'ту* [ГЧЗ: 23].

2. Диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу – наголос як один із засобів розрізнення форм одн. і мн.

Наголос у відмінкових формах одн. на основі, а у мн. – на закінченні. Ця тенденція діє здебільшого в іменниках II відміни чол. р.:

а) односкладові у формі наз. відм. одн.: одн. *в'ерх* [ГЧЗ: 25] – мн. *в'ер¹ха* [ГЧЗ: 25]; одн. *воўк* – мн. *воў¹к'і* [ГЧЗ: 77]; одн. *д'ед* – мн. *д'а¹ди¹* [ГЧЗ: 75]; одн. *л'ес* [ГЧЗ: 25], *л'есу* [ГЧЗ: 25], *ў л'ес'і* [ГЧЗ: 25], *по л'есу* [ГЧЗ: 25] – мн. *л'і^{е1}са* [ГЧЗ: 23, 25; 124], *по л'е¹сах* [ГЧЗ: 25]; одн. *ст'аг* – мн. *ста¹г'і* [ГЧЗ: 81]; варіантне наголошування: *лос'і* [ГЧЗ: 77] і *ла¹с'і* [ГЧЗ: 77];

б) двоскладові у формі наз. відм. одн.: одн. *зайіц'* – мн. *зай¹ц'і* [ГЧЗ: 77]; одн. *хутор, на хутор'е¹* [ГЧЗ: 24] – мн. *хуто¹ра* [ГЧЗ: 23], *хуто¹роў* [ГЧЗ: 23], *по хута¹рах* [ГЧЗ: 335];

в) трискладовий у формі наз. відм. одн.: одн. *бо¹лото* – мн. *боло¹та* [ГЧЗ: 25, 79, 80], *ба¹лотами¹* [ГЧЗ: 79].

У досліджуваних говірках в іменниках зафіксовано такі риси: 1) не диференціювати відмінкові форми одн. і мн. в іменниках із наголосом на основі; 2) диференціювати відмінкові форми одн. і мн.: наголос в одн. на закінченні, а в мн. – на основі. Зазначену тенденцію зафіксовано в іменниках жін. р. з односкладовою основою: одн. *зме¹йа* [ГЧЗ: 76] – мн. *з¹мейі* [ГЧЗ: 76]; одн. *ко¹за* – мн. *кози¹* [ГЧЗ: 77]; одн. *м'ет¹ла* – мн. *м'етл'и¹* [ГЧЗ: 24]; 3) наголошувати корінь у формі зн. відм. одн. іменників I відміни жін. р. з одно- та двоскладовими основами: *во¹да* – *во¹ду* [ГЧЗ: 76]; *з'ем¹л'а* – *з'емл'у* [ГЧЗ: 23]; *ко¹на* – *за ко¹пу* [ГЧЗ: 80]; трискладові у формі наз. відм. одн.: *бороз¹на* – *борозну* [ГЧЗ: 86]; *боро¹на* – *борону* [ГЧЗ: 76]; *стара¹на* – *с'торану* [ГЧЗ: 78].

Флексійне наголошування мають також іменники в таких відмінкових формах:

– наз. відм. мн. II відміни чол. р. з односкладовою основою: *зр'уїб* – мн. *зр'уїби* [ГЧЗ: 24]; одн. *стоўб* – мн. *стоўби* [ГЧЗ: 78]; двоскладовою основою: *в'ет'рак* [ГЧЗ: 25], *в'етра'ка* – *в'е^aтре'ки* [ГЧЗ: 25]; одн. *ка'з'ел*, *каз'ла* – мн. *каз'ли* [ГЧЗ: 77]; одн. *ку'р'ін'*, *кура'н'а* [ГЧЗ: 121] – мн. *кура^eн'і* [ГЧЗ: 120];

– м. відм. одн. іменників чол. р. та жін. р. із одно-, двоскладовою основою: *по (на) бала'тах* [ГЧЗ: 77, 80], *у д'і'ж'е* [ГЧЗ: 83], *у хл'е'в'е* [ГЧЗ: 86], *ў цент'р'і^e* [ГЧЗ: 24];

– род. відм. мн. іменників чол. р., а також множинних іменників з односкладовою основою: *ву'жоў* [ГЧЗ: 77], *го'доў* [ЧС: 280], *д'і'ел'теі* [ГЧЗ: 24], *с'в'і'н'еі* [ГЧЗ: 77]; але *з'рошеі* [ГЧЗ: 24];

– дав. відм. мн. іменників із односкладовою основою: *л'у'д'ам* [ГЧЗ: 125];

– ор. відм. мн. іменників чол. р., жін. р. та множинних із одно-, дво-, трискладовою основою: *зру'шам'і* [ГЧЗ: 125], *две'рима* [ЧР: 75], *на'гам'і* [ГЧЗ: 75], *могил'кам'і* [ГЧЗ: 24], *ру'кам'і^u* [ГЧЗ: 23]; але *оў'тобусамиⁱ* [ГЧЗ: 78], *ма'ш'інам'і* [ГЧЗ: 78]; але *'дошкам'і^u* [ГЧЗ: 345];

– м. відм. мн. іменника чол. р. з односкладовою основою: *у хл'е'вах* [ГЧЗ: 77], *по 'хатах* [ГЧЗ: 124].

У род. відм. мн. та м. відм. мн. іменників I та II відмін у досліджуваних говірках поширена тенденція наголошувати закінчення.

Кореневе наголошування мають окремі іменники в таких відмінкових формах:

– наз. відм. одн.: *'дон'ка* [ГЧЗ: 23], *мо'лод'еж* [ГЧЗ: 26], *'ол'ха* [ГЧЗ: 25];

– ор. відм. одн.: *'ц'еном* [ГЧЗ: 87], *із' 'д'етм'і* [ГЧЗ: 24];

– наз. відм. мн. *з'рабл'і* [ГЧЗ: 82], *'сапачк'і* [ЧР: 82], *скава'родиⁱ* [ГЧЗ: 83], *сре'ст'ва* [ГЧЗ: 24];

– род. відм. мн. *к'в'еток* [ГЧЗ: 25], *ко'п'ійок* [Говори: 121];

– зн. відм. мн.: *на 'могілк'і* [ГЧЗ: 127];

– м. відм. мн.: *ў пос'толах* [ГЧЗ: 337].

У досліджуваному просторі спостережено також інші акцентуаційні характеристики:

– парокситонне наголошування іменників: *к'луба* [ГЧЗ: 25], *л'іст'ік* [ГЧЗ: 83], *моста* [ГЧЗ: 23], *на'воза* [ГЧЗ: 87], *ў (із) 'печ'і* [ГЧЗ: 82, 83]; але: *'нанац* [ГЧЗ: 86], *'у'рч'і* [ГЧЗ: 86];

– суфіксальне наголошування іменників: із суфіксом *-ін-*: *із д'ер'е'в'іни* [ГЧЗ: 84], *хо^ат'іна* [ГЧЗ: 23]; *-ець-*: *торго'в'ец* [ГЧЗ: 25] (мабуть, за аналогією до *ку'n'ец* [ГЧЗ: 25]);

– зберігати наголос твірного слова: *'дошка* – *'дошечку* [ГЧЗ: 85], *ла'пата* – *ла'патка* [ГЧЗ: 84] *ла'патачку* [ГЧЗ: 84]; *'кал'ец* [ГЧЗ: 83] – *за'кал'ец* [ГЧЗ: 83]; але: *п'р'і'печок* [ГЧЗ: 85].

У поєднанні з числівниками 2, 3, 4 іменники зберігають наголос форми наз. відм. одн.: ж. р. *д'в'і 'д'ірачк'і* [ГЧЗ: 82], *тр'і 'женич'іни* [ГЧЗ: 86], *ча'тири ко'ни* [ГЧЗ: 80], *д'в'іє ко'ров'і* [ГЧЗ: 344], *дв'і 'хат'і* [Ч: 281]; чол. р.: *дв'і, три' 'л'ітри* [ГЧЗ: 76], *три' 'м'ісеци* [ГЧЗ: 80; Ч: 280], *два мого'з'ін'и* [ГЧЗ: 24], *тр'і, два 'рази* [ГЧЗ 86; ЧМ: 344], *тр'і чала'в'ек'і* [ГЧЗ: 86]; сер. р.: *дв'і се'л'і* [ГЧЗ: 280].

У наголошуванні прикметників спостережено такі особливості:

– у словозмінній парадигмі зберігати наголос форми наз. відм. одн. у словозмінній парадигмі. Ця тенденція властива різним за структурою прикметникам: *ве'л'ік'ій* – *ве'л'ік'іє* [ГЧЗ: 25]; *д'ер'еу'їанийє* – *д'ер'еу'їаним'і* [ГЧЗ: 81]; *'добрий* – *'доброго* – *'доброї (є)*, *'добре* (род. відм. одн., стягнена форма) [ЛАНП: к. 59, 60, 61]; *'жоўтий* – *'жоўтой* [ЛАНП: к. 62], *'жоўтом* [ЛАНП: к. 62]; *'новий* – *'нова* [ГЧЗ: 352], *'нове*, *'нову* [ГЧЗ: 24], *'нового* [Н: к. 59, 60], *'нов'і'їє* [ГЧЗ: 24]; *'чорний* – у *'чорном (у)* [ЛАНП: к. 62] – *(на) 'чорної* [ЛАНП: к. 62];

– наголошувати другий склад із кінця слова якісних, відносних прикметників із одно-, двоскладовою основою: *'б'ієли* [ЛАНП: к. 28], *'важке* [ГЧЗ: 75], *з'лаўни* [ГЧЗ: 75], *'д'ік'і* [ЛАНП: к. 20], *'дус'кий* 'людський,

громадський' [ГЧЗ: 351], ¹лисиі [ЛАНП: к. 34], ¹мали¹йе [ГЧЗ: 125], ¹малим [ГЧЗ: 337], ¹м¹йака [ГЧЗ: 87], ¹н¹ізка [ГЧЗ: 86], ¹нова [ЧД: 24], ¹остри [ЛАНП: к. 38], ¹п¹рудк'е 'тверде (про жито)' [ГЧЗ: 353], ¹р¹асниі [ЛАНП: к. 35], ¹ру²дни [ГЧЗ: 77], ¹с¹іл'с'ка [ГЧЗ: 280], ¹с¹машина [ГЧЗ: 83], ¹ст¹рашного [ГЧЗ: 79], ¹т¹верда [ГЧЗ: 80], ¹т¹іх'і [ЛАНП: к. 20], ¹ш¹чодрий [ЛАНП: к. 14]; ¹зе¹л'оний [ЛАНП: к. 14], ¹не¹б'есне (К);

– наголошувати суфікс -ин- у присвійних прикметниках: ¹с'ест¹рин [ГЧЗ: 24];

– наголошувати суфікс -ава- в якісних прикметниках: ¹з'ел'енка¹вата [ГЧЗ: 80];

– наголошувати суфікс -ан- (-ян-) у відносних прикметниках: ¹в'ес¹н'ана [ГЧЗ: 87], ¹д'ер'еу¹йанийе (д'ер'еу¹йаним'і) [ГЧЗ: 81], ¹п'еш¹ч'ан'и¹йе [ГЧЗ: 24], ¹салам¹йани¹йе [ГЧЗ: 76], ¹сос¹нову [ГЧЗ: 87];

– зберігати наголос твірного слова: ¹же¹л'езо – ¹же¹л'езнийе (жи¹л'ізним'і) [ГЧЗ: 81], ¹к¹л'ен – ¹к¹л'енаваго [ГЧЗ: 83], ¹М'і¹хайло – ¹м'і¹хайлоу¹ск'і¹йе [ГЧЗ: 75].

Якісні прикметники з суф. -еньк- мають такі тенденції наголошування:
а) прикметники, які утворилися від двоскладових прикметників із наголосом на першому складі, зберігають наголос твірного слова ¹жоу¹тен'ка [ГЧЗ: 83], ¹ладн'ен'ку [ГЧЗ: 84], ¹л'ог'ен'к'і [ГЧЗ: 82], ¹м'ен'шен'ку [ГЧЗ: 86], ¹роу¹н'ен'ки¹ї [ГЧЗ: 87]; б) прикметники, які утворилися від прикметників із односкладовою основою із наголосом не на першому складі, мають наголошений суфікс: ¹л'і¹хен'к'і¹й 'поганенький' [ГЧЗ: 352], ¹ма¹лен'ка [Ткачук], ¹ма¹л'ен'к'і¹йе [ГЧЗ: 82], ¹пага¹н'ен'к'і¹йе [ГЧЗ: 82].

Про неусталеність а. т. свідчить варіантне наголошування: ¹с¹тарийе [ГЧЗ: 24, 335] і ¹сто¹арийе [ГЧЗ: 26, 124, 335], ¹т¹вердиі і ¹твер¹ди [ЛАНП: к. 43].

Займенники в досліджуваних говірках мають таку акцентну характеристику:

– не переносити наголос на перший склад у формах род. відм. одн. і зн. відм. одн. в прийменниково-займенникових конструкціях особових, зворотного, відносних займенників: *ме'не* – *од, у ме'не* [ГЧЗ: 82, 280, 336], *йо'го* [ГЧЗ: 23] – *ў йо'го* [ГЧЗ: 280]; хоч дуже рідко трапляється як варіант і форма *ў мене* [ГЧЗ: 280], *ў 'його* (у нього) [ГЧЗ: 24];

– варіантне наголошування – кореневе і флексійне – із переважанням кореневого мають вказівні займенники у формах род. відм. одн. і зн. відм. одн.: *'ц'ого* [Ткачук], *с 'того* [ГЧЗ: 75, 76], *'того* [ГЧЗ: 78] і *то'го* [ГЧЗ: 87]; *ц'о'го* [ГЧЗ: 23, 120], *одно'го* [ГЧЗ: 24, 125];

– окситонний наголос властивий присвійним займенникам жін. р. та середн. р. у словозмінній парадигмі одн. і мн.: *ма'йа* [ГЧЗ: 120, 344], *сво'йу* [ГЧЗ: 87], *сво'йе* [ГЧЗ: 87], *сво'йix* [ГЧЗ: 120], *со'б'е* [ГЧЗ: 24, 120] і *л'а_се'бе* [ГЧЗ: 87], *йо'му* [ГЧЗ: 24], *йе'йі* (неї) [ГЧЗ: 76, 122], *ў йо'го* (у нього) [ГЧЗ: 774], *на ме'не* [ГЧЗ: 344]; але *'мойіму* [ГЧЗ: 77].

У наголошуванні числівників спостережено тенденцію наголошувати корінь, незалежно від будови та розряду за значенням: *ба'гац'ко* [Ткачук: 127], *о'бидва* [ЛАНП: к. 69], *о'д'інацатого* [ГЧЗ: 280], *ч'е'тирнацат'* [ГЧЗ: 120], *'вус'імдис'ат* [ГЧЗ: 280], *'с'ем'еро* [ГЧЗ: 76].

В інфінітивних формах засвідчено відтягування наголосу на кореневу морфему, зокрема: *а'д:ихад'* [ГЧЗ: 121], *'л'егт'і* [ГЧЗ: 121], *п'л'есц'і* [ГЧЗ: 24].

Особові форми тепер., мин. та майб. часів мають такі характеристики:

1 ос. одн.: *брика'ну* [ГЧЗ: 75], *вл'і'ла* [ГЧЗ: 75], *дер'жу* [ГЧЗ: 80], *ж'і'ла* [ГЧЗ: 86], *ко^а'жу* [ГЧЗ: 23, 75], *пу'й'ду* [ГЧЗ: 82], *при'дў* [ГЧЗ: 78], *прин'е'су* [ГЧЗ: 82], *прохо'диў* [ГЧЗ: 337], *ско'жу* [ГЧЗ: 23; ГЧЗ: 120].

1 ос. мн.: *ж'і'в'емо* [ГЧЗ: 345], *й'демо* [ГЧЗ: 280], *'вуз'мим* [ГЧЗ: 280], *'жил'і* [ГЧЗ: 24, 77] і *ж'і'л'і* [ГЧЗ: 77], *за^он'е^ал'і* [ГЧЗ: 24], *'к'і'дал'і* [ГЧЗ: 86], *кла'дом* [ГЧЗ: 83], *на'воз'імо* [ГЧЗ: 87], *па'л'егл'і* [ГЧЗ: 121], *поча'л'і* [ГЧЗ: 24], *пр'іве'з'е'ом* [ГЧЗ: 87], *'нуїдим* [ГЧЗ: 280].

2 ос. одн.: *абкла'дайеш* [ГЧЗ: 87], *бе'реш* [ГЧЗ: 83], *'верн'ес'е* [ГЧЗ: 124], *да'с'і* [ГЧЗ: 76], *'зайд'еш* [ГЧЗ: 80], *застрик'н'еш* [ГЧЗ: 81], *зн'і'майеш* [ГЧЗ: 81], *наб'е'реш* [ГЧЗ: 81], *н'е нас'і'д'іш* [ГЧЗ: 78], *пу'ди'меш* [ГЧЗ: 81], *'умер* [ГЧЗ: 76].

3 ос. одн.: *в'ісм'ік'н'е* [ГЧЗ: 76], *в'іх'вал'уваласи* [ГЧЗ: 76], *'воз'ме* [ГЧЗ: 87], *ж'і'ла* [ГЧЗ: 77], *'к'ідайе* [ГЧЗ: 86], *нача'ло* [ГЧЗ: 121], *на'чаў* [ГЧЗ: 121], *пр'ін'е'се* [ГЧЗ: 76], *поза'ростувало* [ГЧЗ: 122], *прираб'л'айе* [ГЧЗ: 81] і *при'робл'ує* [ГЧЗ: 81].

3 ос. мн.: *ві'кла'дають* [ГЧЗ: 85], *ві'ст'ругують* [ГЧЗ: 82], *до^ал'і* [ГЧЗ: 24] і *'дал'і* [ГЧЗ: 82], *(н'е) за'в'ез'л'і* [ГЧЗ: 77], *з'л'етуйуце* [ГЧЗ: 86], *'к'ідають* [ГЧЗ: 86], *кла'дуть* [ГЧЗ: 80], *на'р'езують* [ГЧЗ: 82], *нача'л'і* [ГЧЗ: 121], *с'поўзуюци* [ГЧЗ: 77], *ше'печут'* [ГЧЗ: 75].

Варіантність у наголошенні зафіксовано також в особових формах дієслова бути: *бу'ду* [ГЧЗ: 77], *не бу'ло* [ГЧЗ: 23, 79, 280] і *не^и 'було* [ГЧЗ: 77, 79], *н'е 'бул'і* [ГЧЗ: 79], *бу'л'і* [ГЧЗ: 23, 24, 76–78, 280, 281] і *'бул'і* [ГЧЗ: 76, 120], *бу'ла* [ГЧЗ: 76, 82, 120, 281, 345], *бу'ло* [ГЧЗ: 24, 76, 77] – *побу'ло* [ГЧЗ: 84] і *'було* [ГЧЗ: 77], *'буде* [ГЧЗ: 76, 83] і *бу'де* [ГЧЗ: 76].

Постережено тенденцію відтягувати наголос на останній склад у безособових дієсловах: *вид'но* [ГЧЗ: 279], *осто^алос'* [ГЧЗ: 24], *чут'но* [ГЧЗ: 76, 121].

У досліджуваних говірках зафіксовано також варіантність, яку виявлено не тільки в межах однієї говірки, а й у мовленні одного діалектоносія: *жи'л'і* [ГЧЗ: 79; ЧС: 279] – *'жил'і* [ГЧЗ: 279, 280], *'везл'і* – *'везл'і* [ГЧЗ: 279].

У деяких дієсловах простежено перенесення наголосу на префікс: *'везл'і* [ГЧЗ: 279] – *'в'ів'ез'л'і* [ГЧЗ: 79, 124], *'в'ігребт'і* [ГЧЗ: 85], *й'демо* [ГЧЗ: 280] – *'дойдем* – *'дойдемо* [Ткачук], *йд'еш* [ГЧЗ: 78] – *'поїд'еш* [ГЧЗ: 78, 345] – *'пуїдим* [ГЧЗ: 279] – *'зайд'еш* [ГЧЗ: 80].

Водночас функціонують дієслова, у яких наголос на префікс не переноситься: *'в'ез'л'і* – *пер'е'везл'і* [ГЧЗ: 124], *пр'і'в'ез'л'і* [ГЧЗ: 78],

на^вез^ли [ГЧЗ: 78], д^ишло – од^ишло [ГЧЗ: 78], їду^ц – пр^иїду^ц [ГЧЗ: 127], к^идал^и [ГЧЗ: 25] – ро^ас^кіда^ли [ГЧЗ: 25], пр^ин^{ес}ла [ГЧЗ: 123], на^лил^и [ЧР: 79] – пона^лил^и [ГЧЗ: 79], ро^бил^и – зро^бил^и [ГЧЗ: 25], 'ходить' [ЧРЧ: 121] – пр^иход^{ил}и [ГЧЗ: 121], шла – наш^{ла} [ГЧЗ: 78] – об^ишла [ГЧЗ: 78], в^иг^рібу^йут' [ГЧЗ: 85], із^роб^иш [ГЧЗ: 85], ка^пал^и [ГЧЗ: 78] – зака^пал^и [ГЧЗ: 78] – в^икапал^и [ГЧЗ: 78], хо^дила – пр^иход^{ила} [ГЧЗ: 76].

Прислівники: 'болей 'більше' [ГЧЗ: 351], 'дик'и [ЛАНП: к. 29], до^куб^и 'докупи' [ГЧЗ: 351], дола^ду [ГЧЗ: 344], дрібнен^{ко} [Ткачук], з^имо^йу [Ткачук], 'зо^ус^им [ГЧЗ: 25, 87], інтерес^{но} [Ткачук], л^ито^м [Ткачук], 'мал^{ен}ко [ГЧЗ: 24], 'м^ис^иц^иіно [ГЧЗ: 351], на^боле 'найбільше' [ГЧЗ: 352], на^вес^не [ГЧЗ: 87], на^зіму [ГЧЗ: 87], не^коли [ЛАНП: к. 80], н^изо^м [ГЧЗ: 80, 87], н^иє^ики [ЛАНП: к. 28], по^том [ГЧЗ: 24, 87], 'ри^едко [ЛАНП: к. 36], 'ру^нен^{ко} [ГЧЗ: 85], 'ти^хо [ЛАНП: к. 29], т^рошк^и (т^рошк^и) [Ткачук], т^иха [ЛАНП: к. 7], т^руд^{но} [Ткачук].

5. 3. Наддунайська говірка крізь призму акцентних диференційних рис

Опис системи наголошення українських говірок полімовного ареалу, а саме таким є Межиріччя Дністра і Дунаю, є актуальним, цікавим і складним. Йдеться про особливий діалектний континуум, де говірки функціонують у поліетнічному регіоні. Це зона контактування різних за структурою українських говірок та генетично близьких і генетично віддалених мов (українська, російська, болгарська, румунська, гагаузька, албанська, ромська (циганська) мови, а до 40-х років ХХ ст. побутувала і німецька. Історію формування ареалу, залучаючи свідчення істориків, вплив різних мов на досліджувану територію докладно виклав у своїй монографії А. О. Колесников [Колесников 2015].

Вивчаючи цей специфічний регіон, дослідники відзначали, що він не становить одне ціле, тому ставили за мету класифікувати говірки МДД.

Зокрема П. Ю. Гриценко, укладнивши класифікацію українських говірок МДД, відзначивши, що «...чітко виділяється кілька типів говірок: з перевагою рис південно-західного наріччя, північного наріччя, південно-східного наріччя» [Гриценко 1980: 27].

Надійним джерелом дослідження південнобесарабських говірок є монографія А. О. Колесникова [Колесников 2015].

Акцентуаційні особливості цих говірок можна простежити, залучаючи до аналізу тексти діалектного мовлення із південнобесарабської говірки мішаного типу с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл. За національним складом населення в цій говірці домінують українці; територіально говірка межує з говірками румунської та російської мов [Делюсто 2016: 8].

Унаслідок аналізу закономірностей наголошування з'ясовано, що в цій говірці, як і в переважній більшості українських говірок, наголос вільний, різномісний. Словесний наголос може бути нерухомим і рухомим.

Кожна частина мови має свої особливості наголошування. Зокрема спостережено такі тенденції:

Іменник. 1. Більшість непохідних та похідних іменників зберігають наголос форми наз. відм. одн. чи мн. (одн.: *ба'зар* – *ба'зар*'у – *ба'зар*'ом, *'дочка* – *'дочку*, у *'дочки* (с. 16)⁴⁸, *кир'ниці*'а – *кир'ниці*'і – *ў кир'ниці*'і, *под'руж'ка* – до *под'руж'ки* (с. 17); *'хата* – *'хати* – *ў 'хат*'і, *х'лоп'ець*' – *х'лоп'ця*'ом (с. 16); мн.: *'видумки* – *'видумк*'іў, *канх'вети* – *канх'вет*'іў, *к'ілометри* – *к'ілометроў*, *п'їаниці*'і – *п'їаниці*'іў, *'сахар*' – *'сахар*'у, *'сахар*'ом *со'бака* – *со'бак*'іў, *сп'їдниці*'і – *сп'їдниці*'іў, у *сп'їдниці*'ах (с. 16), *старос'ти* – *старос'тами* (с. 18), *ха'ти* – *ха'т*'іў [Колесников 2015].

2. Диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу і флексії: переносити наголос на флексію у формі наз. відм. мн., пор.: *'баба* – *ба'би* (с. 16), *в'чител'* – *вчите'л'*'а [Колесников 2015], *д'ід* – *д'ї'ди* (с. 15), *кум* – *ку'ми*

⁴⁸ У дужках подаємо номер сторінки із праці Делюсто М. С. Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів Ізмаїл: СМІЛ, 2016. 196 с.

(с. 17), *ˈnʲicʰ nʲa – nʲicʰnʲi* (с. 18), *saˈрай – saraˈji* (с. 24), *spʲidˈnucʲa – spʲidˈnucʲi* (с. 16), *taˈpʲilka – tapʲilˈki* (с. 16), *ˈmiska – misˈki* (с. 16), *tˈraktor – traktɔˈra* [Колесников 2015], *ˈšiška – šišˈki* (с. 16), *ˈšofeɪr – šofeɪˈpʲa* [Колесников 2015]. Дію цієї тенденції зазнали іменники І та ІІ відм. чол. р., жін. р. Зауважимо, що так само, як і в інших українських говірках, в іменниках І відм. жін. р. та ІІ відм. середн. р. зафіксовано перенесення наголосу з флексії на корінь у формі наз. відм. мн., пор.: *вʲikˈno – ˈvʲikna*, *pyˈka – ˈpyki*, *noˈga – ˈnogi*; а у трискладових іменниках ІІ відм. середн. р. – із першого складу кореня із початку слова на другий склад, пор.: *ˈdereˈvo – deˈreva*, *ˈozeˈro – ɔˈzera*.

Водночас функціонують іменники, у яких не діє тенденція переносити наголос на флексію у формі наз. відм. мн., зокрема це слова із повноголосними формами *-oro*: *koˈrova – koˈrovi* (с. 16); та окремі іменники, напр.: *ˈjupka* (с. 16) – *ˈjupki* (с. 16) та ін.

3. У род. відм. мн., ор. відм. мн. та м. відм. мн. іменників І відміни в досліджуваній говірці поширена тенденція наголошувати закінчення: *kirˈniˈcʲiŭ* [Колесников 2015], *noˈgei* [Колесников 2015], *spʲidˈniˈcʲiŭ* [Колесников 2015], *xaˈtʲiŭ* [Колесников 2015]; *loʒˈkamɪ* (с. 18), *saˈnʲami* (с. 18), *isʰ starɔsˈtami* (с. 18); *na boˈmaʒˈkax* (с. 15), *ˈjupki – vʲ jupˈkax* (с. 16), *poˈstiˈnʲi* (с. 16), *u spʲidˈniˈcʲax* (с. 16).

Займенник. 1. В особових, зворотному, відносних займенниках зафіксовано пересунення наголосу на перший склад у формах род. відм. одн., зн. відм. одн., м. відм. одн. у прийменниково-займенникових конструкціях: *meˈne – do ˈmene*, *v ˈmene*, *jɔˈgo – ŭ ˈjogo*, *čoˈgo – do ˈčogo*, *čoˈmu – na (ŭ) ˈčomu* (с. 15). Ця особливість наголосу не характерна для лівобережно- та правобережнополіських говірок.

Вказівні займенники в зазначених формах у досліджуваній говірці мають варіантний наголос, що свідчить про неусталеність а. т. Цікавим є той факт, що наголос здебільшого переноситься на закінчення, якщо є заперечна

частка пор.: *'посл'і 'того* (с. 15), *'бачит' 'того* (с. 15), *'ц'ого* (с. 19) // *то'го не'має* (с. 15, 16), *не йі'мо ц'о'го* (с. 15).

2. Присвійні займенники жі́н. р. та середн. р. у словозмінній парадигмі одн. і мн. мають наголос на закінченні (*мо'я, тво'я, сво'я, мо'йій* (с. 15), *сво'йій* (с. 15), *сво'йу* (с. 16); *мо'є, тво'є, сво'є*).

3. Заперечні займенники *н'іх'то, н'і'що* зберігають наголос твірного слова у формі наз. відм., а в непрямих відмінках при додаванні префікса наголос наче тримає рівновагу слова і переноситься на його середину, пор.: *ко'го – н'і'кого, чо'го – н'і'чого, ко'му – н'і'кому, ким – 'н'іким* (с. 16, 19), [Колесников: 215]. Підтвердженням того, що наголос тримає рівновагу слова є також заперечні займенники *н'і'який (-а, -е)*, у яких при додаванні префікса (а це ще один склад у слові) наголос переноситься з флексії на корінь.

Прикметник. 1. Прикметники у словозмінній парадигмі зберігають наголос вихідної форми: *'доўга – 'доўг'і, здо'ровий – здо'ров'і* (с. 18), *золо'тий – золо'тими* (с. 16), *кра'с'івий – кра'с'ів'і* (с. 16), *ма'ла – ма'лойу* (с. 16), *моло'да – моло'дойу* (с. 16, 18), *'новий* (с. 15), *со'лод'м'ка – со'лод'м'койі* (с. 18), *ста'ра – ста'р'і* (с. 18), *чер'воний – чер'воними* (с. 18), *'ц'ілий – 'ц'ілу* (с. 19).

2. Суфікс *-еньк-* у якісних, відносних прикметниках перетягує наголос на себе: *б'і'лен'киї, жоу'тен'ка, ле'ген'киї, м'йа'кен'ке, но'вен'ке, то'нен'киї, чор'нен'ка*, на відміну від говірок Чорнобильської зони, у яких наголос функціонує на корені: *'жоу'т'ін'ка, 'леген'киї, м'йак'ен'ке, 'нов'ен'ке, 'тонен'киї, 'чорн'ен'ка* [АУМ I: кк. 155, 355; Говори: 116; ГЧЗ: 350; Машеве I: 30; Ткачук; Кд; Об; Сид; Ск; Х].

3. Суфікс *-іш-*, за допомогою якого утворюється вищий та найвищий ступінь порівняння простої форми прикметників, перетягує наголос на себе: *бед'н'іший, доб'р'іший, наїдоб'р'і'єший; но'в'іший, наїно'в'іший*.

4. Відносні прикметники зберігають наголос твірного слова: *'рана – 'ранений*, на відміну від говірок південно-західного наріччя *ра'н'ениї*.

5. Відносні прикметники із суф. *-ан-, -ян-, -ов- (-ав-)*, присвійні прикметники із суф. *-ов* мають наголос на суфіксові: *в'ес'н'ана*, *капус'т'аний*, але *сал'ом'ян'і*; *б'ере'зов'і*, *бу'ковий*, *кл'е'новий*; *ца'рова*.

Дієслово. 1. У дієслівних формах спостережено тенденцію не наголошувати закінчення, зокрема: в інфінітивних формах (*'нести* (с. 20); в особових формах тепер., мин. та майб. часів (1 ос. одн.: *в'з'ала* (с. 17), *'кажу* (с. 17), *с'кажу* (с. 17), *пос'тел'у* (с. 18), *при'несла* (с. 20); 1 ос. мн.: *бе'у'ремо* (с. 18), *в'з'али* (с. 21), *'жили* (с. 15), *і'дем – і'демо* (с. 17, 21, 23, 25), *п'і'демо* (с. 16, 23), *по'чали* (с. 15), *при'возили* (с. 16), *про'жили* (с. 15), *й'демо* (с. 17, 22); 3 ос. одн.: *'зайде* (с. 21), *'з'ійде* (с. 18), *ки'дає* (с. 18), *к'лониц':а* (с. 16), *п'ід'вела* (с. 20), *п'рийде* (с. 17, 21); 3 ос. мн.: *бе'рут'* (с. 17), *к'ладут'* (с. 17), *не'сут'* (с. 17), *пидки'дають'* (с. 17), *при'ход'ат'* (с. 17), *са'довл'ат'* (с. 16). Але: *понес'ли* (с. 17).

Таке саме наголошування дієслівних форм властиве і південно-західним говіркам. Водночас зауважимо, що в досліджуваній говірці в зазначених дієслівних формах зафіксовано і наголос на закінченні: *ка'жу* (с. 20, 21), *п'і'ду* (с. 20, 21), *ут'ік'ла* (с. 17); *бе'у'ре* (с. 18).

2. Зберігати наголос твірного слова в дієсловах на *-ити*: *'варимо – на'варимо* (с. 18), *і'деши – п'і'деши* (с. 17), *і'дем – і'демо – й'дете* (с. 17, 21, 23, 25), *п'і'демо* (с. 16, 23), *'тити – на'пилис'а* (с. 18). *'ходить' – при'ходить'* (с. 18). Але: *'зайде* (с. 21), *'з'ійде* (с. 18); *'прийдут'* (с. 18). Натомість у дієсловах на *-ати* такої тенденції не спостережено: *'б'ігає – приб'ігає* (с. 18).

3. Варіантність у наголошуванні особових форм дієслова *бути*: *бу'ла* (с. 18–19) // *'була* (с. 16), *бу'ло* (с. 15–18, 23) // *'було* (с. 15–19, 20, 22); *бу'ли* (с. 15–16, 20, 23) // *'були* (с. 15–16, 19, 22, 24), *й'демо* (с. 17) // *йде'мо* (с. 17).

5. 4. Тенденції наголошування у східнословобожанських говірках

Для споріднених і ареально суміжних мов характерна взаємодія на всіх структурних рівнях. Контактуючи, мова зазнає дивергентних та

конвергентних процесів. Особливо взаємопроникнення властиве мовам близько спорідненим – українській, білоруській, російській.

Дослідження системи наголошення східнословобожанських говірок є актуальним, оскільки ці говірки зберігають структурний зв'язок із переселенськими середньонадніпрянськими, східнополіськими, частково подільськими та південноросійськими говірками, унаслідок взаємодії яких вони постали, а також виявляють явища інтерференції, адже „це ареал активної взаємодії з суміжними російськими говірками” [Хрестоматія 2011: 6].

Східнословобожанські говірки репрезентовано в різноаспектних дослідженнях (І. І. Манжури, М. Ф. Сумцова, О. В. Вєтухова, В. В. Іванова, Б. А. Шарпила, О. М. Маштабей, З. С. Сікорської, Т. П. Терновської, К. Д. Глуховцевої, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, В. В. Лєснової, І. О. Ніколаєнко, І. В. Магрицької, Т. В. Сердюкової та ін.). Однак різні структурні рівні цього ландшафту представлено не однаково. Науковці з різною повнотою виявляли основні ознаки східнословобожанських говірок у фонетиці, граматиці, лексиці, протиставляли наголошеним голосним ненаголошені, однак акцентуаційні особливості повнозначних частин мови цих говірок залишаються недослідженими, попри відомості про те, що особливістю окремих словобожанських говірок є пересунення наголосу в поодиноких словоформах (*гра́бки, хворо́ст, жайворо́нок, шча́вел', це́бер, к'їс':а, за н'ого́*).

Під час аналізу увагу скоцентовано на наголошуванні іменників у формі наз. відм. мн. (*¹нісн'а – ніс¹н'і*), оскільки в українській мові та її говірках існує тенденція переносити наголос у цій формі на закінчення; а також на а. т., які диференціюють український діалектний простір, зокрема: а) наголошуванні дієслів 1-ої ос. одн. тепер. ч. (*¹л'убл'у – л'уб¹л'у*); б) наголошуванні дієслова *бути* в мин. ч. одн. та мн. (*була – ¹була, бу¹ли – ¹були*); в) наголошуванні присвійних займенників у формі род. відм. одн. (*мо¹го – ¹мого*).

Джерелом дослідження акцентної системи слобожанських говірок є передусім текстографічні праці науковців Луганської діалектологічної школи «Говірки Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів», «Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : навчальний посібник», «Старобільщина. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій» за ред. З. С. Сікорської, а також лексикографічні – «Словник українських східнослобожанських говірок» К. Д. Глуховцевої, В. В. Леснової, І. О. Ніколаєнко та ін. [Сл], В. В. Леснова *Говірки Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів: навч. посіб. [Тексти-Сх]* «Словник діалектної лексики Луганщини» за ред. З. С. Сікорської [Сл. Луг], «Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська обл.)» І. В. Магрицької [Магрицька].

Для зіставлення в часовому зрізі використано АУМ оскільки діалектні особливості наголошування слів, граматичних форм, а також фрагментів іменникових і дієслівних парадигм слобожанських говірок загалом та східнослобожанських зокрема зафіксовано на картах цієї лінгвогеографічної праці Про це свідчать карти 3 т., 1 ч. АУМ, зокрема: к. 27 (*ж'айворонок / жайво'ронок*⁴⁹), к. 28 (*х'ворост / хво'рост*⁵⁰), к. 29 (*шча'вел' / ш'чавел'*). Наголошування зображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних і лексичних картах: к. 31 (*цебер / цеб'ро, це'бер*), к. 33 (*глуш'ко / глуш'ман*), к. 42 (*к'іс':а / к'іс':а*), к. 43 (*ім'я / ім'я*), к. 51 (*за його / за йо'го*), к. 58 (*но'с'у, ко'с'у, про'с'у*), к. 87 (*гр'а'д'іл' / г'р'ад'іл'*), к. 88 (*че''ре''сло / че''ресло*, к. 92 (*граб'ки / г'рабки; граб'л'і / г'рабл'і*).

Унаслідок дослідження закономірностей наголошування у східнослобожанських говірках з'ясовано:

⁴⁹ Першою подано форму, що ілюструє а т. у східнослобожанських, другою – у слобожанських говірках. Треба вирівняти кегль у примітках

⁵⁰ Через кому подано варіантні а. т., перший із яких є частіше вживаним у східнослобожанських говірках.

1. Як і в переважній більшості українських говірок, наголос вільний, різномісний, наголошеним може бути будь-яка морфема (префікс, корінь, суфікс чи закінчення, пор.: *'вибойіна*, *'думоч'ка*, *ду'хоуїні*, *таї'га*⁵¹ [Сл. Луг: 27, 53, 190]) чи склад (перший, другий і т.д., пор.: *гар'буз*, *г'лотка*, *ка'душка*, *одго'ворка* [Сл. Луг: 38–39, 72, 113]).

2. В іменниках у формі наз. відм. мн. діє тенденція переносити наголос на закінчення, пор.: *бат'ки*, *воїс'ка*, *жи'єн'їхи*, *квоч'ки*, *нит'ки*, *плат'ки*, *пасту'хи*, *пуч'ки*, *рушини'єки*, *сто'ли*, *шиш'ки* [Тексти-Сх: 11, 14, 18, 24, 31]; *ба'би*, *він'ки*, *воў'ки*, *галуш'ки*, *голу'би*, *жін'ки*, *жмур'ки*, *кова'л'ї*, *ко'жу'хи*, *кох'ти*, *плат'ки*, *рушини'єки*, *сороч'ки*, *тка'ч'ї*, *ч'олов'їки*, [Ст: 48, 49, 56, 68, 78, 79, 86]; *би'єч'ки*, *краї' (края)* [Сл: 26, 106]; *сокир'ки*, *хат'ки*, *хвартуш'ки* [Сл. Луг: 180, 206]; *гно'її но'сити* ‘останній день весільного гуляння’, *зароб'л'ати могори'ч'ї* ‘виконувати обряд весільного викупу’ [Магрицька: 94, 58].

Цю тенденцію відображено й на картах АУМ: *во'ли*, *сто'ли*, *воў'ки*, *холо'ди*, *воро'ги*, *голо'си* [АУМ 3 III: к. 22], що свідчить про те, що цей акцентний тип не зазнав змін, адже АУМ відбиває структуру української мови 50–70-х рр. 20 ст. Зауважимо, що протиставлення парадигм однини і множини відбувається і за допомогою закінчення, і за допомогою наголосу (одн. *'бат'ко* – мн. *бат'ки*), що проявляється не тільки в перенесенні наголосу на закінчення у формі наз. відм. мн., а й навпаки – у перенесенні наголосу в множині із закінчення на корінь, пор.: одн. *верба́* – мн. *верби* [Сл: 36, 38], *во'да* – *'води* [Тексти-Сх: 16], *го'ра* – *'гори* [Тексти-Сх: 16–17], *доска́* – *до́ски* [Сл: 70]. Дію цієї тенденції зазнав іменник *с'вад'ба*, який у літературній російській мові має інший акцентний тип, пор.: наз. відм. мн. *свад'би* [и: 20]. Зазначимо, що тенденція переносити наголос на закінчення в іменниках у формі наз. відм. мн. переплітається з диференційною функцією наголосу – форморозрізнявальною

⁵¹ Приклади наведено зі збереженням фонетичної транскрипції джерела.

(за допомогою наголосу розрізняють форми род. відм. одн. та наз. відм. мн. (род. відм. одн. *баби, верби* – наз. відм. мн. *баби, верби*).

Водночас функціонують іменники, у яких не діє зазначена тенденція й наголос не переноситься на закінчення у формі наз. відм. мн., пор.: *ве^uликⁱ* *дⁱїжки, дⁱружки, коⁿїки, п^eсⁿї, со^rоч^ки, ц^vї^tочки*, [Тексти-Сх: 11, 12, 15, 16, 18 – 19]; *хустки, шапки* [Сл. Луг: 78]; *за^vїски, зад^vорки, кисточ^ки* [Сл: 79, 81, 95]; *хати, х^vартухи* [Сл. Луг: 206]. Цікавим є той факт, що додавання до основи іменника суфікса -к- провокує перенесення наголосу на закінчення, пор.: одн. *хата* – мн. *хати*, але *хат^kи*; одн. *х^vартух* – мн. *х^vартухи*, але *х^vартуш^kи* [Сл. Луг: 206].

3. У формі род. відм. одн. присвійних займенників наголос на закінченні, пор.: *мо^oго, сво^oго, тво^oго, то^oго, їс^oго* [Тексти-Сх: 13, 15, 17, 22, 26]. Цей а. т. ілюструє і карта АУМ [АУМ 3 III: к. 22]. При додаванні прийменника у формі Р. відм. одн. особових займенників наголос не змінюється, пор.: *меⁿе* – *ї меⁿе, ї ї^oго* [Тексти-Сх: 36], але: *на ї^oго* [Тексти-Сх: 22]; припускаємо, що на місце наголосу може впливати прийменник.

4. У прикметниках спостережено: а) у двоскладових наголошувати закінчення, пор.: *но^vиї* [Тексти-Сх: 29], *ста^rиї* [Сл. Луг: 184], але *х^vаткиї* [Сл. Луг: 206]; б) у трискладових наголошувати другий склад кореня, тобто наголос ніби тримає рівновагу в слові, пор.: *маⁿен^ка, ста^rен^ка, хо^rоши^eї* [Тексти-Сх: 25 – 26, 28]

5. У складних числівниках на -десять наголос на останньому складі *вісⁱїмде^uс^{at}*; у складних числівниках на -надцять наголос не однотипний, пор.: *о^dинац^{at}* // *одиⁿац^{at}* [Тексти-Сх: 27 – 28, 33].

6. У дієсловах тепер. ч. та майб. ч. II дієвідміни 1-ої ос. одн. та мн., дієсловах мин. ч. одн. та мн. наголос на закінченні, пор.: *но^vшу, роб^lу* [АУМ 3 III: к. 22], *каⁿжу, пⁱду, ко^rову доⁱу* [Тексти-Сх: 26], *хо^dу* [АУМ 3 I: к. 57; Тексти-Сх: 28], *приⁱду, помре^uмо, їде^lмо* [Тексти-Сх: 14, 15, 18, 24], але *п^rиїдемо, пⁱїдемо* [Тексти-Сх: 22, 26 – 28]; *бу^lа, бу^lо, бу^lи, да^lи, жи^lи*,

попли^{el}ла, при^{ene}с^{la}ла, уз'а^{li}ли, але ки^{el}дали [Тексти-Сх: 11 – 12, 14, 16, 18, 26, 29]. Натомість у дієсловах теп. ч. 3-ої ос. одн. функціонує тенденція наголошувати корінь, пор.: 'б'іга, 'кида [Тексти-Сх: 20].

7. Східнословобожанські говірки межують з говірками російської мови, тому очевидним є процес інтерференції. Однією з причин не перенесення наголосу на закінчення у формі наз. відм. мн. (ко'п'йки, 'п'ес'н'і, со'роч'ки) є вплив російської мови.

Російський вплив у досліджуваних говірках на акцентному рівні відображено також і в наголошуванні інших форм та частин мови – функціонують слова, у яких акцентний тип є таким, як у російській, а не українській мові, пор.: дру'га ш'ч'отка [Тексти-Сх: 11] – рос. другáя, укр. дрúга (íниша); по другóму [Тексти-Сх: 11, 15] – рос. по другóму, укр. по дрúгому (по íнишому); засті́жка [Сл: 84] – рос. застéжка, укр. за́стіжка; накíдка [Сл: 134] – рос. накíдка, укр. náкидка; накрíвка [Сл: 135] – рос. покрýшка, укр. náкривка; óбруч [Сл: 146] – рос. óбруч, укр. обрúч; о'динац'ат' [Тексти-Сх: 28] – рос. одúнац'ат', укр. одинáц'ат'; под'ругойу [Тексти-Сх: 18] – рос. подрúгой, укр. пóдругойу; прос'тор [Сл. Луг.: 160] – рос. простóр, укр. прóстір; роди^{el}ла [Тексти-Сх: 11, 12, 14, 15 – 18, 24] – рос. родилá, укр. родíла; 'самі ро'били [Тексти-Сх: 11, 12, 14, 15 – 18, 24] – рос. 'сами дéлали, укр. самí робíли; спинá [Тексти-Сх: 27] – рос. спинá, укр. спíна; 'фартух [Ст: 85] (х'вартух [Сл. Луг: 206]) – рос. фáртух, укр. фартúх. Наголошування іменників із префіксами за-, на-, по- можна пояснити тим, що в східнословобожанських говірках, так само як і в російській мові, на відміну від української літературної мови, діє тенденція не наголошувати ці морфеми в зазначених словах.

Здебільшого діалектоносії адаптують росіянізми до української мови за нормами орфоепічними, словотвірними, але наголошування залишається без зміни, пор.: б'роси^{el}ли, ко'неч'но, кон'ч'айе, ос'талас'а, п'раздни^{el}ки, р'ішили, са'пож^uки, себе^uремс'а, фотогра'фíровали^{el}с', 'уч'іц':а [Тексти-Сх: 25, 28 –

29]; *балоу́нік, баловні́ця, беззабо́тний, безразлі́чний, броса́ти, бу́вший, велика́н, весну́шки, вечерну́шки, взя́точник, вре́дний, всі́гда, всі́льчивий, доска́, забо́тливий, застѣ́нчивий, молчазли́вий, муравѣ́йник, набо́дати, навсі́гда, надо́йвший, наидѣ́нии, незві́сно, неразговóрчивий, неря́шливий, несме́лий* [Сл: 21, 23, 31–32, 36, 37–38, 47–48, 70, 78, 84, 130–131, 133–134, 139–141].

Припускаємо, що незмінність наголосу в росіянізмах зумовлена збігом наголошування деяких слівформ та однаковою акцентуаційною характеристикою окремих моврфем в українській та російській мовах, у, пор.: *дождьови́к*⁵² [Сл: 68] – рос. *дождеви́к*, укр. *дощови́к*; *заболі́ти* [Сл: 78] – рос. *заболе́ть*, укр. *захворі́ти*; *набо́дати* [Сл: 133] – рос. *наблюдáть*, укр. *спостеріга́ти*; *надо́йвший* [Сл: 134] – рос. *надоё́вший*, укр. *надо́йшливий*; *неріш́ительний* [Сл: 140] – рос. *нериши́тельный*, укр. *неріш́у́чий*; *оби́чай* [Сл: 145] – рос. *обы́чай*, укр. *зві́чай*; *обраца́тися* [Сл: 146] – рос. *обраца́ться*, укр. *зверта́тися*. Наведені приклади свідчать, що в українській та російській мовах певні морфемі мають властивість перетягувати наголос на себе.

Отже, аналіз наголошування у східнословобожанських говірках доводить, що а. т., які представлені в АУМ, не змінилися. Іменникам у формі наз. відм. мн. властива тенденція переносити наголос на закінчення. Акцентні типи, які диференціюють український діалектний простір, зокрема: наголошування присвійних займенників у формі род. відм. одн., наголошування дієслів 1-ої ос. одн. тепер. ч., наголошування двоскладових дієслів у мин. часі одн. та мн., такі самі як і в українській літературній мові. З літературно-нормативним наголошуванням у досліджуваних говірках функціонують також *верба́* [С.: 36] *г'роше́й* [Тексти-Сх: 31] *коч'і́р'га*, *локи́шина*, *рем'і́н* [Сл. Луг: 81, 92, 163], *кропи́ва* [АУМ 3 III: к. 51]; зафіксовано й варіантність у наголошуванні повнозначних слів, що свідчить про незавершеність процесу формування а. т.,

⁵² Першою подано говірковий варіант, другою – літературні варіанти російської та української мов.

пор.: *зависник* // *завісник* [Сл: 79], *о'динац'ат'* // *оди'нац'ат'*, *свал'би* // *с'вал'би* [Тексти-Сх: 18, 27 – 28].

Акцентуаційними особливостями східнословобожанських говірок, окрім зазначених, також є: а) баритонований наголос у формі наз. відм. одн. іменників *'кажан*, *х'вартух*, *ш'вейцар'*, *ш'чавел'* [Сл. Луг: 72, 206, 216, 220]; у формі ор. та м. відм. мн. в іменнику *'хата* – з *'хатами*, по *'хатах*, хоча в інших іменниках наголос у цих формах на закінченні, пор.: *во'лами*, з *шш'ками*, по *хл'івах*, по *погр'ібни'ках*, на *ла'нах* [Тексти-Сх: 19, 20, 23]; б) окситонований наголос у формі наз. відм. одн. в іменнику *кур'я* [Сл.: 113], мабуть, за аналогією до *ягн'я*, *ципл'я*; в іменнику *скир'та* [Сл. Луг: 176]; у збірних іменниках *дран'т':а*, *шма'т':а* [Сл. Луг: 52, 218]; у формі ор. відм. мн. іменників *кін'* – *кін'ми* [Тексти-Сх: 18; Сл: 81], *'д'іти* – за *д'іт'ми* [Тексти-Сх: 27]. Вважаємо, що на функціонуванні деяких а. т. позначилася взаємодія східнословобожанських говірок із сусідніми говірками російської мови (*'обруч*, *роди^{el}ла*, *х'вартух*, *ш'чавел'*).

5. 5. Берестейсько-пинські говірки як частина

загальноукраїнського континіуму

З-поміж усіх українських діалектів берестейсько-пинські говірки (їх ще називають брестські говірки, західнополіські говірки, загородські говірки, окрема поліська група) є актуальними й цікавими для вивчення, бо вони розміщені на межі зіткнення двох близькоспоріднених мов і мають 'складний' і 'заплутаний' лінгвістичний статус [Скопненко 2001: 5].

Вивчення зазначених говірок розпочалося в другій чверті ХІХ ст. З того часу опубліковано значну кількість матеріалів, зібраних на теренах Берестейського й Пинського Полісся. Це праці К. П. Михальчука, Ю. Ф. Карського, Ю. Тарнацького, В. Курашкевича, К. Дейни, Ф. Д. Климчука, С. П. Бевзенка, І. Г. Матвіяса, Т. В. Назарової,

А. М. Залеського, О. М. Євтушка, С. Г. Чемеркіна, Ю. В. Громика, О. І. Скопненка та ін.

Попри чималу кількість досліджень, присвячених берестейсько-пинським говіркам, славісти ще й досі не можуть дійти згоди, однозначно інтерпретувати належність цих говірок до української чи до білоруської діалектної території.

Як українські ці говірки кваліфікують К. П. Михальчук, В. Ганцов, О. Курило, І. Зілинський, О. Горбач, Т. В. Назарова, С. П. Бевзенко, Й. О. Дзендзелівський, І. Г. Матвіяс, Г. П. Півторак, О. І. Скопненко, Ю. Тарнацький, В. Курашкевич, К. Дейна, М. М. Дурново, Д. М. Ушаков, Ф. П. Філін, Ю. Ф. Карський, М. В. Бірило та ін.; як білоруські – Я. Станкевич, Н. Т. Войтович, О. І. Чеберук, Ф. Д. Климчук та ін.

Берестейсько-пинські говірки інтерпретують і як частину діалекту білорусько-українського національного суміжжя (О. А. Кривицький).

У національних атласах також немає однозначності: у *Діалектологічному атласі білоруської мови [ДАБМ]* берестейсько-пинські говірки представлено як білоруські; в АУМ – як українські. Проте, спираючись саме на лінгвогеографічні дослідження, науковці вказують на чітке протиставлення берестейсько-пинських говірок основному білоруському діалектному масиву.

Для визначення основи цих говірок учені брали до уваги передусім свідчення фонетичного рівня. Зокрема Ю. Ф. Карський зважав тільки на характер вимови рефлексів давніх [e], [i] та приголосних, які стоять перед ними. Взявши за основу цей критерій, учений відносив берестейсько-пинські говірки до української території [*Карский 1962: 408–410*].

С. П. Бевзенко слушно зауважив, що з фонетичних ознак для визначення української генетичної основи берестейсько-пинських говірок треба брати передусім ті, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території і яких немає в білоруській. Серед таких фонетичних рис : відсутність дзекання

і цекання; окання відповідно до білоруського акання; гіперичне окання; дифтонги на кшталт /yo/, /ya/, /ui/, /yi/ та ін.; до фонетичних рис С. П. Бевзенко додає й морфологічні, які, так само як і фонетичні, продовжуються на українськомовному континуумі [Бевзенко 1985: 10–12].

Т. В. Назарова виявила ареальні опозиції на картах в ДАБМ, за допомогою яких берестейсько-пинські говірки протиставлено основному білоруському діалектному обширу [Назарова 1968: 36]. Дослідниця зауважила, що берестейсько-пинські говірки своїми консонантними та вокальними системами «об'єднані з волинсько-поліськими в одну діалектну групу, у генезі якої простежуються єдині тенденції проникнення південно-західних українських ознак у давню поліську структуру» [Назарова 1968: 40]. Цю думку Т. В. Назарової розвинув О. І. Скопненко, порівнявши релевантні фонетичні особливості берестейсько-пинських говірок і діалектних систем південно-західного, північно-східного наріч та середньобілоруських говірок білоруського континууму, а також з північним і південно-західним наріччям української мови. Дослідник стверджує, що «берестейсько-пинські говірки утворюють з деякими діалектними системами південно-західного наріччя української мови єдину діалектну зону» [Скопненко 2001: 67].

Вважаємо, що до фонетичних, морфологічних свідчень необхідно додати й акцентуаційні та з'ясувати, чи протиставлені берестейсько-пинські говірки українським, білоруським діалектам на акцентному рівні.

Основним джерелом дослідження послуговували лінгвогеографічні праці – АУМ, ДАБМ, матеріали яких уможливають проаналізувати берестейсько-пинські говірки на тлі українського та білоруського діалектного континуумів на акцентному рівні. Проте ми не завжди мали змогу зіставити наголошування певної словоформи на тлі і українських, і білоруських говорів, бо матеріал АУМ та ДАБМ зібрано не за єдиною програмою. У такому разі зважали на дескриптивні праці. Водночас зауважимо, що ми не мали змоги представити а. т. усієї словозмінної парадигми, оскільки не всі словоформи відбиті на картах

атласів та засвідчено в описових студіях. Зокрема, проаналізували наголошування слівформ із кореневим та флексійним наголошуванням.

Кореневе наголошування:

– наз. відм. од. іменника *парубок*; у досліджуваних говірках наголос на першому складі основи: *'парубок*, як і в переважній більшості українських південно-західних говірок, які репрезентовані в АУМ, т. 2, окрім лемківських говірок на теренах Словаччини, у яких зафіксовано парокситонний наголос [АУМ 2: к. 57]. У діалектах білоруської мови спостережено хитання наголосу: форму *'паробок* пояснюють збереженням давнього акценту, наголос на пенультимі *па'робок* – імовірним впливом польської мови, форму *паро'бок* – аналогією до слів на *-ок* зі значенням здрібнілості [Веселовська 1958: 150];

– зн. відм. од. іменників жін. р. з основою на *-а* (*'ногу*, *'руку*, *'воду* і лише спорадично *на'гу*, *ру'ку*, *ва'ду*). А. т. – з наголосом на флексії – здебільшого характерний для говірок білоруської мови [ДАБМ: к. 195].

Зауважимо, що ця акцентна особливість – не наголошувати флексію у формі знахідного відмінка однини – характерна не тільки говіркам української мови, а й сучасній українській літературній мові.

Натомість у білоруській мові, як свідчать к. 195 ДАБМ, дослідження Ю. Ф. Карського, у цій формі наголос падає на флексію. Учений відзначав, що «випадки акцентування знахідного на корені майже не трапляються в білоруській мові...: *во'да* – *во'ду*, *го'ра* – *го'ру*, *ду'ша* – *ду'шу*, *зем'ля* – *зем'лю*, *ко'са* – *ко'су*... й інші» [Карский 1955: 432]. З. М. Веселовська щодо наголошування в цій формі спирається на дослідження дисертаційне дослідження Є. П. Романовича, у якому зазначено, що в говірках Мінської обл. поряд із формами, що зберігають давнє місце наголосу на основі, такими як *'зіму*, *'гору*, *'ногу*, *'руку*, *'воду*, вживаються ті самі іменники з наголошеною флексією: *зі'му*, *го'ру*, *но'гу*, *ру'ку*, *ва'ду*; та працю М. П. Лобана, у якій також зауважено варіантність наголосу в іменниках жін. р. у формі зн. відм. одн. в

літературній білоруській мові [Веселовська 1970; Рамановіч 1953: 192; Лобан 1953].

Нестійкість наголосу в іменниках на *-а* у формі зн. відм. одн. виявлено також і в письмових пам'ятках XVII ст. [Веселовська 1958: 150].

Отже, наведені приклади свідчать, що в літературній білоруській мові та її діалектах в іменниках жін. р. на *-а* відбувається вирівнювання за наголосом усієї відмінкової парадигми однини. А в берестейсько-пинських говірках такої закономірності не спостережено. У досліджуваних говірках, так само як і в інших українських діалектах та сучасній українській літературній мові, існує тенденція в цій групі слів наголошувати основу *'воду*, *'ногу*, *'руку*, *'зиму*, *'гору*.

Флексійне наголошування:

– наз. відм. одн. іменника *коцюба*; у досліджуваних говірках, як і в західнополіських, середньополіських, волинських, східній частині наддністрянського говору, наголос на закінченні: *коц'у'ба*. Водночас у зазначених говорах є і невеличкі острівні ареали з наголосом на пенультимі: *ко'ц'уба*. Таке явище властиве наддністрянським, надсянським, бойківським, закарпатським, покутсько-буковинським, лемківським говіркам;

– наз. відм. одн. іменника *верба* (*вер'ба*, спорадично – *'верба*) наголос на закінченні цього іменника домінує і в білоруських говірках [ДАБМ: к. 188];

– наз. відм. одн. іменника *загадка* (*'загадка* / *за'гадка*) префіксальне наголошування здебільшого властиве південним та центральним говіркам Білорусі [ДАБМ: к. 191];

У берестейсько-пинських говірках простежено такі самі характеристики словесного наголосу, як і в переважній більшості українських говірок, деякі з них, як свідчать карти ДАБМ, збігаються з білоруськими говірками.

Кореневе наголошування:

– ор. відм. одн. іменників жін. р. на *-а* з м'якою основою: *'віш[н'ийу]*, *'віш[н'ейу]*, *'віш[н'ойу]*, *'віш[н'айу]* [ДАБМ: к. 72];

– ор. відм. одн. іменників жін. р. на -а з твердою основою основи: *'хатою, 'хатю* [ДАБМ: к. 71]; водночас зазначимо, що флексія -ою властива тільки тим говіркам, які межують з українськими;

– ор. відм. одн. іменника *миш*: *'мышью, 'мышю, 'мыш'ю*; а з наголосом на закінченні: *мы'шою, мы'шю* – у північно-західних та південних говірках білоруської мови [ДАБМ: к. 83];

– м. відм. одн. іменників назв істот чол. р. з твердою основою: *аб 'сынаві (аб 'сыну), пры б'ратаві (пры б'рату), аб с'ватаві (аб с'вату)* [ДАБМ, к. 79].

Флексійне наголоушення:

– ор. відм. одн. іменників *ягня, теля* (*йаг'н'ам, те'л'ам*), окрім невеличкого ареалу в покутських та буковинських говірках [АУМ 2: к. 135];

– ор. відм. одн. іменників жін. р. на -а з основою на твердий приголосний: *сця'ною, ва'дою* [ДАБМ: к. 69];

– ор. відм. одн. іменників жін. р. на -а з основою на м'які та стверділі приголосні: *мя'жою (мя'жю), зям'лёю (зям'лею)* [ДАБМ: к. 70];

– м. відм. одн. іменників жін. р. з основою на [ɛ], [к], з твердою основою на -а, з основою на [ж], [ч], [ш]: *на на'зі (на на'гі), на ра'цы, на сця'ні, на мя'жы* [ДАБМ: кк. 65, 66, 67, 68];

– м. відм. одн. назв істот іменників чол. р. з основою на [к]: *на бы'кові* – берестейські говірки, *на бы'ку* – пинські говірки [ДАБМ: к. 73];

– м. відм. одн. назв неістот іменників чоловічого роду зі стверділою основою: *на кан'цові, на кан'цы, на кан'цу* [ДАБМ: к. 77];

– м. відм. одн. іменника *двор*: *на два'ры* [ДАБМ: к. 76].

У досліджуваних говірках спостережено переносення наголос у формі наз. відм. мн. на закінчення: *воў'ки, гри'би, холо'ди* [АУМ 2: к. 135], *бра'ти* [АУМ 2: к. 191]; *бат'ки* [Скопненко 2001: 157], *посто'ли, свич'ки, свичеч'ки* [Скопненко 2001: 156], *сно'ти, стож'ки* [Скопненко 2001: 157].

Тенденція переносити наголос на закінчення у формі наз. відм. мн. іменників чол., жін. р. властива переважній більшості говірок української мови та сучасній українській літературній мові.

Пересунення наголосу на флексію відзначено і в білоруській мові [Карский 1955: 433–434]; карти ДАБМ також ілюструють у досліджуваних говірках, як і на всьому білоруському діалектному просторі, наголос на закінченні у формі наз. відм. мн. іменників чол. р.: з твердою основою *ста¹лы* (*ста¹лэ*), *ду¹бы* (*ду¹бэ*), з м'якою і стверділою основою *лу¹гі*, *ба¹кі* [ДАБМ: к. 95], *кава¹лі* (*кава¹ле*), *на¹жы* (*на¹жэ*) [ДАБМ: к. 96]; жін. р. з основою на -к: *дзяў¹кі*, *хуст¹кі* – такий а. т. (з наголосом на закінченні) властивий говіркам південно-західної частини Білорусі; водночас ці іменники в берестейсько-пинських говірках спорадично зберігають і наголос вихідної форми – наз. від. од.: *д'зеўкі*, *'хусткі*, який характерний для переважної більшості білоруських говірок [ДАБМ: к. 99]; *'хаты* – такий а. т. властивий для всіх говірок білоруського континууму [ДАБМ: к. 128]; *'миски* [Скопненко 2001: 156], *'в'ітри* [АУМ 2: к. 192].

Численні групи слів з варіантним наголосом у білоруській літературній мові, зокрема й іменники у формі наз. відмінка мн., зафіксував М. П. Лобан: *кня¹зі* / *к'нязі*, *сва¹ты* / *с'вати*, *зна¹кі* / *з'накі* [Лобан 1953: 55].

Зберігається наголос на основі у формі наз. відм. мн. й у деяких іменниках західнополіського говору: *'баби* ‘піжмурки’, *'бан'ки* ‘глиняна посудина для води з вузьким горлом’, *'кол'ади*, *к'рес'з'бини*⁵³; у надсянських, бойківських, закарпатських, лемківських говірках: *з'риби*, *'воўк'і*, *'воўци* [АУМ 2: к. 135].

Тенденція розрізняти граматичні форми числа за допомогою наголосу в досліджуваних говірках, як і в інших українських та білоруських говірках, поширюється і на іменники середн. р., у яких наголос із закінчення

⁵³ Докл. див. [Кобирилка 2007].

переноситься на основу: ¹сѣла (¹сѣлы), ²нѣзда (²нѣзды), ¹вокны (¹вокны), ¹вѣдра (¹вѣдры) [ДАБМ: к. 97];

– род. відм. мн. іменників *люди, діти, свині, гуси, гість*; у досліджуваних говірках, як і на всьому українському південно-західному діалектному обширі, окрім українських говірок на теренах Польщі та Словаччини, наголос на закінченні: *л'у'деї, д'і'теї, сви'неї, гу'сеї* [АУМ 2: к. 197], *гос'теї* (*гос'тій*), лише спорадично – *гостий* [АУМ 2: к. 198];

– род. відм. мн. іменників *кінь, гроші*, які у досліджуваних говірках, як і в більшості українських говірок, зберігають наголос наз. відм.: *коней* (*коній*) [АУМ 2: к. 199], *грошей* (*гроший*) [АУМ 2: к. 200];

– род. відм. мн. іменників жін. р. з твердою основою *хата, сцена*; у досліджуваних говірках, зокрема пинських, наявні і варіантні словоформи, і наголоси: *хат, сцен* (*хатаў, с'ценаў*), *хатэй, с'ценэй* // *ха'тэй, сце'нэй*. Водночас варіантні наголоси з флексією *-эй* властиві тільки для пинських говірок [ДАБМ: к. 101];

– род. відм. мн. іменника *поле*; у досліджуваних говірках також наявні варіантні і словоформи, і а. т.: *на'лѣў* (*на'лей*), які домінують на всьому діалектному просторі Білорусі, та спорадично тільки в окремих говірках з наголосом на першому складі: *поляў* (*полей*) [ДАБМ: к. 102].

За спостереженнями З. М. Веселевської, у пам'ятках XVII ст. та говірках білоруської мови іменники у формі род. відм. мн. зберігають наголос наз. відм. [Веселовська 1970: 148].

Наголос на закінченні зафіксовано також і у відмінкових формах мн.:

– дав. відм. мн. іменників *віл, син*, які в досліджуваних говірках, як і в переважній більшості українських південно-західних говірок, мають наголошене закінчення: *во'лам, си'нам*, окрім частини закарпатських та українських говірок на теренах Словаччини, Польщі з наголосом на основі [АУМ 2: к. 201]; наголос на закінченні в берестейсько-пинських говірках, як і в говірках білоруського обширу, властивий також іменникам *дуб, луг, ніж*:

ду'бам (ду'бом), лу'гам (лу'гом), на'жам (на'жом) [ДАБМ: к. 103]; у проаналізованих говірках, як і переважній більшості українських говірок, які представлені в АУМ, т. 2, окрім деяких говірок на теренах Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської областей та українських говірок в Польщі та Словаччині, наголос на флексії властивий також іменнику *брат*: бра'там, [АУМ 2: к. 202];

– дав. відм. мн. іменників *коні*, *луди*; у досліджуваних говірках, як і в усіх українських південно-західних діалектах, ці іменники мають наголос на корені: 'кон'ом / 'кон'ум, 'л'уд'ом [АУМ 2: к. 203];

– ор. відм. мн. іменників *віл*, *дуб*, *кушч*; у досліджуваних говірках, як і в переважній більшості українських південно-західних діалектів, наголос на закінченні: во'лами, ду'бами, куш'чами, окрім частини закарпатських та острівних українських говірок на теренах Словаччини, Польщі, Румунії, де наголос на основі: 'дубами, 'корчами [АУМ 2: к. 135]; к. 104 ДАБМ також ілюструє наголос на закінченні окремих іменників у цій формі: за да'мами, за ага'родамі, за на'жамі, але: за 'хатами, за 'ведрами, за 'вішнями. Зауважимо, що такі а. т. характерні для всього діалектного простору Білорусі;

– м. відм. мн. іменника колишньої -jo- основи *зять*; у досліджуваних говірках, як і в інших українських південно-західних діалектах, наголос у цій формі на закінченні: на з'а't'ах [АУМ 2: к. 205];

У формі м. відм. мн. іменника колишньої -jo- основи *кінь* та іменників *груди*, *двері* в досліджуваних говірках, як і в більшості українських південно-західних діалектів, зберігається наголос вихідної форми: на 'кон'ох [АУМ 2: к. 205], д'верох (д'верах), спорадично две'рах, г'руд'ох, а біля Пінська – невеличкий ареал з наголосом на закінченні: гру'д'ах [АУМ 2: к. 206]; к. 106 ДАБМ також ілюструє наголос окремих іменників у цій формі на основі: аб 'людзях, у г'рудзях, у 'санях, у 'госцях, у 'лапцях, у 'сенях, який домінує в досліджуваному регіоні, та з наголосом на закінченні, який переважає в білоруському діалектному континуумі: аб лю'дзях, у гру'дзях, у са'нях, у

гос'цях, у лап'цях, у се'нях. Очевидним є те, що наголос на основі в цих іменниках свідчить про українські ізоглоси, які продовжуються на теренах білоруського континууму. Карта 105 ДАБМ також ілюструє наголос іменників чол. р. у формі м. відм. мн. з основою на твердий та стверділі приголосні на закінченні: *у ля'сах, на лу'гах, на на'жах*. Зауважимо, що такий а. т. характерний для всього білоруського та українського простору.

Дослідження акцентуаційного рівня в берестейсько-пинських говірках уповажнює на такі висновки:

- у досліджуваному континуумі спостережено спільні тенденції наголошування як у білоруських, так і в українських говірках, що свідчить про спільні акцентні процеси;

- з акцентних ознак у берестейсько-пинських говірках, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території і які здебільшого відсутні в білоруській, вирізняється наголошування іменників у формі зн. відм. одн. У білоруських говірках відбулося вирівнювання форми зн. відм. одн. за наголосом наз. відм. одн., а в берестейсько-пинських говірках такої закономірності у наголошуванні іменників жіноч. р. на *-а* не зафіксовано;

- не засвідчено жодної риси в наголошуванні іменників в схарактеризованих говірках, якої не було б в українських говірках;

- для досліджуваних, як і для українських говірок, властива більша рухомість наголосу в словозмінній парадигмі іменника, ніж для білоруських говірок. У білоруських говірках властиве вирівнювання наголосу за формою наз. відм.: одн. *'хата* – мн. *'хати* – за *'хатами*;

- деяким іменникам в обстежених говірках характерний парокситонний наголос, що свідчить, можливо, про спільні генетичні процеси з південно-західними говірками; а варіантний наголос – про неусталеність акцентних норм, інтеграційні процеси тощо.

Висновки до розділу 5

Унаслідок аналізу закономірностей наголошування різних частин мови в окремих українських говірках, які в просторі мають різну характеристику, з'ясовано, що їм, як і переважній більшості українських говірок, властивий вільний, різномісний наголос, який може стояти на різних морфемах чи складах слова; водночас унаслідок дії різноманітних чинників наголос в окремих словах може бути нерухомим і рухомим. Кожна частина мови має свої особливості наголошування у словозміні та словотворенні. Більшість акцентуаційних рис у досліджуваних говірках є спільними, що підтверджує їхню українську основу.

Унаочнено роль наголосу у визначенні основи говірки: зокрема, у берестейсько-пинських говірках спостережено тенденції наголошування, які властиві білоруським та українським говіркам, що свідчить про спільні акцентні процеси. Із акцентних ознак у берестейсько-пинських говірках, ізоглоси яких продовжуються на українськомовній території і які здебільшого відсутні в білоруській мові, проаналізовано наголошування кореня іменників жін. р. I відм. у формі зн. відм. одн. (*ру¹ка* – *ру¹ку*). У білоруських говірках, на відміну від українських, відбулося вирівнювання форми зн. відм. одн. за наголосом наз. відм. одн. У берестейсько-пинських говірках не зафіксовано жодної риси в наголошуванні іменників, якої немає в українських говірках. Наведені факти можемо вважати аргументами кваліфікації цих говірок як українських, а не білоруських.

В українській наддунайській говірці зафіксовано тенденцію наголошувати закінчення у формах род. відм. мн., ор. відм. мн. та м. відм. мн. іменників I відміни (*кирни¹ц¹ і¹ў*, *но¹гей*, *сп ідни¹ц¹ і¹ў*; *лож^{III}ками*; *на бомаж^{III}ках*, *в йуп¹ках*, *у сп ідни¹ц¹ ах*).

У досліджуваній говірці виокремлено риси наголошування говірок південно-західного наріччя (зокрема, у дієсловах 1 ос. одн. *кажу*, *с¹кажу*,

¹жили, ¹зайде), що свідчить про їхній генетичний зв'язок. Вважаємо, що для класифікації говірок МДД доцільно брати до уваги й акцентуаційні риси.

В українських говірках у Башкортостані, що функціонують у полімовному, поліетнічному регіоні, збереглися риси наголошування, які поширені в українських говірках.

У визначенні діалектної основи та ступеня її збереження в українських переселенських говірках у Башкортостані надійним індикатором можуть слугувати й особливості наголошування.

Зіставний аналіз українських говірок у Башкортостані і середньонаддніпрянських говірок на акцентуаційному рівні засвідчив, що діалектною основою українських говірок у Башкортостані є середньонаддніпрянські говірки з окремими вкрапленнями особливостей південно-західної та північної діалектних систем; в обстежених говірках добре збережено акцентуаційні риси материнських говірок; акцентна система середньонаддніпрянських говірок після переселення та тривалого функціонування в іншомовному оточенні не зазнала значних змін.

У східнослов'янських говірках, які межують із говірками російської мови, виявлено наслідки впливу російських моделей наголошування окремих словоформ, що накладається на фонетичну, граматичну та лексичну інтерференцію (*ко¹п'їки*, *'пес'н'ї*, *со¹роч'ки*). Тенденція не наголошувати закінчення у формі наз. відм. мн. зумовлена впливом російської мови.

Редуктивні говірки Чорнобильської зони зберігають акцентуаційні особливості середньополіських говірок, які не нівелювалися впродовж років їх переселення. Яскравими акцентуаційними ознаками цих говірок є тенденція зберігати наголос форми наз. відм. одн. іменників і не наголошувати флексію у формі наз. відм. мн.; у прикметниках наголошувати другий склад із кінця слова (*'н'їзка*, *'нова*, *п'рудк'е*), а також не наголошувати суф. *-еньк-* (*'жоўтен'ке*); не переносити наголос на перший склад у формах род. відм. одн.

і зн. відм. одн. в прийменниково-займенникових конструкціях особових, зворотного, відносних займенників (*ме¹не – од, у ме¹не*).

Мовне портретування окремих говірок чи мікроареалів відкриває перспективу поглибленого аналізу як окремих мовних фактів, так і явищ у системі наголошування, з'ясування стійкості одних і динамізму інших ознак наголошування окремих словоформ та їхніх типів.

РОЗДІЛ 6

АКЦЕНТОВАНІ ВИДАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ У ПІЗНАННІ ЛІТЕРАТУРНО-ДІАЛЕКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У розділі розглянуто один із напрямів дослідження діалектної основи наголошування в літературній мові. Зокрема, проаналізовано відображення акцентуаційних рис в альманасі «Хата» за редакцією П. О. Куліша; «Граматичі руської мови» С. Смалъ-Стоцького і Ф. Гартнера; віддзеркалення діалектного довкілля на акцентуаційному рівні в поетичному мовленні І. Франка. Праці обрано для аналізу з огляду на кореляцію в текстах особливостей наголошування і позиції авторів текстів щодо ролі діалектів у формуванні норм літературної мови.

6. 1. Відображення акцентуаційних рис в альманасі «Хата» за редакцією П. О. Куліша

Джерелом дослідження позиції автора щодо діалектів, їхньої ролі у творенні літературної мови, формуванні української акцентної системи може слугувати альманах «Хата», який редагував та видав П. О. Куліш. Адже, за словами Ю. В. Шевельова, П. О. Куліш активно «підсичував» «чернігівські елементи» в мові – не тільки як письменник, а й редактор, і організатор літератури [Шевельов 1996: 172]. Альманах «Хата» складається з поезій, оповідань, зокрема: «Кобзарський гостинець» – вибрані твори Т. Г. Шевченка, «Первоцвіт» – Щоголева і Кузьменка, байки Є. Гребінки, оповідання «Чари» Марка Вовчка, «Лихо не без добра», «Въосени літо» Г. Барвінок, «Сіра кобила» Іродчука (Куліша), М. Номись «Дідъ Мина и баба Миниха», «Колії» – драма з часів останнього польського панування в Україні. П. О. Куліша визнавали як свідомого творця української літературної мови Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко,

І. С. Нечуй-Левицький, М. М. Коцюбинський, С. О. Єфремов, І. І. Огієнко, В. І. Сімович, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов та ін. Є. К. Нахлік підкреслив, що П. О. Куліш був «одним із найкращих творців літературної мови», «її стратегом і безпосереднім будівничим», тому «його мовно-літературний досвід вельми корисний для назрілого повернення сучасній українській мові її питомого народного характеру...» [Нахлік 2007 II: 383, 398]. На підставі докладного вивчення фонетичних, граматичних та лексичних рис мови П. О. Куліша І. Г. Матвіяс відзначив, що «П. Куліш серед письменників, які походили із східного Полісся..., особливості місцевих говірок відобразив найвиразніше. /.../ П. О. Куліш поповнив східноукраїнський варіант літературної мови елементами східнополіського говору північного наріччя» [Матвіяс 2008: 99]. Водночас зауважимо і про неоднозначну чи «внутрішньо суперечливу» (за словами Ю. В. Шевельова) позицію П. О. Куліша щодо входження галицьких елементів до української літературної мови: з одного боку, П. О. Куліш висловлював різко негативну оцінку, оскільки Галичина, на його думку, була «консерваторкою» польських впливів; з іншого боку, П. О. Куліш вживав у своїх творах галичанізми, що дало підстави Ю. В. Шевельову вважати П. О. Куліша хоча і «почасті провідником галицьких мовних впливів» [Шевельов 1996: 26], але першим «з визначних письменників-негаличан, хто показав, що галицькі мовні елементи черпати до загальнолітературної скарбниці можна і треба» [Шевельов 1996: 28]. Узагальнивши внесок П. О. Куліша в розвиток української літературної мови, Ю. В. Шевельов зауважив, що П. О. Куліш «підготував появу в літературній мові галицьких елементів не тільки фактично, а й методологічно. І з цього погляду повну рацію мали всі дальші прихильники синтезу літературної мови з галицькими елементами, коли вважали П. Куліша за свого попередника» [Шевельов 1996: 28]; П. О. Куліш був знавцем «тих шляхів, якими вона має йти у своєму розвитку» [Сімович 2005: 404], «реформатором української літературної

мови» [Сімович 1984: 99, 100]. Саме тому вивчення ідіолекту П. О. Куліша не втрачає своєї актуальності.

Висновки вчених, які досліджували мову творів П. О. Куліша на різних структурних рівнях та різних стилів (І. Г. Матвіяс – фонетичні, граматичні та лексичні риси [Матвіяс 2008]; В. І. Статєєва – фонетико-лексико-граматичну базу «Граматики» П. О. Куліша (1857 р.) [Статєєва 1990; 1993]; В. Шаркань – синтаксичні особливості окремих наукових праць П. О. Куліша – «Граматики» (1857, 1861 рр.) [Шаркань 2006]; Т. І. Должикова – мову художніх творів, наукових праць, епістолярію П. О. Куліша [Должикова 1999; 2003 а; 2003 б]; О. П. Кумеда – фонетичні, морфологічні риси мови першодруків творів П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту [Кумеда 2011]) потребують доповнення акцентним матеріалом.

В альманасі над словами проставлено наголос, що уможливлює проаналізувати наголошування іменників, займенників, прикметників, дієслів, а також службових слів. Нижче подаємо приклади деякі з них.

Іменники в наз. відм. одн.: *ба́тько* (с. 37, 116) – *ба́тько́* (с. 147), *бе́нкетъ* (с. VIII), *бо́рошно* (с. 50), *верба́* (с. 32), *вода́* (с. 61), *Госпо́дь* (с. 27, 28, 52, 165), *гурто́ва* (с. 117), *давнина́* (с. 27), *Десна́* (с. 49), *дочка́* (с. 163), *дівчи́на* (с. XX, 28, 165), *дівча́* (с. 30), *за́мочокъ* (с. 136), *зерно́* (с. 45), *і́мя* (с. XIV), *Карпо́* (с. 117), *кова́ль* (с. 132), *кори́сть* (с. 1, 164), *лю́дськість* (с. 161), *маля́рь* (с. XII), *мізо́къ* (с. 151), *наро́дь* (с. 160), *недоу́мокъ* (с. 62), *о́желедь* (с. 56), *оповіда́нне* (с. 64), *пані́чикъ* (с. 62), *підда́нство* (с. 135), *піро́* (с. 62) – *піро́* (с. 62), *пірце́* (с. 33), *пере́вертенъ* (с. 147), *(повела́) пе́редъ* (с. 34), *попи́хачъ* (с. 120), *поча́токъ* (с. 61), *прі́ятель* (с. 55), *Ро́жа* (с. 55), *роса́* (с. 61), *се́рденько* (с. 32), *сирота́* (с. 29, 159), *сінце́* (с. 54), *спідни́ця* (с. 155), *струна́* (с. 2), *Тими́шъ* (с. 28), *ти́таръ* (с. 137), *тітка́* (с. 32), *удова́* (с. 28), *Украї́на* (с. VII) – *Украї́на* (с. 122), *ха́лепа* (с. 153), *Харки́вщина* (с. 150), *цві́нтаръ* (с. 137);

род. відм. одн.: *бѣнкѣту* (с. VIII), *дѣвчѣни* (с. 28), *до душі* (с. 3), *жѣлю* (с. 165), *женѣишенька* (с. 145), *до (въ) Жѣда* (с. 115, 116), *до (въ, за) Карпѣ* (с. 117, 121, 153), *козакѣ* (с. 120), *до концѣ* (с. XXI), *до (на, съ) конѣ* (с. 116, 118, 121), *кормѣги* (с. 159), *съ корчмѣ* (с. 124), *зѣ лозѣ* (с. 115), *млодо́сті* (с. 116), *на́роду* (с. 43), *селяні́на* (с. 161), *паничѣ* (с. 63), *съ переля́ку* (с. 124), *полубісѣ* (с. 45), *плачу́* (с. 34), *пѣяніхъ* (с. XVII), *слѣду́* (с. 125), *до смаку́* (с. VII, 61), *смаку́* (с. VII), *сміху́* (с. XVIII), *соколѣ* (с. 27), *середъ(изъ) стѣну* (с. 61, 116), *стра́ху* (с. 34, 140), *стри́я* (с. 135), *Тимошѣ* (с. 29, 34, 37), *ті́таря* (с. 137), *до ті́тки* (с. 32), *съ ту́ги* (с. 34), *въ хло́па* (с. 140), *до ца́рини* (с. 32), *ціну́* (с. XV), *изъ шерсті́* (с. 52);

дав. відм. одн.: *городѣмъ* (с. XIX), *Го́сподеві* (с. 27), *дѣвчѣні* (с. 159), *дочці́* (с. 30), *журна́ламъ* (с. XIX), *ну́жді* (с. 42), *орлу́* (с. 51), *Украї́ні* (с. 134);

зн. відм. одн.: *ба́тьківщину* (с. 155), *на біду́* (с. 55), *вагу́* (с. 160), *вѣсну* (с. 49), *вдову́* (с. 166), *у гру́бу* (с. 63), *за го́ру* (с. 51), *за Де́сну* (с. 49), *дѣвчѣну* (с. 28, 29), *дочку́* (с. 28, 32), *въ ду́шу* (с. 3), *за́ставку* (с. 51), *за корі́сть* (с. 2), *въ клі́тку* (с. 116), *на (въ) Корчму́* (с. 119, 143), *могори́чу* (с. 164), *новину́* (с. 138), *похвалу́* (с. 163), *п'ятни́цю* (с. 49), *ро́жу* (с. 55), *сироту́* (с. 160), *ті́тку* (с. 32), *труну́* (с. 164), *Украї́ну* (с. XIX);

ор. відм. одн.: *весно́ю* (с. 62), *підъ вербо́ю* (с. XX), *міжъ дру́жѣмъ* (с. 33), *дуба́ми* (с. 33), *душе́ю* (с. 156), *изъ Жѣдомъ* (с. 152), *козакѣмъ* (с. 121), *за корчмо́ю* (с. 126), *косо́ю* (с. 32), *ла́скою* (с. 137), *мо́стомъ* (с. 32), *зѣ недоля́шкою* (с. 156), *рі́чкою* (с. 61), *рукаво́мъ* (с. 50), *слѣдо́м* (с. VII), *сма́ком* (с. VIII), *сріблѣ́мъ* (с. 150, 163), *сте́ном* (с. 43), *споті́качемъ* (с. VIII), *съ Тимоше́мъ* (с. 28, 31), *ті́таремъ* (с. 137), *стра́хомъ* (с. 136), *судде́ю* (с. 48, 51), *ту́гою* (с. XVI), *ча́сомъ* (с. 1), *шля́хомъ* (с. 32);

м. відм. одн.: *въ байра́ці* (с. 61), *на батьківщині* (с. 134), *на бѣнкѣті* (с. IX), *на віку́* (с. IX), *въ гаю́* (с. 116), *на двѣ́рі* (с. 28), *по дере́віні* (с. 118), *на дѣвчѣ-вѣ́чорі* (с. 37), *на Жѣдові* (с. 117), *каптанку́* (с. 120), *на конѣ́ві* (с. 138), *въ корчмѣ́* (с. 125),

у *Літві* (с. 50), на *покуті* (с. 33), у *полі* (с. 54), у *саду* (с. 2), у *степу* (с. 43), на *стороні* (с. XIX), на *чужині* (с. XX), по (на) *У(В)країні* (с. IX, 131, 151);

кл. відм.: *бабу́сю* (с. 33), *ба́тьку* (с. XIX), *Бо́же* (с. 35, 57, 116), *бра́те* (с. 126, 156), *гайдама́ко* (с. 117), *го́лубе* (с. 34), *го́рличко* (с. 30), *грома́до* (с. 124), *дити́но* (с. 28), *дівчи́но* (с. 29, 31), *добро́дію* (с. 51), *до́ню* (с. 31), *дурню* (с. 129, 140), *ду́шко* (с. 144), *дя́дечку* (с. 54), *дя́дку* (с. 125, 138, 140), *Жи́де* (с. 118), *Жидю́го* (с. 124), *жи́нко* (с. 36), *земля́че* (с. 47, 50), *Игна́сю* (с. 146), *Йва́не* (с. 53), *Ка́рпе* (с. 156), *Ка́тре* (с. 155), *кова́лю* (с. 132), *ко́ню* (с. 116, 120), *люди́но* (с. 36), *ма́мо* (с. 28, 145), *небо́го* (с. 155), *о́тче* (с. 152), *пані́* (с. 47), *панове́* (с. 62, 153), *паску́до* (с. 55), *небо́же* (с. 52), *не́не* (с. 30), *о́рле* (с. XIX), *ота́мане* (с. XIX), *Охри́ме* (с. 54), *па́не* (с. 134), *панове́* (с. XXII, 124, 160), *псю́хо* (с. 118), *си́ну* (с. 28), *со́коле* (с. 28), *та́ту* (с. 45, 164), *тату́сю* (с. 164), *Тимо́ше* (с. 30, 36), *Ти́таре* (с. 152), *Хі́мо* (с. 33);

наз. відм. мн.: *бабі́* (с. 44, 165), *банькі́* (с. 44), *батогі́* (с. 136), *бра́тия* (с. 151), *братці́* (с. 121), *бурулькі́* (с. 56), *буханці́* (с. 49), *ві́на* (с. 131), *ві́рши* (с. 3), *ві́три* (с. 56), *вовкі́* (с. 48), *вози́* (с. 150), *дзвони́* (с. XIX), *диди́* (с. 165), *діди́* (с. 133), *діточкі́* (с. 165), *до́чки* (с. 164), *дро́ва* (с. 115), *дружечкі́* (с. 37), *дру́жки* (с. 33), *жиди́вчата* (с. 123), *звича́ї* (с. 134), *землякі́* (с. 61), *квіточкі́* (с. 33), *козаки́* (с. 135) – *ко́заки́* (с. 135), *ксензо́ве* (с. 151), *ліси́* (с. 134), *луги́* (с. 32), *лю́де* (с. 61, 115, 120), *Ляхи́* (с. 120, 133), *медик* (с. 131), *молитви́* (с. 141), *нянькі́* (с. VIII), *Німке́ні* (с. VIII), *образи́* (с. 163), *пані́* (с. 134), *па́нії* (с. 63), *панночки́* (с. 63), *пастухи́* (с. 134), *свічкі́* (с. 50), *селя́не* (с. 41), *сорочкі́* (с. 124), *списи́* (с. 122, 123, 154), *старці́* (с. 44), *степи́* (с. 41, 134), *ха́ти* (с. 163), *хло́пи* (с. 135, 138), *цвя́хи* (с. 123), *ті́ї ча́си* (с. 1), *шибкі́* (с. 120);

род. відм. мн.: у *гостя́хъ* (с. IX), (*безъ*) *гро́шей* (с. 143, 145), *дверей́* (с. 117), *звичайі́въ* (с. 27), *книжо́къ* (с. 2), *ко́ней* (с. 54, 121), *крупы́въ* (с. 53), *люде́й* (с. 41, 62), *люди́ів* (с. 61; з неґацією), *Ляхі́въ* (с. 131), *наймиті́въ* (с. 163), *млині́въ* (с. 49),

паробкі́въ (с. 28), *підда́нихъ* (с. 135), *пісе́нь* (с. 2, 138), *ро́ківъ* (с. VII, 62), *хло́півъ* (с. 149), *безъ шапо́къ* (с. 138);

дав. відм. мн.: *земляка́мъ-приятеля́мъ* (с. 2), *оча́мъ* (с. 47), *пана́мъ* (с. 134), *суддя́мъ* (с. 48), *хло́памъ* (с. 134);

зн. відм. мн.: *берегі́* (с. 61), *въ бо́ки* (с. 55), *у воро́та* (с. 154), *про ду́мки* (с. 137), *на заробі́тки* (с. 146), *у козаки́* (с. 155), *у ставники́* (с. 50);

ор. відм. мн.: *батогáми* (с. 136), *ві́ршами* (с. X), *(підъ) возáми* (с. 44, 150), *зъ волáми* (с. 54), *за ворітьмі́* (с. 154), *передъ гостьмі́* (с. 137), *зъ дітьми́* (с. 164), *зъ дукача́ми* (с. 155), *зъ Жидівча́тами* (с. 124, 132), *рі́шми* (с. VII), *квітка́ми* (с. 41), *козака́ми* (с. 135), *людця́ми* (с. 62; зневажливо), *помі́жъ людьмі́* (с. 64), *зъ нага́ями* (с. 127), *міжъ на́родом* (с. 44), *съ панича́ми* (с. 63), *при писто́ляхъ* (с. 127), *пісня́ми* (с. 117), *по́вістя́ми* (с. 61), *слізмí* (с. 35), *фа́рбами* (с. 41), *съ чабанами* (с. 134);

м. відм. мн.: *въ ві́ршахъ* (с. 3), *по двора́хъ* (с. 143), *у жупанка́хъ* (с. 138), *въ зуба́хъ* (с. 123), *у книжка́хъ* (с. VII), *къ могилка́мъ* (с. 141) – *на могилка́хъ* (с. 141), *по́ вістяхъ* (с. 160), *по степа́мъ* (с. 47), *у рука́х* (с. 115), *по степа́хъ* (с. 116), *по столи́цяхъ* (с. VIII, 41), *на языка́хъ* (с. 46);

кл. відм. мн.: *бра́тці* (с. 46, 121), *бра́тья* (с. XXII), *ді́тки* (с. 139), *ду́рники* (с. 140), *Ива́не* (с. 163), *козаки́* (с. 131), *Ляхí* (с. 131);

сполуки іменників і числівників два, три, чотири: *два го́ди* (с. X), *два дубí* (с. 33), *два козачкі́* (с. 138), *двома́ плугáми* (с. 163), *два шляхи́* (с. 32), *въ (на) три ро́ки* (с. 131, 133).

Займенники в наз. відм. одн.: *моя́* (с. 135, 155, 156), *твоя́* (с. 165), *ніхто́* (с. 64), *сво́е* (с. XXII, 3) – *сво́е* (с. 1), *тво́е* (с. XXI, 54), *яко́сь* (с. 32), *вони́ самí* (с. 50), *де́-які́* (с. 45);

род. відм. одн.: *всёго́* (с. IX), *ні на ко́го* (с. 28), *ёго́* (с. 121), *въ ё́го* (с. 122), *мене́* (с. XIII, 53, 55), *мою́* (с. 30), *у (коло, до, на одъ) ме́не* (с. 2, 53, 116, 124, 153,

163) – у менé (с. 55, 55), моéї (с. 152), до моéї (с. 118), нічóго (с. XV), нічóго (казáти) (с. 31) – не смій нічóго (с. 130) – нічóго не розузнаетé (с. 140), у одногó пáна (с. 62), до самóго (с. XXII, 37), самóго тогó пáна (с. 62), свогó (с. XXI, 28, 137, 141, 164), до, коло свогó (с. VII, 63), свої́хъ (с. 135), своéго (с. 62), изъ своéї (с. XXI), свою́ (с. VIII, с. XIII, 155), себé (с. 119), до (на) се́бе (с. VII, 119, 132), міжъ се́бе (с. 43), одъ се́бе (с. X), про се́бе (с. 50), сёгó (с. IX), ёгó (с. VIII, 41), у твогó (с. 135), твоі́хъ (с. 150), тебé (с. 54, 116), ко́ло (за) те́бе (с. 2, 156), на, у те́бе (с. 50, 54), у тебé (с. 54), съ (у, безъ) тогó (не побіжа́ть селя́не) (с. VIII, 135, 137, 153), по́ки жъ тогó дождемо́сь (с. 160), тогó глуп́ства (с. 142) – нашъ бра́ть до то́го дійде (с. 136), съ то́го (с. 2), тогó (с. IX, 117), до чо́го дійде́тця (с. 121), до чо́го жъ се я допанува́лась (с. 155), съ чо́го вся триво́га (с. 136);

дав. відм. одн.: вся́кому (с. 42), ніко́му (с. 62), свої́й (с. 42), въ ёму́ (с. 32), самóму (с. 1), у своéму (с. 3), у сёму́ (кра́ї) (с. 135), собі́ (с. 47, 118), тобі́ (с. 119), въ тому́ бору́ (с. 32);

зн. відм. одн.: на своé (с. 150), свою́ (с. VIII), по мою́ (с. 155);

ор. відм. одн.: нічи́мъ (с. VIII), своéю (с. 150), зъ свої́мъ (с. 118), підъ собо́ю (с. 120);

м. відм. одн.: на свою́ (с. VII), въ сёму́ (с. 62), на тому́ (с. IX), на тво́ему (с. 54);

наз. відм. мн.: моі́ (с. 1), свої́ (с. 1), по свої́й (с. 1);

ор. відм. мн.: за моі́ми (с. 150), свої́ми (с. X, 61, 159);

м. відм. мн.: на свої́хъ (с. XXI).

Прикметники в наз. відм. одн.: бистре́ (с. 116), бу́чний (с. VIII), затиши́ний (с. 63), ласка́ве (с. 165), лихій́ (с. 54), мизе́рний (с. 64), мі́ршавий (с. 64), мі́ршавенький (с. 62), мо́цні (с. 51), новé (с. XIII) – но́ве (с. XVII), Орлі́не (с. 62), пра́вий (с. X), про́сты (с. X), про́стиі (с. 160), розумні́йші (с. 165), старі́й (с. IX), степове́ (с. 44), сі́льські (дзвóни) (с. XIX), стара́ (с. 27), старéнезна (с. 33),

тяжкая (с. 159), *хуторський* (с. 63), *царёве* (с. 52), *шовкова* (с. 155), *чепурний* (с. 50), *шершавенький* (с. 62), *ясний* (с. 28), *ясна* (с. 30);

род. відм. одн.: *мизёрного* (с. 63), *міршавенького* (с. 63), *несчерпáного* (с. IX), *новонарождéнного* (с. XVIII), *нову* (с. XIII), *нової* с. XVI), *новóго* (с. 1) і *но́вого* (с. 62), *сві́жого* (160), *ті́хого* (160), *лю́бого* (160), *прóстої* (с. 160), *прóсту* (с. XIX), *стару* (с. 27), *украї́нського* (с. IX), *украї́нської* (с. XV, 41), *ясної* (с. XIX);

дав. відм. одн.: *лю́дськóму* (с. 160);

зн. відм. одн.: *бистру* (с. 32), *на людський* (с. 63), *не малу́ вагу* (с. 160);

ор. відм. одн.: *бистро́ю* (с. 61), *корóтенькимъ* (с. 160), *зъ лёгкою* (с. 156), *любя́чою* (с. XX), *сму́тною* (с. XVIII), *ясно́ю* (с. XX);

наз. відм. мн.: *дрі́бні* (с. 37), *жартовлі́ві* (с. 41), *но́ві* (с. 163), *прóсті* (с. X), *сумова́ті* (с. 41), *ситні́і* (с. 131);

род. відм. мн.: *въ самі́хъ вели́кихъ* (с. 160), *лица́рськихъ* (с. 27), *мале́нькихъ* (с. 61), *незна́чнихъ* (с. 61), *до но́вихъ* (с. XIX), *прóстихъ* (с. IX);

дав. відм. мн.: *найрозу́мні́йшимъ* (с. XX);

ор. відм. мн.: *близькі́ми* (с. XI), *грома́дськимъ* (с. VII);

м. відм. мн.: *на ласка́вому* (с. 139), *по хуторські́хъ* (с. 61).

Числівники: *два́дцять* (с. 62), *два́дцять-шість*, *другу* (с. 29), *пятьдеся́ть* (с. 49), *у одно́го* (с. 138).

Дієслова в інфінітивній формі: *дохóдити* (с. XVI), *ки́датись* (с. X), *несті́* (с. 52);

особові дієслова в 1 ос. одн.: *бачу́* (с. 46), *знайду́* (с. 156), *кажу́* (с. XII, 55, 119) – *скажу́* (с. 122), *молочу́* (с. 163), *напою́* (с. 120), *орю́* (с. 163), *пійду́* (с. 28, 31), *почала́* (с. 151), *проведу́* (с. 28), *прожї́ла* (с. 28), *роблю́* (с. 118);

1 ос. мн.: *дождемо́сь* (с. 160), *ждемо́* (с. 117), *зла́паемо* (с. 137), *рвемо́ся* (с. IX), *взяли́* (с. XII), *жили́* (с. XII), *подаемо́* (с. 4), *почали́* (с. VII), *пролили́сь* (с. XXI);

2 ос. одн.: *візьмешъ* (с. 31), *вхопівъ* (с. 3), *гуторить* (с. 138), *не знайдешиъ* (с. 135), *обійдетця* (с. 150), *опамятавався* (с. 31);

2 ос. мн.: *гнівите́* (с. 28), *одтялі* (с. 126), *не розузнаетé* (с. 140);

3 ос. одн.: *взяла́сь* (с. XV), *всто́явъ* (с. XXI), *дало́* (с. 44), *держіть* (с. 37, 115), *занесло́* (с. 51), *заходілись* (с. 61), *згоді́вся* (с. 35), *компонувáне* (с. 63), *на́йдетця* (с. 31), *підведе́* (с. 43), *піднесе́* (с. 49), *поглину́ла* (с. 34), *полéгшало* (с. 116), *почала́* (с. 36), *привела́* (с. 45), *прийде* (с. 139), *при́йме* (с. 4), *не прогліне́* (с. 126), *сподоба́всь* (с. 3), *устрéливъ* (с. 37), *ухопівъ* (с. 37);

3 ос. мн.: *булі́* (с. 42, 123, 164), *взялі́сь* (с. 43), *впа́ли* (с. 3), *навели́* (с. 50), *підняли́* (с. 43), *познахо́дили* (с. 63), *почали́* (с. 63) – *поча́ли* (с. 63), *привели́* (с. 136), *схили́лися* (с. 45);

словозмінна парадигма дієслова *бути*: *не будемо* (с. 117); *була́* (с. 28, 117, с. XXII, 122), *не було́* (с. VII), *було́*, с. 41, 44, 61–62, 159), *буде* (с. VIII, 116), *будете* (с. 139), *булі́* (с. VIII);

дієприслівники: *пи́шучи* (с. 64), *смаку́ючи* (с. VIII), *пла́чучи* (с. VIII);

дієприкметники: *любя́чої* (с. XIX), *невичерпа́нихъ* (с. 62).

Прислівники: *байдуже́* (с. XIX, 2, 36, 63) – *байдуже́* (с. 46), *бо́язько* (с. 118), *весе́ло* (с. 31), *веселéнько* (с. 28), *на ві́данні* (с. 166), *га́рненько* (с. 52), *гурто́м* (с. VII), *давно́* (с. 54), *до-ладу́* (с. XV), *да́лебi* (с. 62), *до са́мого до́лу* (с. 156), *доступно́* (с. 42), *жалібне́нько* (с. 37), *залюбкі́* (с. 61), *за́-молоду* (с. 27, 139), *згли́бока* (с. 41), *зовсі́мъ* (с. 45, 56), *ласка́во* (с. 136), *на-ві́ки* (с. 27), *навкру́ги* (с. 32), *навманя́* (с. 51), *навте́ки* (с. 146), *на́рівні* (с. VIII), *неда́вніми ча́сами* (с. 61), *ні́яково* (с. 163), *тимъ ча́сомъ* (с. 61), *пізнéнько* (с. 51), *по-на́шому* (с. VIII), *одно́ за одні́мъ* (с. 3), *о-півъ-но́чи* (с. 140), *прия́зненько* (с. 3), *по одному́* (с. 131), *по-прияте́льські* (с. XIX), *про случа́й* (с. 63), *по-сво́єму* (с. 48), *ра́зомъ* (с. X, 28) – *заразо́мъ* (с. 126), *разъ-по́-разъ* (с. 49, 62), *по-сво́єму* (с. VII), *въ сере́дині* (с. 127), *сере́дъ но́чи* (с. 137), *тимъ ча́сомъ* (с. 54), *тому́ наза́дъ* (с. 62), *хо́роше* (с. 27),

ши́роко (с. X), *шко́да* (присл., с. X) – *шкода́* (присл., с. 36, 135), *що-ве́сни* (с. 37), *я/ко́сь* (с. 64).

Службові частини мови: сполучники *або́* (с. IX, 61, 115), *але́-жъ* (с. 45); прийменники *біля́* (с. 56), *після́* (с. 64), *помі́жъ* (с. 62), *серéдь* (с. 124, 137), *супро́тíвъ па́на* (с. 153); частки *аби́* (с. 127), *адже́* (с. 123), *по́ки* (с. 51) – *покі́* (с. 52), *трохи́* (с. 48).

Як свідчить проаналізований матеріал, різноструктурні іменники у формі наз. відм. одн. можуть мати кореневе, флективне, суфіксальне, префіксальне наголошування.

Кореневе наголошування властиве іменникам із дво-, трискладовою основою: чол. р. *бе́нкетъ* (с. VIII), *Госпо́дь* (сс. 27, 28, 52, 165), *мізо́къ* (с. 151), *наро́дь* (160), *недоу́мокъ* (с. 62), *попі́хачъ* (с. 120), *поча́токъ* (с. 61), *Тими́шъ* (с. 8), *ті́таръ* (с. 137); жін. р. *кори́сть* (с. 1, 164), *лю́дська́сть* (с. 161), *ха́лепа* (с. 153); середн. р. *бо́рошно* (с. 50), *підда́нство* (с. 135), *се́рденько* (с. 32).

Флективне наголошування спостережено в іменниках із одно-, двоскладовою основою жін. р. *верба́* (32), *вода́* (61), *давнина́* (27), *Десна́* (49), *дочка́* (163), *роса́* (61), *сирота́* (с. 29, 159), *струна́* (с. 2), *тітка́* (с. 32), *удова́* (с. 28); чол. р. *Карпо́* (с. 117); середн. р. *дівча́* (с. 30), *зерно́* (с. 45), *пірце́* (с. 33), *сінце́* (с. 54).

Суфіксальне наголошування спостережено в іменниках із дво-, чотирискладовою основою чол. р. *маля́ръ* (с. XII), *пані́чикъ* (с. 62), *селяні́на* (с. 161); жін. р. *дівчи́на* (с. XX, 28, 165), *млодо́сті* (с. 116), *спідни́ця* (с. 155), *Харкі́вщина* (с. 150); сер. р. *оповіда́нне* (64).

Префіксальне наголошування зауважено в іменниках із чотири-, трискладовою основою чол. р. *за́мочокъ* (с. 136), *пере́верть* (с. 147), *прия́тель* (с. 55).

Проаналізований акцентуаційний матеріал, представлений в альманасі «Хата», засвідчив функціонування таких тенденцій:

1. Переносити наголос на закінчення в іменниках у формі наз. відм. мн., пор.: *ба́ба*⁵⁴ – *бабу́* (с. 44, 165), *ба́нька* – *баньку́* (с. 44), *ба́тіг* – *батогі́* (с. 136), *буру́лька* – *бурулькí* (с. 56), *ві́тер* – *ві́три* (с. 56), *вовк* – *вовку́* (с. 48), *віз* – *возі́* (с. 150), *дид* – *диді́* (с. 165), *ді́д* – *ді́ди* (с. 133), *ді́точкі* (с. 165), *дру́жечка* – *дружечкі́* (с. 37), *земля́к* – *землякí* (с. 61), *кві́точка* – *квіточкі́* (с. 33), *коза́к* – *козакі́* (с. 135) – *ко́закі* (с. 135), *ліс* – *лісу́* (с. 134), *луг* – *лугі́* (с. 32), *Лях* – *Ляхі́* (с. 120, 133), *моли́тва* – *молитви́* (с. 141), *ня́нька* – *нянькі́* (с. VIII), *о́браз* – *образи́* (с. 163), *пан* – *пані́* (с. 134), *па́нночка* – *панночки́* (с. 63), *пасту́х* – *пастухі́* (с. 134), *сві́чка* – *свічкі́* (с. 50), *соро́чка* – *сорочки́* (с. 124), *стис* – *стисі́* (с. 122, 123, 154), *ста́рець* – *старці́* (с. 44), *стен* – *стені́* (с. 41, 134).

У деяких іменниках, так само як і в сучасних східнополіських говірках, не відбита дія тенденції акцентуаційного протиставлення відмінкових форм одн. і мн. (зокрема форми наз. відм. мн. та род. відм. одн.), тобто наголос не виконує диференційної функції, напр.: *дру́жки* (33), *хло́пи* (135, 138);

2. Зберігати наголос форми наз. відм. одн. у словозмінній парадигмі; дію цієї тенденції зазнали різноструктурні іменники, пор.: *бе́нкетъ* (с. VIII) – *бе́нкету* (с. VIII) – *на бе́нкеті* (с. IX), *верба́* (32) – *підъ вербо́ю* (с. XX), *дівчи́на* (с. XX, 28, 165) – *дівчі́ни* (с. 28) – *дівчі́ні* (с. 159) – *дівчі́но* (с. 29, 31), *дочка́* (с. 163) – *дочці́* (с. 30) – *дочку́* (с. 28, 32), *душа́* – *до души́* (с. 3), *жа́ль* – *жа́лю* (с. 165), *Жид* – *до (въ) Жи́да* (с. 115, 116) – *изъ Жи́домъ* (с. 152) – *на Жи́дові* (с. 117) – *Жи́де* (с. 118), *Карпо́* (с. 117) – *до (въ, за) Карпа́* (с. 117, 121, 153), *переля́к* – *съ переля́ку* (с. 124), *ті́таръ* (с. 137) – *ті́таря* (с. 137) – *ті́таремъ* (с. 137) – *ті́таре* (с. 152), *ту́га* – *съ ту́ги* (с. 34), *хлоп* – *въ хло́па* (с. 140) – *хло́пи* (сс. 135, 138) – *хло́півъ* (с. 149) –

⁵⁴ Наголошування у формі наз. відм. одн. деяких іменників реконструйовано.

хлопамъ (с. 134); *двори* – *по дворахъ* (с. 143). Водночас спостережено, що в іменниках із одно-, двоскладовими основами з нульовим закінченням, наголос переноситься на закінчення в непрямих відмінках, напр.: *козакъ* – *козакá* (с. 120), *кінєць* – *до конця́* (с. XXI), *кінь* – *до (на, съ) коня́* (сс. 116, 118, 121), *паніч* – *паничá* (с. 63), *плач* – *плачу́* (с. 34), *слід* – *сліду́* (с. 125), *смак* – *до смаку́* (с. VII, 61), *смаку́* (с. VII), *сміх* – *сміху́* (с. XVIII), *соколá* (с. 27), *Тиміишъ* (с. 28) – *Тимошá* (с. 29, 34, 37) – *съ Тимошѐмъ* (с. 28, 31), *шерсть* (с. 52) – *изъ шерсті́* (с. 52). Але: *стен* – *середъ (изъ) стѣну* (с. 61, 116), *страх* – *стра́ху* (с. 34, 140).

3. Переносити наголос із закінчення на корінь у формі зн. відм. одн.; тенденція властива іменникам жіноч. р. I відм., пор.: *весна́* – *вѣсну* (с. 49), *гора́* – *за гору́* (с. 51), *Десна́* (с. 49) – *за Дѣсну* (с. 49); попри те, що це давня тенденція, але чимало іменників не зазнали її дії, зокрема: *на биду́* (с. 55), *вагу́* (с. 160), *вдову́* (с. 166), *похвалу́* (с. 163), *сироту́* (с. 160) (докл. див. 3. 1).

4. Корелювати наголос у формі ор. відм. одн. з формою род. відм. одн. в іменниках чоловіч. р. та жіноч. р.: якщо наголос у формі род. відм. одн. на закінченні, то він залишається на тому самому сегменті слова і у формі ор. відм. одн.; якщо наголос у формі род. відм. стоїть на корені, то і у формі ор. відм. одн. наголос також залишається стояти на корені, пор.: чоловіч. р. *козакá* (с. 120) – *козакóмъ* (с. 121), *сліду́* (с. 125) – *слідóм* (с. VII), *до смаку́* (с. VII, 61), *смаку́* (с. VII) – *сма́ком* (с. VIII), *Тимошá* (с. 29, 34, 37) – *съ Тимошѐмъ* (с. 28, 31), *до (въ) Жидá* (с. 115, 116) – *изъ Жидóмъ* (с. 152), *середъ (изъ) стѣну* (с. 61, 116) – *стѣ́ном* (с. 43), *стра́ху* (с. 34, 140) – *стра́хомъ* (с. 136), *ті́таря* (с. 137) – *ті́таремъ* (с. 137); жіноч. р. *весні́* – *весно́ю* (с. 62), *вербі́* – *підъ вербо́ю* (с. XX), *душі́* – *душѐю* (с. 156), *съ ту́ги* (с. 34) – *ту́гою* (с. XVI).

5. Наголошувати закінчення у присвійних займенниках, пор.: *мою́* (с. 30), *твоє́* (с. XXI, 54), *твоя́* (с. 165), *твоїхъ* (150), *свою́* (с. XIII, 155); водночас і варіантне наголошування: *сво́е* (с. XXII, 3) – *своє́* (с. 1).

6. При додаванні заперечної частки *ні* до питально-відносних займенників *хто*, *що*, *який* спостережено такі закономірності їх наголошування: а) наголос не змінює свого місця, якщо частка-префікс додається до однокладових у формі наз. відм., пор.: *хто* – *ніхто́* (с. 64); б) наголос переноситься на один склад назад, якщо займенник двоскладовий, пор.: *чого́* – *нічо́го* (с. 130, 140), *кому́* – *ніко́му* (с. 62); наведені приклади свідчать, що заперечна частка-префікс провокує рух наголосу на один склад назад; в) наголос виконує диференційну функцію – розрізняє лексичне значення займенників, пор.: *нічо́го (казáти)* (с. 31) – *не смій нічо́го* (с. 130) – *нічо́го не розузнаєтé* (с. 140).

7. Варіантне наголошування вказівного займенника *той*, пор.: *того́* (с. IX, 117), *сь (у, безъ) того́ (не побіжа́ть селя́не)* (с. VIII, 135, 137, 153), *по́ки жъ того́ дождемо́сь* (с. 160), *того́ глупства́* (с. 142), *того́ па́на* (с. 62) і *сь то́го* (с. 2), *нашъ братъ до то́го дійде* (с. 136); присвійного займенника *своє*, пор.: *сво́е* (с. XXII, 3) – *своé* (с. 1).

8. Переносити наголос на корінь у прийменникових конструкціях зворотного займенника, пор.: *себе́* (с. 119) – *до (на) се́бе* (с. VII, 119, 132), *міжъ се́бе* (с. 43), *одъ се́бе* (с. X), *про се́бе* (с. 50).

9. Зберігати флексивне наголошування у прийменниково-займенникових конструкціях присвійних займенників, пор.: *твого́* – *у того́* (135).

10. Зберігати наголос твірної основи у прикметниках; таку закономірність спостережено в таких словоформах: а) із суф. *-еньк-*: *мі́ршавий* (с. 64) – *мі́ршавенький* (с. 62), *мі́ршавенького* (с. 63), *шерша́вий* – *шерша́венький* (с. 62); б) із суф. *-ськ-*: *Украі́на* (с. VII) – *украі́нського* (с. IX), *украі́нської* (с. XV, 41).

11. Наголошувати суфікс *-еньк-* у прислівниках, пор.: *веселе́нько* (с. 28), *жале́бне́нько* (с. 37), *пізнéнько* (с. 51).

12. Дієслова послідовно мають флексивне наголошування в 1-ій ос. одн.: *кажу́* (XII, 55, 119) – *скажу́* (122), *молочу́* (163), *напою́* (120), *орю́* (163), *пийду́* (28,

31), *почала́* (151), *проведу́* (28), *роблю́* (118); а також особові форми від *бути*: *була́* (XXII, 28, 117, 122), *було́* (VII, 41, 44, 61–62, 159), *були́* (123).

13. Наголошувати останній склад у прийменниках, пор.: *біля́* (с. 56), *після́* (с. 64), *помі́жъ* (с. 62), *серéдъ* (с. 124, 137).

14. Варіантність у наголошуванні різних граматичних класів слів свідчить про конкуренцію здебільшого між кореневим і флексійним, кореневим і суфіксальним наголошуванням в іменниках, займенниках, прикметниках, дієсловах, прийменниково-займенникових конструкціях, пор: *ба́тько* (с. 37, 116) і *батько́* (с. 147), *піро́* (с. 62) і *піро* (с. 62), *Украї́на* (с. VII), *Украї́ні* (с. 134), *Украї́ну* (с. XIX), *по (на) У(В)краї́ні* (с. IX, 131, 151) і рідко – *Украї́на* (с. 122); *у ме́не* (с. 2, 53, 116, 124, 153, 163) – *у менé* (с. 55, 55), *у те́бе* (с. 50, 54) – *у тебé* (с. 54); *лю́дському* (160) і *людсько́му* (160), *нове́* (XIII) і *но́ве* (XVII), *ново́го* (1) і *но́вого* (62); *почали́* (63) і *поча́ли* (63); *ко́ло* (до, на одъ) *ме́не* (2, 53, 116, 124, 153, 163) і *у менé* (55, 55), *ко́ло* (за) *те́бе* (2, 156), *на, у те́бе* (50, 54) і *у тебé* (54); а також варіантність проявляється і в прислівниках щодо наголошування останнього та другого складу з кінця слова, пор.: *байду́же* (с. XIX, 2, 36, 63) і *байдуже́* (с. 46), *шко́да* (XX) і *шкода́* (36, 135).

Вивчати ідіолект письменника, його твори, як зазначає П. Ю. Гриценко, необхідно з урахуванням не тільки текстів, а й мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту [Гриценко 2007: 16]. Запропоновану методологію апробувала О. П. Кумеда: вивчаючи ідіолект П. О. Куліша, дослідниця зіставила виявлені риси у творах письменника зі східнополіськими говірками. Це уможливило зробити висновок, що П. О. Куліш спирався не тільки на тогочасну літературну практику, а й на народну основу – східнополіські говірки [Кумеда 2011].

Зіставлення словесного наголошування, представленого в альманасі «Хата», із наголошуванням східнополіських говірок засвідчило, що

наголошування іменників, прикметників, займенників, дієслів майже не відрізняється від сучасного у східнополіському діалекті⁵⁵, пор.: східнополіські говірки: *во'рота* (19), *доч'ка* (19), *празни'ки* (18), *з'рошеї* (6); *мо'ја ос'в'іта* (53), *ц'о'го* (3), *сво'го дн'а* (22), *не'яких* (1), *н'і'чого* (1), *н'іх'то* (11), *бол'ш н'і'де* (1), *с сво'їми 'д'іт'ми* (11), *у ми'не* (1) і *ў 'мене* (48), *у 'тебе* (4), *об'мерзне на то'б'і ўсе* (31), *ў с'о'му се'л'і* (40); *но'ве* (1), *'посне із а'л'іеју* (19), *'б'іднен'к'і* (3), *к'раснен'кі"* (10), *наїс'таршиї* (11), *вун не 'тутешн'ії* (18), *ст'рашний суд* (52), *'царс'киї* (58); *жи'ли хоро'ше* (11), *'мати жи'ла* (2), *вз'а'ла* (5), *ні'куди не хо'жу* (6), *ја не була* (19).

Про динамічні процеси в акцентній системі української мови свідчать виявлені відмінності в словесному наголошуванні. Наведемо декілька прикладів словоформ із альманаху «Хата», наголошування яких на сучасному етапі зазнало змін: *бе́нкетъ* (с. VIII), *за́мочокъ* (с. 136), *ко́ристь* (с. 1, 164), *за ко́ристь* (с. 2), *въ клі́тку* (с. 116), *у Лі́тві* (с. 50), *млодо́сті* (с. 116), *п'яні́хъ* (с. XVII), *сріблóмъ* (с. 150, 163), *съ Тимоше́мъ* (с. 28, 31), *ті́тка* (с. 32), *ха́лепа* (с. 153), *Харкі́вщина* (с. 150), *изъ шерсті́* (с. 52); *доступно́* (с. 42), *по-прияте́льські* (с. XIX), *трохи́* (с. 48), *на ві́данні* (с. 166).

З'ясовано, що в альманасі представлено чимало прикладів із наголосом на проклітиці, пор.: *за́ роги* (с. 53), *за́ ні за́ що вважають* (с. 137), *деся́тківъ зо́ два* (с. 61), *въ-пе́рве-на́-перве* (с. 62), *на́ лихо* (с. 63), *на́ полі* (сс. 154, 160), *на́ сміхъ* (XX, 63), *на́ що бувъ потрі́бенъ* (с. 62), *на́ що жь́тепе́рь мені́ вона́ здалася, на́ що потрі́бне* (с. 62); *по́ гаю* (117), *разь-по́-разь* (с. 44), *ма́вся по́ світу* (с. 37); *да що́*

⁵⁵ Для зіставлення використано інформацію, представлену в таких джерелах: 1) на картах АУМ [АУМ]; 2) записи сучасного діалектного мовлення, які зробили О. П. Кумеда 2009 р., та Д. А. Марєєв [Марєєв 2017], які зберігаються в Українському діалектному фонофонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ).

жъ за чáдо те бу́ло (с. 44), *на-щó то грѣхъ не підведе́* (с. 43); у сучасних східнополіських говірках таких прикладів виявлено значно менше.

Про вплив локального наголошування окремих словоформ, які не стали літературною нормою, свідчить:

1) флексивне наголошування: а) іменників у формі ор. відм. мн. *люди́ями* (зневажливо) (с. 62); м. відм. мн. у *жупанка́хъ* (с. 138), *на моги́лкахъ* (с. 141), *къ моги́лкамъ* (с. 141); б) прикметників *бистре́* (с. 116); в) як варіантне в особових займенниках із прийменниками *у мене́* (с. 55, 55), *у тебе́* (с. 54);

2) суфіксальне наголошування: словозмінних форм дієприкметників та прикметників род. відм. одн. *новонаро́ждѣнного* (с. XVIII), ор. відм. одн. *люба́чою* (с. XX);

3) кореневе наголошування: прикметника із суф. -ськ- *сі́льські (дзвóни)* (с. XIX);

4) наголошування останнього складу прийменників *біля́* (с. 56), *після́* (с. 64), *помі́жъ* (с. 62), *сере́дъ* (с. 124, 137), *супро́тивъ* (с. 153).

Припускаємо, що про галицькі елементи в наголошуванні, представлене в альманасі «Хата», може свідчити наявність парокситонного і пропарокситонного наголошування поодиноких іменників, пор.: *мо́стомъ* (с. 32), *на́роду* (с. 43), а також як варіантне наголошування присвійного займенника *сво́е* (с. XXII, 3).

6. 2. Відображення південно-західних акцентуаційних рис

у «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера

Загальноукраїнську літературну мову з виразною орієнтацією на її західноукраїнський варіант представляє «Граматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка відіграла важливу роль у поєднанні західноукраїнського і східноукраїнського варіантів літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

У свій час Граматика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера виконала важливу педагогічну функцію: вона була підручником для галицьких середніх шкіл. Праця побачила світ 1893 р., декілька разів її перевидавали (четверте видання її вийшло у Львові 1928 р.); складається зі вступу («введенє»), чотирьох розділів («частей») і додатків. Особливості цього підручника з граматики української мови проаналізував І. Г. Матвіяс [Матвіяс 2010: 3–10], однак залишилося поза увагою відображення тогочасної акцентної системи.

Автори граматики наголосу як окремому структурному рівню приділили значну увагу. Це підтверджують такі факти:

– по-перше, у тексті граматики послідовно проставлено наголос, що свідчить про розуміння ваги акценту в мовній системі й уможливлює дослідити наголос у парадигмі відмінювання та синтагматичних відношеннях;

– по-друге, загальну характеристику українського наголосу представлено в окремому розділі. Зокрема зазначено, що наголос в українській мові рухомий, може стояти на різних складах; звернено увагу на наголошування різних граматичних класів [ГраMATика: 9–11]. І хоча автори не вживають термін а. т., яким активно сьогодні послуговуються акцентологи, але деякі а. т., тенденції можна виділити, зокрема: в іменниках наголошувати суф. *-ин-*: *Араб́ин* (69), *Болгар́ин* (36, 69), *Києвля́нин* (36), *міщани́н* (36), *Серб́ин* (69), *селя́нин* (36) (але *Руси́н* (36); -суф. *-ок-* у формі род. відм. мн. іменників жіноч. р.: *байо́к* (74), *бочо́к* (74), *було́к* (74), *гадо́к* (74), *грушо́к* (74), *діво́к* (74), *дійо́к* (74), *діро́к* (74), *жіно́к* (74), *загадо́к* (74), *качо́к* (74), *книжо́к* (74), *книжочо́к* (74), *ковде́р* (74), *коново́к* (74), *лаво́к* (74), *ластіво́к* (74), *лусо́к* (74), *ляльо́к* (74), *писано́к* (74), *подушо́к* (74), *пьяво́к* (74), *сорочо́к* (74), *трисо́к* (74), *хусто́к* (74), *яліво́к* (74); вставні голосні *о*, *е* в іменниках жіноч. р., середн. р.: *відо́м* (від *ві́дьма*), *ого́нь* / *огéнь*, *сесте́р* (від *сестра́*), *сосо́н* / *сосéн* (від *со́сна*) (20); *веде́р* (77), *віко́н* (77), *волоко́н* (77), *зерéн* (77), *крисе́л* (77), *ліжо́к* (77), *ребéр* (77), *стебе́л* (77), *чисе́л* (77), *яєчо́к* (77); у

прикметниках, прислівниках вищого ступеня порівняння – суф. *-ійш-*: *вигідні́йшим* (15), *виразні́йшим* (15), *докладні́йше* (6) та ін.

Окрім аналізу наголошування різних частин мови (іменників, прикметників, числівників, дієслів, прислівників), проілюстровано функційне навантаження словесного наголосу, характерне і для сучасної української літературної мови та її діалектів. Зокрема представлено розрізнення граматичних форм: а) род. відм. одн. та наз. відм. мн., пор.: *води́* – *води́*, *борони́* – *бо́рони*; видових форм дієслова, напр.: *пізна́ю* – *пізнаю́*; б) лексико-граматичних, пор.: *доро́га* – *дорога́*, *мала́* – *ма́ла*, *по́мочи* – *помочи́*; в) лексичних, напр.: *му́ка* – *мукá*, *пла́чу* – *плачу́* [Грамати́ка: 10, 47, 50–51].

Очевидним і передбачуваним, на нашу думку, є те, що в Граматиці трапляються слова з варіантним наголошенням (у Граматиці такий наголос названо «не постійним»), бо автори намагалися поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови, пор.: *бу́де* і *буде́*, *бу́ло* і *було́*, *весі́ле* і *весі́лля*, *Украї́на* і *Укря́їна*.

Таку варіантність автори Граматики пояснюють просторовою розбіжністю в наголошуванні: «У деяких словах уживає ся як до око́лиці рі́жний на́голос: *ве́рба* – *верба́*, *кажу́* – *ка́жу*, *несете́* – *несе́те*, *несемо́* – *несемó*, *несучи́* – *несу́чи*» [Грамати́ка: 10]. Хоч території функціонування зазначених а. т. не вказано, очевидним є те, що форми з парокситонним наголошенням характерні для південно-західного обширу, адже вони і сьогодні функціонують у мовленні вихідців із південно-західного наріччя, а форми з наголошеною флексією – південно-східному. Водночас зауважимо, що це був період кодифікації наголошення в українській мові і вибір того чи того акцентного типу супроводжувався хитанням наголосу. Про це свідчать такі приклади:

– дієслова 1 ос. одн.: із наголосом на закінченні *беру́* (99), *веду́* (13), *везу́* (97), *вела́* (13), *жену́* (25, 99), *заплету́* (25), *замету́* (25), *люблю́* (18, 100), *ломлю́*

(18), *несу́* (11, 97), *перу́* (99), *печу́* (97), *плелá* (13, 19), *терплю́* (101), *хвалю́* (42, 94, 100); та з наголосом на основі *брéшу* (100), *вóжу* (17, 101), *вóзьму* (23, 97), *збéру* (25), *зрóблю* (135), *ка́жу* (27), *ку́плю* (18, 100), *лóвлю* (100), *лóмлю* (101), *мéлю* (100), *но́шу* (101), *ті́шу* (99), *пíду* (32), *плéщу* (100), *прій́ду* (150), *прóшу* (17), *ска́жу* (32), *слу́жу* (101), *стру́жу* (16, 99), *суд́жу* (17), *тра́флю* (101), *хóджу* (46, 101);

– прикметники: із наголосом на закінченні: *давни́й* (58), *нови́й* (40), *піснíй* (105), *тяжкíй* (29); та з наголосом на основі: *блі́зький* (40), *да́вний* (58), *зе́мний* *лéгкий* (40), *прýмий* – *прýмого* (91), *широ́кий* (30);

– дієприкметники: із наголосом на суфіксові *-ен-*: *замкне́ні* (23), *ломле́ний* (18), *плаче́ний* (від *плати́ти*) (17), *пуце́ний* (17), *ране́ний* (17), *судже́ний* (17), *хвале́ний* (17); та з наголосом на корені: *змя́гчену* (24), *ку́плений* (18), *лóвлений* (18), *лю́блений* (18), *тра́флений* (18).

У граматиці проілюстровано також зміну місця словесного наголосу, зумовлену зміною синтаксичних конструкцій, пор.: *ви́дить мене́* – *іди́ від ме́не*, *чека́й на Петра́* – *на Пе́тра*, *співа́ють коляду́* – *на ко́ляду*, *з п'я́того віку́* – *по́киві́ку*, *до́бра ніч* – *добра́ніч*, *па́сти на зе́млю* – *кі́нути о́ землю*, *одно́гочолові́ка*, *а́ні о́дного чолові́ка* – *ні́ одного чолові́ка*, *найме́ньше* – *що на́йменьше*, *себе́* – *про се́бе*, *соби́* – *по собі́* (14) та ін. Причиною такого наголошування автори вважають тісне поєднання слів із попереднім чи наступним словом, тобто конструкції з енклітиками та проклітиками, пор.: *ніко́ли* – *коли́*, *по́ночи* – *но́чи*, *пона́йбільше* – *найбі́льше* (10).

Яскраво відображено в граматиці функціонування парокситонного, пропарокситонного наголошування різних граматичних класів і їхніх форм, зокрема:

– іменники: наз. відм. одн. *азбу́ка* (45), *а́мiнь* (30, 32, 62), *а́нгел* (30, 63), *бо́язнь* (13), *ві́льха* (123), *ву́йко* (46), *галу́зе* (27), *голово́нька* (58), *Го́сподь* –

Господу – *Господéви* (71), *жолудé* (26), *зérно* (11), *значі́нє(я)* (10, 22, 25, 34), *зор’я* (123), *звѣ́зда* (11), *губа* (25), *до́чка* (30), *квáртил* (31), *лицáрство* (38), *на́рид* (63), *о́бряд* (30), *о́лень* (41), *печі́во* (38), *пі́тьма* (44), *пóсол* (25), *пréдмет* (105, 108, 131), *приятель* (135), *продáвець* (33), *слі́на*, *со́сна* (20), *сосóнка* (29), *тепері́шність* (91), *щéка / щóка* (41); род. відм. одн. (*задля*) *вигóди* (21), *вóза* (25), *дрóзда* (66), *жáлю* (12), *зérна* (11), *мóсту* (9), *плóта* (25), *пóсту* (66), *спокóю* (70), *язі́ка* (5, 7, 14); зн. від. одн. *вéсну* (131), *середі́ну* (147), *щéку* (5); ор. відм. одн. *губо́ю* (8), *мужчино́ю* (123), *отво́ром* (20), *язі́ком* (5); м. відм. одн. *на губі́* (8), *на мóсті* (68), *на Укра́їні* (86), *на язівці́* (68); наз. відм. мн. *лебéді* (10) *пóсли* (25), *ті́ла* (76); род. відм. мн. *не́діль* (124), *рі́чий* (123); дав. відм. мн. *до́чкам* (134), *ті́лам* (76); ор. відм. мн. *голосі́вкáми* (9), *знакáми* (6, 160), *кі́ньми* (30, 110, 132), *кра́ями* (8), *рі́зкáми* (32); м. відм. мн. *при ді́сло́вах* (94), *ті́лах* (76);

– займенники: род. відм. одн. означальний *всьóго / всéго* (87), присвійні *мóго* (32, 44), *свóго* (91), особові з прийменником *на мéне* (але *менé*) (31–32), *без мéне* (63), *до нéго* (42); вказівні *сьóго / сéго* (86), *тóго* (86), *крім тóго* (4, 7), *тóї* (31); *до однóго жівтєля* (31), *однóго з хлопців* (33); дав. відм. одн. означальний *всьóму / всéму* (87), вказівний *тóму* (86);

– прикметники: *мóрський* (39), *однакóвий* (56), *тепері́шний* (40); вищий ступінь порівняння *вигідні́йшим* (15), *виразні́йшим* (15);

– дієслова, інфінітивні форми: *бі́гти / бі́чи* (48), *вéзти* (46, 52, 97) – *повéзти* (56), *вéсти* (25, 47, 52) – *повéсти* (56), *вивозі́ти* (55), *виході́ти* (123), *думáти* (34), *зазначі́ти* (34), *звужі́ти* (7), *зносі́ти* (55), *наповні́ти (черево)* (32), *не́сти* (11, 41, 52, 97) – *понéсти* (56), *перелазі́ти* (25), *плéсти* (14, 25), *плеска́ти* (47), *плі́сти* (60, 110), *продовжі́ти* (24), *цві́сти* (25); собові форми дієслів: 1 ос. одн. *брéшу* (100), *вóжу* (17, 101), *вóзьму* (23, 97), *збéру* (25), *зрóблю* (135), *ка́жу* (27), *ку́плю* (18, 100); 2 ос. мн. *не да́ли* (33), *несéте* (42); 3 ос. одн.: *виклику́є* (15), *зійде* (121), *не́сла* (50), *прійде* (46, 88), *приймíло* (67), *змягчíло* (24), 3 ос. мн.: *бу́ли* (93),

не *взя́ли* (34), *жи́ли* (15), *зача́ли* (4), *одпові́ли* (35), *поча́ли* (4), *поча́ли* (124), *приня́ли* (4, 46);

– прислівники: *весе́ло* (142), *до́сить* (88), *зперéду* (34), *корóтко* (27, 76), *однако́во* (24);

– сполучник *але* (8, 11).

Пропарокситонне наголошування іменників різних відмінкових форм: *а́нгелик* (127), *ві́дті́нки* (34), *зна́рядів* (123), (з) *гу́бами* (5, 7), *за́мітку* (33), *Єванге́ліє* (30, 94), *при на́годах* (30), *на́роде* (67), *перéполох* (56), *перéставка* (23), *прéдметом* (30), (в) *та́блиці* (6), *тепері́шности* (91, 95), *при ужі́ванню* (30), а також віддієслівні іменники на *-анє*: *ба́жанє* (17), *дода́ванє* (33), *пі́знання* (15). Підкреслимо, що парокситонне та пропарокситонне наголошення сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західної України.

Звертаємо увагу на наголошування мовознавчих термінів, які на сучасному етапі вживаються з іншою акцентуацією, пор.: *голосі́вкі* (род. відм. одн. *голосі́вки*) – *голосі́во́к* – *голосі́вқа́ми* (12, 18, 20, 23), *шелесті́вкі* (від *шелесті́вка*) – *шелесті́во́к* – *шелесті́вқа́ми* – *по шелесті́вках* (12, 14, 19, 20, 23), *повно́голос* (23), (з) *одно́го скла́ду* (4); *дієсло́во* – мн. *дієсло́ва* (27, 29), *заі́менники* (27), *і́менники* – *і́менникі́в* (4, 5, 16, 24, 27), *приі́менники* – *приі́менником* (27, 108); *ві́дмі́нок* – *ві́дмі́нка* – *ві́дмі́нку* (4, 108, 127), *в мно́жині* (4), *о́днина* – *в о́днині* (4, 5, 111); *на́росток* – *на́ростком* (34), *пі́томих* (32), *при́ставка* (49), *прису́док* – *прису́дком* – *прису́дки* (106, 107, 108); а також таких слів: *бі́лоруські́й* (23), *даро́м* (33), *дерева́* (67), *зазначимо́* (47), *знако́м* (24), *кі́нцевá* (24), *майже́* (48), *паши́порт* (56), *підборо́док* (44), *пона́йбільше* (34), *почато́к* (38) – *на початку́* (19), *пра́слов'яни* (23), *сорокові́й* (39), *ставу́* (66), *становля́ть* (34), *ученик* – мн. *ученики* (30), *учени́ця* – мн. *учени́ці* (30), *хворосто́у* (66), *якимнебу́дь* (34).

Наведені приклади свідчать про те, що акцентна система – це не застиглий процес, а динамічний. Водночас, зіставивши наголошування, представлене в

«Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, із діалектним, зокрема із буковинськими, надсянськими, наддністрянськими говірками, з'ясовано, що чимало слів не змінили свого наголошування і сьогодні.

6. 3. Віддзеркалення діалектного довкілля на акцентуаційному рівні в поетичному мовленні І. Я. Франка

Дослідження акцентної системи на матеріалі поетичного мовлення є актуальним і перспективним, оскільки дає відомості про стан наголосової системи української мови різних періодів її розвитку, своєрідність функціонування наголосу в поетичному мовленні, вплив поетичної практики на формування акцентуаційної норми, конкурування акцентних варіантів.

Загальновідомим є той факт, що в основі української літературної вимови лежить середньонаддніпрянський діалект, зафіксований і поширений акцентованими виданнями Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, а пізніше віршами Лесі Українки, Б. Грінченка, М. Т. Рильського та ін. Твори цих письменників послуговували головним матеріалом для аналізу й кодифікації акцентної системи. На становлення української літературної мови, її норми загалом та акцентної зокрема впливало і поетичне мовлення І. Я. Франка.

Цікавим є питання, як І. Я. Франко, дбаючи про розвиток української літературної мови і водночас про збереження життєдайної сили діалектів, поєднював ці дві форми загальнонаціональної мови, чи віддзеркалилось діалектне довкілля на акцентному рівні в поетичному мовленні І. Я. Франка.

Більше того, на час активної творчої діяльності І. Я. Франка окреслились два варіанти розвитку української літературної мови – наддніпрянський і галицький, які попри спільність мали й чимало відмінного. Староукраїнська акцентна система на різних українських землях також отримала свій окремішній розвиток [Гальчук 2010: 34]. Саме тому не втрачає своєї актуальності вияв у

поетичному ідіолекті І. Я. Франка тих особливостей, які презентують західноукраїнський варіант літературної мови,

Для з'ясування цих питань виправданим, на нашу думку, є зіставний аналіз поезії І. Я. Франка на акцентному рівні з наголошуванням, яке функціонує в його рідній говірці села Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.⁵⁶; застосування такого прийому засвідчить висновок про відображення / не відображення діалектної системи і її вплив на формування поетичного мовлення І. Франка, а також про статику чи динаміку акцентної системи в досліджуваній діалектній системі.

Аналізуючи поезію І. Я. Франка, акцентологи – В. М. Винницький, Р. С. Міджин, О. Рязанова – порівнювали виявлені особливості наголошування із нормою сучасної української літературної мови, виявляли відхилення від неї, чи так звані «поетичні вольності», які, як зазначає І. І. Огієнко, є неприпустимими для поета. «Кажуть, ніби поетові вільно жити – за вимогами ритму – якої він хоче форми чи наголосу. Такий погляд, – на думку мовознавця, – зовсім помилковий. Поетична воля – це воля поетові вжити котроїсь однієї форми з тих, що літературна мова допускає їх декілька. Коли ж поет уживає такої форми, що літературна мова її не допускає, то це ... недозволений прогріх супроти своєї літературної мови» [Огієнко 1952: 29]. Очевидним є те, що І. Я. Франко мав іншу думку щодо функціонування діалектизмів: «етнографічні відмінності українського народу, в т.ч. і мовні, при спільності української основи ані знівечити, ані замазати... не можна, та й чи треба? Адже се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на користь цілості» [Франко 1980 28: 175].

⁵⁶ Діалектні тексти в говірці села Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. ми записали під час експедиції 2012 р.

Поезія І. Я. Франка, зберігаючи діалектні фонетичні, лексичні, граматичні форми⁵⁷, відображає функціонування західноукраїнського варіанта літературної мови і на акцентному рівні, пор.: *Ні, то Доля грядки ко́пле* (І, 40)⁵⁸, *Підоймі́ся, колосися, досягай щасливо* (І, 37), *Жи́ймо! Ко́жде своїм шляхом* (І, 102), *Зди́блемось* колись – *то добре* (І, 102), *Хто́ ти хоче світ зв'язати* (І, 40), *Хто́ тя хоче в пута вкати* (І, 40), *Тво́його* «я» найкраща частка (І, 127), «Як почувеш вночі край свого́ вікна» (І, 114), *Підносиш до вершин сво́його трону* (І, 176), *Гордая мова – вітер зи́мний* (І, 107), *Скв́анно* так мій слух ловив *Всі слова її* (І, 111), «*Та нашої любові не вбило*» (І, 72).

Виявлені в поетичному мовленні І. Я. Франка діалектні акцентні форми з парокситонним наголошенням (*ме́чусь, ле́жу, вбе́ру, злагóджу, сте́лю, всте́лю, засте́лю, си́джу, про́шу, бе́ре, реве́те, мойо́го, сво́його* та ін.) і сьогодні є диференційною ознакою українського діалектного простору, презентують південно-західний обшир загалом і сучасну говірку с. Нагуєвичі зокрема.

У поезії І. Я. Франка зафіксовано також і акцентні варіанти, зокрема в різних граматичних формах дієслів *бра́ти, бу́ти, грози́ти, зва́ти, зва́тись, зійти́, лиши́ти, надійти́, піти́, полети́ти, прийти́, сиді́ти*: 1 ос. одн. *бу́ду – буду́, зійду́ – зійду́, лишу́ – лішу, піду́ – піду, прийду́ – прийду, сиджу́ – си́джу*; 1 ос. мн. *будемо (бу́дем) – буде́мо (буде́м), звемо́ – зве́мо, підемо (пі́дем) – піде́мо (піде́м), прийдемо – прийде́мо (прийде́м)*; 2 ос. одн. *бу́деш – буде́ш, підеш – піде́ш*; 2 ос. мн. *будете – будете, прийдете – прийде́те*; 3 ос. одн. *бере́ – бе́ре, буде́ – буде́, була́ – бу́ла, було́ – бу́ло, грóзить – грозить, зійде́ – зійде, наді́йде – наді́йде, пі́де*

⁵⁷ За дослідженням І. Г. Матвіяса, лексичною основою мови творів І. Я. Франка є говірки бойківського, наддністрянського, покутського, буковинського, частково гуцульського говорів і традиція західноукраїнського та східноукраїнського варіантів літературної мови [Матвіяс 2003: 11–16].

⁵⁸ У дужках подаємо посилання на джерело: Франко І. Твори в двох т. (римською цифрою – том, через кому – номер сторінки).

– *пиде́, полети́в* – *полетів*, *прийде́* – *прийде*; 3 ос. мн. *бу́дуть* – *буду́ть*, *булі́* – *бу́ли*, *прийду́ть* – *прийду́ть*; у дієприслівниках недоконаного виду: *лежачи́* – *ле́жачи*, *сидячи́* – *си́дячи*, *стоячи́* – *сто́ячи* [Винницький 1981: 44; Рязанова 2006: 219–226]; множинних іменників у різних відмінкових формах: род. відм. мн. *па́хоців* – *пахо́ців*, ор. відм. мн. *людьмі́* – *лю́дьми*, м. відм. мн. *у гру́дях* – *у грудя́х* [Міджин 2011]; у прикметнику *лю́дський* – *людський*, *лю́дського* – *людсько́го*, *лю́дському* – *людсько́му*, *лю́дські* – *людські́* (I, 85; I, 123); у прислівнику *зо́всім* – *зовсі́м* (I, 82, 99, 114) та ін.

Припускаємо, що функціонування акцентних варіантів у поетичному мовленні І. Я. Франка можна пояснити не тільки «дотриманням відповідного ритмічного малюнка фрази: збереженням ямбічної, хореїчної та інших тенденцій, створенням своєрідного ритмічного ладу діалогу, збереженням фольклорно-пісенного ладу, коломийкового ритму при перекладі різних поетичних творів» [Винницький 1981: 10], а й ваганням автора щодо вибору одного із них, намаганням ввести південно-західний варіант наголошування до літературної норми. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що в поетичному мовленні І. Я. Франка функціонує чимало дієслівних форм тільки з діалектним наголошуванням: *дійде́мо*, *дійде́ш*, *ввійде́*, *відійде́*, *дійде́*, *дійду́ть*, *зайде́ш*, *зайду́ть*, *пиде́*, *пиду́ть* та ін. [докл.: Винницький 1981: 44–46].

Наголос у поетичних творах здебільшого визначають відповідно до ритмічної будови, пор.: «*Прийде́ нове́ життя́, добро́ нове́ у світ*» (I, 60), «*Отак ми всі йдемо́, в одну́ громаду ску́ті*» (I, 60), «*Черво́на стрі́чка вплéтена була́*» (I, 61), «– *Ага́, не ска́жу! – Ну, скази́, а то Запла́цу!*» (I, 62), «*І почувéш ти жар невгаши́ний, Що платитиме́ серце твоє́, І тривога, мов меч наостре́ний*» (I, 74). Водночас у поезії І. Я. Франка трапляються випадки, коли слово можна прочитати з різним наголосом – і з кореневим, і флексійним, – не порушуючи при цьому ритму: «*Ї́ї візьме́ обі́гріє*» [Рязанова]; «*Не надійте́сь, що ве́рну́ я з дороги*

«нечестивої» (I, 51); а також займенники: «Судді мої по щирості» (I, 52), «Тоді в ім'я сього ладу (I, 52)», «Що нікого не впустить до сього нутра» (I, 123), «Що в моїм серці сей розпалив огонь» (I, 124), «Твої очі, як те море» (I, 100), «Серця мого давнє горе» (I, 100).

У деяких словах у тексті наголос поставлено, що свідчить про розуміння автором ваги цієї суперсегментної одиниці в мовній системі. Про зацікавлення І. Франка українською акцентною системою підтверджує стаття «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання», у якій автор звернув увагу на особливість цього структурного рівня: «Українська мова, аналогічно до грецької, має різнорідні наголоси, навіть різнорідніші, ніж грецька ..., а польська, аналогічно до латинської, має всі наголоси на передостаннім складі» [Франко 1912: 13].

Авторські наголоси засвідчують:

1. Відповідність до літературної норми, що може бути зумовлено ритмічним контекстом. Такі наголоси представлені в різних граматичних класах слів, зокрема, іменників: «І повзе ліниво човен, і воркоче, і бурчить» (I, 58), «І в уніформ так, як рекрут, упхнута» (I, 81), «Ні люду замного на нашій ріллі» (I, 94), «Хвиля радісно плюскоте та леститься до човна» (I, 58), «Гнізда розпусти, зопсуття й обмани» (I, 50), «Під пишнотою золотою» (I, 71), «Тут користь власну, тут святу лояльність» (I, 78), «Муштруйся, рекруте-небоже» (I, 76); займенників: «Всього, о що лиш будемо просити» (I, 62); прикметників: «Нове, багатше життя в своїм лоні» (I, 67), «лиш що до старого нове причинило б» (I, 94); дієслів: «Аміль, аміль, кажу тобі, мій сину» (I, 78), «Що ж тут думати? Тримає, то тримає, а візьме. То візьме, ні в сім, ні в тому не питатиме мене» [Рязанова // <http://shag.com.ua/ivan-franko-v-ocinkah-dmitra-doncova-dolannya-epohi-ratio-oleg.html?page=6>], «Вечір в маю, співом все село гуло» (I, 38), «Встань,

орачу! Вже прогулі вітри» (I, 35); прислівників: «*І всі ми, як один, підняли вгору руки*» (I, 59), «*Тут всяку видно наголо особу*» (I, 86).

Проставивши наголоси, автор намагався запобігти різночитанню тексту, адже наголос в українській мові виконує диференційну функцію – розрізняє форми наз. відм. мн. та род. відм. одн.: «*Серця'твою почують давню силу*» (I, 84), «*До сонячних палат. І тра'ви, й ниви*» (I, 63), «*Нею дива' прояснилися земні*» (I, 66), «*По бездітних Багатих сусідах мамі' роздали*» (I, 95); форми майбутнього часу і неозначеної форми дієслів: «*Все перевер'нуть униз головами*» (I, 79).

2. Відповідність до норми діалектної, зокрема, такий наголос виявлено в іменниках: «*На поклик правди проти бр'ехні стали...*» (I, 56), «*З світочем науки против бр'ехні й т'ми – Гей, робучі руки, Світліі умі!*» (I, 53), «*Далеко над сподівання дітей*» (I, 63), «*Дев'ять ще годин страшиного Ко'нання – чи не замного*» (I, 91), «*Стрик'ів хлопець – півтора; в мамі й стрийні*» (I, 95); прикметниках: «*Як те залізо з силою дивною*» (I, 83), «*Та слави людської зовсім ми не бажали...*» (I, 60), «*Чого ти, хлопе, вбравсь у стрій лицарський*» (I, 81), «*Я найстарший був, мав три роки з весни*» (I, 95), «*Не стало б до праці щонайкращих рук*» (I, 94), «*Моя вже задов'жена частка*» (I, 96); займенниках: «*Говорить дурень в серці своїм*» (I, 186), «*Смуток на тво'йому Ясному личеньку*» (I, 50), «*Не знав, що' далі там, за твоїми хатками*» (I, 67), «*Що ще круг мо'єї колиски гомонів*» (I, 68); дієсловах: «*Всюди нів'ечиться правда*» (I, 54), «*І я, прикований ланцем залізним, стою*» (I, 59), «*Сам ходжу за ним і благаю-цвілю*» (I, 95), «*Против р'ожна перти, Против хвиль плисті*» (I, 53); прислівниках: «*Доси'ть, що отак ні в добрі, ні в біді Проишов цілий вік старовині*» (I, 94), «*Коли часо'м на вулиці побачу*» (I, 75).

Поетичне мовлення І. Франка цікаве й своєрідне, дає цінні відомості про стан акцентної системи української мови кін. XIX – поч. XX ст. Очевидним є те, що наголошування переважної більшості слів, їхніх форм відповідає

літературному стандартів. Якщо ж подивитися на акцентну систему в українському діалектному просторі, то саме таке наголошування характерне говіркам південно-західного наріччя. Це свідчить про однаковість української акцентної системи на великому українському обширі.

Водночас у канву поетичного мовлення майстерно вплетено форми з діалектним наголошуванням. Вважаємо, що І. Я. Франко свідомо вводив у текст південно-західні акцентні варіанти не тільки для відтворення місцевого колориту, досягнення більшої гармонії мовних форм, ритмомелодики, а й для популяризації їх на ширшому обширі. Адже І. Я. Франко, занурившись у рідномовну стихію, вважав діалекти одним із джерел формування, збагачення літературної мови: «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки... має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» [Франко 1986 37: 207].

Діалектне наголошування, виявлене в поезії І. Я. Франка, активно функціонує в західноукраїнському мовному ареалі, зокрема в рідній говірці митця – с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну Львівської обл.

Пропонуємо фрагмент тексту з говірки с. Нагуєвичі, який ілюструє функціонування акцентної системи у монологічному діалектному мовленні:

*[йаходіла до шкóли/ зак'інчіла/ поступіла ў інститут/ робіла ў шкóл'і /
прац'увала ўчител'ом / ма́йу дві до́чки / сіна / між собо́ў до́бре // на́йстарша /
ма́йе хлопчіну / середу́шча дон'ка́ розведéна / не ма́йе хло́па / живе́ сама́ по со́б'і
// син ў Кі́йеві ў Попла́ўс'кого / таланові́тий / без гроше́й поступіў / без коп'ї́ки
/ робіў ў Тру́скавці / банд'угі́ напáли / чотири м'іс'ац'і буў ў д'іка́рн'і / [...] йі́хаў
ф'іроў до мо́го брата [...] вергла с'і соба́ка // ма́йе д'і́ўчину / живу́т на в'éру //
ра́н'ше д'і́ти бу́ли іна́кш'і / а нін'і не хóчут слухати н'і ма́му / а́н'і та́та / не
зда́л'і / пйут / шо́с'і ро́бит / сам'і зна́йете // йа с'і л'убіла ді́ўкоў ўбира́ти і ніні
л'убл'у ўбра́ти / йак їду до цéркви / то ўбі́рам нове ўбра́н'е / сп'ідни́ц'у / сук'énку*

/ вишиту сорóчку на прáзник ...ўбéру / лáдна / о / то ше ї хлопí с'ї оберта́йут /
 йа си ше хло́па на́йду [...] чулув'і́к / а пес / то вс'о одно́ // [...] нíні л'ўди об'і́злені
 / по л'ўц'ки треба // [...] а ви зна́йете / а мо́йа ма́ма / не м'і́ла чита́ти / а грóш'ї
 м'і́ла рахува́ти і шо то йе / йа́к то по́ясніти //].

Характерно, що в рідній говірці І. Я. Франка також зафіксовано акцентні варіанти, що свідчить про рух наголосу, конкуренцію акцентних форм, пор.: *будéм – бў́дем, бу́ло – було́, заході́ли – захóдили, дочка́ – до́чка, коза́ки – козакі́, ха́ти – хати́, зовсі́м – зóвсім.*

Уточнення щодо правильного наголошування потребує і назва села *Нагуєвичі*, оскільки в мовленні функціонує *Нагу́євичі* і *Нагує́вичі*. Відповідь на це питання дає сам І. Я. Франко в статті «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання», зазначивши, що «назва села Нагуєвичі має наголос на четвертім складі» [Франко 1912: 13]. Мовлення діалектоносіїв свідчить, що вони саме з таким наголошенням і вживають цю назву – *Нагу́євичі*, а не *Нагує́вичі*.

Отже, поетичне мовлення І. Я. Франка, віддзеркалюючи діалектне довкілля, є одним із джерел дослідження формування української акцентної системи, функціонування південно-західного варіанта української літературної мови, динамічних процесів у діалектній акцентології. Вважаємо, що І. Я. Франко свідомо вживав акцентні варіанти у власній літературно-мовній практиці не тільки для того, щоб проілюструвати мовний, зокрема акцентний колорит рідного йому довкілля, а й зблизити галицький варіант літературної мови з наддніпрянським з одного боку, а з іншого – збагатити літературну мову вкрапленнями із південно-західних говірок. Адже І. Я. Франко дбав не тільки про досконалість поетичної форми, дотримання рими, а й про збереження рідного слова, його форми, свідченням чого є рядки: «Діалект, а ми його надишем Міццю

духу і огнем любови І нестертий слід його запишем Самостійно між культурні мови» (І, 186).

6. 4. Південно-західний тип наголошування як літературна норма

Питання літературно-діалектної чи діалектно-літературної взаємодії не нове, його досліджували і вивчають сьогодні на різних структурних рівнях в практичному та теоретичному аспектах К. П. Михальчук, Л. В. Щерба, О. Б. Курило, О. Н. Синявський, І. І. Огієнко, Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, М. М. Пилинський, І. І. Ковалик, А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс, П. Ю. Гриценко, К. Ф. Герман, В. Г. Скляренко, В. М. Винницький, С. Я. Єрмоленко, В. В. Грещук, М. П. Лесюк, Л. О. Ткач, Л. В. Струганець. Це далеко не повний перелік мовознавців, які висвітлювали складне питання взаємодії двох форм національної мови – літературної та діалектної – на різних хронологічних зрізах та функціональних рівнях. Однак і сьогодні питання взаємодії залишається актуальним, адже «глибоке і всебічне розуміння структури сучасної літературної мови не можливе, звичайно, без досліджень з проекцією на діалектні джерела, що лягли в основу літературної мови і живлять її у процесі історичного розвитку» [Жовтобрюх 1973: 3].

Праці І. Я. Франка, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, Ю. В. Шевельова засвідчують внесок Галичини з різною інтенсивністю залежно від «політичного організму», у якому жила Галичина, у формування загальнолітературних норм української мови. Але чи можна окреслити словом «внесок» мовні процеси, які відбувалися і живуть сьогодні на південно-західних теренах? Адже, як слушно зауважив Ю. В. Шевельов: «це ... не просто місцеві діалектні риси, а й інакша традиція літературної мови, зокрема плеканої в пресі, літературі, школі, мові інтелігенції на щодень» [Шевельов 1996: 7].

Галичина, впливаючи на розвиток загальноукраїнської літературної мови, вбирала в себе й елементи інших українських діалектів. Унаслідок таких взаємовпливів «відмінності з Галичиною вирівнювалися, але ніколи це вирівнювання не доходило до кінця, до цілковитої тотожності» [Шевельов 1996: 13]. Саме це дало право сучасним дослідникам констатувати про існування двох варіантів літературної мови – східноукраїнського і західноукраїнського, – які спричинені суспільно-політичними умовами, що склалися в Україні.

Відмінності мови Галичини (ширше – носіїв південно-західного наріччя) від літературного стандарту і сьогодні відчутні на різних структурних рівнях, зокрема, на акцентному, про що писали І. І. Огієнко [Огієнко 1952], Л. А. Булаховський [Булаховський 1947], Ф. Т. Жилко [Жилко 1966], С. П. Бевзенко [Бевзенко 1980], Ю. В. Шевельов [Шевельов 1996; 2002], В. М. Винницький [Винницький 2002; 2008]. На відмінності між просодичними системами різних діалектних зон української мови – півночі (київсько-поліською) та півдня (галицько-подільською) наголошував Ю. В. Шевельов [Шевельов 2002].

В українському мовознавстві питання літературно-діалектної та діалектно-літературної взаємодії на акцентному рівні висвітлені недостатньо. Науковці здебільшого досліджували два питання: 1) роль українських територіальних діалектів у процесі становлення української літературної акцентної системи – діалектно-літературну взаємодію; 2) вплив української літературної акцентної системи на територіальні діалекти – літературно-діалектну взаємодію.

Особливої уваги потребує питання кодифікації як територіального варіанта норми південно-західного а. т. дієслів 1-ої ос. одн. теп. ч. (*кажу*, *люблю*, *пишу*), двоскладових інфінітивних форм і утворених від них особових форм (*везти*, *нести*), форми род. відм. одн. особових займенників (*мого*, *т'вого*, *с'вого*), присвійних займенників і словозмінних форм від них (*моя*, *моє*). Для цього,

на нашу думку, необхідно проаналізувати діалектне наголошування через призму критеріїв літературної норми.

Мовознавці зауважували, що лінгвальною основою у створенні акцентної системи української літературної мови став середньонадніпрянський говір за участі інших територіальних діалектів. Східні а. т. в літературній нормі були взяті за взірць норми, оскільки дослідники вважали, що основа нової української літературної мови є одноваріантною – східноукраїнською (вужче – середньонадніпрянською).

Звичайно, у літературну мову в різні часи влилися а. т. також з південно-західного наріччя. Зокрема, про західноукраїнські впливи в акцентній системі зауважував Ю. В. Шевельов [*Шевельов 1996*: 131–137].

Зіставивши «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка як найдосконаліший словник української живої мови до початку 20 ст., одним із основних завдань якого була консолідація української мови, «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (Львів, 1886), у якому широко представлено діалектну лексику південно-західного наріччя, сучасні орфографічні словники, у яких відображено сучасне нормативне наголошування, виявлено функціонування південно-західних а. т. як літературно-нормативних, а також наявність у сучасній українській літературній мові низки паралельних акцентних варіантів, один з яких – південно-західний.

Зокрема, південно-західний варіант наголошування усталився як нормативний на сучасному етапі: бор'сук [*Желехівський*] / 'борсук [*Грінченко*] / бор'сук (орф.); вап'но [*Желехівський*] / 'вапно [*Грінченко*] / вап'но [*Погрібний*]; дос'тупний [*Желехівський*] / доступ'ний [*Грінченко*] / дос'тупний [*Погрібний*]; перек'рій [*Желехівський*] / пе'рекрій [*Грінченко*] / перек'рій [*Погрібний*]; вес'ня'ний [*Желехівський*] / весня'ний [*Грінченко*] / вес'ня'ний [*Погрібний*].

Чимало слів у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка подано з варіантним наголошуванням, один із яких – південно-західний, пор.: *гуль'ба* [Желехівський] / *'гуль'ба* [Грінченко] / *гуль'ба* (орф.); *дріб'ний* [Желехівський] / *д'ріб'ний* [Грінченко] / *дріб'ний* [Погрібний]; *дрото'вий* [Желехівський] / *д'ро'товий* [Грінченко] / *дрото'вий* [Погрібний]; *джере'ло*, *жере'ло* [Желехівський] / *же'ре'ло* [Грінченко] / *джере'ло* [Погрібний].

Південно-західний варіант наголошування є одним із літературно-нормативних паралельних акцентних варіантів: *бай'дуже* [Желехівський] / *'бай'ду'же* [Грінченко] / *'бай'дуже* [Погрібний]; *газ'да* [Желехівський] / *'газда* [Грінченко] / *'газ'да* [Погрібний]; *дри'гати* [Желехівський] / *д'ри'гати* [Грінченко] / *д'ри'гати* [Погрібний]; *жа'ло* [Желехівський] / *'жа'ло* [Грінченко] / *'жа'ло* [Погрібний]; *'засипка* [Желехівський] / *'за'сипка* [Погрібний]; *'зерно* [Желехівський] / *'зер'но* [Погрібний]; *мов'чанка* [Желехівський] / *'мов'чанка* [Погрібний]; *об'рус* [Желехівський] / *'об'рус* [Погрібний]. Зауважимо, що однією з причин, а на думку Ю. В. Шевельова, першопричиною, виникнення варіантного наголосу в сучасній українській літературній мові є перехрещення східноукраїнських та західноукраїнських впливів [Шевельов 1996: 131].

Щодо впливу української літературної мови на територіальні діалекти, то дослідники в описах акцентуаційних особливостей словозміни і словотвору повнозначних частин мови, визначаючи а. т. й типові говіркові тенденції в наголошуванні, здебільшого розглядали їх у зіставленні з літературно-нормативним наголошуванням відповідних форм, фіксуючи таким чином «відхилення» від літературного наголошування.

Неодноразово поставало питання про унормування наголосів у словах та потребою викоринити південно-західний тип наголошування за допомогою школи, радіо, телебачення, зокрема, в дієсловах 1-ої особи однини теперішнього

часу (¹кажу, ¹люблю, ¹пишу), двоскладових інфінітивних формах (¹везти, ¹нести), формах родового відмінка однини особових займенників (¹мого, т¹вого, с¹вого)?»

Свого часу Л. А. Булаховський зауважив, що такий тип наголосу «поступово зникає і в говірній мові» [Булаховський 1947: 3].

Дослідження Я. В. Закревської [Закревська 1966: 123], Н. Й. Марчук [Марчук 1977 б: 154; Марчук 1977 а: 50–52] свідчать, що наголос на корені, зокрема, у парадигмі дієслів у говірках південно-західного наріччя, стійкий, стабільний, не уніфікований до літературного варіанту – флективного. В. М. Винницький, проаналізувавши час, шляхи, причини виникнення, функціонування української дієслівної парокситонези, зазначає, що не відбувся процес олітературення такого наголошування і припускає, що «й кореневе (парокситонне) акцентування (*ка́жу, но́шу, пи́шу, ро́блю, хо́джу* і под.) не варто, мабуть, трактувати як порушення літературної норми, а як можливе, прийнятне (розмовне). І такі акцентні варіанти доцільно було б подавати у найновіших українських словниках» [Винницький 2008: 54]. Ідею доцільності унормування зазначеного а. т. неодноразово висловлювали і ми на підставі спостережень, які свідчать про те, що в говірках південно-західного наріччя в досліджуваних формах не відбулося уніфікації наголосу до літературної акцентної норми⁵⁹. Хоча ми свідомі того, що можливий і процес, унаслідок якого виникає діалектно-літературний білінгвізм. Щоб обґрунтувати доцільності унормування парокситонного а. т. зазначених вище форм, було проаналізовано південно-західний тип наголошування за критеріями, які встановлені до літературної норми [Пилинський 1976: 97–103], [Єрмоленко 2007: 439]. Підкреслимо, що

⁵⁹ Цю ідею було виголошено в доповідях на міжнародному науковому семінарі «Лінгвістичний атлас: проблеми створення та інтерпретації» (Інститут українознавства ім. Крип'якевича. Львів, 20–21 травня 2005 р.); всеукраїнській науковій конференції «Проблеми мовної норми: лексика, термінологія, правопис» (Національний університет «Києво-Могилянська академія», 29–31 січня 2008 р.).

питання критеріїв норми дуже складне й сьогодні залишається актуальним і ґрунтовно не вивченим, оскільки в ньому «переплітаються як суто мовні, так і позамовні (культурно-історичні) фактори» [Пилинський 1976: 102].

Отож, південно-західний тип наголошування зазначених слів відповідає:

– територіальному, або культурно-історичному критерію, який пов'язаний із історією розвитку мови і культури, тобто основі, на якій формується літературна мова. Не можна ігнорувати особливості історичного розвитку південно-західної України, зокрема Галичини, яка «жила в іншому політичному організмі, ніж велика частина решти українських земель» [Шевельов 1996: 13]. Сьогодні вже розвінчано постулат про одноваріантну східноукраїнську основу української літературної мови й доведено її мішаний східно-західний характер. Сучасна українська літературна мова має дводіалектне підґрунтя – середньонаддніпрянське та галицьке, тому посилення на наголоси, властиві середньонаддніпрянським говорам, не має бути вирішальним;

– критерію мови авторитетних письменників, який є найдавнішим. Дослідження І. І. Огієнка, В. М. Винницького свідчать, що такий тип наголосу представлений у художній літературі, зокрема в «Русалці Дністровій» (*ка́жу, лю́блю*), у творах С. Руданського (*ка́жу, гово́рю, лю́блю*), Ю. Федьковича (*ка́жу, ло́жу*). Вказівку на наголос можна знайти і в поезії, хоч там він часто порушується і може бути довільним, – у поетичних творах О. Маковея, Б. Лепкого, частково у І. Я. Франка [Докл. див.: Огієнко 1952: 55; Винницький 2002: 313–389; Винницький 2008: 40–54]. Попри наявність цінних досліджень І. І. Огієнка, [Огієнко 1952], В. Г. Скляренка [Скляренко 1989; 1991], В. М. Винницького [Винницький 1981а; 1981б], А. А. Зинякової [Зинякова 1996; 1997], Р. С. Міджина [Міджин 2007], М. С. Сачко [Сачко 2012] у яких проаналізовано особливості наголошування різних морфологічних класів на матеріалі поетичного мовлення, все ж вивчення мовлення авторитетних

письменників-класиків, українських діячів, мовотворчість яких впливала на розвиток національної культури, літературної мови в кін. XIX – поч. XX ст., а також сучасних письменників як зразок для наслідування на акцентному рівні залишається актуальним. Дослідження ідіостилію письменників свідчать, що друковані варіанти відрізняються від написаного автором тексту. П. Ю. Гриценко підкреслює, що твори, написані в часі відносно віддаленому від моменту його вивчення, зазнавали впливу едиційної практики різних культурних і політичних епох, традицій різних регіонів України. Сьогодні, на жаль, більшість текстів українських класиків (Ольги Кобилянської, Панаса Мирного, Василя Стефаника, Івана Франка та ін.) відредаговані видавцями, часто без урахування волі автора. Такий текст не відображає реальної мовної картини того часу і не може бути використаний у дослідженні мовних особливостей автора. «Неувага до історії тексту – це неувага до того культурного хронотопу, якому автор зобов'язаний і від якого автор був залежний, а відтак – свідомо чи несвідомо відтворив його у тексті» [Гриценко 2007 а: 16].

Водночас зауважимо, що існують обмеження можливості застосувати критерій авторитетних письменників для унормування наголошування, оскільки в літературній практиці немає традиції позначати наголос. М. М. Пилинський підкреслює, що «тільки вірші, та й то лише метричні, можуть дати вказівку на правильний словесний наголос, але саме в поезії акцентологічні норми часто порушуються, іноді абсолютно довільно» [Пилинський 1976: 106];

– критерію визнаних зразків і мовної традиції. Дослідження І. І. Огієнка свідчить, що такий тип наголосу представлений у церковно-слов'янських пам'ятках X – XV ст. (*ка́жу, но́шу, лю́блю, понéсу, моéго, своéго, твоéго*) [Огієнко 1952: 32, 44], у пам'ятках XVI – початок XVIII століть (*моéго, своéго; моéго, твоéго*) – за дослідженнями З. М. Веселовської [Веселовсько 1970], граматиках (хоча Л. А. Булаховський застерігав «...граматики досі давали вказівки лише

відносно широких групових фактів, і власне їх роль в усталенні українського літературного наголосу навряд чи можна вважати значною» [Булаховський 1947: 4–5]), лексикографічних джерелах, у мовленні інтелігенції з південно-західного регіону, причому, навіть у науковців-філологів, учителів, до того ж – не тільки в щоденному мовленні, а й у публічних підготовлених виступах на конференціях, семінарах. Отже, цей тип наголошування підтверджений практикою функціонування;

– критерію поширеності, або статистичному. Визначений а.т. як мовне явище поширений на значному українськомовному обширі. За даними *Атласу української мови* він охоплює говірки Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Хмельницької, Вінницької, Волинської, південно-західної частини Житомирської, Миколаївської, Черкаської, Кіровоградської, Одеської, Рівненської областей [див.: АУМ, т. 1: кк. 252, 254, 255; АУМ, т. 2: кк. 133, 134, 235; АУМ, т. 3 II: кк. 69, 70, 71]. Ізоглосу цього явища ілюструють також карти в монографічних дослідженнях Я. В. Закревської [Закревська 1966: 120], Л. М. Коць-Григорчук [Коць-Григорчук 2002: 53]. Як свідчать і карти АУМ, і дескриптивні дослідження, наголос на пенультимі зазначених форм властивий, крім південно-західних говірок, також і говіркам північного [Власенко 1977; 1983] та південно-східного наріччя [Очеретний 1958: 31–32], які межують з говірками південно-західного наріччя, тобто перехідним говіркам від південно-східного до південно-західного наріччя;

– критерію відповідності системі, структурі мови. Хоча серед мовознавців немає єдиної думки щодо джерела походження українського парокситонного наголосу: як запозичене його пояснюють О. О. Потебня, І. Панькевич, П. П. Чучка, В. П. Латта, Я. Рігер, питоме – І. І. Огієнко, Л. М. Григорчук, В. М. Винницький, як наслідок граматичної аналогії до 2 і 3 ос. одн. його розглядають Г. Ф. Шило, Н. Й. Марчук. В. М. Винницький стверджує, що

кореневий наголос дієслів 1-ої ос. одн. теп. часу давній, має праслов'янське походження, а отже, явище є загальноукраїнське;

– стійкість. Цей тип наголошування не зазнав впливу літературної мови. Свідчення сучасних діалектологічних дескриптивних, лінгвогеографічних, лексикографічних праць, спостереження над монологічним мовленням інтелігенції, студентів не підтвердили думки Л. А. Булаховського про те, що такий тип наголосу поступово зникає, навпаки парокситонний наголос досліджуваних словоформ поширюється далі на Схід. За нашими спостереженнями літературний а. т. на флексії зазнає впливу парокситонези в зазначених вище словах, бо, по-перше, такий тип наголосу характерний не тільки для мовлення інтелігенції південно-західного обширу, а й спорадично властивий представникам тих говірок, де наголос у загаданих дієслівних формах та формі родового відмінка однини присвійних займенників зазвичай на кінцевому складі; по-друге, нині цей а.т. є популярним у молодіжному середовищі (провівши анкетування серед студентів-філологів університету «Києво-Могилянська академія», які не є вихідцями з південно-західних теренів, виявили, що більшість із них у досліджуваних словоформах наголошують корінь).

Отже, сучасна українська літературна норма на акцентуаційному рівні потребує ревізії, зокрема, щодо присвійних займенників, неозначеної форми двоскладових дієслів, форми 1-ої ос. одн. дієслів теп. ч., а. т. яких ареалогічно протиставлені: південно-західний *¹мого, т¹вого, моя, мое, ¹мойй...*; *¹нести, ¹везти; ¹пишу, ¹люблю* – з наголосом на пенультимі; південно-східні *мо¹го, тво¹го; нес¹ти, вез¹ти; пи¹шу, люб¹лю* – з наголосом на флексії, який кодифікований у сучасній українській літературній мові.

Аналіз досліджуваних форм за діалектними джерелами, спостереження над монологічним мовленням через призму критеріїв літературної нормативності (територіального; критерію авторитетних письменників; визнаних зразків;

мовної традиції; відповідності законам мови, системі, структурі мови; поширеності, або статистичного критерію) свідчить, що має всі підстави бути літературно-нормативним варіантом південно-західний тип наголошування не тільки форми 1 ос. одн. дієслів теп. ч. (¹*пишу*, ¹*люблю*), а й двоскладові інфінітивні форми (¹*везти*, ¹*нести*), форма род. відм. одн. особових займенників (¹*мого*, *т'вого*, *мойа*, *мойе*). Підкреслимо, що такий наголос – це типова південно-західна риса, один із лінгвальних маркерів цього регіону.

Подібне явище можна пов'язувати з розхитуванням, руйнацією норми. З одного боку, варіантність – ознака неусталеності, але, з іншого, – це ознака динамічності мови.

Висновки до розділу 6.

Отже, акцентовані видання літературних текстів відображають літературно-діалектну взаємодію на акцентуаційному рівні, засвідчують діалектну основу наголошування в літературній мові, віддзеркалюють діалектне довкілля, а також позиції авторів текстів щодо ролі діалектів у формуванні норм літературної мови.

Зокрема, у «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера

Яскраво відображено в граматичі функціонування парокситонного наголошування ('амінь, 'варга, 'вуйко, голо'вонька, 'зерно, зна'чине(я); 'мого, с'вого, на 'мене) та пропарокситонного наголошування ('ангелик, 'бажанє, Єван'геліє, 'півтора, по-с'воєму) у словоформах різних граматичних класів, які і сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західного наріччя.

Хоча «Граматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера була зорієнтована на західноукраїнський варіант літературної мови, водночас у ній зафіксовано акцентуаційні риси й південно-східного мовного обширу, що свідчить про прагнення поєднати західноукраїнський і східноукраїнський варіанти літературної мови в єдину загальноукраїнську літературну мову.

На становлення української літературної мови, її норми загалом та акцентної зокрема, впливало поетичне мовлення. Цінні відомості про стан акцентної системи української мови кін. XIX – поч. XX ст. дає поетична спадщина І. Я. Франка, у якій відтворено діалектні акцентні форми з парокситонним наголошуванням ('мучусь, 'лежу, в'беру, зла'годжу, вс'телю, зас'телю, 'сиджу, п'рошу, 'бере, ре'вете, мо'його, сво'його та ін.), які і сьогодні функціонують у рідній говірці І. Франка – с. Нагусевичі.

Вважаємо, що акцентні варіанти в поетичному мовленні І. Я. Франка зумовлені не тільки прагненням відповідного ритмічного малюнка фрази, а й ваганням автора щодо вибору одного з них. І. Я. Франко дбав про збереження

рідного слова, свідомо вводив у канву тексту південно-західні акцентні варіанти, намагався їх популяризувати на ширшому обширі, зблизити галицький варіант літературної мови з наддніпрянським, збагатити літературну мову варіантами з південно-західних говірок.

Важливим джерелом дослідження динамічних процесів у діалектній акцентології та у формуванні української акцентної системи є альманах «Хата», який редагував П. О. Куліш. У виданні проставлено наголос, що дає можливість аналізувати наголошування слів форм різних граматичних класів – іменників, займенників, прикметників, дієслів – у парадигмі відмінювання. З'ясовано, що наголошування іменників, прикметників, займенників, дієслів майже не відрізняється від сучасного в східнополіському діалекті (*б'орошно*, *вер'ба*, *Гос'подь*, *давни'на*, *доч'ка*, *на'родь*); у деяких іменниках, так само як і в сучасних східнополіських говірках, не відбите акцентуаційне протиставлення відмінкових форм однини і множини (форми наз. відм. мн. та род. відм. одн.), тобто наголос не виконує диференційної функції (*д'ружка* – *д'ружки*). Про вплив локального архетипу свідчить також флексивне наголошування таких іменників: ор. відм. мн. *люд'цями* (зневажливо); м. відм. мн. *по д'ворахъ*, *у жупан'кахъ*, *на могил'кахъ*, *къ могил'камъ*; прикметників: наз. відм. одн. *бист'ре*; парокситонне наголошування відносного прикметника *сільські* (*дз'вони*). Читання в наголошуванні ілюструють такі форми: прийменниково-займенникові конструкції *коло* (*до*, *на*, *одъ*) *мене* – *у ме^ине*, *коло* (*за*, *на*, *у*) *тебе* – *у те^ибе*); прикметники (*людському* і *людсь'кому*, *но'ве* і *'нове*, *но'вого* і *'нового*), складні числівники з другою частиною *-десять* (*п'ятде'сять* – *'п'ятдесять*, *восьмде'сять* – *'восьмдесять*); дієслова (*почали* і *поча́ли*); прислівники (*шко́да* і *шкода́*). В альманасі подано чимало прикладів із наголосом на проклітиці (*за роги*, *за ні* *за що вва'жають*, *де'сятківъ* *зо два*, *въ-перве-на-перве*, *на лихо*, *на полі*, *на сміхъ*, *на що бувъ пот'рібенъ*); у сучасних східнополіських говірках такий тип наголошування зберігся зрідка.

Збереження до сьогодні південно-західного акцентного типу дієслів 1-ї ос. одн. теп. часу (*'кажу, 'л'убл'у, 'пишу*), двоскладових інфінітивних форм і утворених від них особових форм (*'везти, 'нести*), форми род. відм. одн. присвійних займенників (*'мого, т'вого, с'вого*), присвійних займенників жін. р. та середн. р. і їхніх словозмінних форм (*'моя, 'мое*) не лише в мовленні носіїв діалектного мовлення, а й у літературних текстах авторитетних письменників, публіцистів актуалізує проблему визнання варіантів наголошування нормативним.

ВИСНОВКИ

Вивчення наголосу українських діалектів засвідчило:

Система українського діалектного наголосу формувалася впродовж століть, тому зберігає сліди змін різного часу. Відмінності наголошування в українському мовному просторі привертали увагу віддавна, зокрема й авторів перших українських граматик; дослідники послуговувалися термінологією, яка формувалася на греко-латинському, а згодом – на власне українському підґрунті.

Діалектологи наголос розуміли як важливе мовне явище у структурі мови. Окрім часокількісних характеристик та експірації, які впливають на якість голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених словах, звертали увагу на рухомість словесного наголосу, відсутність закріплення за складом, морфемою. За особливостями синтагматичної та парадигматичної акцентуації діалектологи намагалися членувати український діалектний простір, основним критерієм диференціації була наявність рухомого чи нерухомого наголосу.

Пошуки шляхів пізнання діалектної акцентної системи, окреслення наголосу у структурі говірок та формуванні діалектної диференціації зумовили застосування різних підходів у збиранні й систематизації свідчень про діалектне наголошування. Для розкриття багатогранності наголосу як структурного явища в говірках обґрунтовано доцільність і перспективність паралельного використання різних джерел – текстографічних, лінгвогеографічних, лексикографічних, дескриптивних діалектних, історичних праць; з'ясовано, що кожне із джерел інформації має межі використання та свої евристичні переваги щодо виявлення особливостей словесного наголосу, окреслення специфіки функціонування в говірках, варіантність, динаміку, а також ілюструє оприявлення типових функцій наголосу як феноменальної риси мовлення.

Збирання матеріалу за різними методиками, використання різноаспектних джерел, застосування різних прийомів дослідження забезпечує комплексне

вивчення ролі наголосу у структуруванні діалектного континууму, розкритті діалекту як соціопсихолінгвокультурного явища.

Запропоновано методику укладання програми-питальника для записування лінгвальної інформації про діалектний наголос, яка полягає в урахуванні діалектних рис, що об'єднують і диференціюють українські говірки. Лексеми, словоформи, які внесено до реєстру програми-питальника, сигналізують про протиставлення українського діалектного простору відповідно до поведінки наголосу в окремих словоформах, рідше – у словозмінній парадигмі; про риси, тенденції, особливості наголошування; діалектну основу українського літературно-нормативного наголошування.

На підставі діалектних свідчень укладено кадастр акцентуаційних явищ, за якими український діалектний простір, з одного боку, інтегрований, а з іншого, – здиференційований за наголошуванням окремих слів (іменників, прикметників, числівників, займенників) та їхніх граматичних форм; визначено акцентуаційні маркери в українському діалектному континуумі.

В українському діалектному просторі в говірках із вільним, рухомим наголосом, не фіксованим за складом чи морфемою, діють закономірності, тенденції наголошування, які за поширенням у говірках та інтенсивністю проявлення є різними, зокрема: а) загальноукраїнські, що діють на всьому українському просторі; б) що діють в українському обширі із різною інтенсивністю як варіантні; в) які мають обмежений спектр дії за територіальним поширенням (виявлено лише в окремих говірках, діалектах, наріччях).

Загальноукраїнськими закономірностями в наголошуванні, які функціонують в українському діалектному просторі, є: 1) різномісний наголос, який може стояти на будь-якому складі чи морфемі; 2) переносити наголос в іменниках з флексії в однині на корінь у множині в іменниках жін. р., середн. р., сп. р. (*м'ет'ла* – *м'етл'и*); 3) переносити наголос в іменниках із флексії на корінь

у зн. відм. одн. іменників жініч. р. (*во^да* – *^воду*); 4) зберігати наголос вихідної форми у словозмінній парадигмі якісних та відносних прикметників.

Тенденції, які діють із різною інтенсивністю в українському обширі:

- 1) збереження наголосу форми наз. відм. одн. чи мн. в іменниках: найчастіше проявляється в тих говірках, у яких наголос не диференціює форми однини і множини; 2) перенесення наголосу із кореня на закінчення в іменниках у формах множини: частково функціонує в поліських (*к^в^етка* – *к^в^етки*, *^паска* – *^паск^и*), як варіант у деяких надсянських (*ко^п^ійка* – *ко^п^ійки*), бойківських (*^хата* – *^хати*) говірках; тенденція до поляризації однини і множини охоплює і запозичені іменники з польської мови, які мають іншу акцентну систему (*^торба* – *тор^би*); 3) наголошування вставного голосного у формі род. відм. мн. іменників жініч. р. І відм. (*д^і^вок*, *р^і^чок*): спорадично спостережено в поліських говірках (*д^і^вок*, *^качок*, *р^і^чок*), які можна пояснити дією іншої тенденції – зберігати наголос наз. відм. одн.

До тенденцій наголошування, що зафіксовані лише в окремих мовно-територіальних утвореннях, належать такі. У південно-західному наріччі поширені: 1) пропарокситонне наголошування іменників середн. р. на *-ан^а-*, *-ован^а-* (*^ч^итан^а*); повноголосних форм іменників жініч. р. із колишньою циркумфлексною інтонацією (*^борода*, *^голова*) – вирізняє закарпатські та надсянські говірки; прикметників із преф. *най-* (*май-*), *за-*, які виражають міру, ознаку (*^най^меншій*, *^задобрий*) – говірки карпатської групи, говірки межиріччя Дністра і Дунаю закарпатського типу; 2) парокситонне наголошування: іменників жініч. р. із суф. *-ин-*, що означають м'ясо тварин (*кур^а^тина*) – вирізняє закарпатські говірки околиць Ужгорода; іменників власних назв чоловіч. р. (*^Вас^ко*, *^Мирон*, *^Митро*, *^М^ис^ко*, *^Олег*, *^Олес^*, *^Роман*, *С^ла^уко*); у словозмінній парадигмі наголос нерухомий – пропарокситонний (*^Вас^кови*, *^Мирону*, *^Митре*, *^М^ис^ку*, *^Олегом*, *^Олес^у*, *^Роману*, *С^ла^уком*) – закарпатські, бойківські,

надсянські, наддністрянські говірки; у власній назві *Володи'мир* – нерухомий наголос на тому самому сегменті в непрямих відмінках (*Володи'мира*, *Володи'миру*, *Володи'миром*) – бойківські, надсянські, наддністрянські говірки; збірні числівники із суф. *-еро-* (*се'меро*, *шес'теро*); 3) окситонне наголошування: іменників чол. р. з суф. *-ар-* (*-яр-*) (*л'і'кар*, *му'л'ер*, *пе'кар*), у словозмінній парадигмі для збереження а. т. наголос переноситься на закінчення (*л'іка'ра*, *пека'ра*) – наддністрянські говірки; іменників жін. р. із суф. *-ин-*, що означають збірні поняття (*роди'на*, *л'ишч'и'на*) – закарпатські говірки околиць Ужгорода; власних чоловічих назв у непрямих відмінках (*Андрі'йа*, *Богда'на*, *Богда'ну*, *Богда'нови*; *Ива'ном*, *Тара'са*, *Тара'су*, *Тара'сом*); прикметників із суф. *-н-*, *-к-*, *-ськ-*, *-ств-* (*йас'ний*, *solot'kyй*, *б'ід'ний*) – закарпатські, бойківські говірки.

У поліських говірках поширені: ініціальне наголошування особових, зворотного займенників у формі род. відм. одн. та зн. відм. одн. (*'мене*, *'себе*) та перенесення наголосу на закінчення в прийменниково-займенникових конструкціях (*до ме'не*, *до се'бе*, *за йо'го*, *за йе'йі*); якісних прикметників (*'т'ажкий*), якісних прикметників із суф. *-еньк-* (*'б'ілен'кий*); перетягування наголосу на прийменник у новому фонетичному слові, попри те, що українській мові не властиво переносити наголос на прийменник (*бере 'за груд'і*) – правобережнополіські говірки.

Аналіз тенденцій наголошування, акцентуаційних рис, які функціонують в ареалах різної величини (наріччі, говорі, говірці), підтверджує існування двох акцентних систем – півночі і півдня, чи київсько-поліської та галицько-подільської (за визначенням Ю. В. Шевельова), як варіантів однієї української акцентної системи з вільним, рухомим наголосом; найбільше диференційних рис зафіксовано в говірках південно-західного наріччя, які здебільшого можна пояснити не лише внутрішньомовними процесами, а й зовнішніми впливами,

зокрема взаємодією цих говірок із мовами, діалектами, яким властива інша акцентна система.

Зміни в діалектній акцентній системі можуть бути наслідком дій різноманітних чинників: 1) внутрішніх (фонетичні, морфологічні явища; граматичні, лексичні, стилістичні особливості слів; вплив аналогії). Зіставлення сучасних а. т. непохідних прикметників із праслов'янськими а. п. засвідчило, що сучасні а. т. є рефlekсами праслов'янських а. п., зокрема, рефlekсами баритонованої а. п. є кореневий а. т.; окситонованої а. п. – кореневий а. т. та флексійний а. т.; 2) зовнішніх (збереження в мовленні старшого покоління давнішого наголошування; збереження церковнослов'янської традиції; вплив української літературної мови; вплив інших мов).

Обґрунтовано доцільність розрізняти ареали за інтенсивністю проявлення парокситонового наголошування: а) лемківські говірки з постійною парокситонезою, б) українські говірки з обмеженим виявом парокситонези, яка функціонує на тлі вільного словесного наголосу; підкреслено необхідність задля глибшого дослідження запропонованого розмежування повної і часткової парокситонези застосовувати різні прийоми вивчення цього явища.

Наголос як структурна одиниця мови внаслідок рухомості, різномісності, крім фонетичного об'єднання слова, виконує різноманітні функції: розрізняє граматичні форми того самого слова (род. відм. одн. *'баби* – наз. відм. мн. *ба'би*), диференціює лексичне значення (*'жадний* '1. жоден, ніхто, ні один; 2. скупий, ненаситний' і *жад'ний* 'з ностальгійним прагненням чогось'); лексичне і граматичне значення (*'ведро* – присл. 'сонячно' / *вед'ро* 'відро'); підкреслює функцію семантично-стилістичного розмежування словоформ: а) пропарокситонне наголошування в надсянських говірках імені Матері Божої – *'Мар'і́йа*, як світське ім'я – *Ма'р'і́йа*; на всьому українському обширі усталилася диференціація за наголосом церковного свята – *на 'Петра*, як чоловіче ім'я – *до*

Пе"t'pa; б) наголошувати закінчення для підкреслення важливості поняття, що зафіксовано в бойківських говірках (*вели'ка до'рога, в вели'ких днях, потрім'на річ*); в) наголошувати заперечну частку «не» для висловлення некатегоричного заперечення (*'незнам, 'неїди, 'нетреба*) – у закарпатських говірках; г) уживання слів із парокситонним наголошуванням для підкреслення зневажливого значення (*найш'ли-ми с'ї ту профе"сори*) – у надсянських говірках. Сміслові навантаження наголосу характерне займенниковим формам, зокрема для комунікативної інтенції в надсянських говірках зафіксовано різні форми: енклітичні займенникові форми вживаються з логічним акцентом на дії (*воха'ри-му твар*), а повні займенникові форми – із логічним наголосом на суб'єкті (*ме"не во"з'ми за-д'рушку*).

У представленні акцентуаційних портретів українських зон з'ясовано, що акцентуація є важливим аргументом у визначенні материнської основи новожитніх, перехідних та переселенських (острівних) говірок.

Наголошування, що відтворене в давніше друкованих текстах (XIX – XX ст.), є надійним джерелом вивчення локальної, регіональної чи ідіолектної акцентуації, наукова інтерпретація якої відчутно поглиблює пізнання закономірностей розвитку акцентної системи мови в її народнорозмовному та літературно-нормативному виявах, диференціації мовного континууму за моделями наголошування. На прикладі аналізу акцентованих словоформ у «Граматичі руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, поезії І. Франка, альманасі «Хата» розкрито як залежність авторів від їхнього мовного довкілля, так і усвідомлюване прагнення виформування єдиного літературного стандарту. Акцентні особливості, виявлені в аналізованих різностильових текстах, притаманні й сучасним українським говіркам.

Діалектний наголос – це складна системна організація з набором релевантних ознак, які формуються впродовж століть; як одиниця мови – це

багатогранне явище, що перебуває у взаємозв'язку з іншими мовними рівнями; наголос є одним із засобів структурної організації слова та мовно-територіального утворення; його вивчення передбачає аналіз інтеграційних і диференційних ознак у мовному просторі.

Отже, наголос як складний у своїх оприявненнях поліфункціональний мовний феномен є важливим чинником структурування українського діалектного континууму, його диференціації / інтегрування, активної взаємодії двох основних форм існування національної мови – діалектів і літературного стандарту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література:

1. *Аванесов 1958*: Аванесов Р. И. Ударение в современном русском литературном языке. Издание 2-е исправл. и дополн. Москва: Учпедгиз, 1958. 80 с.
2. *Адельфотес 1591*: Адельфотес Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка... Львів, 1591.
3. *Аркушин 2004*: Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк: «Вежа», 2004. 764 с.
4. *АУМ 1984*: Вступ. *Атлас української мови. У 3-х т.* Т. 1 Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. Київ : Наукова думка, 1984. С. 7–17.
5. *Ахманова 1957*: Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва: Учпедгиз, 1957. 295 с.
6. *Ахманова 1966*: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966. 606 с.
7. *Бабенко 1992*: Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. Уфа. 1992. 260 с.
8. *Бабенко 2011*: Бабенко В. Українці Башкортостану за чотири століття. *Українці Башкирії* : у 2 т. Т. 1 : Дослідження і документи / Гол. ред. Г. Скрипник, наук. ред. В. Бабенко; відп. ред. Д. Чернієнко; упоряд. Ю. Сіренко, І. Чернієнко, Л. Єфремова, М. Пилипак. Київ: ІМФЕ НАН України; Уфа, 2011. С. 9–45.
9. *Бабенко 2019*: Бабенко В., Пилипак М., Чернієнко Д. Українці в Башкортостані: історико-культурний досвід малої етнічної групи. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 5. С. 26–43.
10. *Бабенко 2010*: Бабенко В. Я., Черниенко Д. А. Украинистика в Башкортостане: опыт – проблемы – перспективы. *Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития* : материалы Междунар. науч.-практ.

- конф. (г. Москва, 11–12 ноября 2009 г.). Киев – Москва – Уфа: Изд-во Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2010. С. 50–58.
11. *Бандрівський 1960*: Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 104 с.
 12. *Баранник 1973*: Баранник Д. Х. Наголошування складних слів: *Українська мова і література в школі*. 1973. № 6. С. 24–30.
 13. *Бевзенко 1960*: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. Київ. 1960. 416 с.
 14. *Бевзенко 1985*: Бевзенко С. Ф. К вопросу о критериях разграничения украинско-белорусских порубежных говоров. *Региональные особенности восточнославянских языков, литератур, фольклора и методы их изучения. Часть I. Тезисы докладов и сообщений III республиканской конференции*. Гомель. 1985. С. 10–12.
 15. *Бевзенко 1980*: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 248 с.
 16. *Бернштейн 1974*: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков: Чередования. Именные основы. Москва: Наука, 1974. 378 с.
 17. *Белая 1986*: Белая А. С. Акцентно-ритмическая структура слова в говорах украинского языка: экспериментально-фонетическое исследование: Автореф. дис. ... д-ра филолог. наук: 10.02.02 / Ужгородский ун-т. Ужгород. 1986. 49 с.
 18. *Белая 1979*: Белая А. С. К характеристике количественно-просодических различий в надсоединительных говорах на Черниговщине. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1977. Москва: Наука, 1979. С. 262–275.
 19. *Белић 1914*: Белић А. Акценатске студије. Београд. 1914. 209 с.
 20. *Бідношия 2008*: Бідношия Ю. І. Текстографічна база української діалектології. Бідношия Ю. І., Дика Л. В. *Говірки Бориспольщини: сучасні*

діалектні тексти та пам'ятки мови. Київ : Інститут української мови НАНУ, 2008. С. 24–32.

21. Біла 1983: Біла О. С. Особливості вираження акцентно-ритмічної структури слова в говірках української мови (експериментально-фонетичне дослідження). *XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень*. Житомир. 1983. С. 120–122.

22. Біла 1994: Біла О. С. Фонетичні особливості північно-українських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 144–151.

23. Білоштан 1967: Білоштан А. П. Наголос слова в українському літературному мовленні. *Українське усне літературне мовлення*. Київ: Наукова думка, 1967. С. 147–152.

24. Білоштан 1958: Білоштан А. П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. Київ: Вид-во АН УРСР. 1958. 42 с.

25. Білоштан 1967: Білоштан А. П. Про наголос іменників. *Питання мовної культури*. Вип. 1. Київ: Наукова думка, 1967. С. 29–34.

26. Бова 1954: Бова (Ковальчук) Л. П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. *Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови*. Київ, 1954. С. 109.

27. Бодуэн де Куртенэ 1963: Бодуэн де Куртенэ И. А. Законы и правила русского произношения (рец.). Бодуэн де Куртенэ И. А. *Избранные труды по общему языкознанию*. Т. 2. Москва: АН СССР, 1963. 391 с.

28. Брандт 1880: Брандт Р. Ф. Начертание славянской акцентологии. Санкт-Петербург: Тип. Императ. акад. наук, 1880. 340 с.

29. Брахнов 1963: Брахнов В. М. До акустичної характеристики північно-українських дифтонгів. *Питання експериментальної фонетики*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 41–64.

30. *Бровченко 1969*: Бровченко Т. О. Словесний наголос в сучасній українській мові (експериментальне дослідження). Київ: Наукова думка, 1969. 118 с.
31. *Бромлей 1972*: Бромлей С. В., Булатова Л. Н. Очерки морфологии русских говоров. Москва: Наука, 1972. 448 с.
32. *Брох 1900*: Брох О. Угрорусское наречие с. Убли (Земплинского комитата). Санкт-Петербург, 1900. § 12.117 с.
33. *Булатова 1989*: Булатова Р. В. Акцентуация непроизводных существительных -ѣ- основ мужского рода в старосербском. *Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод*. Москва: Наука, 1989. С. 201–224.
34. *Булаховський 1975–1983*: Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5-ти томах. Київ: Наукова думка, 1975–1983. Т. 1–5.
35. *Булаховський 1952*: Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. *Мовознавство*. 1952. № 10. С. 88.
36. *Булаховський 1947*: Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми): Посібник для філол. фак. ун-тів і фак. мови та л-ри пед. ін-тів. Київ: Радянська школа, 1947. 56 с.
37. *Ван-Вейк 1922*: Ван-Вейк Н. О переносе ударения в сербохорватском языке и в восточнолитовских говорах. *Slavia*. 1922. Рос. 1. S. 200–205.
38. *Варченко 1971*: Варченко І. О. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 46–59.
39. *Васильев 1929*: Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII. *К вопросу о произношении звука о в великорусском наречии*. Ленинград: Изд-во Акад. наук, 1929. 164 с.
40. *Ващенко 1957*: Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957. С. 175.

41. *Верхратський 1899*: Верхратський І. Г. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом движним. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1899. Т. XXVII. Кн. I. С. 1–68.
42. *Верхратський 1901*: Верхратський І. Г. Знадоби до пізнання угро-руських говорів. Говори з наголосом сталим. Львів, 1901.
43. *Верхратський 1912*: Верхратський І. Про говір батюків. Львів, 1912. 308 с.
44. *Верхратський 1900*: Верхратський І. Про говір долівський. *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35 – 36. Кн. 3–4. 128 с.
45. *Веселовська 1960*: Веселовська З. М. Дублетні наголоси в сучасній українській літературній мові. *Українська мова в школі*. 1960. № 2. С. 16–21.
46. *Веселовська 1963*: Веселовська З. М. З історії наголосу східнослов'янських мов (кінець XVI – початок XVIII ст.). *Славістичний збірник*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 65–85.
47. *Веселовська 1955*: Веселовська З. М. З історії українського наголосу. Про наголос іменників в XVI–XVIII ст. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту іноземних мов*. Київ; Харків, 1955. Т. III. С. 59–79.
48. *Веселовська 1958*: Веселовська З. М. Наголос іменників білоруської мови за пам'ятками XVII ст. у порівнянні з наголосом сучасної білоруської літературної мови. *Філологічний збірник*. Київ, 1958. С. 145–156.
49. *Веселовська 1970*: Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть). Харків: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1970. 163 с.
50. *Веселовська 1971*: Веселовська З. М. Особливості наголосу іменників в українській літературній мові (кінець XVIII–XX ст.). *Мовознавство*. 1971. № 3. С. 21–31.
51. *Веселовська 1972*: Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові. *Мовознавство*. 1972. № 5. С. 56–61.

52. *Веселовська 1965*: Веселовська З. М. Тенденція розвитку наголосу в сучасній українській літературній мові. *Питання літературознавства і мовознавства*. Харків: Вид-во Харківського держ. ун-ту, 1965. С. 31–33.
53. *Винницький 1983*: Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація (на матеріалі непохідних іменників чоловічого роду). *Мовознавство*. 1983. № 6. С. 25–36.
54. *Винницький 2004*: Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. Жовква: Місіонер, 2004. 280 с.
55. *Винницький 1973*: Винницький В. М. Дистинктивні функції наголосу в сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Запоріжжя, 1973. 231 с.
56. *Винницький 1975*: Винницький В. М. Значеннева функція наголосу в іменниках жіночого роду. *Українська мова і література в школі*. 1975. № 9. С. 3–40.
57. *Винницький 1984*: Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. Київ: Радянська школа, 1984. 160 с.
58. *Винницький 1981*: Винницький В. М. Наголошування дієслів у поезії Івана Франка. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 8. С. 44–46.
59. *Винницький 1981*: Винницький В. М. Наголошування прикметників у поезії Т. Г. Шевченка. *Українська мова і література в школі*. 1981. № 3. С. 26–30.
60. *Винницький 1981*: Винницький В. М. Наголошування форм дієслова бути в поезії І. Франка (б́уду – будú, б́удеш – будеш). *Культура слова*. Київ: Наукова думка, 1981. С. 10–14.
61. *Винницький 1980*: Винницький В. М. Парокситонічна акцентуація дієслів (на матеріалі поетичного мовлення І. Франка). *Мовознавство*. 1980. № 5. С. 14–23.

62. *Винницький 2008*: Винницький В. М. Про українську дієслівну парокситонезу. *Мовознавство*. 2008. № 4–5. С. 40–54.
63. *Винницький 1978*: Винницький В. М. Семантико-граматичне розмежування слів за допомогою наголосу. *Українська мова і література в школі*. 1978. № 6. С. 34–43.
64. *Винницький 2012*: Винницький В. М. Теоретичні проблеми акцентології. *Акцентологія. Етимологія. Семантика*. Київ: Наукова думка, 2012. С. 41–52.
65. *Винницький 2002*: Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Біблос, 2002. 578 с.
66. *Винницький 2010*: Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу. Львів: ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2010. 376 с.
67. *Винницький 1976*: Винницький В. М. Хоча слова й написані однаково (наголошення іменників середнього роду). *Культура слова*. 1976. Вип. 10. С. 83–89.
68. *Вихованець 1987*: Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 232 с.
69. *Власенко 1983*: Власенко В. В. Акцентні особливості дієслівних форм (на матеріалі говірок середнього Полісся. *XV Республіканська діалектологічна нарада*. Тези доповідей і повідомлень. Житомир, 1983. С. 128–129.
70. *Власенко 1977*: Власенко В. В. Особливості наголошення дієслівних форм у говірках Житомирської області. *XIV Республіканська діалектологічна нарада*. Тези доповідей. Київ: Наукова думка, 1977. С. 52–54.
71. *Вовк 1996*: Вовк П. С. Сучасна українська літературна мова: рухомий наголос в іменниках і дієсловах. Київ: ІЗМН, 1996. 80 с.
72. *Вовк 1997*: Вовк П. С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем: навчальний посібник. Київ: ІЗМН, 1997. 164 с.

73. *Вовк 1998*: Вовк П. С. Центри акцентологічних систем. Київ: Націон. ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 240 с.
74. *Возний 1971*: Возний Т. М. Семантико-словотворча структура дієслів у бойківському говорі. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 243–252.
75. *Воронцова 1968*: Воронцова В. Л. О тенденциях развития современного русского литературного ударения. *Русский язык в национальной школе*. 1968. № 4. С. 69–75.
76. *Воронцова 1979*: Воронцова В. Л. Русское литературное ударение XVIII – XX вв. Формы словоизменения. Москва: Наука, 1979. 328 с
77. *Востоков 1874*: Востоков А. Х. Русская грамматика. 12-е изд. Санкт-Петербург, 1874. 216 с.
78. *Гажук-Котик 2016*: Гажук-Котик Л. Г. Функціонування числівникових форм у буковинських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2016. Вип. 21. С. 43–46.
79. *Гальчук 1996*: Гальчук В. Ю. Історія акцентуації відіменникових прислівників в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ, 1996. 19 с.
80. *Гальчук 2017*: Гальчук І. Ю. Акцентологічні дослідження О. О. Потебні і проблемні питання українського літературного наголосу: *Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті сучасності. V Міжнародний конгрес україністів*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 27–37.
81. *Гальчук 1997*: Гальчук І. Ю. Історія акцентуації суфіксальних іменників чоловічого роду української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 24 с.

82. *Гальчук 2008*: Гальчук І. Ю. Наголос граматики М. Смотрицького як відбиття староукраїнської акцентної системи. *Мовознавство*. 2008. № 4–5. С. 79–91.
83. *Гальчук 2010*: Гальчук І. Ю. Наголос у виданні творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка за редакцією О.О. Потебні на тлі розвитку української акцентології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 20–43.
84. *Ганцов 1923*: Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів. *Записки Історико-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 4. Київ, 1923. С. 80–144.
85. *Гладкий 1928*: Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині. *Український діалектологічний збірник*. Книга 1. Київ: Українська Академія Наук, 1928. С. 93–141.
86. *Глуховцева 2005*: Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. 592 с.
87. *Глуховцева 2001*: Глуховцева К. Д. Локалізми в системі українських східнослов'янських говірок. *Волинь-Житомирщина: Іст.-філол. зб. з регіон. проблем*. Житомир, 2001. № 6. С. 177–82.
88. *Гнатюк 2017*: Гнатюк Л. П. Акцентуаційні особливості української редакції церковнослов'янської мови та їх відображення в текстах Г. Сковороди і Т. Шевченка. *Українське мовознавство*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. № 1 (47). 2017. С. 5–17.
89. *Гнатюк 2015*: Гнатюк М. В. Динаміка акцентної системи українських північнолемківських переселенських говірок. *Ukrainistika – minulost, přítomnost a budoucnost III: jazyk (Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III: мова)*. Ed. Н. Myronova, O. Čmelíková. Kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Brno, 2015. С. 151–158.

90. *Горбач 1973*: Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973. 104 с.
91. *Горбачевич 1978*: Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. Ленинград: Наука, 1978. 238 с.
92. *Горбачевич 1971*: Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка. Ленинград: Просвещение, 1971. 270 с.
93. *Горпинич 1976*: Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. Київ: Вища школа, 1976. 138 с.
94. *Григорчук 1970*: Григорчук Л. М. Зображення діалектних явищ і тенденцій у II т. атласу української мови. *Праці XIII республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 141–151.
95. *Гринчишин 1977*: Гринчишин Д. Г. Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок. *XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 45–47.
96. *Гриценко 1990*: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка. 1990. 272 с.
97. *Гриценко 1980*: Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров : автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)». Киев, 1980. 27 с.
98. *Гриценко 2017*: Гриценко П. Ю. Динаміка діалектного континууму: гносеологічні параметри (вступні зауваги). *Діалекти в синхронії та діахронії: трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології*. Київ, 2017. С. 7–13.
99. *Гриценко 2007 а*: Гриценко П. Ю. Ідіолект і текст. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка* : зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 2007. С. 16–43.

100. *Гриценко 1984*: Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. 227 с.
101. *Гриценко 2004 а*: Гриценко П. Ю. Об интерпретации лингвистических карт. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. Сборник научных трудов.* 2001–2002. Москва, 2004. С. 86–101.
102. *Гриценко 2015 а*: Гриценко П. Ю. Об одном типе источников диалектологических исследований. *Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и персаектив славянской диалектологии в XXI веке.* Москва 2015. С. 60 – 71.
103. *Гриценко 1996*: Гриценко П. Ю. Передмова. *Говірки Чорнобильської зони. Тексти.* Київ: Вид-во «Довіра», 1996. С. 3–4.
104. *Гриценко 2014*: Гриценко П. Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст.* Київ, 2014. С. 145–154.
105. *Гриценко 2007 б*: Гриценко П. Ю. Середньонадніпрянський говір. *Українська мова. Енциклопедія.* Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 601–603.
106. *Гриценко 1996*: Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки Чорнобильської зони. Тексти.* Київ, 1996. С. 7–19.
107. *Гриценко 2011*: Гриценко П. Ю. Уфимський період в історії інститутів гуманітарного профілю НАН України. *Вісник НАН України.* 2011. № 12. С. 87–93.
108. *Гриценко 2015 б*: Гриценко П. Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология. *Исследования по славянской диалектологии. 17. Судьба славянских диалектов и персаектив славянской диалектологии в XXI веке.* Москва, 2015. С. 9–59.

109. *Гриценко 2004 б*: Гриценко П. Ю., Малахівська О. А., Поїстогова М. В. Український діалектний фонофонд. Київ: НАН України. Інститут української мови. Відділ діалектології, 2004. 169 с.
110. *Гриценко 2002*: Гриценко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 2002. 440 с.
111. *Громик 2012* – Громик словозміна прикметників у поліській говірці с. Липне. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини : збірник наукових праць*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 23. С. 19 – 24.
112. *Гумецька 1954*: Гумецька Л., Керницький І. Наголос у сучасній українській літературній мові і боротьба з відхиленнями від норми. *Українська мова в школі*. 1954. № 3. С. 3–13.
113. *Гуцул 2010*: Гуцул Л. І. Акцентна структура ойконімів Полісся. *Волинсько-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 2010. 22/1. С. 226–233.
114. *Грот 1899*: Грот Я. К. *Труды. Я. К. Грота*. Филологические разыскания (1852–1892). Т. 2. Санкт-Петербург, 1899. С. 290–353.
115. *Данилов 1962*: Данилов А. А. О смысловразличительной и форморазличительной роли ударения в русских говорах. *Ученые записки Череповецкого государственного педагогического института*. Вологда, 1962. Т. III. Вып. 2. С. 71–82.
116. *Делюсто 2010*: Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 235 с.
117. *Делюсто*: Делюсто М. С. Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів Ізмаїл: СМІЛ, 2016. 196 с.

118. *Дзендзелівський 1965*: Дзендзелівський Й. О. Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт (На матеріалах слов'янських атласів). *Праці XI республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 20–39.
119. *Дзендзелівський 1969*: Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. Київ: Наукова думка, 1969. 210 с.
120. *Дзендзелівський*: Дзендзелівський Й. О.: Вступні зауваження. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика)*. Ч. 1. Ужгород 1958. С. 3 – 10.
121. *Дзюба*: Дзюба І. М. Башкортостан. *Енциклопедія сучасної України* [режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=32789].
122. *Дыбо 1968*: Дыбо В. А. Акцентология и словообразование в славянском. *Славянское языкознание: Докл. сов. делегации на VI Междунар. съезде славистов*. Москва: Наука, 1968. С. 148–224.
123. *Дыбо 1981*: Дыбо В. А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. Москва: Наука, 1981. 272 с.
124. *Дыбо 1990*: Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии. Москва: Наука, 1990. 284 с.
125. *Добош 1982*: Добош В. І. Енклітики в південно-західних говорах української мови. *Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат*. К., 1982. С. 136–155.
126. *Должикова 2003 а*: Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2003. 187 с.
127. *Должикова 2003 б*: Должикова Т. І. Мовностилістичні особливості епістолярію П. Куліша. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. Луганськ, 2003. № 3 (59). С. 140–147.

128. *Должикова 1999*: Должикова Т. І. Проблема мовно-національної єдності в інтерпретації Пантелеймона Куліша. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка : філологічні науки*. Луганськ, 1999. № 10. С. 129–133.
129. *Дурново 1915*: Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка въ Европѣ съ приложениемъ очерка русской диалектологий. Москва. 1915. 132 с.
130. *Єрмоленко 2007*: Єрмоленко С. Я. Норма мовна. *Українська мова. Енциклопедія*. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 439.
131. *Жилко 1966*: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Видання друге (перероблене). Київ: Радянська школа, 1966. 308 с.
132. *Жилко 1965*: Жилко Ф.Т. Основні принципи побудови атласу української мови. *Праці XI республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 3–19.
133. *Жовтобрюх 1972*: Жовтобрюх М. А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. Сковороди. *Мовознавство*. 1972. № 4. С. 59–70.
134. *Жовтобрюх 1973*: Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. *Мовознавство*. 1973. № 1. С. 3.
135. *Жовтобрюх 1967*: Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 53–61.
136. *Жовтобрюх 1984*: Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наукова думка, 1984. 256 с.
137. *Загородній 2011*: Загородній А. Г. Спільні сторінки в історії науки України та Башкортостану. *Вісник НАН України*. 2011. № 12. С. 83–86.

138. *Задорожний 1991*: Задорожний В. Б. История ударения суффиксальных прилагательных украинского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. Киев, 1991. 17 с.
139. *Закревська 1976*: Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. 163 с.
140. *Закревська 1966*: Закревська Я. В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (Теперішній час). *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 119–132.
141. *Закревська 1984*: Закревская Я. В. Украинское диалектное словообразование в ареальном аспекте (субстантивная суффиксация). Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.02. Львов, 1984. 55 с.
142. *Залеський 1973*: Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ: Наукова думка, 1973. 156 с.
143. *Залеський 1977*: Залеський А. М. Передмова. *Говори української мови (Збірник текстів)*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 3–8.
144. *Зализняк*: Зализняк А. А. Древнерусские берестяные грамоты. [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://gramoty.ru>.].
145. *Зализняк 1977*: Зализняк А. А. Закономерности акцентуации русских односложных существительных мужского рода. *Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики*. Москва, 1977. С. 11–15.
146. *Зализняк 1985*: Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской. Москва: Наука, 1985. 428 с.
147. *Зализняк 1963*: Зализняк А. А. Ударение в современном русском склонении. *Русский язык в национальной школе*. 1963. № 2. С. 7–24.
148. *Зализняк 1964*: Зализняк А. А. Условное ударение в русском словоизменении. *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, 1964. № 1. С. 14–30.
149. *Зизаній 1596*: Зизаній Л. Грамматіка словенска. Вільно, 1596.

150. *Зинякова 1997*: Зинякова А. А. Наголошування іменників в «Енеїді» І. Котляревського: Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ, 1997. 23 с.
151. *Зинякова 1996*: Зинякова А. А. Наголошення іменників жіночого роду на -а, -я в «Енеїді» І. Котляревського. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: зб. наук. праць, присвяч. пам'яті професора С. П. Самійленка*. Запоріжжя, 1996. Ч. 2. С. 22–25.
152. *Зинякова 1995*: Зинякова А. А. Наголошення іменників середнього роду на -о, -е в «Енеїді» І. Котляревського. *Мовознавство*. 1995. № 2. С. 38–47.
153. *Зілинський 1938*: Зілинський І. Границі бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1938. Ч. 10. С. 75–87.
154. *Зубрицька 1992*: Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київ. держ. пед. ін-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1992. 313 с.
155. *Іванов 1989*: Иванов Вяч. Вс. Заметки по индоевропейской акцентологии. Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод. *Сборник статей: АН СССР Ин-т славяноведения и балканистики*. Москва: Наука, 1989. С. 110–115.
156. *Іваночко 1997*: Іваночко К. М. Акцентуація прислівників у сучасній українській літературній мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. Львів, 1997. 20 с.
157. *Іллич-Свитыч 1963*: Иллич-Свитыч В. М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 179 с.
158. *Ільїн 2011*: Ильїн В. С. Мова сіл Рублівка, Софіївка і Ляшівка Давлеканівського району Башкирської АРСР. *Українці в Башкирії. Том 1. Дослідження і матеріали*. Київ; Уфа, 2011. 491 с.

159. *Кацнельсон 1971*: Канцельсон С. Д. Фонемы, синдемы и «промежуточные» образования. *Фонетика. Фонология. Грамматика (к семидесятилетию А. А. Реформатского)*. Москва: Наука, 1971. С. 139–141.
160. *Караванський 1994*: Караванський С. Секрети української мови. Київ: УКСП «Кобза». 1994. 152 с.
161. *Караман 2011*: Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. За ред. С. О. Карамана. Київ: Літера ЛТД, 2011. 560 с. [режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=5955>].
162. *Карпенко 1996*: Карпенко Ю. Ю. Фонетика і Фонологія сучасної української літературної мови. Учебний посібник для студентів філологічних факультетів. Одеса: Чорномор'я, 1996. 144 с.
163. *Карский 1955*: Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. I. Москва, 1955. 476 с.
164. *Карский 1962*: Карский Ю. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962. С. 408–410.
165. *Кипарский 1950*: Кипарский В. О колебании ударения в русском литературном языке. *Односложные имена существительные*. Хельсинки, 1950. 123 с.
166. *Кирилич 1995*: Кирилич В. Наголошення суфіксальних прикметників у бойківському говорі. *Бойківщина: Історія та сучасність*. Львів; Самбір, 1995. С. 172–175.
167. *Клепикова 1964*: Клепикова Г. П. О характеристике системы ударения одного переходного гуцульско-покутского говора. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Славянская и балтийская акцентология*. Вып. 41. Москва: Наука, 1964. С. 40–54.

168. *Кобилянський 1928*: Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український діалектологічний збірник*. Книга 1. Київ: Українська Академія Наук, 1928. С. 1–92.
169. *Кобиринка 2002*: Кобиринка Г. С. Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. Дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2002. 259 с.
170. *Кобиринка 2020 а*: Кобиринка Г. С. Ареали наголошування іменників в українському діалектному просторі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 46. Т. 1. С. 170–173.
171. *Кобиринка 2007*: Кобиринка Г. С. Деякі особливості наголошування в західнополіських говірках. *Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах*. Луцьк, 2007. Вип. 4. С. 115–120.
172. *Кобиринка 2010*: Кобиринка Г. С. Літературно-діалектна взаємодія південно-західних говорів та питання норми на акцентному рівні. *Мовознавчі студії*. Дрогобич, 2010. Вип. 3. С. 129–138.
173. *Кобиринка 2006*: Кобиринка Г. С. Наголос у системі формотворення. *Лінгвістичні студії*. Черкаси, 2006. С. 183–188.
174. *Кобиринка 2020 б*: Кобиринка Г. С. Наголошування прикметників у говірках Західної Полтавщини. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2020. С. 43–50.
175. *Кобиринка 2016*: Кобиринка Г. С. Прийоми й методи аналізу парокситонези на тлі вільного рухомого наголосу. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 14–23.
176. *Кобиринка 2012*: Кобиринка Г. С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка*. Київ, 2012. С. 121–132.
177. *Кобиринка 2015*: Кобиринка Г. С. Роль акцентуації в дифференціації карпатської групи українських діалектів. *Исследования по славянской*

диалектологии. Судьба славянских диалектов. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015. Вып. 17. С. 215–227.

178. *Кобиринка 2018*: Кобиринка Г. С. Современные акцентные типы прилагательных в говорах Чернобыльской зоны как рефлексy праславянских акцентных парадигм. *Труды Института русского языка им. В. В. Виноградова. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования.* 2015–2017. Москва. 2018. С. 150–161.

179. *Кобиринка 2013 б*: Кобиринка Г. С., Ткачук М. М. Украинские говоры в этнокультурном и этноязыковом пространстве Башкортостана. *VII Кирилло-Методиевские чтения: сб. материалов Международной науч.-практ. конф.* Уфа: Уфимский филиал ФГБОУ ВПО «Московский государственный гуманитарный университет имени М. А. Шолохова», 2013. С. 173–181.

180. *Кобиринка 2013 а*: Кобиринка Г., Ткачук М. Українське слово під звуки курая. *Літературна Україна.* 2013. № 1. С. 15.

181. *Кобиринка 2014*: Кобиринка Г. С., Ткачук М. М. У мовному діалозі Агідель і Дніпра. *Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht».* München; Berlin, 2014. S. 79–90.

182. *Ковалик 1969*: Ковалик І. І. Іменниковий словотвір у говірці с. Бітлі на Львівщині. *Українська діалектна морфологія.* Київ: Наукова думка, 1969. С. 57–62.

183. *Ковалик 1983*: Ковалик І. І. Система наголосу в українських народних прізвиськах жінок. *XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей і повідомлень.* Житомир, 1983. С. 122–124.

184. *Ковач 1993*: Ковач О. Акцентування іменників чоловічого роду о-, и-, основ у південно-західних говірках. *Другий Міжнародний конгрес україністів 22–28 серпня.* Львів, 1993. С. 85–87.

185. *Кодзасов 1989*: Кодзасов С. В. О просодии русского слова. *Славянское и балканское языкознание. Просодия*. Москва: Наука, 1989. С. 26–40.
186. *Кодзасов 1996*: Кодзасов С. В. Просодические классы слов и место ударения. *Просодический строй русской речи*. Москва, 1996. С. 70–85.
187. *Колесников 2015*: Колесников А. О. Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка. Ізмаїл: СМІЛ, 2015. 676 с.
188. *Колесов 1974*: Колесов В. В. [рец.] А. А. Потебня. Ударение. Київ, 1973. *Мовознавство*. 1974. № 6. С. 80–83.
189. *Колесов 1987*: Колесов В. В. Л. А. Булаховский и славянская акцентология. *Л. А. Булаховский и современное языкознание: к 100-летию со дня рождения*. Київ: Наукова думка, 1987. 288 с.
190. *Колесов 1972*: Колесов В. В. История русского ударения. Именная акцентуация в древнерусском языке. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1972. 256 с.
191. *Колесов 1968*: Колесов В. В. Развитие акцентологических типов в псковском именном склонении. *Псковские говоры. II*. Псков: Псковский гос. пед. ин-т им. С. М. Кирова, 1968. С. 11–17.
192. *Колесов 1967*: Колесов В. В. Развитие словесного ударения в современном русском произношении. *Развитие русского языка после Великой Октябрьской социалистической революции*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1967. С. 96–119.
193. *Колесов 1970*: Колесов В. В. Словесное ударение в пинежских говорах. *Северно-русские говоры*. Вып. 1. Ленинград: ЛГУ, 1970. С. 5–26.
194. *Колесов 1982*: Колесов В. В. Тенденции развития русского ударения и грамматическая форма слова. *Динамика структуры современного русского языка*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. С. 61–76.
195. *Колесов 1969*: Колесов В. В. Ударение Neutra *о-основ в древнерусском языке. *Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.* 1969. Т. 28. Вып. 1. С. 24–35.

196. *Коптилов 1962*: Коптилов В. В. О статистическом описании места словесного ударения. *Прикладная лингвистика и машинный перевод*. Київ, 1962. С. 74.
197. *Котова 1962*: Котова Н. В. Система ударения в говоре района Горно Поле. *Статьи и материалы по болгарской диалектологии*. Вып. 10. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. С. 45–91.
198. *Коць-Григорчук 1997*: Коць-Григорчук Л. М. Лінгвогеографічний аспект української синтагматичної акцентуації. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1997. Т. ССXXXIV. С. 304–327.
199. *Коць-Григорчук 2002*: Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк; Львів, 2002. 268 с.
200. *Коць-Григорчук 1996*: Коць-Григорчук Л. Український діалектний простір при єдиному горизонті дослідження: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Львів. держ. ун-т. Львів, 1996. 381 с.
201. *Коць-Григорчук 1993*: Коць-Григорчук Л. Український парокситонічний наголос. *Другий міжнародний конгрес україністів*. Львів, 1993. С. 90–95.
202. *Крымский 1907*: Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Москва, 1907. Т. 1. 272 с. Т. 2. 144 с.
203. *Кумеда 2011*: Кумеда О. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2011. 20 с.
204. *Курило 1928*: Курило О. Спроба пояснити процес заміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Київ: ВАН, 1928. 88 с.
205. *Курило 1924*: Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів Городнянського району Чернігівської області. Київ: ВАН, 1924. 111 с.

206. *Курилович 1962*: Курилович Е. Структура морфем. *Очерки по лингвистике*. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 71–90.
207. *Латта 1966*: Латта В. П. Принципи картографування і побудова атласу українських говірок Східної Словаччини. *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка 1966. С. 76 – 85.
208. *Латта 1967*: Латта В. П. Система наголосу українських говорів східної Словаччини. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ, 1967. С. 108–123.
209. *Ларін 1949*: Ларін Б. О., Жилко Ф. Т., Ільїн В. С., Лисенко П. С. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. Друге видання. Київ, 1949. 119 с.
210. *Легка 2016*: Легка Л. І. Акцентна система дієслів у поетичних творах Лесі Українки (у порівнянні з тогочасною та сучасною нормами). Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Дрогобич, 2016. 198 с.
211. *Лесів 1997*: Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава: Український архів, 1997. 496 с.
212. *Лесюк 2008*: Лесюк М. П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: Нова Зоря. 2008. С. 206–326.
213. *Лефельдт 2006*: Лефельдт В. Акцент и ударение в русском языке. Москва: Языки славянской культуры, 2006. 248 с.
214. *Лисенко 1956*: Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 6. Київ, 1956. С. 40.
215. *Лисенко 2011*: Лисенко П. С. Особливості мови села Івангород Давлеканівського району Башкирської АРСР. *Українці в Башкирії. Том 1. Дослідження і матеріали*. Київ, Уфа, 2011. 491 с.

216. *Лобан 1953*: Лобан М. П. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Дис. ... канд. філол. наук. Мінск, 1953.
217. *Лучкай 1830*: Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. 1830. Фототип. вид. Перевид. укр. мовою. Київ: Наукова думка, 1989. 192 с.
218. *Маевская 1965*: Маевская Н. Ударение как средство разлечения слов и их грамматических форм. *Русский язык в национальной школе*. 1965. № 6. С. 76–79.
219. *Малахівська 1977*: Малахівська О. А. Акцентні варіанти іменникових форм називного відмінка множини в говорах української мови. *XIV Республіканська діалектологічна нарада*. Тези доповідей. Київ: Наукова думка, 1977. С. 47–48.
220. *Мановицька 1980*: Мановицька А. Я. Наголос і його роль у мові. *Українська мова і література в школі*. 1980. № 4. С. 65–70.
221. *Маньковська 2005*: Маньковська Т. О. Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині В. Ягича. Автореферат дис... канд. філол. наук: 10.02.01. НАН України. Ін-т укр. мови. Київ, 2005. 20 с.
222. *Марєєв 2018*: Марєєв Д. А. Динаміка східнополіського говору. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01-українська мова. Київ, 2018. 255 с.
223. *Марєєв 2017*: Марєєв Д. А. Тенденції розвитку займенників у східнополіському діалекті української мови. *Научный взгляд в будущее*. Одесса, 2017. Вып. 6. Том 3. С. 71–78.
224. *Мартінова 2014*: Мартінова Г. І. Вербалізація менталітету середньонаддніпрянців у діалектному тексті. *Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій. Міжнародний круглий стіл*. Київ, 2014. С. 288–299.
225. *Мартінова 2013*: Мартінова Г. І. Вступ. *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів*. Черкаси, 2013. 882 с.
226. *Мартінова 2000*: Мартінова Г. І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси: «Відлуння», 2000. 266 с.

227. *Мартінова 2003*: Мартінова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика. Черкаси: Тясмин, 2003. 368 с.
228. *Марчук 1977 а*: Марчук Н. Й. Акцентуація основних форм дієслів у говорах української мови. *XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 50–52.
229. *Марчук 1977 б*: Марчук Н. Й. Дієслівні форми української літературної мови в їх зв'язках з народними говорами. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 144–166.
230. *Марчук 1972*: Марчук Н. Й. Формы прошедшего времени украинского глагола в лингвистическом аспекте. Матеріали до 2 тому «Діалектологічного атласу української мови». *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу* (Ленинград, 26–30 сентября 1972): Тез. докл. Москва, 1972. С. 96–98.
231. *Матвіяс 2006*: Матвіяс І. Г. Варіантне наголошування слів і їх форм в українській мові. *Культура слова*. 2006. Вип. 66–67. С. 91–98.
232. *Матвіяс 2008*: Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша. *Українська мова*. 2008. № 1. С. 95–99.
233. *Матвіяс 2003*: Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови творів Івана Франка. *Мовознавство*. 2003. № 1. С. 11–16.
234. *Матвіяс 2010*: Матвіяс І. Г. Особливості граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 3–10.
235. *Матвіяс 1990*: Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: Наукова думка, 1990. 168 с.
236. *Мацьків 1989*: Мацьків П. В. Засвоєння акцентуаційних норм – складова частина культури мовлення. *Мова і духовність нації: тези доповідей регіональної науково-практичної конференції 14–15 листопада 1989 р. в ЛДУ*. Львів: Вид-во ЛДУ, 1989. С. 94–95.

237. *Мацьків 1994*: Мацьків П. Наголос і морфемна структура іменника в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Академія наук України. Київ, 1994. 22 с.
238. *Медушевський 1972*: Медушевський А. Складовий і словесний наголос української мови. *Українська мова і література в школі*. Київ, 1972. № 9. С. 26–34.
239. *Мельничук 2007*: Мельничук О. С. Мова. *Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
240. *Мельничук 1951*: Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. 3. К., 1951. С. 56.
241. *Михальчук 1872*: Михальчук К. П. Нарѣчия, поднарѣчия и говоры Южной России в связи с нарѣчием Галичины. *Труды этнографической экспедиции в Западнорусский край*. Т. 7. В. 1. Санкт-Петербург, 1872. С. 453–512.
242. *Міджин 2007*: Міджин Р. С. Акцентуація іменників у поезії Лесі Українки: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 – українська мова. Львів, 2007. 203 с.
243. *Морфемна 1979*: Морфемна структура слова / Грязнухіна Т. О., Клименко Н. Ф., Комарова Л. І., Муравицька М. П., Пешак М. М. Київ: Наукова думка, 1979. 334 с.
244. *Морфологія 2004*: Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична Морфологія української мови. Київ: «Пульсари», 2004. 400 с.
245. *Москаленко 1962*: Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології (радян. період). Учбовий посібник для студентів-заочників. Одеса: Одеський держуніверситет, 1962. 125 с.
246. *Мустайоки 1981*: Мустайоки А. О русском ударении: стол + О или стол + О ? *Russian Linguistics*. Boston, 1981, № 6. С. 103–119.

247. *Назарова 1963*: Назарова Т. В. Звук е^а в говірках нижньої Прип'яті. *Питання експериментальної фонетики*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 93–101.
248. *Назарова 1977*: Назарова Т. В. Просодичний рівень у реконструкції давнього діалектного членування ареалу української мови. *XIV Республіканська діалектологічна нарада*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 3–5.
249. *Назарова 1968*: Назарова Т. В. Связи говоров юго-западной Брестщины с соседними ареалами. *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (28–31 мая 1968 г., г. Саратов). Тез. докл.* Москва, 1968. С. 35–40.
250. *Наконечний 1969*: Наконечний М. Ф. Наголос: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969. С. 358–369.
251. *Нахлік 2007*: Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Т. 2. Київ, 2007. 463 с.
252. *Німчук 1985*: Німчук В. В. «Грамматика словенска». Л. Зизанія. *Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1985. 224 с. [режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/nimchuk/nim11.htm>].
253. *Німчук 2007*: Німчук В. В. Закарпатський говір. *Українська мова. Енциклопедія*. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 197–199.
254. *Німчук 2007*: Німчук В. В. Пам'ятки української мови. *Українська мова. Енциклопедія*. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.
255. *Николаев 1989*: Николаев С. Л. Балто-славянская акцентуационная система и ее индоевропейские истоки. *Историческая акцентология и сравнительно-исторический метод*. Сборник статей: АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Наука, 1989. С. 46–109.

256. *Николаева 1971*: Николаева Т. М. Место ударения и фонетический состав слова (расстановка ударения в неизвестных словах иностранного происхождения). *Фонетика. Фонология. Грамматика*. Москва: Наука, 1971. С. 59–69.
257. *Новицький 1872–1878*: Програма для указання особливостей місних народних говорів в Южній Росії. *Труди етнографіческо-статистическої експедиції в Західно-Русський край, снаряженної Імператорським Русським Географічним Товариством. Юго-Западный отдел. Матеріали и исследования*: [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург: 1872–1878. С. 527–600 [режим доступу: <https://archive.org/details/chub7/page/n531>].
258. *Огієнко*: Огієнко І. І. Відміни наголосу галицького від літературного [режим доступу: <https://zbruc.eu/node/39797>].
259. *Огієнко 1918*: Огиенко И. Курсь українського мови. Видання 2-е, доповнене. Київ, 1918. С. 108.
260. *Огієнко 1925*: Огієнко І. Наголос як метод означення місця виходу стародрукованих книжок. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 136–137. Львів, 1925. С. 197–224.
261. *Огієнко 1927*: Огієнко І. І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927. 360 с.
262. *Огієнко 1952*: Огієнко І. І. Український літературний наголос. – Вінніпег: Вид-во «Наша культура», 1952. 304 с.
263. *Огієнко 1926*: Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII віку. *Записки чина св. Василя Великого*. Жовква, 1926. Т. 2. Вип. 1–2. С. 1–31.
264. *Огієнко*: Огієнко І. І. Український церковний наголос. *Українська церковна вимова. Практичні вказівки* [режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13704/file.pdf>].

265. *Омельяненко 1941*: Омельяненко І. Ф. Діалектологічні спостереження над наголосом мови колгоспників сіл Шевченкового і Будищ. *Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР*. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1941. Т. 1. С. 163–166.
266. *Оніщук 2003*: Оніщук Т. Наголошення прикметників на *-кий* у поезії Лесі Українки. *Культура слова*. 2003. № 62. С. 60–62.
267. *Оніщук 2004*: Оніщук Т. Наголошування префіксальних прикметників у поезії Лесі Українки. *Культура слова*. 2004. № 64. С. 95.
268. *Охримович 1900*: Охримович В. Ю. Про наголос в українсько-руській мові. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1900. Кн. 1. С. 1–64.
269. *Очеретний 1958*: Очеретний А. Із спостережень над наголосом говірок Уманського району на Черкащині. *Наукові записки Київського педагогічного ін-ту*. Київ, 1958. Т. 29. С. 31–32.
270. *Палей 2004*: Палей Л.С. Наголошування іменників у поезії Володимира Сосюри: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Львів, 2004. 20 с.
271. *Панькевич 1938*: Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей. Прага, 1938. Ч. I. 549 с.
272. *Пачева 2000*: Пачева Форми словозміни прикметників у говірках Північного Приазов'я (межиріччя Берди та Молочної). *Вісник Запорізького державного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки*. Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000. С. 136–139 [режим доступу: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/777.pdf>].
273. *Пилинський 1965*: Пилинський М. М. Деякі явища акцентології іменників. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 85–94.

274. *Пилинський 1976*: Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. 288 с.
275. *Пиртей 2013*: Пиртей П. Лемківські говірки. Фонетика і морфологія. Горлиці, 2013. 199 с.
276. *Погрібний 1974*: Погрібний М. І. Давній – давніший, могутній – могутніший. *Рідне слово*. Київ: Наукова думка, 1974. Вип. 8. С. 61–69.
277. ***Полуектова 2019*: Полуектова А. Ю.** Акцентні відмінності іменних частин мови та прислівників у виданні «Граматики» М. Смотрицького 1619 р. (Єв'є) порівняно з виданням 1648 р. (Москва). Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2019. 20 с.
278. *Пономаренко 2011*: Пономаренко С. С. Акцентні відмінності у львівському виданні Апостола 1574 р. порівняно з московським виданням 1564 р.: Дис. ... канд. філол. н.: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2011. 194 с.
279. *Пономарів 2001*: Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. Навч. посібник. Київ: Либідь, 2001. С. 15–19.
280. *Потебня 1871*: Потебня А. А. За́мѣтки о малорусскомъ нарѣчїи. Воронеж: в тип. В. А. Гольдштейна, 1871. С. 134.
281. *Потебня 1973*: Потебня А. А. Ударение. Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. Київ: Наукова думка, 1973. 172 с.
282. *Прилипка 1971*: Прилипка Н. П. Називний відмінок однини прикметників чоловічого роду в говорах української мови. *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 221–233.
283. *Прилипка 2007*: Прилипка Н.П. Питальник діалектологічний *Українська мова. Енциклопедія*. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 500–501.

284. *Прилипка 1966*: Прилипка Н. П. Форми називного відмінка однини прикметників середнього і жіночого роду в говорах української мови. *Українська лінгвістична географія*. Київ, 1966. С. 103–110.
285. *Пристай 1995*: Пристай Б. Р. Акцентні варіанти іменників та прикметників у сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 - українська мова. Львів, 1995. 221 с.
286. *Пристай 2014*: Пристай Б. Р., Пристай Г. В. Акцентні варіанти української мови: теорія, історія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2014. № 1107, вип. 70. С. 11– 14.
287. *Пристапа: Приступа П. І.* Тексти. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1957. С. 114–133.
288. *Програма 1909*: Михальчук К., Тимченко Є. Програма для збирання діалектичних одмін української мови, Київ, 1909.
289. *Програма 1910*: Михальчук К., Крымський А., Програма для собірання особенностей малорусских говоров, СПб. С. 139–163.
290. *Пура 1958*: Пура О. Я. Говори Західної Дрогобиччини. Львів, 1958. Ч. 1. 87 с.
291. *Пура 1961*: Пура О. Я. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини. *Наукові записки філологічного факультету Ровенського держ. педагог. ін-ту*, 1961. Т.V. С. 229–239.
292. *Пшеп'юрська*: Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Перемишль, 2007. С. 153–183, 263–266.
293. *Рабій-Карпинська 1980*: Рабій-Карпинська С. Діалект бойків (фонетика і морфологія). *Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Укр. архів 34, НТШ*. Філядельфія; Нью-Йорк, 1980. С. 443–457.

294. Рабій-Карпинська 2011: Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки. Збірник статей. Зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2011. 187 с.
295. *Рамановіч 1953*: Рамановіч Е. П. Гаворкі Узденскага раёна Мінскай вобласці: Автореф. ... канд. філол. навук. Мінск, 1953. 17 с.
296. *Редькин 1971 б*: Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. Москва: Просвещение, 1971. 224 с.
297. *Редькин 1966*: Редькин В. А. К дублетности ударения в русском языке. *Вопросы культуры речи*. Москва: Наука, 1966. № 7. С. 95–105.
298. *Редькин 1971 а*: Редькин В. А. О нормах ударения. *Русская речь*. 1971. № 4. С. 83–88.
299. *Редькин 1965*: Редькин В. А. О понятии продуктивности в акцентологии. *Русский язык в национальной школе*. 1965. № 2. С. 6–12.
300. *Реформатский 1955*: Реформатский А. А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). *Вопросы грамматического строя*. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. С. 92–113.
301. *Рогожникова 1966*: Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке. Москва: Просвещение, 1966. 160 с.
302. *Романченко 1977*: Романченко О. В. Дублетність в наголошуванні прикметників. *Мовознавство*. 1977. № 3. С. 77–83.
303. *Рудницький 1946*: Рудницький Я. Наголос в поезії Шевченка. *Українська Вільна Академія Наук. Серія: Шевченко та його доба. Праці Шевченківської конференції*. Ч. 3. Авгсбург, 1946. 60 с.
304. *Русанівський 1964*: Русанівський В. Закономірність у наголошуванні дієслів. *Українська мова і література в школі*. 1964. № 6. С. 16–21.

305. *Руснак 2009*: Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. 448 с.
306. *Руснак 2002*: Руснак Н. О. Мовомислення буковинців крізь весільні обрядові пісні. *Наук. вісник Чернів. ун-ту*: зб. наук. пр. Чернівці: Вид. «Рута», 2002. Вип. 146 – 147. С. 217–223.
307. *Руснак 2005*: Руснак Н. О. Поверхнева структура діалектних текстів буковинських говірок. *Наук. вісник Чернів. ун-ту*: зб. наук. пр. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 276–277. С. 383–390.
308. *Рязанова*: Рязанова О. Акцентуація форм дієслова «взяти» в поетичному мовленні І. Франка [режим доступу: <http://shag.com.ua/ivan-franko-v-ocinkah-dmitra-doncova-dolannya-epohi-ratio-oleg.html?page=6>].
309. *Рязанова 2006*: Рязанова О. До проблеми акцентуації дієслів у поезії Івана Франка (суфіксально-флексійне наголошення, тип СФ). *Українське літературознавство*. Зб. наук. праць. 2006. Вип. 68. С. 219–226 [режим доступу: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ukr-literaturoznnavstvo/68/68_2006_riazanova.pdf].
310. *Сачко 2012*: Сачко М. С. Акцентна система прикметників у поетичних творах Лесі Українки (у порівнянні з тогочасною та сучасною нормою). Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. К., 2012. 23 с.
311. *Свенціцький 1913*: Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.СХІV. Кн. 2. Львів, 1913. С. 118–153.
312. *Селіванова 2011*: Селіванова О. О. Акцентологія. *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 23.
313. *Сімович 2005*: Сімович В. Куліш. З нагоди сорокаліття смерті. *Праці Василя Сімовича: у 2 т.* Чернівці: Книги–ХХІ, 2005. Т. 2: Літературознавство. Культура. 2005. С. 402–404.

314. *Сімович 1984*: Сімович В. Кулішева мова й «кулішівка». *Українське мовознавство: розвідки й статті*. 2. *Українські студії оттавського університету* № 6 / Упор. Ю. Шевельов. University of Ottawa Press, 1984. С. 99–103.
315. *Скляренко 1989*: Скляренко В. Г. Авторські наголоси в творах Т. Г. Шевченка. *Культура слова*. Вип. 37. Київ, 1989. С. 22–25.
316. *Скляренко 2007*: Скляренко В. Г. Акцентологія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 16–17.
317. *Скляренко 1969*: Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. Київ: Наукова думка, 1969. 148 с.
318. *Скляренко 1979*: Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови. Київ: Наукова думка, 1979. 111 с.
319. *Скляренко 1983*: Скляренко В. Г. З історії акцентуації іменників ь-/-ї-основ при числівниках два, три, чотири в говорах української мови. *XV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповід. і повідомлень*. Житомир, 1983. С. 126–128.
320. *Скляренко 2006*: Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Іменник. Київ, 2006. 711 с.
321. *Скляренко 2007*: Скляренко В. Г. Наголос. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. С. 404–405.
322. *Скляренко 1983*: Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови. Київ: Наукова думка, 1983. 239 с.
323. *Скляренко 1998*: Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. Київ: Наукова думка, 1998. 342 с.
324. *Скляренко 1991*: Скляренко В. Г. Слова з двома наголосами в поетичних творах Лесі Українки. *Культура слова*. Київ: Наукова думка, 1991. Вип. 40. С. 32–35.

325. *Скопненко 2001*: Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ: НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2001. 176 с.
326. *Смаль-Стоцький 1927–1928*: Смаль-Стоцький С. Поліські мішані говори і поліські дифтонги. *Slavia*. R. VI. Praha, 1927–1928. S. 32–35.
327. *Смотрицький 1619*: Смотрицький М. Г. Грамматіки славенских правильное Сунтагма. 1619.
328. *Соболевский 1892*: Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии. III. Малорусское наречие. *Живая старина*. Вып. IV. Санкт-Петербург, 1892.
329. *Статєєва 1990*: Статєєва В. І. До питання про роль П. Куліша в історії української літературної мови. *Мова і культура нації: тези доповідей регіональної науково-практичної конференції 9–10 жовтня 1990 р.* Львів, 1990. С. 10–12.
330. *Статєєва 1993*: Статєєва В. І. Перші букварі українською мовою О. Духновича та П. Куліша. *О. В. Духнович і слов'янський світ: тези доповідей Міжнародної наукової конференції*. Ужгород, 1993. С. 79–80.
331. *СУЛМ Ф*: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1969. 436 с.
332. *СУЛМ М*: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969. 584 с.
333. *Сухачов 1974*: Сухачов Н. Л. Лингвистические атласы и карты. Проблемы картографирования в языкознании и Этнографии. Ленинград, 1974. С. 33–43.
334. *Тараненко 2007*: Тараненко О. О. Українсько-російські мовні контакти. *Українська мова. Енциклопедія*. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 770–773.

335. *Тимченко 1917*: Тимченко Є. Українська граматика. 2-е вид. Київ: Вид. Т-ва «Час». Друкарня Університету св. Володимира АКЦ Т-ва друк і видавн. Діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. 168 с.
336. *Тішечкіна 2006*: Тішечкіна К. В. Історія акцентуації дієприслівників української мови. Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2006. 198 с.
337. *Ткачук 2013*: Ткачук М. М. Интерференция в лексике украинских говоров Башкортостана. *VII Кирилло-Методиевские чтения: сб. материалов Международной науч.-практ. конф.* Уфа: Уфимский филиал ФГБОУ ВПО «Московский государственный гуманитарный университет имени М. А. Шолохова», 2013. С. 234–242.
338. *Ткачук 2020*: Ткачук М. М. Українські говірки Башкортостану: Золотоношка і Степанівка / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Інститут української мови НАН України, 2020 (електронне видання).
339. *Ткачук 1977*: Ткачук П. Є. Акцентні парадигми іменників і дієслів у західно-подільських говірках (на матеріалі говірки с. Авратин Волочиського району Хмельницької області). *XIV Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей.* Київ: Наукова думка, 1977. С. 48–50.
340. *Токарь 1972*: Токарь Т. А. Энклитические местоименные формы в украинских говорах Боснии (Югославия). *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26–30 сентября 1972)*: Тез. докл. Москва, 1972. С. 105–107.
341. *Торунь*: Николаев С. Л., Толстая М. Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. Москва: Институт славяноведения РАН, 2001. 232 с.

342. *Тоцька 1962*: Тоцька Н. І. Залежність тривалості голосних української мови від наголосу. *Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славістичної конференції*. Ужгород, 1962. С. 20–22.
343. *Тоцька 1965*: Тоцька Н. І. Палатографічне дослідження голосних у говірках української мови. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 136–143.
344. *Тоцька 2002*: Тоцька Н. І. Фонетика і фонологія: *Сучасна українська літературна мова*. Київ: Вища школа, 2002. С. 16–76.
345. *Федянина 1982*: Федянина Н. А. Ударение в современном русском языке. Москва: Русский язык, 1982. 302 с.
346. *Франко 1912*: Франко І. Каменярі. Український текст і польський переклад. *Дещо про штуку перекладання*. Львів, 1912. 20 с.
347. *Франко 1976*: Франко І. Літературна мова і діалекти. *Зібрання творів*: У 50 т. К., 1986. Т. 37. С. 207.
348. *Франчук 1973*: Франчук В. Ю. Вопросы акцентологии в трудах А. А. Потебни. *Потебня А.А. Ударение*. Подгот. к изд. В. Ю. Франчук. Киев: Наукова думка, 1973. С. 3–20.
349. *Хазагеров 1985*: Хазагеров Т. Г. Ударение в русском словоизменении. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1985. 208 с.
350. *Хазагеров 1973*: Хазагеров Т. Г. Ударение как средство дифференциации грамматических форм. *Вопросы языкознания*. 1973. № 4. С. 98–109.
351. *Чепіга 1972*: Чепіга І. П. Вчення М. Смотрицького про просодію орфографійн. *Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1972. С. 130–132.
352. *Чернецький 1971*: Чернецький В. Наголос іменників pluralia tantum. *Рідне слово*. К., 1971. Вип. 5. С. 67–73.

353. *Чернієнко 2010*: Чернієнко Д. Розвиток українознавства в Башкортостані: досвід та сучасний стан. *Українознавство*. 2010. № 4. С. 68–73 [режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=2201>; <http://www.it-shevchenko.ru/index.php/otdely/yuzhnyj-ural/51->].
354. *Чернієнко 2011*: Чернієнко Д. А. Українські селяни на Південному Приураллі: основні етапи переселення та особливості матеріальної культури. *Історична пам'ять. Науковий збірник*. 2011. № 26 [режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/579/>].
355. *Чучка 1958*: Чучка П. П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна*, 1958. № 3. С. 59–62.
356. *Шаркань 2006*: Шаркань В. Синтаксичні особливості наукової мови Пантелеймона Куліша. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: збірник наукових праць*. Вип. 10. Ужгород, 2006. С. 199–206.
357. *Шахматов 1915*: Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. *Энциклопедия славянской филологии* под ред. И. В. Ягича. Вип. 11. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1915. 369 с.
358. *Шевельов 2002*: Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1056 с.
359. *Шевельов 1996*: Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної літературної мови. Львів; Нью-Йорк, 1996. 192 с.
360. *Щербатюк 1974*: Щербатюк Г. Ф. Наголошування прикметників на -овий (-евий). Рідне слово. Київ: Наукова думка. 1974. Вип. 8. С. 51–61.
361. *Юрчук 1971 а*: Юрчук Т. Г. Зміни в системі акцентних варіантів (на матеріалі російської мови). *Мовознавство*. 1971. № 3. С. 31–37.
362. *Юрчук 1971 б*: Юрчук Т. Г. Російсько-українські акцентуаційні паралелі. *Українська мова і література в школі*. 1971. № 3. С. 21–26.

363. *Яким 2002*: Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини (іменникова словозміна, іменникова фразеологія). Дрогобич: Дрогоб. Держ пед. ун-т ім. Івана Франка, 2002. 146 с.
364. *Ястремська*: Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастихування. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 2008. С. 217–271.
365. *Dejna 1968*: Dejna K. Z dialektalnych przesunięć akcentu w języku ukraińskim. *Slavia occidentalis*. 1968. T. 27. S. 51–55.
366. *Hankiewicz 1897*: Hankiewicz Cl. Ein Beitrag zur Lehre fom kleinrussischen Akcent. *Archiv für Slavische Philologie*. Bd. II. Berlin, 1897. S. 112–113.
367. *Hankiewicz 1877*: Hankiewicz C. Überden Accent der Verba im Kleinrussischen. Berlin, 1877. Bd. 2. S. 289–297.
368. *Kuryłowicz 1960*: Kuryłowicz J. Do metodyki badan akcentowych. *Esquisses linguistiques*. Wroclaw – Krakow. 1960. S. 233–234.
369. *Janów 1926*: Janów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział I. T. I. Lwów, 1926. 232 s.
370. *Lehr 1917*: Lehr T. Ze studjów nad akcentem słowiańskim. Kraków, 1917. C. 6.
371. *Lehr-Splawiński 1957 a*: Lehr-Splawiński T. Z fonetyki małoruskiej. *Studia i szkice wybrane*. Warszawa, 1957. S. 339–343.
372. *Lehr-Splawiński 1928*: Lehr-Splawiński T. Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu. *Symbolae grammaticae in honorem loannis Rozwadowski*. Crocovie, 1928. Vol. 2. S. 85–100.
373. *Lehr-Splawiński 1957*: Lehr-Splawiński T. O prasłowiańskiej metatonii. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. S. 52–92.
374. *Łukasik-Szulowska 1989*: Łukasik-Szulowska W., Rieger J., Wolnicz-Pawłowska E. Tendecja do stabilizacji akcentu w ukraińskich gwarach karpackich na wschód od

- Oślawy i Laborca. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Tow. Naukowego*. T. XXXV. 1989. S. 117 – 118. + 8 map.
375. Rieger 1992: Rieger J. O polskich wpływach leksykalnych na gwary ukraińskie (na przykładzie gwar bojkowskich). *Między Wschodem I Zachodem*. Cz. 4. Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim. Lublin, 1992. 197 s.
376. Rieger 1976: Rieger J. Mierzejewska D., Pluskota T. Z leksyki i słowotwórstwa pogranicza łemkowsko-bojkowskiego. *Języki i literatury wschodiosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej*. Łódź, 14–15 czerwca, 1976. Łódź, 1976. S. 21–27.
377. Rieger 2004: Rieger J. O zmianach miejsca akcentu w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich (na podstawie Atlasu nadszańskiego opartego na zapisach Stefana Hrabca). *Rozprawy Komisji Językowej LTN*. T. XLIX. 2004. S. 305–314.
378. Rudnicki 1938: Rudnicki J. Kilka izofon ze wschodnich obszarów Bojkowszczyzny (Z mapą). *Lud Słowiański*. T. 4 A. Z. 1. Kraków, 1938. S. 102–108.
379. Smułkowa 2002: Smułkowa E. Białoruś i pogranicza. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2002. 651 s.
380. Stang 1957: Stang Ch. Slavonic accentuation. Oslo, 1957. 192 p.
381. Stieber 1982: Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. 112 s.
382. Stieber 1938 a: Stieber Z. Gwary ruskie na zachód od Oporu. Warszawa, 1938. 10 s.
383. Stieber 1938 b: Stieber Z. Sposoby powstawania słowiańskich gwar przejściowych. *Prace Komisji Językowej PAU*. N 27. Kraków, 1938. 46 s.
384. Stieber 1974: Stieber Z. Wpływ polski i słowacki na gwary Łemków. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*. T. 41. Warszawa, 1974. S. 474–479.
385. Verchratskij 1879: Verchratskij J. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen. *Archiv für Slavische Philologie*. Bd. III. Berlin, 1879. 384 s.

386. *Ziłyński 1932*: Ziłyński I. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. *Prace Komisji językowej PAU*. Kraków, 1932. S. 167.
387. *Topolińska 1961*: Topolińska Z. Z historii Akcentu Polskiego od wieku XVI do dziś. Wrocław; Warszawa; Kraków: PAN, 1961.

Умовні скорочення джерел ілюстративного матеріалу

Літературно-художні твори, словники, граматика

- Франко*: Франко І. Я. Твори в двох томах. Т. 1. Київ: Вид. «Дніпро», 1981. 535 с.
- Альманах*: Альманах «Хата» за редакцією П. Куліша. Петербургъ, 1860. 215 с.
- Граматика*: Смаль-Стоцький С. і Т. Гартнер Граматика руської мови. Третє перероблене вид. Відень, 1914. 202 с.
- Грінченко*: Словарь української мови. В чотирьох томах. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 496 с.
- Желехівський*: Желеховский Є., Недільський С. Малоруско-німецкий Словар. Львів: Тов. им. Шевченка, 1886. 1122 с.
- ВТС*: Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
- ЕСУМ 1*: Етимологічний словник української мови. У 7 т. Редкол.: О. С. Мельничук (голова ред.) [та ін.]. Т. 1 : А–Г. Уклад.: Р. В. Болдирєв [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1982. 630 с.
- ЕСУМ 4*: Етимологічний словник української мови. У 7 т. Редкол.: О. С. Мельничук (голова ред.) [та ін.]. Т. 4 : Н–П. Уклад.: Р. В. Болдирєв [та ін.]. Київ: Наукова думка, 2003. 656 с.
- Погрібний*: Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. Київ: Радянська школа, 1964. 639 с.
- ФСУМ*: Словник фразеологізмів української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 788 с.

Діалектні словники

Аркушин: Аркушин Г. Л. Словник Західнополіських говірок. У двох томах. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1. 354 с. Т. 2. 458 с.

Вікторіна: Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини. Кіровоград: Кіровоградський держ. педагог. ун-т ім. Володимира Винниченка, 2006. 436 с.

Голянич: Голянич М. Мовний портрет села Тюдів. Словник. У 2-х т. Том 1 А – М. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. 1000 с.

Грицак Грицак М. А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Випуск 1. А – Б / за ред. П. Ю. Гриценка. Київ: Ін-т української мови НАНУ, 2017. 380 с.

ГГЗ: Гуцульські говірки. Короткий словник / відпов. редактор Я. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.

Корзонюк: Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика.* Київ: Наукова думка, 1987. С. 62 – 267.

ЛСП: Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся. Київ: Наукова думка, 1961. 259 с.

Магрицька: Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.

Онишкевич: Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 1. 495 с. Т. 2. 515 с.

Піпаш: Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2005. 266 с.

Сабадош: Сабадош І. В. Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.

СБГ: Словник буковинських говірок. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.

Сизько: Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ: Дніпропетровський ордена Трудового Червоного прапора державний університет, 1990. 100 с.

Сл. Луг: Словник діалектної лексики Луганщини / за ред. З. С. Сікорської. Київ: Шлях, 2002. 224 с.

Сл: Словник українських східнословобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ: Альма-матер, 2002. 234 с.

Хобзей: Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів, 2009. 672 с.

Чабаненко: Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Т. 1 – 4 Запоріжжя: Комунар, 1992. Т. 1. 324 с.

Шило: Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. Львів –Нью-Йорк: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 288 с.

Українські діалектні тексти

ГБ: Аркушин Г. Л. Голоси з Берестейщини: тексти. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки. 2012. 536 с. + 1 електрон. оптич. двосторон. диск (DVD).

БГ: Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укладачі: Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці: Рута. 2006. 384 с.

ВП: Аркушин Г. Л. Голоси з Волинського Полісся: тексти. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки. 2010. 542 с. + 2 електрон. оптич. диски (CD-ROM).

ГБр: Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. Київ: Інститут української мови НАНУ. 2008. 480 с.

ГЗП: Говірки Західної Полтавщини. Збірник діалектних текстів / Укладач Г. І. Мартинова. Черкаси: Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького, 2012. 324 с.

- Глібчук* 2005: *Українські говірки південно-західного наріччя*. Тексти / Укладач Н. М. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2005. 235 с.
- Говори: Говори української мови: Збірник текстів* / Укладачі: С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. Київ: Наукова думка, 1977. 590 с.
- ГП: Аркушин Г.* Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк: Вежа, 2007. 533 с.
- ГПК: Говірки Південної Київщини*. Збірник діалектних текстів / Укладачі: Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси: Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького, 2008. 369 с.
- ГС: Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г.* Гуцульські світи: Лексикон. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2013. 668 с.
- ГЧ: Говірки Черкащини*. Збірник діалектних текстів / Укладачі: Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран. Черкаси: Черкаський нац. ун-т імені Богдана Хмельницького, 2013. 881 с.
- ГЧЗ: Говірки Чорнобильської зони*. Тексти / Укладачі: П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. Б. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поістогова, Л. В. Рябець. Київ: Довіра, 1996. 358 с.
- Жегуц: Жегуц І.* Вибрані тексти з гуцульського говору в Закарпатті. Мюнхен. 2001. 47 с.
- Машеве: Говірка села Машеве Чорнобильського району*. Тексти. Частина перша / Укладачі: Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. Київ: Довіра, 2003. 456 с.
- ССЛ: Східнословобожанські українські говірки*. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Науково-навчальний посібник. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2006. 110 с.
- Ст: Старобільщина*. Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / Упорядники: К. Д. Глуховцева, В. С. Курило, В. В. Лєснова та ін. Луганськ: Шлях, 2000. 128 с.

Тексти-Сх: Говірки Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів: навч. посіб. / Укладач В. В. Леснова. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 304 с.

УЗГ: Українські закарпатські говірки: Тексти / Укладачі: О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. 400 с.

Лінгвогеографічні праці

АУМ: Атлас української мови у 3 т., т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі; т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі; т. 3, ч. 1: Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі; т. 3, ч. 2: Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі, Київ: Наукова думка, 1984 – 2001.

Аркушин-А: Аркушин Г. Л. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. Луцьк: Вежа, 2008.

Ганудель: Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини, т. I – III. Prešov, 1984–2001.

ДАБМ: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Пад рэд. Р. І. Аванесава. Мінск: Выд. АН БССР, 1963.

ДЛАЗ: Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Ч. 1 – 3. Ужгород: Ужгород. держ. ун-т., 1958 – 1960.

Зінчук 2019: Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010.

Латта 1991: Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. Братислава, 1991.

ЛАНП: Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. Київ: Наукова думка, 1985.

ОЛА: Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая, вып. 1 – 6, Белград, Москва, Wrocław, Warszawa, Kraków,

Загреб, Скопје, 1988–2006; *Серия лексико-словообразовательная*. Вып. 1 – 17. Москва, Warszawa, Минск, Братислава, Praha, Москва, 1988 – 2015.

AGB: Atlas gwar bojkowskich / Pod kier. J. Riegera. T. I – VII. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. 1980 – 1991.

Перелік населених пунктів, у яких зібрано діалектний матеріал

Рукописні матеріали Г. С. Кобиринки з надсянських, бойківських, наддністрянських, середньополіських, середньонаддніпрянських говірок: *Львівська обл., Старосамбірський р-н*: с. Губичі (Г), с. Соляноватка (Сл.), с. Трушевичі (Тр), с. Тарнава (Т), с. Стара Сіль (СтС); *Самбірський р-н*, с. Кульчиці (К); *Дрогобицький р-н*: с. Нагуєвичі (Нагуєвичі), с. Брониця (Бр), с. Опака (Оп), с. Східниця (Сх); *Турківський р-н*: с. Бітля (Б); *Стрийський р-н*: с. Сихів (С); *Івано-Франківська обл., Долинський р-н*: с. Раків (Р); *Київська обл., Іванківський р-н*: с. Обуховичі (Об), Сидоровичі (Сид), с. Сукачі (Ск), с. Хочева (Х); *Бородянський р-н*: с. Корогод (Кд); *Переяслав-Хмельницький р-н*: с. Єрківці (Є), с. Ковалин (Кв), с. Пристроми (Пр), с. Стовп'яги (Ст), с. Буда-Варовичі (БдВ), Варовичі Поліського (с. Плесецьке Васильківського р-ну) (Вар); *Поліський р-н*: с. Мар'янівка (М), с. Діброва (Д), с. Новий Мир (с. Ковалин Переяслав-Хмельницького р-ну) (НМ), с. Весняне (Вовчий Ліс) (Вс); *Житомирська обл., Народицький р-н*: с. Народичі (Нар), с. В'язівка (Вз), с. Лозниця (Л), с. Селець (С); *Коростенський р-н*: с. Сарновичі (Срн); *Республіка Башкортостан*: с. Золотоношка Стерлітамацького р-ну, с. Степанівка Аургазинського р-ну (УГБ) [Кобиринка 1998–2014].

Додаток А. Акцентологічний питальник

Іменники. Наз. відм. одн.: 'бат'ко, бло'ха, вер'ба, во'да, ве'с'іл':а, во'рота, 'вузол, го'дина, гре'чище, д'рова, 'жайворонок, 'житнище, жо'на, зер'но, зо'р'а, 'качур, ко'вач, ко'вал', ко'ліно, 'ком'ір, ко'пито, ко'рито, ко'ц'уба, ко'ч'ерга, кропи'ва, 'мило, на'перс(т)ник, ог'і'рок, 'парубок, 'пи'їниц'а, по'т'к, п'раник, 'руно, с'кирта, с'м'іт':а, с'пина, ст'рина 'дружина батькового брата'), те'л'а, ло'ша, фар'тух, х'ворост, ц'винтар, 'цебер, ш'чавел'; род. відм. одн.: мос'та – 'моста(у); зн. відм. одн.: 'воду, 'гору, 'душу, 'земл'у 'зиму, 'косу, 'ногу, 'руку; ор. відм. одн.: йаг'н'ам, ло'шам, те'л'ам; м. відм. одн.: на мос'т'і (-у); власні назви у словозмінній парадигмі: Воло'димир, Олег, Слаў'ко, Ма'р'іа та ін.; наз. відм. мн.: 'бан'ки, бра'ти, ве'д'мед'і, во'ли, во'рота, во'ї'ки воро'ги, голо'си, гри'би, до'лота, д'рова, ж'ін'ки, ко'рови, мис'ки, посто'ли, р'іч'ки, ру'кава, рука'ви, с'в'іч'ки, с'л'ози, сно'пи, стож'ки, сто'ли, холо'ди, хуст'ки, ци'гани, 'в'ідра, 'в'ікна; г'н'ізда, 'де'рева, ви'шен', к'іс'ток, кни'жок, гос'теї, г'рошеї, бра'там, во'лам, ко'н'ам, 'л'уд'ам, си'нам; ор. відм. мн.: во'лами, ду'бами, кор'чами; м. відм. мн.: г'руд'ах, д'вер'ах, на 'кон'ах; віддієслівні іменники середн. р. із суф. -ова: купу'ван'а, мал'у'ван'а; середн. р. на -ан'а (-ан'е): мо'їчан'а, опові'дан'а, переко'нан'а; іменники в поєднанні з числівниками 2, 3, 4: три б'рати, два в'ідра, дв'і ру'ки, чо'тири во'ли. **Прикметники:** 'б'ідний, вуз'кий, за'м'іжний, низ'кий, р'а'бій, р'ас'ний, со'лодкий, т'іс'ний, 'царс'кий, ц'і'лий; із суф. -еньк-: б'і'лен'кий, ле'ген'кий, то'нен'кий; із суф. -івс'к-: 'бат'кі'їс'кий, ше'ї'ченкі'їс'кий; найвищий ступінь порівняння прикметників: наї'б'і'л'ший, наї'тарший; префіксальні прикметники: зама'лий, за'добрий. **Займенники:** присвійні (у всій словозмінній парадигмі): мо'їа, мо'їе, тво'їа, тво'їе, сво'їа, сво'їе; род. відм. одн., зн. відм. одн. присвійних займенників чол. р., середн. р., жін. р.: мо'го, тво'го, сво'го, мо'їейі, тво'їейі, сво'їейі; дав. відм. одн. присвійних займенників чол. р., жін. р., середн. р.: мо'їему, мо'її, тво'її, сво'її; ор. відм. одн. присвійних займенників чол. р., жін. р., середн. р.: мо'їім, мо'їейу, тво'їейу, свô'їейу; м. відм. одн. жін. р., середн. р.: на мо'її, на тво'її; на сво'її; наз. відм. мн.: мо'її, тво'її, сво'її; род. відм. мн., зн. відм. мн.: мо'їїх, тво'їїх, сво'їїх; дав. відм. мн.: мо'їім, тво'їім, сво'їім; ор. відм. мн.: мо'їїми, тво'їїми, сво'їїми; м. відм. мн. присвійних займенників: на мо'їїх, на тво'їїх, на сво'їїх; вказівні займенники у формі род. відм. одн.: то'го, т'і'їейі; прийменниково-займенникові конструкції у формі род. відм. одн.: у 'мене, до 'тебе, до 'себе, за 'н'ого; дав. відм. одн. вказівного займенника чол. р.: то'му; зн. відм. одн. займенника він (з прийменником): за 'н'ог. **Числівники.** Кількісні числівники: один: одно'го, одно'му; два, три, чо'тири; складні числівники на -нац'ат': оди'нац'ат'; складні числівники на -дес'ат': с'імде'с'ат, складні числівники на -сто: с'ім'сот; де'їа'носто; збірні числівники: 'четверо, 'семеро, д'вац'атеро; порядкові: 'перша, соро'ковий; дробовий п'і'їто'ра.

Додаток Б. Кадастр акцентуаційних явищ

До кадастру ввійшли акцентуаційні явища: парокситонне, пропарокситонне, окситонне наголошування; тенденції наголошування, які, як свідчать джерела, диференціюють український діалектний простір.

1. Парокситонне наголошування: форма наз. відм. одн.: загальні назви (б'лоха⁶⁰, ко'ч(')ерга, кочер'га та коц'у'ба, кро'пива, 'пи'їниц'а, с'кирта, т'руна, 'фартух, х'ворост; власні назви 'Вас'ко, 'Мирон, 'Митро, 'Олег, 'Олес', 'Роман, С'лаўко; Ма'р'їа (як жіноче ім'я – Ма'р'їа): 'Мар'їа 'Мати Божа'.

2. Пропарокситонне наголошування: форма наз. відм. одн.: 'наперс(т)ник – 'наперс(т)ник ('наперс(т)ник; 'ог'ірок, 'ог'ірок, 'вогурок; ку'пован'а (-е), ма'л'ован'а(-е); моўчан'а (-е); опо'відан'а (-е); пере'конан'а (-е).

3. Окситонне наголошування: форма наз. відм. одн.: бат'ко; ка'чур; ко'м'ір (за наголосом цієї лексеми визначено поліські ареали), мы'ло, мы'ло, г'і'рок, ог'і'рок, оги'рок, воги'рок, пра'ник, це'бер, ру'но; форма наз. відм. мн.: воро'та, доло'та, свич'ки, свичеч'ки, стож'ки, коро'ви, ко'рови; solotk'ыї, hrub'ыї, vesel'ыї, б'ід'ний, бут'ний 'зухвалий', зам'іж'ний, нис'киї, туч'ний, царс'кий, ц'іл, зуйід'ний 'досадний'.

В українському діалектному континуумі спостережено такі тенденції:

Тенденція 1. Переносити наголос із закінчення на корінь у формі зн. відм. одн. іменників жін. р. з основою на -а (-я).

Тенденція 2. Диференціювати форми одн. і мн. за допомогою наголосу.

Тенденція 3. Переносити / не переносити наголос на вставний голосний у формі род. відм. мн.

Тенденція 4. Переносити / не переносити наголос на закінчення у формі род. відм. мн., дав. відм. мн., ор. відм. мн. іменників чол. р.

Тенденція 5. Парокситонне / окситонне наголошування у якісних прикметниках.

Тенденція 6. Наголошувати / ненаголошувати суф. -еньк- у прикметниках.

Тенденція 7. Наголошувати / ненаголошувати преф. най- у прикметниках найвищого ст. порівняння.

Тенденція 8. Парокситонне / окситонне наголошування особових, зворотного, присвійних, вказівних займенників у словозмінній парадигмі.

Тенденція 9. Переносити / не переносити наголос на один склад назад у заперечних займенниках; у прийменникових конструкціях присвійних, особових, зворотного займенників.

Тенденція 10. Парокситонне / окситонне наголошування числівника о'дин у непрямих відмінках; складних числівників на -нади'ат', на -дес'ат', на -сот, .

Тенденція 11. Пропарокситонне / окситонне наголошування числівника п'ї'то'ра.

⁶⁰ У Додатку наводимо найуживаніші приклади, зафіксовані в українських говірках.